Присвячую своїй родині —
Неллі Корнієнко
й Оксані Панюк

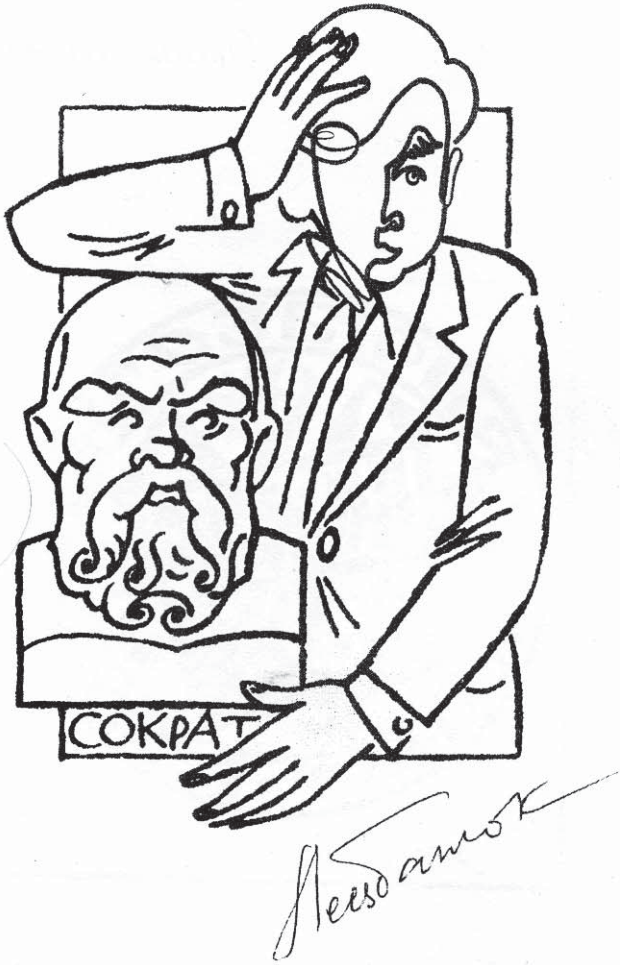
СОКРАТ

Лесь ТАНЮК

ТВОРИ

ЩОДЕННИКИ
без купюр

в 60-ти томах

XXXV том

1974 р.

травень-серпень

Київ
«Альтерпрес»
2015

ББК 84.44
Т18

Танюк Л. С.

Т18 ТВОРИ. Щоденники без купюр. В 60-и томах. Том 35. 1974 р. *(травень-серпень)*. — К. : «Альтерпрес», 2015. — 702 с.

ISBN 966-542-189-1 (серія)
ISBN 978-966-542-578-6 (т. XXXV)

35-й том «Щоденників без купюр» (квітень-серпень 1973 року) відомого режисера й політика Леся Танюка – записки українського дисидента в московській еміграції, насичені ексцентрикою – в театрі, літературі, в історичних розкопах і навіть у політиці. Жанровими винятками є лише матеріали самвидаву – Андрій Сахаров, Іван Світличний (листи з неволі), Оксана Мешко, Леонід та Іда Варпаховські (ГУЛАГ), американець Вірко Балей з унікальним есеєм про українську авангардну музику, збірка генерала Петра Григоренка «Пам'яті Олексія Костеріна», незламного політв'язня й борця за права кримських татар, а також документальні свідчення про страхіття червоного терору 20-х років. Том починається настановою Троцького засланим на Україну московським комісарам про те, як треба дурити українських селян, а завершується великодержавною запискою Державіна про шкідливість для Росії єврейської нації.

Персонажі «Щоденника» – бунтівний прозаїк Віктор Некрасов і лизоблюдний поет Ніколай Некрасов у низькому поклоні перед Муравйовим-вішателем, Гелій Снєгирьов, Симон Петлюра, дядько автора щоденника пушкініст академік М. Алексеев, неміфологізований Ціолковський, Луї Армстронг та Ів Монтан, Липинський, Міхновський, Фурцева, садистка-розстрільниця Землячка, поет Ігор Северянин та режисер Володимир Блаватський. Продовжується публікація «Списку репресованих...»

Том традиційно завершує іменний покажчик.

ББК 84.44

ISBN 966-542-189-1 (серія)
ISBN 978-966-542-578-6 (Т. XXXV)

© Танюк Л. С., 2015
© «Альтерпрес», 2015

травень - серпень 1974

...нам нема сенсу бігти за іншими, нам треба правдиво й по суті оцінити самих себе, зрозуміти, хто ми є, вийти з брехні й утвердитись в істині. Тоді ми підемо вперед, і підемо швидше за інших, бо ми прийшли пізніше, ніж вони, бо сьогодні до наших послуг увесь їхній досвід і все набуте попередніми століттями...

Здається, з Чаадаєва
(з пам'яті)

«На шаблях сидіти жорстко»

Алла Горська – Опанас Заливаха

1974
травень-серпень

Зошит №49

Неділя, 28 квітня

Вбитий агентом Сталіна Троцький став у свідомості людства жертвою тирана й тиранізму, і на те, мабуть, нема ради. Намальований ним автопортрет – це портрет аскета революції, страдника за світову перемогу пролетаріату. Якось ми забуваємо про його «одну, но пламенную страсть» – ідея світової революції, за яку можна покласти гори трупів… Щось від Троцького взяв Мао, попри весь свій сталінізм; але ж ми знаємо, що основні діяння Сталіна – це все той же троцькізм, тільки про людське око розкритикований і «знищений», а насправді – взятий до виконання вже під гаслом сталінізму. Колективізація, індустріалізація, мілітаризація… А що він при цьому справді інтелектуал – то хто його знає, як би все обернулося, коли б до влади прийшов не Сталін, а Троцький. У моральному сенсі вони (доводиться пересвідчитись, що не тільки вони – **всі** вожді більшовицького кшталту, без винятків!) були однаково безпринципні й здатні використовувати найбрудніші методи…

Через те їх, може, й не дивувала поведінка «опонента» в певних ситуаціях, коли їх розстрілювали соратники.

І все одно найжахливіше в них було їхнє ставлення до **націй.** Єврей Троцький не вважає себе євреєм і спокійно розстрілює друзів-євреїв, грузин Сталін так само без роздумів чинить з грузинами, в паралель йому – Берія і т. ін. Тобто ідейно-класовий паспорт важливіший за національний.

Троцький та Україна

Але – я вже мав дещо про ставлення Троцького до України та українців. Поляки розкопали один документ, з якого Троцький постає політичним лицеміром – мета виправдовує засоби. Це промова його як народного комісара перед агітаторами, яких більшовики шлють на Україну.

«ТОВАРИЩИ!

То, о чем мы здесь в России, говорим совершенно открыто, в Украине можно шептать лишь на ушко, а то лучше и совсем не говорить. Умение молчать есть тоже одна из фигур красноречия. Вы, товарищи, отправляетесь на Украину. Помните же, что нет труднее работы агитаторской, как на Украине. В третий раз мы посылаем сильные кадры туда и каждый раз все с НОВОЙ ТАКТИКОЙ И НОВЫМИ ПРИЕМАМИ. Первым кадрам в 1917 году было очень легко. От них требовалось ПОДОРВАТЬ ДОВЕРИЕ украинских крестьян к Центральной Раде и Генеральному Секретариату. В то время украинский народ не мог себе представить политической жизни своей отдельно от России, а потому одно указание агитатора на то, что украинцы отрывают Украину от русских, с которыми рядом в окопах лежали, из одного котла ели, решало вопрос в нашу сторону; а намек на то, что Центральная Рада — буржуазная, а Генеральный Секретариат состоит только лишь из генералов, окончательно отшибал у украинского крестьянства всякую охоту поддерживать свое правительство.

Немного труднее дело обстояло при втором нашем походе на Украину, потому что мы готовились воевать с гетманом, а пришлось иметь дело с Петлюрой. В связи с этим и задача агитаторов сильно усложнилась. Нужно было РУКОВОДИТЕЛЯ ПРОТИВОГЕРМАНСКИМ НАРОДНЫМ ВОССТАНИЕМ ПЕТЛЮРУ УРОНИТЬ в глазах самих повстанцев. Это была очень трудная задача, в особенности, когда Петлюра покрыт был СЛАВОЙ свержения гетмана, ОТДАЧИ ТРУДОВОМУ КРЕСТЬЯНСТВУ Украины всех земель БЕЗ ВЫКУПА и немедленного созыва трудового конгресса. Предвиделась затяжная война. Но нам помог случай с полковником Болбочаном, который изменил повстанческому правительству и ушел на сторону

Деникина. Указывание агитаторов на этот случай, связывание его с тем, что Петлюра был член Генерального Секретариата, утверждение мысли, что Петлюра сверг гетмана для того, чтобы самому стать гетманом, что «самостійна» Украина – это значит Гетманщина, это значит Павло Скоропадский или Петлюра, охраняемый от украинского трудового народа немецкими штыками, – все это, ИСКУСНО СОТКАНОЕ нашими агитаторами в густую сеть, сделало крестьянскую среду столь напряженной, что она не выдержала в юго-западной части Киевской, а также Подольской губерниях. Вспыхнули народные восстания против Петлюры, и его армия почти вся была УНИЧТОЖЕНА без всякого труда со стороны Красной Армии. Вот что значит хорошие агитаторы. Готовясь ныне к третьему походу на Украину, Совет Народных Комиссаров по примеру прежних лет в авангарде посылает Вас, товарищи агитаторы. Совет Народных Комиссаров крепко надеется, что и Вы «не посрамите» земли Русской.

Ни для кого не секрет, что не Деникин принудил нас ОСТАВИТЬ пределы Украины, а грандиозное ВОССТАНИЕ, которое подняло против нас украинское сытое крестьянство. Коммуну, чрезвычайку, продовольственные отряды, комиссаров-евреев возненавидел украинский крестьянин – до глубины души. В нем проснулся спавший сотни лет ВОЛЬНЫЙ ДУХ запорожского казачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит, бурлит, как сам грозный Днепр на своих порогах, и заставляет украинцев творить чудеса храбрости. Это тот самый дух вольности, который давал украинцам НЕЧЕЛОВЕЧЕСКУЮ силу в течение сотен лет воевать против своих УГНЕТАТЕЛЕЙ: поляков, русских, татар и турок – и одерживать над ними блестящие победы. Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства не только на время войны – каждый раз губили все завоевания украинцев. Потому они

рано утеряли свою «самостійність» и живут то под Литвой, то под Польшей, то под Австрией и Россией, составляя собой ОЧЕНЬ ЦЕННУЮ часть этих держав. Эти бытовые особенности характера украинцев необходимо помнить каждому агитатору, и его успех будет обеспечен. Помните также, что так или иначе, а нам необходимо ВОЗВРАТИТЬ УКРАИНУ РОССИИ. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может: она задохнется, а с ней и советская власть, и мы с вами. Идите же на работу, трудную, ответственную работу. Конкретно ваша задача сводится к следующему:

1. НЕ НАВЯЗЫВАТЬ украинскому крестьянину коммуны до тех пор, пока наша власть там не окрепнет.

2. Осторожно ЗАВОДИТЬ ее в бывших имениях под названием артелей или товариществ.

3. УТВЕРЖДАТЬ, что в России нет коммуны.

4. В противовес «самостійнику» Петлюре и другим – говорить, что РОССИЯ ТОЖЕ ПРИЗНАЕТ самостийность Украины, но с советской властью, а Петлюра продает Украину буржуазным государствам.

5. Так как нам необходимо обезоружить всех повстанцев, чтобы они снова не обратились против нас, а это обезоруживание вызовет недовольство среди крестьянских масс, то необходимо ВНУШАТЬ, что среди повстанцев большинство деникинцев, буржуев и кулаков.

6. Труднее дело обстоит с ПЕТЛЮРОЙ, так как украинское крестьянство на него и НАДЕЕТСЯ. Нужно быть осторожным. Только дурак или провокатор без разбору везде будет твердить, что мы ВОЮЕМ с Петлюрой. Иногда, пока совершенно не разбит Деникин, ВЫГОДНЕЕ РАСПУСКАТЬ ВЫГОДНЫЕ СЛУХИ, что советская власть – в союзе с Петлюрой.

7. Если будут случаи грабежей в Красной Армии, то их необходимо СВАЛИВАТЬ на повстанцев и петлюровцев, которые влились в Красную Армию. Советская власть постепенно РАССТРЕЛЯЕТ всех петлюровцев, махновцев и повстанцев потому, что они вредный элемент, и это будет явным доказательством

не только строгой революционной дисциплины, но и суровой карой за грабежи.

8. Так как правительство России вынуждено ВЫВОЗИТЬ ХЛЕБ из Украины, то на вашей обязанности, товарищи, объяснять крестьянам, что хлеб возьмут только с кулаков и не для России, а для бедных украинских крестьян, для рабочих и Красной Армии, которая изгнала Деникина из Украины.

9. Старайтесь, чтобы в Советы и Исполкомы ВОШЛИ большинство коммунистов и сочувствующих.

10. Принять все меры к тому, чтобы на Всеукраинский Съезд Советов НЕ ПОПАЛИ такие представители от волости, которые могут примкнуть на съезде к нашим врагам, и таким образом избрать правительство Украины не из коммунистов-большевиков.

Отправляясь ныне на работу в Украину, помните, что вам здесь передавалось, не забудьте эти мои десять заповедей: они во многом Вам помогут, кроме того, знайте, что для достижения намеченной ЦЕЛИ ВСЕ СРЕДСТВА ОДИНАКОВО ХОРОШИ. Ни на одну минуту не забывайте, что Украина должна быть НАШЕЙ, и нашей она будет только тогда, когда будет советской, а Петлюра ВЫШИБЛЕН из памяти народа навсегда.

Желаю Вам полного успеха и счастливого пути!»

Далі все пішло за цим планом. Вони створили проросійський більшовицький уряд, видавши його за український, вибили Петлюру, а потім і вбили його в Парижі рукою Шварцбарда, щоб викреслити його «из памяти народа навсегда».

Але що посіяв, те й зібрав. Постулат «для достижения намеченной цели все средства одинаково хороши» – виявився амбівалентним. Саме ним керувався Сталін, скеровуючи проти Троцького льодоруб Меркадера.

Цю програмову для більшовиків промову слід читати як **провідну стратегію** поведінки «вождів». Такою **була й лишилась** технологія їхнього владарювання.

Як Ленін, як Сталін, так і Троцький (я вже не кажу про зграю Каменевих та Рикових) – свідомі вороги України.

Судоплатови, Ейтінгтони й Сташинські – лише виконавці їхніх програм, найманці-вбивці.

І найдужче мені шкода – **віруючих** у певні періоди в український комунізм – я про Скрипника з Хвильовим і про тисячі їхніх адептів.

А вже когорта їхніх наступників – від Хрущова до Шелеста – історично жалюгідна. Їхня віра була тупа й рабська, віра під гарапником. Хоч би яку шляхетну міну вони демонстрували на своїх фізіономіях.

Бо мова ні про який не комунізм – ідея вся та ж, що й у Троцького: без України не буде Росії, отже – Україна й український народ **підлягають знищенню**. Для цього всі методи дозволені.

В тому числі й ті, що їх застосовує Москва зараз. Ще одного такого 1972-го року Україна не переживе.

Втім, Троцький не випадково так боявся духу козаччини. Вони самі його збудять, – «і потече сторіками кров у синє море… Вража кров».

Бо ми ще свого останнього слова не сказали.

Турист с тросточкой

Архів

«Известия», 20. 01. 1963

ТУРИСТ С ТРОСТОЧКОЙ

Реплика

В 11-м и 12-м номерах «Нового мира» за 1962 год напечатаны очерки Виктора Некрасова «По обе стороны океана» – об Италии и США. Автор сам признается, что он «слишком мало видел», что в Соединенных Штатах он «не сдружился, не сблизился ни с одним американцем» и поэтому вынужден был кое-что в своих очерках даже «придумывать», например встречу с воображаемым рядовым американцем Патриком Стэнли. «Мало видел», «не сблизился» и все же решился писать очерки... Правда, В. Некрасов оговаривается, что он «по мере возможности» стремился «избегать обобщений», что главное для него – «разобраться... в тех

мыслях и ассоциациях», которые вызваны короткой поездкой. Но как раз эти мысли и ассоциации оказались крайне поверхностными и глубоко неправильными. Они не могут не вызвать протеста. И вот почему.

Отказавшись, на словах, следовать совету одного журналиста о том, чтобы при описании контрастов Америки придерживаться пропорции «фифти-фифти – пятьдесят на пятьдесят», В. Некрасов в действительности стал на эту позицию. И не только в рассказе о черно-белых сторонах американского образа жизни, – это было бы еще полбеды. Вся беда в том, что В. Некрасов следует «фифти-фифти» в вещах куда более серьезных – при сопоставлении «двух миров», двух идеологий.

Собственно говоря, что такое «фифти-фифти»? Если перевести это выражение с языка эзоповского на общепонятный, то мы получим девиз, провозглашающий и утверждающий мирное сосуществование в области идеологии. «Фифти-фифти» – весьма опасная штука. Следуя ей вольно или невольно, можно ставить знак равенства между битвой на Волге и американской свиной тушенкой, между схемами Корбюзье и силуэтами городов коммунистического завтра. Нет, мы не можем согласиться с этим!

Дело не в том, что В. Некрасов в своем стремительном туристском кроссе допустил фактическое искажение. Нет, например, в Нью-Йорке двадцатиэтажных магазинов (самый высокий – одиннадцатиэтажный), не одиннадцать телевизионных каналов работает, а шесть. Неверно, что в музее Гуггенхейма собрано «все самое интересное, что было на Западе с конца XIX века». Не случайно гид Тадеуш Осипович не рекомендовал идти в этот музей – не хотел компрометировать Америку. Сами американцы смеются над мазней, выставленной в залах этого музея. Недаром «Нью-Йорк джорнэл Американ» опубликовала статью о музее под характерным заголовком «Искусство или чудовищность», явно склоняясь к последнему определению.

В. Некрасову понравились небоскребы на Золотом Берегу в Чикаго. Можно дать справку: один квадратный фут в этих зданиях стоит что-то около 20 тысяч долларов. Естественно, что квартирная плата в этом районе по карману только миллионерам. Поэтому противо-

поставлять их архитектуру московским Черемушкам по меньшей мере нелепо. И уже совершенно непонятно, как умудрился советский писатель не увидеть разительных социальных контрастов и классовых противоречий американской жизни, военного психоза, разжигаемого империалистическими кругами. Вот уж, действительно, приехал турист с тросточкой.

Такому туристу, будь он сверхфеноменально наблюдателен, трудно глубоко разобраться в жизни чужой страны. Как правило, «фасадное» знакомство не может дать четкого представления о жизни народа, особенно когда речь идет о таком большом народе, как американский. Тем не менее, В. Некрасов не просто делится впечатлениями, а все время пытается обобщать и по ходу порочит многое из того, что является святым для каждого советского человека. Мы уже не говорим о бестактном, оскорбительном отношении автора к своим товарищам по туристской поездке.

Повторяем, дело не в фактических ошибках, а в тех легкомысленных и неверных обобщениях и параллелях, которые ведут к буржуазному объективизму, к бездумному описательству, искажающему действительность.

Л. Т. (Мелор Стуруа)!

1) Рецензія М. Єрьоміна на книгу М. Алексеєва про О. Пушкіна («Наука», 1972).

2) Рецензія Л. Копелева на книгу Гергарда Вольфа «Опис однієї кімнати».

«Вопросы литературы»,
№ 5 – 1973.

Усі видання свого **знакомитого**, як сказав би Микола Лукаш, дядька, я маю, а от відгуки-рецензії варто було б зібрати повніше. Схиляюсь перед його ерудицією й культурою – і великий мені жаль за тим, що такого чоловіка витурили з України. Поряд з Донцовим, Чижевським, Хвильовим і Курбасом Україна мала б сприяти на своїх теренах Вернадському, Булгакову, Мих. Алексеєву, Віктору Некрасову – лише в густій замішці **конкуренції** можливий високий

градус культури (див. для порівняння – Франція, США, німці й англосакси).

І не про Пушкіна у Михайла Павловича – Пушкін у нього передусім **аспект Європи.** Він Росії Брежнєва і К° не сприймає, як і Росії–України Хрущова…

Через те й влада до нього – більше ніж з прохолодою… А в наших справах – він жодного разу не відскочив сло́ва…

В МИРЕ ПУШКИНА: ПОДРОБНОСТИ И ЦЕЛОЕ[1]

Работы одного из крупнейших наших историков литературы М. Алексеева о Пушкине не нуждаются в каких-либо рекомендациях; они известны не только литературоведам, критикам и многочисленным словесникам, но и тем, для кого интерес к литературе неотделим от интереса к ее истории. Только опубликованы они были в специальных изданиях, выпускаемых иногда очень уж малыми тиражами. Так что выход в свет книги, в которой собрана часть (к сожалению, только часть) пушкиноведческих трудов М. Алексеева, отвечает давно уже назревшей необходимости.

Но разумеется, этим значение издания не исчерпывается. Книга, объединяющая конкретные исследования историка литературы, имеет примерно такое же значение, как сборник рассказов писателя-беллетриста. Прежде всего она дает наглядное представление о том, каковы научные интересы ее автора и каков их диапазон. А самое важное состоит в том, ч в ней гораздо определеннее и вместе с тем разностороннее, чем в каждой отдельно напечатанной работе, выявляется методология ученого, его общие

М. П. Алексеев

[1] М.П. Алексеев. Пушкин. Сравнительно-исторические исследования, «Наука», Л., 1972, 468 стр.

взгляды на литературу. Прочитав все работы сразу, мы получаем возможность полнее судить не только о своеобразии его научного мышления (а им, этим своеобразием, главным образом и предопределяется размер и характер вклада ученого в общую сокровищницу науки), но в известной мере и о состоянии той области науки, в которой он работает.

В кратком предисловии к своей книге М. Алексеев так характеризует включенные в нее статьи: «Все они очень отличаются друг от друга и по своему объему и по характеру литературных материалов, привлеченных в них для сопоставления с различными произведениями Пушкина... Тем не менее все предлагаемые работы разных лет все же проникнуты известным единством, позволившим автору снабдить заглавие объединяющим их подзаголовком: «Сравнительно-исторические исследования» (стр. 3). Несколько забегая вперед, можно сказать, что тут действительно отражено, может быть, одно из наиболее существенных свойств книги. Однако термин «сравнительно-исторические исследования» иногда употребляют с едва скрываемым оттенком настороженности. И это понятно. В свое время этот термин был неотделим от представлений о компаративистской (в тогдашнем ее понимании) методологии.

Читая книгу М. Алексеева, убеждаешься, что современное понимание сравнительно-исторических исследований именно тем и отличается от компаративистского, что оно исходит из представления о мировой литературе как о **развивающемся** процессе в самом широком значении этого слова. При таком подходе к делу нашла свое разрешение и проблема влияний (вспомним, что еще не так давно почиталось едва ли не доблестью вовсе не принимать их в расчет). Если влияния рассматриваются как элементы процесса, то обнаруживается, что они чаще всего совершаются в результате встречного движения, которое иногда бывает гораздо более энергичным именно со стороны, испытывающей влияние: она, осознав определенную потребность, как бы **ищет** его. Важно еще отметить, что понимание литературных связей как процесса взаимодействия снимает разделение объектов исследования на важные и второстепенные. «Нет, вероятно, ни одного большого или мелкого произведения Пушкина, – пишет М. Алексеев, – которое не стоило бы по-

ставить в связь с тем или иным памятником западноевропейской мысли, – чтобы такое сопоставление или прояснило ту или другую личную особенность Пушкина как писателя или подчеркнуло всю его самостоятельность и творческую зрелость» (стр. 3–4).

В этом смысле, на мой взгляд, показательна статья «Споры о стихотворении «Роза». Некоторая загадочность этого юношеского стихотворения Пушкина давно уже привлекала внимание исследователей. Такой знаток Пушкина, как В. Брюсов, признавал, что здесь «мысль поэта не совсем ясна, и остается неизвестным, в каком смысле противополагает он розу лилии». В 20-х годах была высказана гипотеза, согласно которой противопоставление лилии розе Пушкина заимствовал из «Писем русского путешественника» Карамзина (Веймар, 20 июля 1789 года), который в свою очередь взял его из сочинений И. Гердера. Многие годы это предположение считалось правдоподобным. А если и казалось не вполне обоснованным, то критической проверке не подвергалось – отчасти, может быть, потому, что само-то стихотворение, как говорится, не лежит на главной магистрали пушкинского творчества. Но несколько лет назад была предпринята попытка доказать, что источником «Розы» могло быть стихотворение французского поэта Демутье. М. Алексеев, согласившись с мнением о несостоятельности старой гипотезы, отверг в то же время и предположение о французском источнике пушкинского противопоставления лилии розе. По недостатку места здесь нет возможности хотя бы коротко изложить аргументацию исследователя; достаточно сказать, что она включает обзор поэтической символики цветов от Анакреона – через новолатинских поэтов – до немецких романтиков конца XVIII – начала XIX века. В итоге обстоятельно обоснована гипотеза, будто «пушкинская лилия в его «Розе» восходит к представлению о ней... как о символе бессмертия и всепрощения и что такое представление Пушкин мог получить (предположительно через Кюхельбекера или Дельвига) из какого-либо немецкого балладного или песенного источника» (стр. 376).

Немного? Но ведь следует иметь в виду, что, по давней традиции, когда речь заходит о литературных впечатлениях Пушкина-лицеиста, то после русской литературы или даже наряду и наравне с ней вспоминают французскую; до сих пор считается почти само собой разу-

меющимся, что и с другими европейскими литературами, в том числе и с немецкой, он тогда знакомился по французским переводам. М. Алексеев устанавливает возможность непосредственного знакомства молодого Пушкина с немецкой литературой. Это не так уж мало.

Исследована не очень крупная подробность процесса формирования пушкинского творчества, но результат естественно и весомо подкрепляет общую мысль автора, «что творчество великого русского поэта следует изучать на фоне и в тесной связи с историей мировой культуры, потому что и сам он представляет собою явление широкого исторического значения, переросшее национальные и языковые границы» (стр. 3).

О чем бы ни писал М. Алексеев – об отношении Пушкина к Шекспиру или Чосеру, о смысле финала «Бориса Годунова» («Ремарка Пушкина «Народ безмолвствует») или об источниках «Гаврилиады», – везде чувствуется неотступное стремление ученого любую подробность или деталь пушкинского творчества – даже такую, которая на первый взгляд кажется совсем незначительной, – рассмотреть во всех связях и опосредованиях. И тогда оказывается, что старое представление о ее незначительности в лучшем случае ограниченно, а чаще всего и вовсе неверно. В этой связи мне хотелось бы указать на статью «Пушкин и проблема «вечного мира».

Читая эту работу, убеждаешься, что понятие истории мировой культуры, которое является центральным в только что приведенном определении задачи исследований, нуждается в пояснении. Прежде всего, следует иметь в виду, что речь идет о культуре в самом обширном смысле слова, а во-вторых, – что особенно важно, – в это понятие включается и то, что для нас, людей второй половины XX века, является действительно историей, а для Пушкина было его живой современностью. М. Алексеев анализирует размышления Пушкина над этой проблемой гораздо обстоятельнее, чем это делалось раньше. Но особая актуальность этой работы предопределена, на мой взгляд, сопоставлением мыслей Пушкина с политическими идеями и настроениями его современников, в том числе и декабристов. Пушкин, разумеется, видел наивность Сен-Пьера, автора одного из первых проектов «вечного мира»; радикальные идеи Руссо в чем-то для него приемлемы, а в чем-то они представляются Пушкину и недостаточно обоснованными. Но главной-то целью Пушкина был не

спор с предшественниками, а поиски новых аргументов в полемике современными ему защитниками войны как вечно спутника человечества, и прежде всего, и это убедительно показал М. Алексеев, с таким столпом европейской реакции, как Жозеф де Местр. Этот, как говорится, животрепещущий публицистический пафос помог Пушкину увидеть, что историческо-философские аргументы защитников войны являются прикрытием противочеловеческих, антинародных политических интересов и замыслов. Но ведь таким образом ему удалось раскрыть самое сущность любых доказательств необходимости и неизбежности войны. «Он, – пишет М. Алексеев о Пушкине в начале этой статьи, – задумывался уже над многими из тех великих проблем, которые решает наша эпоха, и в пользу именно этих решений выставлял такие доводы, какими можем воспользоваться и мы» (стр. 160 – 161). Изучение мыслей великого поэта о «вечном мире» еще раз подтвердило это общее положение: «Нет, война не божественна, – утверждает Пушкин. – Ее вызывают и ею управляют люди, те самые, для которых уготована будет гильотина. Нет, война не вечный закон. Она будет устранена волей народов. Будем надеяться, что Пушкин и на этот раз был прав» (стр. 207).

Это умение ученого видеть Пушкина во всем многообразии его отношений с современной ему жизнью особенно, я бы сказал, рельефно сказалось в статье «Пушкин и наука его времени». Работы М. Алексеева отличаются подлинной академичностью – той академичностью, которая предполагает сознание высокой ответственности не только за свою личную работу, но и за состояние всей науки и, стало быть, бережное отношение к любому – пусть даже самому малому – вкладу в ее сокровищницу. У М. Алексеева нет ни одной работы, где не было бы обстоятельнейшего обзора литературы, в которой так или иначе затронута исследуемая им тема. И потому каждая из них есть вместе с тем и итогом изучения этой темы – не только в нашей стране, но и за рубежом.

В статье «Пушкин и наука его времени» М. Алексеев ссылается на множество работ, в которых названная тема затронута хотя бы мимоходом. Но в целом она не сопоставима ни с одной из предшествующих – ни по объему и разнообразию привлеченного материала, ни по значительности полученных результатов. Без всяких оговорок можно сказать, что эта работа, в сущности, заново открывает

перед нами и вводит нас с такую область пушкинских интересов, познаний и суждений, которая до последнего времени была почти не исследована.

Помимо историко-литературных материалов автор привлекает здесь данные по истории математики, физики, гражданской истории, философии, техники (в частности, первых шагов електротехники и железнодорожного строительства). Причем большая часть этих материалов вводится в научный оборот впервые. Но главный интерес этой работы состоит в том, что она привычное в наше время положение об универсализме Пушкина подкрепляет новыми данными, делает его еще более конкретным и объемным.

Проблемы, исследуемые в книге М. Алексеева, сложны и многообразны, а количество привлеченных исследователем материалов необозримо велико. И конечно, в такой книге трудно избежать отдельных недосмотров и промахов. Но среди них, кажется, нет ни одного, который сколько-нибудь существенно ослаблял бы основные выводы ученого; тут речь может идти главным образом о мере доказательности. Так, например, спор Пушкина с Николаем I о судьбах просвещения мог бы быть освещен подробнее, начиная со «Стансов» 1826 года (см. стр. 123–124). Или: на стр. 257 М. Алексеев высказывает предположение, что боязнь цензурных требований и придирок заставила Пушкина «вовсе охладеть к жанру большой народной драмы – исторической хроники и перейти к камерной драматургии «маленьких трагедий». С этим трудно согласиться хотя бы потому, что незавершенная драма «Сцены из рыцарских времен», над которой Пушкин работал в последние годы жизни, по своему жанру ближе к типу народной драмы, чем к типу «маленьких трагедий». Не очень убедительной мне кажется и попытка установить чуть ли не прямую связь пушкинского афоризма: «вдохновение нужно в геометрии, как и в поэзии», – с речью Н. Лобачевского о воображаемой геометрии (стр. 27–28).

Но, повторяю, такого рода положения не влияют на характер книги как целого. И говорить о них подробно нет смысла. Мне хотелось обратить внимание читателей на некоторые общенаучные, методологические уроки этой книги.

М. ЕРЕМИН

В СТРАНУ ПОЭТА[2]

Й. Бобровський

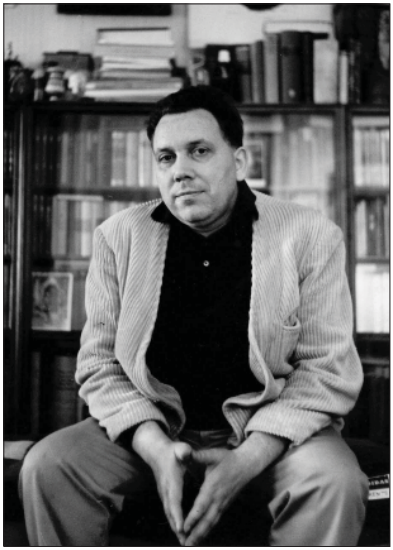

Гете сказал: «Постигнуть поэта может лишь тот, кто в страну поэта войдет».

В комнату поэта Иоганнеса Бобровского в старом доме на тихой улице Берлина вошел критик Герхард Вольф; поэта уже нет в живых – он умер в 1965 году, – но для этого гостя в доме все так, словно хозяин только что вышел и вот-вот вернется.

Маленькая книга Г. Вольфа «Описание одной комнаты» рассказывает о внешней обстановке, о книгах на полках, о рукописях и записных книжках на рабочей конторке, о старинных клавикордах, нотных тетрадях... Но говоря о трехмерных предметах в трехмерном пространстве этой комнаты, исследователь открывает в них и четвертое измерение – историю, и пятое – художественное, поэтическое.

Несчетные живые нити связывают между собой разные пласты исторических эпох и разные слои жизни поэта, соединяют давнее прошлое с недавним, с настоящим, тянутся в будущее.

Книга Г. Вольфа построена так, что ее структуру определяет логика свободного пристрастного разговора. Чаще всего он ведет от конкретных предметов к обобщениям: научно-критическим, умозрительным и поэтически образным, метафоричным, символическим...

...Старую карту, вырванную из атласа, Бобровский расчертил на пять зон и на каждой проставил цифру, указывая порядок значимости.

---

2 Gerhard Wolf, Beschrelburg eines Zimmers, 15 Kapitel üder Iohannes Bobrowski, Union Verlag. Berlin, 1971, 165 S.

Первая малая зона – восточная часть Восточной Пруссии – край, где он родился, прожил детство и юность.

Вторая охватывает Литву и Латвию – здесь жили герои его книг; природа и песни этих краев живут в его произведениях.

Третья – европейская Россия; сюда он пришел солдатом вермахта, но полюбил страну, куда его загнал приказ. Он писал грустные стихи о развалинах Новгорода, воспевал древние церкви Пскова, Ильмень-озеро, русские леса и реки... Потом он четыре года был военнопленным, работал на шахте в Донбассе, изучал русский язык, посещал антифашистскую школу в Подмосковье. Из России он вернулся поэтом, вернулся в ГДР...

Четвертая зона на его карте – Польша; здесь жили герои его первого романа «Мельница Левина»; польская природа и польская музыка ему тоже близки.

Пятая – все, что еще западнее, включая оба немецких государства; у него читатели и друзья по обе стороны границы.

Эта карта – не географическое пособие к истории жизни и странствий. По мере того как идет рассказ Вольфа, становится ясно: это карта страны поэта, протяженной и в пространстве и во времени.

Среди рукописей Бобровского есть текст его речи в «Евангелической Академии»: «Меня занимают отношения немцев к тем народам, которые с ними соседствуют на Востоке... И поэтому, говоря о вине немцев, я стараюсь пробуждать приязнь к литовцам, к русским, к полякам и другим. Но потому, что подобные темы густо затемнены исторически сложившимися предрассудками и неосведомленностью или поспешно обобщенными эмоциональными воспоминаниями, поэтому недостаточно просто высказывать, пропагандировать иные взгляды или давать советы. И я, насколько могу, обращаюсь к тому, что сам знаю, стремлюсь к наивозможнейшей достоверности, ибо я думаю, что «правдивые повести» всегда убеждают лучше, – ибо я хочу воздействовать по-настоящему».

В библиотеке поэта много книг о давних литовско-немецких духовных связях, сборники литовских народных песен-дайн, литовские и немецкие сочинения Донелайтиса, о котором с восхищением отзывался Гёте.

И Россия для Бобровского – не только те города, деревни, леса и степи, которые он видел, где слагал первые стихи. Россия существу-

ет для него во многих измерениях – реальная Россия, с ее многообразной историей и многообразной современностью, и сказочная Сарматия, чародейская страна, которой поклонялся Рильке, край древних див, родина тех мелодий, которые он слышал вокруг и внутри себя и облекал в слово.

В этой комнате представлены разнообразные источники поэзии Бобровского – языковые и литературные, творения разных народов и разных столетий. Столь же разнообразны живописные и графические отражения разных эпох и разных стран. Многослойна подпочва, на которой возникла страна поэта – реальная и сказочная родина его поэзии, питаемая разноплеменными источниками. Это прежде всего родники, возникающие в многовековых толщах развития языка – в древнейших и новейших словах народных говоров, ученой речи, молитвенной, проповеднической риторики, в поэтике давней – барочной, просветительской, романтической – и совсем недавней – экспрессионистской, сюрреалистической.

Гёте сказал: «Кто не знает других языков, тот ничего не знает о своем». Национальную самобытность и личное своеобразие творчества Бобровского определяют разноязычные и разновременные истоки – голоса разных народов, навсегда связанных между собой историческими судьбами, – трагически противоречиво и все же нерасторжимо связанных. В его стихах и прозе они сплавлены в живое единство. Его речь косноязычна не от скудости, а от обилия слов и образов; стихи его кажутся трудными, порывисто-сбивчивыми не от робости поэтических мыслей, а, напротив, от их безудержной, нетерпеливой отваги.

В начале и в итоге всякой поэзии – гармония. Бобровский в юности хотел стать музыкантом – играл на органе. До последних дней жизни он любил играть на клавикордах; играл старинные мелодии – народные, духовные и светские песни, Баха, Моцарта, Букстехуде...

В начале, в истоках почти всех стихов и, конечно же, романа «Литовские клавиры» была музыка. Его непосредственное восприятие жизни, восприятие звучания и структуры слов, красок, очертаний, движений, всех слышимых и зримых образов было стихийно-музыкальным. Но музыка стихов и прозы Бобровского пронизана мыслями, идеями. В романе «Литовские клавиры» основа сюжета – создание оперы. Два немца и литовец хотят создать оперу о Доне-

лайтисе. Идет 1936 год, гитлеровцы уже хозяйничают в Германии, угрожают Литве; гулянье у ночных костров в Иванов день прерывается побоищем. Но немецкий ученый и немецкий музыкант самозабвенно одержимы своим музыкальным замыслом, в котором и литовские народные напевы, и слова великого литовского поэта. Этим немцам чуждо, отвратительно чванное хамство гитлеровцев и всех немецких шовинистов. Их друг – молодой литовец, учитель, собиратель народных песен, и его невеста – немецкая девушка – поглощены поэзией, музыкой и любовью.

Г. Вольф очень точно определяет смысл романа: «Совместная жизнь разных народов, равноправие разных голосов – сочетание всех тонов создает многоголосие фуги языка».

Это определение действительно для всего творчества Бобровского.

Живое многоголосие создает необычайно своеобразную музыке его слов – мыслей – чувств. Стихи и романы Бобровского не сразу открываются читателю; иному нелегко бывает настроиться на их переменные волны, уследить за движением своевольной мысли, когда внезапно переплетаются события XX и XVIII веков, когда взрослый герой в следующем абзаце возвращается в свое детство или вовсе отождествляется с другим человеком, жившим за полтора столетия до него, с тем, о ком он думал, кого изучал и полюбил... Необычен и язык Бобровского: заурядные, затрапезные слова звучат величаво, торжественно или таинственно, и, напротив, изысканные, возвышенные старинные обороты проговариваются обыденно просто; свободно чередуются слова, шагая через все препятствия синтаксиса, разрушая привычную стилистику, и так располагаются по строкам стихов, что заставляют напряженно вглядываться в самые тусклые сочетания и вслушиваться в самые тихие.

В книге критика часто звучат слова Бобровского – стихи, проза; они четко выделены курсивом. Но критик не пересказывает поэта, и это не просто цитаты – примеры, подтверждающие, иллюстрирующие наблюдения исследователя; слово Бобровского органически слито с повествованием о его комнате, о его поэзии, о ним, и его слова естественно переплетаются с мыслями критика и, сливаясь с его речью, естественно определяют ее структуру и лад.

Книга Г. Вольфа облегчает доступ к трудным нетореным тропам, ведущим в эту страну поэзии. Но тем самым она помогает приблизиться и к другим, пусть совсем не похожим, по-иному, но тоже «трудным» поэтам. Необычайные особенности языка и стиля Бобровского возникали отнюдь не потому, что он добивался изощренного своеобразия, нарочито затемнял мысли или искусственно усложнял простые связи между ними. Нет, он стремился возможно точнее представить, что именно и как именно он видел, слышал, думал, ощущал. Он никогда не отказывался от прошлого литературного опыта. Напротив, он ощущал себя продолжателем самым давних традиций, учился у Клопштока и Гёльдерлина, у кенигсбергского поэта-экспрессиониста Альфреда Бруста, у поэтов других эпох и народов. Его привлекало творчество испанца Луиса Гонгоры и финна Алексиса Киви, он любил Мицкевича и Пастернака; в стихах он выказывал свою родственную близость ко многим литературным соотечественникам – к Эльзе Ласкер-Шюлер, Нелли Закс, к Петеру Хухелю. Он не чурался ни наследства, ни родства. Его самобытность, его непохожесть были не нарочитыми, безыскусственными. Исследователь это показывает, именно показывает, а не просто утверждает, и старается объяснить конкретные связи между его страной, его жизнью и его стихами.

Бобровский редко обращался к теоретическим рассуждениям, но все, что он писал и говорил о литературе, было и своеобразно, и серьезно продумано. «Каждый литератор имеет свой личный стиль, когда он пишет, он вступает в единоборство с языком, ведь практически, когда он пишет, он заново создает язык... Но когда автор пишет, во все, что он пишет, с необходимостью вливается и идеология – **идеология автора**. А это для меня значительно существенней, чем выдвигать художественные проблемы или производить эксперименты».

В заключительных главах рассказывается о Бобровском – друге своих друзей, хлебосольном гостеприимце, веселом собеседнике, спорщике, ораторе, публицисте, редакторе, наставнике молодых литераторов, участнике митингов и дискуссий. Он очень любил детей и поэтому перевел «Теремок» Маршака.

Герхард Вольф по-настоящему любит, по-настоящему чтит Бобровского, художника и человека. И поэтому не унижает его ни вы-

сокопарными славословиями, ни преувеличениями его добродетелей, ни снисходительным умолчанием о слабостях, ни стыдливой полуправдой...

...Человек,
это понятие в словаре,
в том ряду, где ему
надлежит стоять.
...Это слово, это понятие
слышу я часто и могу
перечислить всех, от кого
его услышал,
с него я мог бы начать.
Там, где нет любви,
не произноси это слово.

Это одно из последних стихотворений Бобровского. Человечность и слово нераздельны в его творчестве.

В рабочей комнате поэта критик открыл его страну. Это стало возможным потому, что, исследуя поэзию и мир, ее породивший, Г. Вольф воспринимает их и разумом и сердцем – и как ученый, и, как художник. Он и мыслит и чувствует «в резонанс» с Бобровским. Поэтому в малом трехмерном пространстве он проследил «четвертое измерение» – истории, а в обыденных предметах и в старых книгах обнаружил живые зерна поэзии.

Лев КОПЕЛЕВ

P. S.

У жодній з наших літенциклопедій Бобровського нема, хоч він письменник вагомий (1917–1965) – приміром, «Пророк» (1976), збірки поезій «Доба сарматів» (1961), роман «Литовські клавіри». Нема – бо не дуже правовірний. Й оту цитату з нього про домінанту ідеологій Л. Копелев вплів про людське око, для цензури, бо в оригіналі – «идеология мировоззрения автора». Сам же він мені це й сказав, Копелев.

Понеділок,
29 квітня

Кілька документів з Києва.

8 февраля 1974 г.
Москва – ЦК КПСС, Л. И. Брежневу

18 января 1974 года в моей квартире сотрудниками КГБ был произведен обыск. В документе, мне предъявленном, утвержденном прокурором УССР Глухим, подписанном зам. председателя КГБ УССР Трояком, значилось:

«...по данным предварительного следствия имеются достаточные основания полагать, что в квартире Снегирева Г. И. может находиться антисоветская литература и предметы, имеющие значение для дела.

Поводом для обыска явился мой визит к писателю Виктору Платоновичу Некрасову, моему близкому другу. В его квартире, куда я пришел утром 18 января, шел обыск. Меня тут же подвергли личному обыску, ничего, согласно протоколу, не обнаружили. Затем повезли в здание КГБ, где подвергли допросу как свидетеля. Последние несколько месяцев у меня обострилось сердечное заболевание: от лишнего резкого шага или от волнения наступает приступ пароксизмальной тахикардии. К Некрасову я пришел уже с таким приступом. Неожиданная ситуация, которую я застал, ухудшила состояние. Это увидели сотрудники КГБ и пригласили врача, который осмотрел меня, подтвердил, по-видимому, сотрудникам, что я не симулирую, оказал мне помощь и находился при мне уже все время до окончания обыска у меня на квартире в двенадцатом часу

Лист від Г. Снегірьова до Л. Брежнева

ночи. Во время обыска я чувствовал себя совсем плохо, мне разрешили лежать. Однако обыск был проведен. Впрочем, об его отмене или переносе я не просил, понимая, что это безуспешно.

Были найдены следующие документы и предметы: письмо А. Солженицына IV съезду писателей, которое, насколько я припоминаю, получили тогда в 1967 году многие члены Союза писателей по почте; письмо Ф. Раскольникова Сталину; журнальные публикации повестей Солженицына «Один день Ивана Денисовича» и «Для пользы дела». Взяты для осмотра рукописи моих неопубликованных (или частично опубликованных) повестей и рассказов, над которыми я в разное время начинал и не закончил работу. Забраны записные книжки. Увезена пишущая машинка, которая является моим «орудием труда»: на просьбу не увозить машинку, которая нужна мне каждый день, последовал отказ.

Коротко о себе. Покойные мои отец и мать выросли при советской власти, воспитаны ею, отец – писатель (родом он сам из беднейших бедняков), мать – педагог. Я закончил ВУЗ, в 1954 году вступил в партию. С 1957 года – член Союза Писателей, с 1960 – член Союза Кинематографистов. Всю свою сознательную жизнь честно трудился. Работал журналистом, педагогом, издал шесть книг художественных произведений о новой социалистической действительности – повести, рассказы, очерки, статьи. Семь лет работал главным редактором студии Укркинохроники, восемь лет работаю там же режиссером. Снял фильмы «Коммунисты одного села», «Поезд дружбы народов», «Председатель колхоза» и др. Шесть лет избирался членом партбюро парторганизации студии.

К сотрудникам КГБ, проводившим допросы и обыски, у меня особенных претензий нет; внешне все выглядело культурно и вежливо. Меня возмущает сам факт допроса и обыска.

До каких пор будет продолжаться несправедливая травля Виктора Некрасова?

С первого шага в литературе, с повести «В окопах Сталинграда», его поначалу били, не разобравшись, а затем издавали и переиздавали на всех языках мира и даже награждали (Государственная премия за те же «Окопы Сталинграда»), хоть и не приносили извинений за оглобельную критику. А каких только собак не вешали на него за

книгу «По обе стороны океана»? А ведь теперь всем уже ясно, что книга эта – один из кирпичей, очень своевременно заложенных в фундамент наших добрых отношений с Америкой, в борьбу за потепление в мире, в международную разрядку напряженности. Некрасова пытались изгнать из партии семь лет назад – не изгнали, ограничились выговором с неубедительными формулировками. Год назад его все-таки из партии исключили, при этом формулировки остались столь же неубедительными. И после исключения из партии закрылись перед ним двери издательств, журналов и киностудий: в Москве не вышел совсем уже готовый к печати двухтомник избранных произведений этого интереснейшего советского писателя. На Украинской студии документальных фильмов закрыли работу над полнометражной лентой «Киеву – 2000 лет» по уже запущенному в работу сценарию Некрасова.

Теперь этот унизительный обыск и изматывающие допросы. А ничего компрометирующего, насколько мне известно, обыск не обнаружил, хотя досужие злопыхатели кляузничают на всех перекрестках, что, мол, у Некрасова вытащили семь мешков антисоветской макулатуры.

А обыск у меня? Оказывается, достаточно зайти навестить друга, чтобы «имелись достаточные основания полагать, что в квартире может находиться антисоветская литература». Странно все это. Очень странно. И оскорбительно.

Во время допросов 18 и 19 января от меня требовали, чтобы я признал существование «подпольных» произведений Некрасова. Такие его произведения мне неизвестны. Виктор Некрасов принадлежит к той редкой и счастливой категории литераторов, у которых все написанное опубликовано. Хотели, чтобы я назвал «самиздатовские» произведения и другие запрещенные книги и документы, которые я получил он него; но я их никогда не получал от него и не давал ему.

Между тем события развивались.

6 февраля меня пригласили в райком партии, где председатель парткомиссии велел мне быть через день, 8 февраля, на бюро райкома. Было недвусмысленно дано понять, что меня на этом бюро исключат из партии. На вопросы о причинах готовящейся расправы

ответа я не получил. Не дала мне такого ответа и секретарь партбюро, которую вызвано в Киевский обком по тому же моему «делу». Сказала только:

– Вопрос уже решен. Вам надо каяться, чтобы смягчить свою участь.

В чем каяться?

По сбивчивым недомолвкам могу заключить, что мне инкриминируется идеологическая ошибочность забранных у меня в рукописях моих произведений. Но разве на основании незавершенных давних рукописей можно обвинять литератора в антипартийных деяниях? Или на том основании, что предложенное нашим советским издателям произведение, неопубликованное в силу каких-то причин, хранилось в единственном экземпляре в архивах писателя, не ходило по рукам, никому не давалось, – разве автору можно инкриминировать за это вражескую деятельность? Но ведь существовало до сих пор понятие творческой лаборатории художника! Литератор всегда имел право на поиски, имел право откладывать незавершенную работу над произведением, чтобы может быть когда-нибудь снова вернуться к нему и переделать его кардинальным образом! Мне не известны прецеденты ни в мировой, ни в советской литературе, когда писателя карали бы за ошибки в произведениях, которые не стали достоянием читателя.

Мне не предъявили обвинений, у меня не спросили ни в чем объяснений. Исключение из партии производится через голову моей парторганизации – это прямое нарушение устава партии. Сейчас, когда я пишу это письмо, у меня опять сердечный приступ, а ведь сегодня 8 февраля, в 16.45 мне велено быть на бюро Райкома. Секретарю партбюро я сообщил, что прийти не смогу. Ответ был такой:

– Вопрос уже решен. Неявка вам только повредит.

Вчера я был в ЦК КП Украины. зав. отделом С. Бесклубенко отказался меня выслушивать, сославшись на занятость. А ведь я ему сказал:

– Если вы не выслушаете меня и не найдете нужным вмешаться, завтра меня исключат из партии. Это равносильно гражданской казни.

Все равно времени у него для меня не нашлось.

В парткомиссии ЦК КП Украины мне отказали в приеме. Председатель комиссии Л. Найдек велел мне через секретаря передать:

– Когда исключат – тогда придет.

Я не знаю, буду ли я еще состоять членом КПСС, когда Вы получите это письмо. Происходящее заставляет меня предполагать наихудшие варианты. Не уверен также, что у меня окажется время (и возможности) для написания завтра подобного письма. Поэтому уже сегодня прошу Вашего высокого вмешательства.

Г. Снегирев,
писатель, кинорежиссер.

Киев, 3 февраля 1974,
252004, Киев-4, Рогнединская 3, кВ. 10.
Снегирев Гелий Иванович.

На цього листа йому замість Брежнєва відповіла Прокуратура СРСР – «перевіркою фактів порушення законності з боку слідчих органів не встановлено».

Він обурено послав копію листа Брежнєву вдруге – 16 березня, після того, як його **виключили** – але ніщо не змінилось.

Машинку повернули – 14 лютого, того дня, коли з СРСР вислали Солженіцина; повернули й деякі рукописи.

Між тим В. Деркач і Л. Мужук (директор і головний редактор студії «Укрхроніка») поспіхом розірвали з ним угоду на сценарій для фільму «Прикордонники».

P. S. Розшукав серед старих газет:

Архів

У кривому дзеркалі

«Вечірній Київ», 21.XII. 1954

Критика і бібліографія

У КРИВОМУ ДЗЕРКАЛІ

Нова повість Віктора Некрасова «В родном городе», в якій розповідається про життя киян в перші роки після визволення нашого міста від фашистських окупантів, викликає у читача багато суперечливих думок.

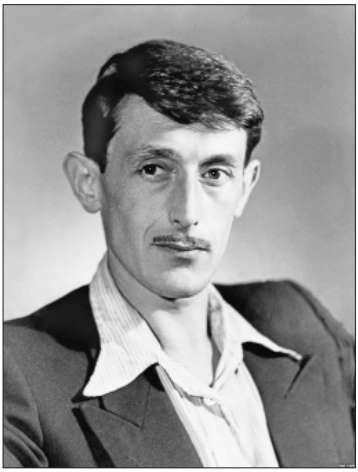

В ній немає ні давно набридлих схем і штампів, ні занадто правильних героїв, відчувається, що письменник не хотів іти уторованим шляхом, а шукав якихось нових тем, образів і форм. Повість Некрасова з її яскравою, точною і образною мовою, читається легко.

У творі читача приваблює смілива постановка ряду питань. Так, наприклад, не можна не підтримати автора в його прагненні засудити огульне негативне ставлення до всіх тих, хто перебував на окупованій території, безвідносно до конкретних життєвих обставин.

Позитивним, на нашу думку, є й намагання автора полемічно загострити повість. Твір спрямований проти тих письменників, які уникають зображення труднощів у нашому повсякденному житті, не бачать у ньому конфліктів і суперечностей.

Однак, полемізуючи з творами, в яких лакується дійсність, Некрасов впадає в іншу крайність. Прикрашенню життя він протипоставив його збіднення, спрощенню – надзвичайну ускладненість.

Місцями відчувається, що автор просто поставив собі за мету говорити не про те і не так, як говорить більшість.

Полемічний запал і бажання поориґінальничати привели талановитого письменника до однобокого показу дійсності, натуралізму, перебільшення негативного.

1944 – 1945 роки. Кияни добре пам'ятають цей сповнений великої радості і великих труднощів час. Ще гриміли гармати під Шполою і Звенигородкою, ще ворожі літаки літали над Постом-Волинським і Подолом, а кияни вже сходились і з'їжджались у рідне місто, розбите, зруйноване, але нескорене.

Робітники і службовці повертались на свої підприємства, розчищали і охороняли їх, а подекуди одразу вводили в дію. Один за одним ставали до ладу заводи – «Ленінська кузня», «Транссигнал» і «Більшовик», депо ім. Андрєєва...

Трудящі міста збирали гроші в фонд побудови танкової колони «Радянська Україна», одночасно проводилась масова кампанія по збору інструментів і матеріалів для відбудови Києва.

Виголошений робітниками «Ленінської кузні» лозунг: «Відбудуємо тебе, наш рідний Київ!» – був підхоплений колективами інших підприємств. Розгорнулись великі роботи по розчистці і відродженню Хрещатика.

В зруйнованій столиці України відчувалась гостра нестача жилплощі, не було палива, невистачало продовольства, але це не зупинило киян. Сили свої вони черпати в любові до рідного міста, в радісних повідомленнях Радінформбюро про нові й нові перемоги радянських військ.

Напруженим, бурхливим, з матеріальними нестатками, з подоланням труднощів було життя киян в ці пам'ятні роки.

У повісті «В родном городе» В. Некрасов показав життя нашого міста, на жаль, не на його основних магістралях, а, так би мовити, на його манівцях.

У творі ніде навіть не згадуються суботники по розчистці Хрещатика, по відновленню промислового і культурного життя Києва

Немає в місті, що його намалював В. Некрасов, і партійної та комсомольської організацій, які, як відомо, очолили патріотнчний рух по відродженню рідного міста.

Героями свого твору письменник брав людей так званих непомітних професій – бібліотекаря, коректора, шофера, перукаря, викладача.

Сам по собі цей факт не викликає заперечення. Однак В. Некрасов у нашому місті побачив і показав тільки таких «непомітних», і «другорядних» людей, а з цим погодитись не можна.

Заперечення викликає і манера зображення героїв. Переважна більшість з них показана автором не в повсякденному труді і турботах про інтереси своїх установ, а, навпаки, у відриві від труда, від боротьби за відродження міста.

Героїв повісті ми здебільшого бачимо вдома, на вулиці, в парку, в «забігайлівці». Вони п'ють чай, горілку, скаржаться одне одному на труднощі, на свою долю, згадують минуле...

Обмеженими безвольними, всім невдоволеними постають вони перед читачем.

Ось Валер'ян Сергійович – коректор обласної газети – типовий міщанин, який в усьому бачить лише негативне. Він живе одинаком у бруді і пилюці. Всю свою увагу ця людина зосереджує на... кішках, яких у нього аж шість.

Виведений у творі військовий лікар Лобанов на свою працю дивиться як на неминуче зло. Він не любить, коли в його відділення привозять нових хворих, і злість, яку викликає у нього поява цих хворих, виливає на пацієнтів.

Відсутність будь-яких ідеалів властива і шоферу Бортнику. Яшка Бортник – ділок, або, як його називає письменник, «людина діла». Скільки цинізму в його міщанській філософії!

Райком партії, на його думку, не зможе підшукати демобілізованому офіцеру хорошу роботу: вигідну роботу можна знайти тільки по знайомству. Працює Яшка лише заради грошей. Зараз професія шофера дає можливість заробляти – треба стати шофером, даватиме прибутки інша професія – кидай машину.

У читача складається враження, що письменник (хотів він цього, чи не хотів) зібрав у свою повість все кволе, брудне, зле, байдуже і огидне.

Проте справа не тільки в цьому. Одним із головних недоліків повісті є те, що про всіх цих бортників і лобанових розповідається без гніву, без обурення. Автор лише констатує факти, не даючи їм ніякої оцінки.

«Дурно это или хорошо, – говорить він, – это уже другой вопрос (на який Некрасов не дає і не намагається дати відповідь – Б. П.), но так было».

Такі обивателі дійсно були. Вони є і сьогодні. Однак чи не замало для письменника самого визнання цього факту?

Найбільше заперечення викликає у читача образ Єрошика.

У 1944 році разом з іншими киянами з фронту додому поверталися поранені воїни, інваліди. Радянські люди оточили їх повсякденною увагою і піклуванням, допомогли їм влаштуватись, оволодіти новими спеціальностями.

Були серед них і окремі людці, які спекулювали своєю інвалідністю, претендували на якесь особливе становище в суспільстві.

Вірний собі, Некрасов обрав для свого твору саме таку людину.

В повісті діє льотчик-офіцер Сергій Єрошик, який втратив у бою ногу. Автор називає його «колишнім комсомольцем», що збирався вступати в партію. Але як мало схожий Єрошик навіть на «колишнього комсомольця»!

Вийшовши з госпіталю, Єрошик вимагає для себе якихось надзвичайних умов, особливих занять і... стає спекулянтом жіночими тапочками, п'яницею і нитиком, що шукає забуття у вині. Йому 24 роки, а погляди на життя у цього юнака такі, як у дряхлого старика.

У другій частині твору Сергій влаштовується на роботу, однак це сталося, як говорить сам автор, не тому, що Єрошику не подобався старий спосіб життя, а головним чином тому, що Сергій «разругался... с «главой тапочного дела».

Своєрідну роль у творі відіграє Шура – дружина головного героя Миколи Митясова. Це молода, вродлива жінка, яка до війни працювала на Київському кабельному заводі. Але в її образі ми не бачимо рис радянської робітниці, нашого сучасника. Ніщо, крім особистих переживань, не цікавить Шуру. В повісті вона показана безвольною, надломленою людиною, жінкою, у якої немає ні своїх прагнень, ні своїх думок.

Наче іграшка, переходить вона з рук у руки, від одного чоловіка до іншого. Дружина Митясова, яка більше двох років чесно чекала свого чоловіка, Шура раптом стає полюбовницею пораненого лейтенанта Феді Бунчужного лише тому, що... відчула до нього жалість. Митясов, незважаючи на зраду, сходиться з Шурою, а потім кидає її, і вона стає сожителькою Сергія.

Письменник ніби виправдує подружню зраду і непостійність Шури: всі ці «переходы» відбуваються в повісті тихо, без боротьби, автор зображує їх як щось звичайне; нормальне.

Кращий за інших головний герой твору Микола Митясов. Капітан-розвідник, він після поранення потрапляє в госпіталь, що знаходиться в Києві.

Всі його думки ще там, на фронті, де він виконував найважчу найпотрібнішу роботу.

Руїни рідного міста, невдача сімейному житті і важкі побут умови тилового життя викликають у Митясова почуття иевдоволенності розчарування, його вчинками і керує благородне бажання бути там,

де він зараз найбільш потрібніний. Але шлях на фронт для нього закритнй — він інвалід, а знайти таку роботу, яка б задовольняла його, Митясову не вдається. Не можна не повірити в щирість духовної туги героя.

В рідному місті він зближається з Валер'яном Сергійовичем, Бортником, Блейбманами і... тут починаються дивні речі. Тихе і затхле міщанське життя засмоктує колишнього розвідника. Митясов замикається в собі, відмежовується від громадських інтересів. Хоч він відчуває фальш свого становища і в глибині душі не погоджується з філософією Валер'яна Сергійовича, він спокійно спостерігає міщанське життя.

В зруйнованому місті, де відроджувалось життя, де відчувалась гостра потреба в людях, Митясов—комуніст, воїн-фронтовик, людина із незакінченою вищою освітою, у якої була лише дещо пошкоджена рука, — відчував себе потрібним. Що робити? Це питання на яке просто, без усяких труднощів знаходили відповідь тисячі колишніх воїнів, виростає в повісті в надзвичайну проблему.

Труднощі, які так настирливо висуває Некрасов на перший план, дійсно мали місце в житті воєнного і післявоєнного Києва. Але кожний розумів, що це — тимчасові труднощі, викликані війною. Кожен знав, що не вони визначають нашого життя, що їх. буде подолано.

Комуніст Митясов цього не відчуває, і це ріднить його з міщанським світом бортників.

Зрештою Митясов робить так, як зробила більшість воїнів, що були в його становищі,—іде вчитися в інститут. Але й тут він виступає як член єдиного колективу, одинак-борець за правду.

Не погоджуючись з деканом факультету Чекменем, який з корисливою метою намагається звільнити з роботи старого викладача, комуніст Митясов... б'є декана. Поведінка Митясова обговорюється на партійному бюро факультету, яке, в зображенні Некрасова, нагадує зборище кар'єристів, що були сліпим знаряддям примх керівника факультету. У зіткненні з партійним бюро Митясов перемагає. Правда торжествує. Але чи так було в дійсності?

Ні, не такими були комуністи — вчорашні воїни, які в 1944—1945 роках складали значну частину нашої міської партійної, організації!

Щождо художньої манери письменника, то вона дещо нагадує манеру О. Лактіонова в його картині «На нову квартиру». Дрібні,

другорядні деталі іноді заступають головне — людину. Автор, говорячи його ж словами, «рассказал о... мелочах, о которых обычно не рассказывают, так как они интересны только тебе»...

Розповідь у повісті ведеться в мінорному тоні. Невдала любов, невдоволення роботою, хвороба, смерть, змінюючи одне одного, створюють загальний похмурий настрій. Такі слова, як «одиночество», «тревожно», «трудно», «невеселый» своєрідним рефреном проходять через увесь твір.

Обмежене коло інтересів, вузький кругозір у героїв повісті Некрасова. Принижені, пригнічені, розгублені, одинокі і злі — вони де в чому більше нагадують персонажів із романів Ф. Достоєвського, ніж наших радянських людей.

Ні, місто, що його намалював Некрасов, — це не наше місто.

Б. ПЕТРОВ.

P. S. Порівняння з персонажами з романів Достоєвського – красномовне. Для автора це аргумент «проти».

Проти власного примітивізму?

P. S.

Цю статтю я знайшов у старих маминих завалах, багато пізніше, і хто там уже замаскувався під псевдонімом «Б. Петров», не знаю. Були там ще 2 сторінки Паоли Утевської, схвальні, не можу знайти. Але найцінніша річ – **погромна** стаття Л. Санова 1948 року «Про вимогливість і відповідальність критики» – в «Літ. газеті» – це ще ми жили, здається, у Білій Церкві. Чи вже у Луцьку?

Вівторок, 30 квітня

Другий документ – просто убивчий, він у мене вже з місяць, з рук не випускаю – замусолений. Москва слухає **як треба.**

Це – заява Віктора Платоновича західним журналістам, все відверто й прямо. На місці товариша Брежнєва я б задумався...

КОМУ ЭТО НУЖНО?

В. Некрасов «Кому это нужно?»

Несколько дней тому назад я провожал во Францию Владимира Максимова, хорошего писателя и человека нелегкой судьбы. А до этого проводил большого своего друга – поэта Коржавина. А до него Андрея Синявского. Уехали композитор Андрей Волконский, кинорежиссер Михаил Калик, математик Александр Есенин-Вольпин. И многие, многие другие – писатели, художники, поэты, просто друзья. А Солженицына выдворили – слово-то какое нашли! – у Даля его, например, нет, – словно барин работника со двора прогнал.

Уехали, уезжают, уедут... Поневоле задумываешься. Почему? Почему уезжают умные, талантливые, серьезные люди, которые любят свою родину и ох как будут тосковать по ней. Почему это происходит?

Задумываешься... И невольно, подводя какие-то итоги, задумываешься и о своей судьбе... И хотя судьба эта твоя, а не чья-либо другая, это все же судьба человека, родившегося в России, всю или почти всю свою жизнь прожившего в ней, учившегося, работавшего, воевавшего за нее, – и не на самом легком участке – имеющего три дырки в теле от немецких осколков и пуль. Таких много. Тысячи, десятки тысяч. И я один из них...

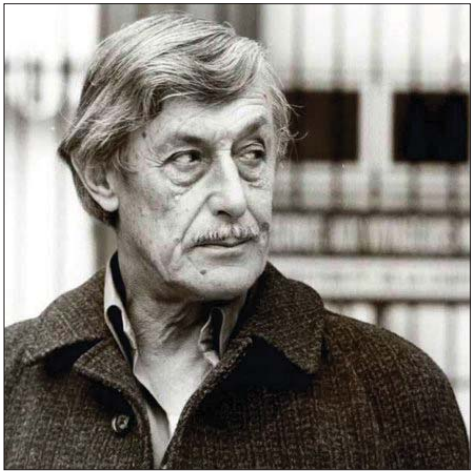

Почему же, подводя на 63-м году своей жизни эти самые итоги, я испытываю чувство непреходящей горечи?

Постараюсь по мере возможности быть кратким.

Случилось так, что в 35 лет я неожиданно для себя и для всех стал писателем. Причем сразу известным. Возможно, нескромно так говорить о

себе, но это было именно так. Первая моя книга «В окопах Сталинграда», которую вначале немало и поругивалиЯ, после присуждения ей премии стала многократно издаваться и переиздаваться. Потом появились другие книги. Их тоже ругали, и хвалили, но издавали и переиздавали. И мне стало казаться, что я приношу какую-то пользу. Свидетельство тому – 120 изданий на более чем 30 языках мира.

Так длилось до 8 марта 1963 года, когда с высокой трибуны Н. С. Хрущев подверг, как у нас говорят, жесточайшей критике мои очерки «По обе стороны океана» и выразил сомнение в уместности моего пребывания в партии. С его легкой руки меня стали клеймить позором с трибун пониже, на собраниях, в газетах, завели персональное партийное дело и вынесли строгий выговор за то, что в Америке я увидел не только трущобы и очереди безработных за похлебкой. Само собой разумеется, печатать меня перестали.

Падение Хрущева кое-что изменило в моей судьбе. Оказалось, что в Америке есть что-то, что можно и похвалить, и злополучные очерки вышли отдельной книгой. На какое-то время передо мной открылся шлагбаум в литературу, пока в 1969 году опять не закрылся – я подписал коллективное письмо в связи с процессом над украинским литератором Черноволом и позволил себе выступить с речью в день 25-летия расстрела евреев в Бабьем Яру.

Заведено было второе персональное дело, закончившееся вторым строгим выговором и, наконец, почти без передыха, в 1972 году родилось мое третье партийное дело. На этот раз без всякого уже повода – за старые, как говориться, грехи – опять подписанное письмо, опять Бабий Яр. Тут уж из партии исключили. Как сказано было в решении – «за то, что позволяет себе иметь собственное мнение, не совпадающее с линией партии».

Так отпраздновал я (чуть ли не день в день) тридцатилетие своего пребывания в партии, в которую вступил в Сталинграде, на Мамаевом кургане, в разгар боев.

С тех пор я, как писатель, то есть как человек не только пишущий, но и печатающийся, перестал существовать. Рассыпан был набор в журнале «Новый мир», запрещено издание двухтомника моих произведений в издательстве «Художественная литература», изъяты из всех сборников критические статьи, посвященные мое-

му творчеству, выпали мои рассказы из юбилейных сборников об Отечественной войне, прекращено производство кинофильма по моему сценарию о Киеве. Одним словом, не получай я 120 рублей пенсии, пришлось бы задумываться не только о творческих своих делах.

За десять лет – три персональных дела – это значит, по три-четыре, а то и шесть месяцев разговором с партследователями, объяснений в парткомиссиях, выслушивание всяческих обвинений против тебя (в последнем случае просто клевета и грязь) – не слишком ли это много?

Оказывается, не только не много, но даже мало.

17 января сего 1974 года девять человек, предъявив соответствующий на это ордер со всеми подписями, в течении 42 часов (с перерывом, правда, на ночь) произвели в моей квартире обыск. Нужно отдать должное – времена меняются – они были вежливы, но настойчивы. Они говорили мне «извините» и рылись в частной моей переписке. Они спрашивали «разрешите?» и снимали со стен картины. Без зуботычин и без матерных слов они обыскивали всех приходящих. А женщин вежливо приглашали в ванную, и специально вызванная сотрудница КГБ (какая деликатность, ведь могли бы и сами!) раздевала их донага и заставляла присесть, и заглядывала в уши, и ощупывала прически. И все это делалось обстоятельно и серьезно, как будто это не квартира писателя, а шпионская явка.

К концу вторых суток они все поставили на место, но увезли с собой семь мешков рукописей, книг, журналов, газет, писем, фотографий, пишущую машинку, магнитофон с кассетами, два фотоаппарата и даже три ножа – два охотничьих и один мамин хирургический. Правда, два из семи мешков были заполнены журналами «Пари-Матч», «Лайф» и «Обсерватер», и часть вещей уже возвратили (в том числе и ножи, поняв, очевидно, что я никого резать не собирался), но основное – мои черновые, даже не перепечатанные на машинке рукописи до сих пор изучаются.

В ордере на обыск сказано, что он производится у меня, как у свидетеля по делу № 62. Что это за дело, мне до сих пор неизвестно, кто по этому делу обвиняется – тоже тайна. Но по этому же делу у пя-

терых моих друзей в тот же день были произведены обыски, а трое подвергнуты допросу. На одного из них – коммуниста, писателя – заведено персональное дело. Всех их в основном расспрашивали обо мне. Что же касается меня самого, то я после обыска шесть дней подряд вызывался на допрос в КГБ к следователю по особо важным делам.

Как сказано было все в том же ордере, цель обыска – «обнаружение литературы антисоветского и клеветнического содержания». На основании этого у меня были изъяты, кроме моих рукописей, книги Зайцева, Шмелева, Цветаевой, Бердяева, «Один день Ивана Денисовича» на итальянском (!) языке (на русском не взяли), однотомник Пушкина на языке иврит (вернули), «Житие преподобного Серафима Саровского» (вернули), «Скотный двор» Орвелла (оставили себе), немецкие и украинские газеты периода Сталинградской битвы, ну и упомянутые «Пари-Матчи», которые вернули, но не все – какие-то, в частности, номер, посвященный Хрущеву (октябрь 1964), показались предосудительными.

Кто может дать точное определение понятию «антисоветский»?

В свое время антисоветскими были такие писатели, как Бабель, Зощенко, Ахматова, Булгаков, Мандельштам, Бунин – сейчас же их издают и переиздают, хотя и не злоупотребляют размерами тиражей. Ну, а речь, допустим, ныне здравствующего В. М. Молотова на сессии Верховного Совета в октябре 1939 года как надо рассматривать – как про- или антисоветскую? А ведь он в ней, переосмысливая понятие агрессии, говорил, что воевать против гитлеризма нельзя, так как война с идеей – а гитлеризм это идея – абсурд и преступление. Если бы нашли, например, у меня газету с этой речью – ее изъяли бы или нет?

А речи Берии? Его биографию с громадным портретом с Большой Советской Энциклопедии подписчикам рекомендовали вырезать, а вместо нее прислали страничку про Берингово море. А миллионы погибших при Сталине – это что, советские или антисоветские действия. Кто ответит за это?

Итак, затрудняясь дать точное определение понятию «антисоветский», я понимаю, что фашистская газета остается фашистской газетой, но архив писателя – это все же архив писателя. Он для работы,

он и просто собрание интересующих писателя по тем или иным причинам вещей. Утверждаю, не боясь ошибиться, что архивы таких писателей, как Максим Горький, Алексей Толстой или Александр Фадеев по количеству так называемой «клеветнической» литературы во многом превосходят мой. Не ошибусь, если скажу, что и у многих ныне здравствующих и занимающих положение писателей подобных материалов не меньше, а может быть и побольше, чем у меня. Но ни обысков у них не проводят, ни допросам не подвергают.

Обыск – это высшая степень недоверия государства к своему гражданину. Допрос – это обидная и оскорбительная форма (при всей внешней вежливости) выпытывания у тебя «зачем» и «для чего» ты хранишь ту или иную книгу, то или иное письмо. И вот я задаю себе вопрос – с какой целью это делается? Запугать, устрашить, унизить? Впрочем, куда унизительнее рыться в чужих письмах, чем смотреть, как в них роются люди, получающие за это зарплату, и немалую, и считающие, что, увезя из библиотеки писателя стихи Марины Цветаевой, принесли государству пользу. Кому все это выгодно? Кому это нужно? Неужели государству? А может, думают, что попугав, пригрозив, принудят на какие-то шаги?

Во многих инстанциях – а сколько у меня их было, и высоких, и пониже, и всесильных, и послабее, – мне говорили – кто строго, кто с улыбкой – что давно пора сказать народу, по какую сторону баррикад я нахожусь. Как сказать? И подсказывали. Кто попрямее, кто более окольными путями, что вот, дескать, есть газеты, а в газету люди – и какие люди! – пишут письма... А вы что же?

И вот тут мне остается только удивляться. Неужели кто-либо мог серьезно подумать, что порядочный человек может позволить себе включиться в этот позорный поток брани, который вылился на голову двух достойнейших людей нашей страны – Сахарова и Солженицына? Неужели такой ценой зарабатывается право работать и печататься? А ведь вам, уважаемый товарищ, – говорили мне во всех инстанциях, с улыбкой или без улыбки – надо писать и писать. Читатель ждет не дождется, все в ваших руках...

И я могу ответить. Прямо и не лукавя. Нет, пусть лучше уж читатель обойдется без моих книг – он поймет, почему их не видно. Он, читатель, ждет. Но не пасквилей, не клеветы, он ждет правды. Я

никогда не унижу своего читателя ложью. Мой читатель знает, что я писал иногда лучше, иногда хуже, но, говоря словами Твардовского, «случалось, врал для смеху, никогда не лгал для лжи».

Но тут же сразу возникает другой вопрос. И куда посложнее. Писатель может не печататься, но не может не писать, не может молчать. Это его обязанность, его долг. Но как его выполнить, когда в любую минуту вежливые люди с ордером могут к тебе зайти и неостывшие еще листы того, что ты пишешь, забрать и унести?

У меня унесли недописанную еще работу – небольшую, но очень важную для меня – о Бабьем Яре, о трагедии сорок первого года, а том, как сравняли после войны с берегами овраг глубиной в сорок метров, замыли его и чуть не забыли, а потом на месте расстрела поставили скромный камень, а памятника до сих пор нет; о том, как приходят туда люди с венками, цветами каждый год 29 сентября и какие события там происходят...

И вот рукопись унесли... И альбом с моими фотографиями Бабьего Яра на всех этапах его замывания тоже унесли. И пленку тоже... Вернут ли? Не знаю... Рукопись я восстановлю. Опять придут, опять заберут. И так что же – до скончания века? А пленку? Сожгут?

Вот я и подошел к концу невеселых своих размышлений и подведения каких-то итогов. А друзья уезжают. И я их не отговариваю, хотя знаю, что у каждого есть своя (а может быть, у всех общая?) причина на столь решительный и, может быть даже трагический шаг. Не отговариваю, хотя каждый из уехавших друзей – это отщипнутый от сердца кусочек. И не только твоего сердца, но и от сердца России. Не отговариваю, а просто вытираю слезу. И задумываюсь. Очень крепко задумываюсь...

Кому это нужно? Стране? Государству? Народу? Не слишком ли щедро разбрасываемся мы людьми, которыми должны гордиться? Стали достоянием чужих культур художник Шагал, композитор Стравинский, авиаконструктор Сикорский, писатель Набоков... С кем же мы останемся?

Ведь следователь из КГБ не напишет нам ни книг, ни картин, ни симфоний.

А насчет баррикад... Я на баррикадах никогда не сражался, но в окопах, и очень мелких, неполного профиля, сидел. И довольно

долго. Я сражался за свою страну, за народ, за неизвестного мне мальчика Витю. Я надеялся, что Витя станет музыкантом, поэтом или просто человеком. Но не за то я сражался, чтобы этот выросший мальчик пришел ко мне с ордером, рылся в архивах, обыскивал приходящих и учил меня патриотизму на свой лад.

ВИКТОР НЕКРАСОВ.

5 марта 1974 года

Інформація з 2014 року:

Щойно вийшла друком підготовлена мною книга (К., «Дух і літера») «Ізгой. Віктор Некрасов у спогадах сучасників», де я разом із своїми записами зібрав спогади близьких мені людей про В. П. – Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Вадима Скуратівського, Ніни Новоселицької, Веніаміна Смехова, Олега Борисова, Григорія Кіпніса, Олександра Муратова, Паоли Утевської та сліпого Бориса Шифмана (Ізраїль), який пішов з життя, не дочекавшись виходу книги. Приношу принагідно подяку спонсорам видання Йосипові Зісельсу й Е. Гурвіцу та видавцеві Л. Фінбергу.

«Театр», № 3 – 1974
(До збірки «Поети про театр»)

Актер БДТ, он не в первый раз выступает в «Фойе поэтов», поэтому нет надобности представлять его читателями.

ПЕРЕД СПЕКТАКЛЕМ

Известно, что Шекспир играл на сцене «Глобуса» роль Тени отца Гамлета.

Я не с вами, не с вами, а я ввечеру,
я умру в этом вечер, еще раз умру,
я оставлю друзей, и врагов, и жену,
чтоб создать и наполнить свою тишину,
чтоб позвать и увидеть посмертные сны,
те, что так мне доступны, а вам не даны…

Я не с ними, не с ними, не с этой густой
так возжаждавшей хлеба и зрелищ толпой,
и не с тем притаившимся в ней знатоком,
что как тайный доносчик давно мне знаком.
Выход мой и опасная эта игра
для напрасного слова во имя добра…

Я ни с теми, ни с теми, я сам по себе,
не ко времени время мое, а к судьбе,
к муке смертной, внезапной, назначившей мне
нераскаянным корчиться в вечном огне
да искать еженощно свиданья с тобой,
сын мой, Гамлет, как будто с другою судьбой!

Сын мой, Гамлет, являясь тебе наяву,
я не к мести, а к жизни тебя позову,
с вечной низостью будет бессрочна борьба,
только выстоять, выстоять, – наша судьба,
выход наш и опасная наша игра
для напрасного слова во имя добра…

ВСТРЕЧА

А. Н. Островский. «Лес»

Несчастливцев. Куда и откуда?
Счастливцев. Из Вологды в Керчь-с, Геннадий Демьянович. А вы-с?
Несчастливцев. Из Керчи в Вологду…

Ах, встреча утром ранним
на солнце и ветру
собрата по скитаньям
с собратом по добру!

Из Вологды Аркадий,
Геннадий из Керчи.
– Постой, брат, бога ради!
Я рад, но не кричи.

И вот, привал устроив,
показывать готов
один – своих героев,
другой своих шутов…

– А хорошо бы выпить
и, кстати, закусить!
– А хорошо бы выжить –
пощады не просить…

Без денег, без припасов,
без женщин, без оков…
Ах, жизнь без выкрутасов,
игра без дураков!..

И я бы с вами, с вами
в жару или в пургу

с котомкой за плечами –
да выбрать не могу

Меж Вологдой и Керчью,
рапирой и щитом,
котомкою и печью,
героем и шутом…

Из цикла «Театр «Глобус»

Предположения о Шекспире

Вильям Кемп – прославленный клоун труппы «Глобуса», исполнитель джиги, автор небольшой книги о своем девятидневном рекордном танце от Лондона до Норвича.

Джига с Вильямом Кемпом
Здорово, комик Вильям Кемп,
оставь в покое книгу,
давай-ка джигу, слышишь темп,
давай-ка джигу, джигу!

Коленку вверх, в ладони хлоп,
острее, с поворотом,
шажок – присесть, шажок – притоп,
легко, легко, да что там!

Пускай глазеет весь кабак,
Пускай никто не знает,
что дело, кажется, табак,
и «Глобус» прозябает.

Присядем, комик Вильям Кемп,
за столик, насосемся!
За королеву, слышишь, темп!
Лишь этим и спасемся.

Мы ни за этих, ни за тех,
оставьте нас в покое!
За твой успех, за мой успех,
за королеву – стоя!

Пускай глазеет весь кабак,
никто не угадает,
что кошелек – и так и сяк,
а вот словарь – нищает.

Спасибо, комик Вильям Кемп,
жизнь понеслась, как птица!
Такой у джиги, слышишь, темп,
что надо подкрепиться!

Народ на нас валом валит,
и с Лондоном мы квиты,
и нас погубит сытый вид,
мы безнадежно сыты!

Но пусть танцует весь кабак,
и пусть никто не знает,
что дело, в сущности, – табак,
и «Глобус» погибает.

Четвер, 2 травня

Дізнавшись, що Параджанову дали 5 років суворого режиму, Фелліні очолив Комітет його порятунку. Там двадцять відомих прізвищ, принагідно перерахую, кого знаю.

Тут я нарешті з великим запізненням можу віддати шану Олексію Костеріну - людині, з якою я був знайомий особисто (у справі захисту прав кримських татар). Похорон О. Костеріна став для Москви (і ширше!) знаковим.

Оттже, повернімося до холодної осені 1968 року.

Архів

«Даже наиболее честно прожитая жизнь исчезает из человеческой памяти бесследно, если не будет освящена достойной смертью»

Восточная мудрость

ПАМЯТИ АЛЕКСЕЯ ЕВГРАФОВИЧА КОСТЕРИНА

Писателя-большевика, коммуниста в истинном значении этого слова, демократа, гуманиста, борца за равноправие малых наций, против дискриминационных и геноцидных действий властей в отношении чеченцев, ингушей, немцев Поволжья, крымских татар и многих других народов.

(Сборник выступлений друзей писателя на похоронах)

Вере Ивановне Костериной – жене писателя
Лене – его дочери, Алёше – воспитанному им внуку,
дочерям загубленных сталинскими палачами братьев писателя,
всем родственникам,
его друзьям и почитателям таланта.

Москва 1968

ОТ СОСТАВИТЕЛЯ

Похороны выдающегося советского общественного деятеля и замечательного писателя, человека трагического и одновременно завидной судьбы – Костерина Алексея Евграфовича – сами превратились в событие исключительное. Его жизнь и смерть – подлинная оптимистическая трагедия. Так пронести вплоть до "гробовой доски" веру в идеалы, служить коим начал в ранней юности, пронести, несмотря на такие испытания, о которых даже вспомнить жутко, а не то что пережить – это дано не очень многим, это удел избранных, изымающих сердца из собственной груди, чтобы светить людям (судьба ДАНКО). Сейчас нам, непосредственным участникам событий, трудно дать правильную оценку тому, что произошло 14 ноября 1968 года. Но думается и верится, что свершившееся в этот день будет отмечено историей как немаловажная веха на повороте судьба нашей жизни это событие ВЫДАЮЩЕЕСЯ.

Это не только и, вернее, даже не столько моё личное мнение, сколько мнение многих участников похорон. Уже при выходе из крематория, сразу после столь печального обряда, ко мне стали обращаться многие знакомые и малознакомые или даже совсем незнакомые мне люди с просьбой выдать сборник, включающий некролог и все выступления на похоронах. Еще настойчивее прозвучала эта просьба во время поминок. Это была уже, по сути, и не просьба, а требование жены писателя – Веры Ивановны Костериной, его ближайших родственников и многочисленных друзей. И я понял, что это мой долг перед усопшим другом, перед его бессмертной для меня памятью. Поняв это, я на следующий же день приступил к созданию сборника. Но когда он был уже готов, ко мне явились сотрудники того

самого КГБ, которое так усердно толкало писателя к печи крематория, и произвели обыск «с целью обнаружения и изъятия документов, содержащих клеветнические измышления, порочащие советский общественный и государственный строй».

Во время этого обыска /19.11/ изъяли все документы сборника. Пришлось всё восстанавливать заново. Удалось это далеко не полностью. Я даже не уверен, удалось ли мне вспомнить всех выступающих. По моим теперешним данным всего выступало – в морге, крематории и на поминках – 18 человек, Анатолий Якобсон /читал некролог/, Мартынов Муаррем Джелялоглу, Решат Джемилев, Сергей Писарев, Аблямит Борсеитов, Рефик Музафаров, Пётр Григоренко, Молла Абдураман, Джафар Ахмедов, Эсма Уланова, Леонид Петровский, Вели Семедляев, Андрей Григоренко, Зампира Асанова. Фамилию восемнадцатого восстановить не удалось. Он появился в нашем кругу впервые, и никто из нас не знает, как его найти. А между тем запись его выступления случайно уцелела. Поэтому я включаю её в сборник под придуманным мною псевдонимом – ХРИСТИАНИН.

Выступления всех немосквичей, кто уехал до производства у меня обыска, не восстановлены и поэтому в сборники не включены. К таковым относятся выступления:

- инвалида первой группы /без обеих рук/ инженера Рената Османова, который зачитал коллективное послание крымских татар, проживающих в краснодарском крае;
- участника Великой отечественной войны, награждённого за боевые заслуги орденами и медалями и дослужившегося до командира стрелкового батальона, майора запаса – Молла Абдурамана, выступающего от имени крымских татар, проживающих в г. Сухуми и его окрестностях;
- члена КПСС, пенсионера Эсми Улановой, выступившей от крымских татар, в небольшом количестве проживающих в Крыму;
- учителя Вели Семедляева, выступившего от крымских тата, проживающих в Запорожской и херсонской областях УССР;
- члена КПСС, пенсионера Джафара Ахмедова, выступившего от трудящихся г. Чирчика.

Всех этих товарищей я убедительно прошу прислать тексты своих выступлений для включения их в сборник при последующих возможных его переизданиях. Происшедшую, хотя и не по моей вине, задержку с выпуском сборника я попытался хотя бы частично возместить рассказом о том, как происходили похороны. Репортаж об этом даётся под заголовком «ЕЩЕ ОДНА ИЗДЁВКА НАД ЧУВСТВАМИ СВЯТЫМИ».

Надеюсь, что этим я еще лучше выполню свой долг перед вами, еще нагляднее выражу свою признательность и своё уважение всем, кто посетил похороны и помог участием в них продемонстрировать, что живые силы общества еще не задавлены, что люди, для которых чувство страха, привитого нашему народу десятилетиями жуткого террора, не сдались, борются. Вера Ивановна, ближайшие родные писателя и близкие друзья его, выражая самую горячую признательность всем разделившим наше горе, особенно благодаря тем, кто не посчитавшись со временем и материальными затратами, прибыл за многие сотни километров. И совсем особое чувство благодарности мы выражаем многострадальному крымско-татарскому народу, приславшему на похорон самую многочисленную делегацию – 28 человек, представляющих все те уголки нашей Родины, где проживают крымские татары.

Совсем мало было немцев Поволжья. Но их условия еще хуже, чем у крымских татар. Понимая это, мы выражаем преклонение перед мужеством прибывших на похороны, но не упоминаем ни их фамилий, ни выступления их представителей.

СОСТАВИТЕЛЬ

ЕЩЕ ОДНА ИЗДЁВКА НАД ЧУВСТВАМИ СВЯТЫМИ

Похороны писателя-большевика, непоколебимого марксиста-ленинца – Костерина Алексея Евграфовича – перевернули еще одну страницу повествования о времени страшном, о делах людей, утративших суть человеческую.

Кто из нас не возмущался до глубины души, читая, как католическая церковь подвергла гонениям мёртвого Паганини?! Но нечто подобное произошло и на наших глазах. И не где-то «в медвежьем углу, на краю света», а в столице первого в мире социалистического государства. И не в среде каких-то мракобесов, а в «культурном обществе», среди людей, именующих себя «инженерами душ человеческих». И не в лоне средневековой католической церкви или какой-то мракобесной секты, а по инициативе людей, называющих себя коммунистами и носящими в своих напротивсердечных карманах красные книжечки с образом Ильича.

Алексей Костерин умер 10 ноября в 9 часов 20 минут. Никто, разумеется, не думал, что он будет жить вечно. Но в нём было столько оптимизма и юношеского задора, глаза его сверкали так молодо, а смех был столь заразителен, что никто из нас не думал о худшем. Состояние его ухудшилось еще перед праздником. Накануне (9 ноября) ему стало еще хуже, и врач сказал его жене – Вере Ивановне – «Приготовьте себя к самому худшему». И все же думать о самом худшем не хотелось. Да и Алексей не позволял нам обращаться к таким мыслям. Он по-прежнему шутил, заразительно смеялся, обсуждал с друзьями перспективы демократизации нашей жизни. Поэтому, когда произошло страшное, бессмысленное, мы все были поражены, потрясены, оказались в столь шоковом состоянии, что в первый день не смогли ничего предпринять – ни оповестить друзей и родных, ни сообщить в организацию писателей, членом которой он состоял со дня её создания.

Какого же было наше удивление, когда на следующий день (11 ноября) наши представители – племянница писателя Ирма Михай-

ловна и один из его друзей Пётр Якир, - прибывшие около 12 часов в Союз писателей, узнали, что там всё известно. Больше того, они уже назначили время кремации – 16 часов, 12 ноября – т.е. оставалось в нашем распоряжении всего около суток. Наши представители, разумеется, запротестовали. Пётр Якир сказал: «Этого времени, конечно, хватит на то, чтобы сжечь мёртвое тело. Но нам надо еще и проститься с покойным». И вот тут впервые были произнесены слова, которые затем сопровождали нас вплоть до печки крематория: «Вам что, демонстрация нужна? Этого мы вам не позволим!»

Наши представители обратились к Ильину, сослались на положение, по которому для усопших ветеранов ССП предусмотрено – давать объявление в печати о смерти, месте и времени прощания с покойным и похорон, публиковать некролог, предоставлять для прощания с покойным и для гражданской панихиды место в доме литераторов, хоронить за счет средств литфонда на Ново-Девичьем кладбище, – и попросили всё это и для Костерина – члена ССП со дня его основания. Но во всём этом было отказано. И опять под девизом – «Мы вам не позволим устраивать демонстрации». Под конец всё «смилостивились» и взяли на средства литфонда оплату за катафалк и за кремацию. Однако нам пришлось заявить, что мы откажемся от этой милости, т.к. литфонд так спланировал подачу катафалка и доставку гроба, что мы могли увидеть покойного только в течение нескольких минут, когда он будет находиться на постаменте в крематории. Тогда литфонд пошел на уступки: согласился, чтобы гроб с покойником был выставлен на один час в похоронном зале морга, оплатил в крематории за два срока и предоставил нам постамент и трибуну на полчаса, и зафрахтовал, помимо катафалка, еще и два автобуса (впоследствии литфонд отказался оплатить счет за эти автобусы). Уже без литфонда мы сняли столовую для поминок.

Таким образом, всё устраивалось более или менее прилично. Но в день похорон вдруг начались сюрпризы. Началось с того, что автобусы с людьми и венками к моргу не подпустили – остановили метров за 800. Кто остановил? Городская служба регулирования. По странному стечению обстоятельств она выставила ровно за час до нашего приезда регулировочный пост у въезда на территорию Боткинской

больницы. Правда, пост там не задержался надолго, он был снят сразу, как только мы убыли из морга. За время своего существования он проделал огромную работу – задержал два наших автобуса... И больше ничего. Вторым сюрпризом, правда, не совсем неожиданно, оказалась усиленная забота о нашей «безопасности» со стороны милиции и сотрудников КГБ. И тех, и других собралось возле морга немало, парочка людей с голубыми книжечками прошла и в отделение, где тела усопших приготавливаются к выдаче. После этого началось подлинное чудо. Покойника нам не выдавали ни в 17 часов, как было условлено, ни в 17:10, и в 17:20, мы волновались. Несколько раз вызывавшийся нами зав. моргом бормотал что-то невразумительное и смотрел на нас умоляющими глазами. Офицер милиции, дежуривший у входа в морг, был буквально осаждён моими друзьями, выражавшие своё возмущение самым энергичным образом. Но он и не пытался с ними спорить или оправдывать происходящее, он просто заявил: «Ну, что вы хотите от меня? Я вас понимаю и сочувствую вам. Но вы же видели, кто туда зашел? Против них я бессилен».

В это же время новый сюрприз. Подошли товарищи, готовившие поминки и сообщили: «Столовую нам отказали. Всё было уже подготовлено, но приехали двое в гражданском на серой «Волге», зашли к директору. Потом туда был вызван зав. производством и шеф-повар». После этого нашим товарищам возвратили ранее полученный аванс, по существу ничем не мотивировав отказ о прежде достигнутой договорённости.

Стало ясно, что похороны хотят сорвать. Враги прогрессивного писателя и выдающегося общественного деятеля пытались на мёртвом выместить ту злобу, которая накопилась против него живого. Мы подошли посоветоваться к Вере Ивановне, и она решила: «Если тело покойного не выдадут немедленно, она не повезёт его в крематорий, а доставит домой. Завтра или послезавтра организуем похороны без участия литфонда. Траурный митинг проведём во дворе». Разговор наш слушал человек, «сходу» названный нашими острословами – «Некто таинственный в шляпе». Именно он по нашим наблюдениям являлся руководителем КГБистских проводов Костерина. Его такой оборот событий, видимо, не устраивал, и покойный был выдан

нам немедленно. В 17 часов 37 минут мы установили, наконец, гроб на постамент и начали траурный митинг. Прошел он без эксцессов. Друзья покойного создали вокруг гроба столь плотную и монолитную массу, что никто не осмелился нарушить порядок и оскорбить нашу печаль. Из морга я уходил последним, убедившись, что никто не задержан, всё унесено, и все разместились в автобусе и катафалке. Зав. моргом, прослушавший некролог и речи друзей покойного, шел за мной с совершенно растерянным и виноватым видом. Когда я уже был на выходе, он умоляюще посмотрел на меня и сказал: «Поймите, что это уже зависело не от меня». Но я не смог выразить ему сочувствия. Я считал и считаю, что человек только сам себя может сделать Человеком. Во всяком случае, я не позволил бы никому вмешиваться в дела, ответственность за которые возложена на меня. У нас многие, (к сожалению, очень многие,) как только услышат магическое слово КГБ, могут совершить по велению лица, представляющего эту организацию, самые позорные поступки. Но ведь от этого надо когда-нибудь и отвыкать. Надо же, наконец, вспомнить, что есть такие хорошие слова как Человеческое Достоинство.

Движение из морга в крематорий прошло без приключений, если не считать того, что водитель одного из автобусов вдруг «забыл», как от «Красной Пресни» проехать на Крымский мост и повернул совсем не в ту сторону. Но наши товарищи были достаточно бдительны и быстро «разъяснили» водителю, какого пути следует придерживаться. В крематории тревога наша усилилась. Подъехав, мы увидели, что двор буквально наводнён милицией и людьми в гражданском, которыми здесь руководил «таинственный в шляпе». Только шляпы на нём уже не было. Видимо, ему стало «холодно», и за время переезда он сменил её на шапку. Прямо как в плохом детективе!

Однако тревога оказалась преждевременной. У зала крематория собралось 300-400 друзей писателя. Плотной массой они вошли в зал сразу же вслед за гробом. При этом держались столь уверено и сплочённо, что «люди в штатском» не осмелились вклиниться в эту массу и остались у входа в зал и на некотором удалении внутри зала. Здесь тоже была предпринята попытка затянуть начало похорон. Но наши люди, как только наступило время (19:00) подняли гроб и понесли на постамент. Служители, видимо, не посвященные в тонкости

«высокой политики», включили свет, и началась вторая часть траурного митинга. В середине моей речи через микрофон послышалось: «Заканчивайте». Через несколько минут окрик этот повторился. После этого, как я узнал впоследствии, «таинственный в шляпе» крикнул коменданту крематория: «Опускайте гроб». Но стоявшие рядом наши товарищи твёрдо заявили – Попробуйте только! Еще не истекло и половины нашего времени. Сказано это было таким тоном, что комендант не стал торопиться выполнять распоряжение, а «таинственный в шляпе» не осмелился его повторить.

Похороны закончились, как и был запланировано. Ушло на это ровно 18 минут, вместо положенных 30. И в этот раз победителем вышел Алексей Костерин, а не его гонители. ПЕРВЫЙ СВОБОДНЫЙ МИТИНГ после десятилетий удушающего молчания СОСТОЯЛСЯ. Мой друг может гордиться. Даже смертью своею он дал новый импульс демократическому движению в нашей стране. Может гордиться и демократическая общественность. Враги прогресса и демократии, душители всего свободного и передового привлекли для операции «Похороны» большое количество специалистов, натасканных на таких делах и сделавших их своей пожизненной профессией. Всех этих «спецов» специально готовили – проводили проигрыш предстоящих действий, намечали различные варианты, обсуждали их. А мы не готовились совсем. Мы даже не знали, кто придёт на похороны. Родственники и ближайшие друзья покойного сами занялись организаций похорон. К ним непрерывно прибывали добровольные помощники. Мы даже не составляли списка выступающих на митинге. Просто давали слово всем, кто просил. И, несмотря на это, мы победили. Победили потому, что на нашей стороне была справедливость, была уверенность в том, что мы делаем правое дело, на нашей стороне были и порождённые этой уверенностью смелость и инициатива. Никто никому не поручал нести гроб на постамент. Пока мы, самочинные руководители, пререкались с комендантом крематория, доказывая ему, что время наступило, гроб был поднят и поплыл на постамент. Вслед за этим загорелся свет, и мне оставалось только отправиться на трибуну. Никто никого не уполномачивал следить за действиями «таинственного в шляпе», и всё же в нужный момент наши люди оказались рядом с ним и сорвали его зловещий замысел. Никто никого не уполномачи-

вал и на то мероприятие, которое оказалось, в конечном итоге, самым важном в объединении массы людей, прибывших на похороны. Я имею в виду инициативу наших женщин по изготовлению траурных бантов и повязок. Пользуясь каким-то им одним ведомым чутьём, они выдавали эти банты и повязки только тем, кто пришел почтить память писателя. Из людей «в штатском» траурная повязка была одета только на «таинственного в шляпе». Именно по этой повязке его и отличали все наши друзья. Наличие траурных бантов и повязок дало возможность отличить своих от пришлых, превратило массу малознакомых и незнакомых людей в один монолит. Этот пример как нельзя лучше свидетельствует, что правое дело восторжествует, как бы ни боролись против него противники этого дела. Нужна только вера в свои идеалы и смелость отстаивать их у произвола. Как бы ни судили об этом митинге теперь, но тогда у всех была уверенность, что одержана крупная победа. В связи с этим и настроение у всех было торжественно приподнятое. Расходиться не хотелось, и все собрались вокруг автобусов. Но искушать судьбу дальше не стоило. Провокаторы могли начать действовать, могли попробовать отыграться на нас за своё поражение в борьбе с усопшим Костериным. И я, рассказав присутствующим, как, отказав нам в столовой, попытались сорвать поминки, предложил поехать ко мне на квартиру и устроить поминки там. После этого основная масса наших опекунов «отвалила» от нас. «Таинственный в шляпе», видимо, не сообразил, что даже 45 квадратных метров жилой площади могут вместить очень много людей, желающих дружить между собой не из корысти, а по высоким побуждениям. Во всяком случае, в мою квартиру вошли все, кто прибыл в двух битком набитых автобусах. Люди заполнили все комнаты, кухню, ванную комнату, коридор и лестничную площадку перед квартирой. И всем нашлась рюмка водки, бутерброд и чашка чая. Кстати, и это всё было организовано без участия хозяев квартиры, даже неизвестно кем. Нашлось всем и тёплое дружеское слово. Траурный митинг продолжался здесь. Только поздней ночью оставили мой дом – жена покойного и его ближайшие друзья. Думаю, что все присутствующие на похоронах унесли с собой светлую память о большом Человеке и чувство удовлетворенности тем, что каждый из них с достоинством и честью выполнил свой Гражданский Долг.

П. Григоренко

ПАМЯТИ АЛЕКСЕЯ ЕВГРАФОВИЧА КОСТЕРИНА

(некролог)

10 ноября 1968 года ушел от нас, за 4 месяца до своего 73-летия, ЧЕЛОВЕК и ГРАЖДАНИН, честнейший и чистейший писатель-большевик.

Его жизнь – замечательная иллюстрация чистоты, честности, талантливости, энергии, творческого горения и трагичности судьбы российского рабочего класса.

Алёша родился в Поволжье, в семье потомственного пролетария.

16-летним юношей он включается, вслед за старшими братьями, в революционное движение и начинает сотрудничать в рабочей печати. С 1916 года он член РСДРП /б/. Три года царской тюрьмы закалили его, укрепили в революционных взглядах. Социалистическая революция всколыхнула и старшее поколение рабочих. В 1918 году в партию большевиков вступают мать и отец трёх коммунистов – братьев Костериных.

В гражданскую войну Алексей – один из руководителей партизанского движения на Северном Кавказе и работник большевистской печати. Деникинская тюрьма с побегом из-под расстрела – один из многих эпизодов его мужества в тот период. Наконец война позади, и он целиком отдаёт себя любимой работе журналиста и писателя. Двадцатые годы – расцвет его творчества. Помимо повседневной изнуряющей работы журналиста, он пишет и издаёт несколько повестей: «Когда Волга спит» /1921 г./, «Осколки дней» /1926 г./, «Лес – зелёное золото» /1930 г./ и сборники рассказов – «Алан нефть» /1923 г./, «На изломе дней», «Двое», «Восемнадцатый годочек», «В потоке дней» /1924 г./, «Морское сердце» и «Лётчик» /1928 г./.

Своеобразие писательского таланта Костерина состоит в том, что в основу любого произведения он берёт какой-нибудь жизненный факт и описывает его таким, каков он есть, не прибегая к авторскому вымыслу и домыслу. Но т.к. у автора очень зоркий взгляд, любое его произведение читается с захватывающим интересом. Он умеет выхватывать из потока жизненных событий и явлений наиболее приме-

чательное, характерной, типическое. Создавая свои произведения, он не держится строгих литературных канонов. Главная его забота о том, чтобы возможно точнее описать заинтересовавшее его событие и дать ему наиболее объективную оценку. Именно поэтому его повести и рассказы в отдельных местах принимают форму простого репортажа, публицистики, философского суждения, острого политического памфлета. Это придаёт и подчеркивает их правдивость. Но эта особенность, встретившая самый благоприятный читательский отзвук, самому автору принесла одни неприятности. Именно из-за этого его творчество сделалось неприемлемым для властей.

К концу 20-х годов его издают всё меньше и меньше, а за семь лет тридцатых годов вышли только две его книжки, да и те о гражданской войне: «Волга в огне» /записки партизана/ и сборник рассказов «Памятные дни». Его произведения на темы современности не подходили. Он умел описывать только то, что встречалось в жизни, а требовалось отыскивать главным образом в передовицах «Правды», в речах «вождей» или у себя в голове то, что желательно властителям, и писать об этом, как о реальных фактах. В силу этого костеринские литературные произведения и репортажи летели в редакционную корзину. А после того, как он ранней весной 1934 года пешком прошел всю Калининскую область, ежедневное посылая свои корреспонденции в «Известие», его отстранили от «спецкорства». Да и как было не отстранить! Ведь на его ежедневных письмах в совокупности представлялась картина не той деревни, о которой уже многие годы шумели литературные приспособленцы всех мастей. Наоборот, Костерин убедительно, хорошо аргументированными фактами и в увлекательной литературной форме показал, что деревня оставалась попрежнему тёмной, неграмотной, разорённой и бесправной. Совершенно очевидно, что такой правдоискатель не только не годился как работник сталинизированной прессы, он просто опасен для режима насильников и лжецов. И в мае 1938 года его арестовали.

Ранее Алексея – в 1937 году – был арестован и расстрелян его старший брат – Михаил – «красный профессор» первого выпуска Института Красной профессуры. Исключен из партии и изгнан с работы другой брат – Василий.

СЕМНАДЦАТЬ ЛЕТ вырваны из жизни Алексея тюрьмой, с применением зверских пыток, сталинско-бериевскими лагерями истребления на Колыме и ссылкой. Ни о какой литературной работе, даже в эпистолярном жанре, вопрос не мог и стоять в то время. Трудно было и выжить. Но Алексею повезло. Он выжил. А вот семья его понесла тяжелые утраты. Ушел из жизни затравленный, терроризированный брат Василий. Умер от голода отец – высококвалифицированный рабочий металлист. Погибла в боях с фашистскими захватчиками старшая дочь Нина Костерина. После неё остался дневник – потрясающий документ эпохи. В нём душа чистая и честная исповедывается как, не поверив наветам на своего отца, строила жизнь, следуя его примеру. На многое в жизни смотрит она широко раскрытыми наивно удивлёнными глазами. Но чего не может охватить разумом, постигает своей незапятнанной, с детства высоко развитой совестью. В результате рядовая школьница, девушка, не обладающая жизненным опытом и не владеющая ремеслом писателя, выпукло и убедительно нарисовала картину жуткого морально-растлевающего влияния сталинщины на жизнь общества. Именно поэтому «Дневник Нины Костериной» после опубликования его в «Новом мире», спонтанно распространился по всему миру, наряду с дневником Анны Франк. Дневник Нины – это не только памятник эпохи, не только торжественный гимн чистой и честной душе, это вместе с тем немеркнущий огонь славы тому, кто вложил в эту душу задатки высоких и чистых идеалов – отцу Нины – Алексею Евграфовичу Костерину. Дождались его только мать, вышедшая из партии сразу после ареста Михаила, младшая дочь Лена и дочери Михаила и Василия – Ирма и Вера.

Мать, умирая на руках своего младшего сына, единственного оставшегося в живых из когда-то большой и дружной семьи пролетарских революционеров, завещала ему жизнь – жизнь для людей. И Алексей свято выполнил материнский завет. Он снова взялся за перо и целиком отдал его борьбе против беззаконий и произвола, за демократию гуманизм, за ликвидацию неравноправия малых наций, подвергнувшихся в годы сталинского террора несправедливым жестоким репрессиям и продолжающим подвергаться дискриминации и в настоящее время: немцы Поволжья, крымские татары,

чеченцы, турки и некоторые другие. За эту борьбу он исключался из партии и подвергался различным административным репрессиям, включая вызовы в КГБ, обыски. Но он не прекращал борьбы и кое-чего добился. Его восстановили в партии. Были изданы, хотя и в очень искалеченном виде, записки о лагерной жизни на Колыме: сборник «Таёжными тропами». Опубликованы два рассказа в «Новом мире» и один в «Москве», одна искусствоведческая статья в журнале «Искусство».

Но опубликованное не составляло даже сколь-нибудь существенной части сделанного им в это время. Главные его произведения подцензурная печать публиковать не стала, поэтому они получили распространение в «Самиздате» . Эти произведения по существу составляют особый период его литературно-общественного творчества. Некоторые из них достигают большой публицистической остроты и обличительной силы. Их влияние на умы и души читателей трудно переоценить. Такие произведения как «Размышления на больничной койке» и «Раздумья в бессонную ночь», как совершенно необычное обращение к погибшему на фронте «Брату Кадыр Тарни Джемилёву от сестры Гульхане Тарни Джемилёвой», где подлинная история типичной крымско-татарской семьи доведена до вершин художественного обличения, потрясают, вооружают неодолимымы возмущением против живых продолжателей дел и преступлений Сталина, против системы произвола и беззаконий

Естественно, что сталинисты не могли простить Костерину всё это. Его, уже тяжело больного человека, начали жестоко преследовать. Приняла в этом участие и партийная организация московских писателей. И столько пережившее сердце старого бойца не выдержало – трагическая развязка наступила.

После смерти нашего друга мы узнали, что сталинисты, втайне, чтобы вернее добить его, подготовили еще один удар. 30 октября Президиум Союза втайне от Костерина и от писательской общественности исключил его из ССП. За последние 15 лет это третий случай исключения по политическим мотивам /первый Пастернак/ и второй – исключения аппаратным способом – без ведома рядовых членов низовой писательской организации /первый – Оксман/.

Восточная мудрость гласит: «Даже наиболее честно прожитая жизнь исчезает из человеческой памяти бесследно, если не будет освящена достойной смертью». Кончина Алексея Костерина достойна его жизни. Он пал как боец, не склонившийся перед врагом. В знак протеста против нарушения ленинских принципов в партии и стране, против вторжения советских войск в Чехословакию и против произвола в отношении его самого, он 24 октября 1968 года сделал объявление о выходе из партии и отослал свой партийный билет в ЦК. Он и в этом случае, находясь у самого порога смерти, поступает как настоящий большевик-ленинец, как борец, думающий не о себе, а о тех, кто остаётся. Он уже не имел силы на то, чтобы сойтись грудь с грудью с врагами того дела, за которое он боролся всю свою жизнь, с людьми сумевшими ложью и насилием захватить руководящие посты в той партии, которой он отдал всего себя, без остатка. И он, как солдат, смертельно раненный не поле боя, использует последние силы на то, чтобы бросить своё умирающее тело на вражескую амбразуру и тем помочь своим атакующим товарищам. Большевик-ленинец и перед смертью остался таковым. Вот слова, написанные им за 25 лет до своей кончины: «Я солдат ленинской революционной армии, представитель того поколения, которое шло за Лениным, и потому, даже рискуя жизнью, до последнего вздоха и даже после смерти буду бороться за те идеи, за то учение, которое создали Маркс-Энгельс-Ленин».

Да, Алексей Костерин воюет и сейчас. Он и будет воевать – своими произведениями, своим примером гражданской доблести. И его имя, не в пример многим ныне купающимся в лучах славы, не будет забыто. Его друзья-единомышленники возьмут на вооружение его дело и его имя, и понесут их к великой цели – к победе ДЕМОКРАТИИ, к подлинному и полному ОСВОБОЖДЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА, к ГУМАНИЗМУ».

ГРУППА ДРУЗЕЙ – ЕДИНОМЫШЛЕННИКОВ

/зачитано в морге больницы им. Боткина Анатолием ЯКОБСОНОМ/

* * *

Лист від Миколи Рацука

Лесю, любий серцю моєму Лесю, доброго дня тобі, а також Неллі, а також Оксанці, а також її песикові, якого я забув назву. Доброго Вам усім дня і ночі, а також багато-багато-багато днів-днів-днів... і ночей... ночей...

Перш за все висловлюю глибочезну подяку за оцю «книжечку». Насправді це Книжка, яка лежатиме тут на Україні не в одного товариша на столі. Я розумію, що трохи не так передав думку, та ти мене зрозумів, що твій «Мар'ян Крушельницький» буде настільною книгою в кожного, кому дорогий наш театр. У дуже багатьох місцях мені хотілося (при читанні) тебе обіймати і цілувати, чортяка ти отакий. Я полюбив тебе після цієї книги. Я повірив тобі. Я вдячний тобі. Адже ти дав такий урок театральний, так декому носа втер, і так зміг воскресити отих, кого вже й в пам'ятку нема. Справді, бо ж це болить, усім болить, а от ти взяв і пішов по ліки, і назбирав зілля. Та комусь же його треба буде ще й варити. Скільки іще праці... А яка атмосфера. Але, знаєш, є дещо відрадне. Коли твоя книжка поступила у продаж, я зайшов у книжковий магазин «Мистецтво». Підходить чоловік років 30 і питає Леся Танюка. Продавець витягує десь із-під прилавка і подає йому. Я підійшов і став поряд, щоб видно було й мені, як він перегортає. А він до мене: «Ви знаєте, хто такий Крушельницький?» А я байдужим тоном: «І не тільки, я й автора знаю. «Як?» «А так». «А ви знаєте, що цієї книжки на Україні не видали б»? – Дальший діалог уже був зайвий.

Іще я вдячний Льоні Фінкелю, що він мені дав цю книжку. Вона швидко з прилавка зникла, а коли в мене стали гроші, було пізно. Завжди з цими грошима морока. А як я їх ненавиджу. Навіть бо-

юсь. Зрештою навіть не знаю, що більше: боюсь, чи ненавиджу. Ще раз тобі вдячний за «Крушельницького», за цю коротку та об'ємну історію нашого театру.

Трошки зупинюсь на поїздці в Ленінград.

Місто. Велике. Гарне. Музей Достоєвського. Сінна площа, де ходив Раскольніков. Мойка. Фонтанка. Словом – Ленінград.

Микола Леопольдович нагадав мені Григорія Порфировича Кочура. Особливо це тоді кидається у вічі, коли йдеться про літературу. Тут я потрапив у світ літератури, я опинився дома. Справді, там у далекім Ленінграді, як казав Гоголь — «департамент, подлецы», я почував себе, як дома в тій квартирі, у тих людей. Микола Леопольдович настільки, мені здається, захоплений світом поезії, що я йому щиро позаздрив. Висока закоханість його у поезії Цветаєвої, Мандельштама, Соловйова, та все-таки, мені здається, найбільше любить він Блока. Марія Іванівна каже, що в цілому світі немає поета-жінки, рівної Лесі Українки. Миколі Леопольдовичу найбільш подобаються, як він сказав, «ее демократические поэмы». Доки Марія Іванівна ставила чай, Микола Леопольдович показував мені книги. Альбом Блоківський. Я до тих пір не знав, що у Ленінграді немає музея квартири Блока. Повідомлялося про це господарем з якимось болем.

Розпитували мене про нашу сучасну поезію. Про літературу України. Яке відношення моє до Рильського, Л. Українки, Тичини? Як мені Драч і чи знаю Павла Мовчана? І все це було справжнє. А потім я читав їм трохи віршів, бо було вже пізно. Чесно кажучи, для мене читати власні вірші – каторга. Я ненавиджу тоді ні себе, ні мною написаного. Бо знаю, як воно звучить.

Так як вже було досить пізно, я залишив їм свої вірші і ми домовились, що в п'ятницю я подзвоню до обіду. Так я й зробив. З Миколою Леопольдовичем ми домовились зустрітися у приміщенні журналу «Звезда» в Жура о 2 год. дня. Коли я зайшов у кабінет Жура, мені сказала секретарка, що він десь пішов із фронтовим товаришем на обід, і невідомо, коли повернеться, бо, мабуть, у ресторан. Я вийшов у двір і став чекати в надії, що зараз прийде Микола Леопольдович. Дійсно, десь через хвилини 2–3 він на мене гукнув. Виявляється, він був раніше за мене тут. Ми з ним

зайшли у його кабінет. Розмова знову ж таки була заполонена поезією. Мені він сказав, що треба себе «ламать». Очевидно мої вірші не досить вдалі.

Нам довелось чекати понад 1.30 хв. Я бачив, як цьому абсолютно витонченому чоловікові було незручно за того, кого ми чекали. Він кілька разів дзвонив у кабінет Жура. Спускався униз, бо його кабінет на верхньому поверсі. Просив секретаршу, щоб та відразу ж сказала замісникові, як тільки той прийде, щоб він подзвонив. Нарешті, спустившись удруге вниз, він покликав мене, сказавши, що Жур уже є. Зайшовши у кабінет, я побачив коричневого чоловіка. Може й він і не коричневий, та чогось мені так здалося. І зараз уявити собі його іншим не можу. Він піднявся назустріч мені і, коли я назвався, нібито трохи здивувався. Переходив з української на російську. І залишилось таке враження, що жодною гарно не володіє. Що мене здивувало, то це те, що у всіх одне є питання: «Кого ти любиш з українських поетів?» Я сказав, що після хвилі Симоненка, Драча, Л. Костенко, яку по суті вже не друкують кілька років.

Тут він ще більше покоричневів:

– А як ви гадаєте, Ліну Костенко варто друкувати після того, що вона писала і підписувала листи антирадянські? – на що я відповів, що ні про які листи нічого не знаю.

Потім він запитував, чи читав я в «Літературній Україні» про Коротича. Браун сказав, що…

Але господи, як це все нудно читати. Коротше кажучи, вийшли ми від нього обидва якісь втомлені, наче й поезії не існує. Правда, він читав, здається зо два вірші мої. Так нічого не сказав. Розмова була у такій площині, що, коли журнал даватиме підбірку українських поетів, то тоді… Але це вже після виходу від заступника мені стало зрозумілим, що то лиш розмови.

Не подумайте, що я… Адже за такий час, як доводиться перечікувати чогось, то до всього можна звикнути.

Зараз працюю. Відіслав книжку у видавництво «Карпати» під назвою «Знак чорнозему». Потихенько пишу. Коли, звичайно, пишеться. Читаю потроху. Придбав книгу П. Мовчана, видану у Москві. Таке враження, що переклад зіпсував багато дечого, бо я

намагався відтворити це в українському варіанті. Справді, це поет, що заслуговує всілякої уваги і підтримки. Та все таки це не Воробйов. Не можу зараз передати через Льоню Воробйова, бо у мене його лиш поема «Верховний голос». І, здається мені, що його ніхто з перекладачів не візьметься перекладати. Просто не хочеться, щоб «странствія» цієї поеми були недоцільними. Хіба може згодом. Треба, мабуть, ще бути дуже терплячим і чекати. Це, звичайно, не означає, – дрімати. Ага, відносно інституту Горького. Боюсь щось певне казати. Але зараз у мене таки появляється бажання, якого ще з тиждень назад не було. Але для того мені треба так ще багато дечого зробити. Виходжу з чисто практичних засад.

Але досить. Наморочив усім голови. Я так не вмію писати листів. Це, очевидно, тому, що вони завжди пишуться похапцем. Для них ніколи немає часу.

Низький уклін Євгенії Кузьмівній. Це через неї я пробув цілий вечір у світі поезії. А таких свят ой як небагато у моєму було житті. До побачення. Прийми, Лесику, ще раз мої обійми. Люблю я тебе. А в Яремчі я ще не був. Треба поїхати. Все чогось не вистачає. Особливо часу. Напишіть хоч кілька слів, як життя московське, яка там таи атмосфера. Льоня ж про наше Чернівецьке все розповість краще ніж я би писав. Вітання Неллі, Оксані.

Ваш Микола Рачук, або Приблуда.

3 травня, п'ятниця

Ми таки докотимось до ручки з нашою плановою економікою. Дитячі візочки – дефіцит! Ремонтуємо старі й передаємо один одному «по наследству», бо не купиш!

Поцікавився – в чому проблема?

Виявляється, їх у нас робить **авіазавод.** Але для них це зайвий клопіт, оскільки – не держзамовлення з бюджету, як на літаки (тут і в кишеню директора щось перепаде, і премії), а – на продаж, у торгівлю. Отож клопіт із складуванням, доставкою, калькуляцією…

Ідіоти. Тут би ввести нормальний ринок, попередні замовлення – і людям робота, і батькам спокійніше. Але ні – масштаби! Літаки – мільйони! А дитячі візочки – зайвий клопіт.

Сотні таких прикладів можна навести і по інших категоріях. **Загнеться** наша тотально «планова» економіка – це вже точно.

1. Ед. Митницький хоче ставити мої «Казки Пушкіна».

2. Дзвінок від В. П.[3] – «Кажется, я приеду. Тут такое обалдуйство!» (Його оточили червоними прапорцями – і, гадаю, женуть за кордон. Нова пошесть – як з тим «пароплавом філософів»?)

3. Управління культури як дятел, довбе мене «поправками» – не лізу в бійку, просто мариную їх як капусту. Все одно нічого не змінюватиму. Так і Андрієві сказав. Кутерницькому…

4. Вони ще нічого не знають про зонги на тексти Євтушенка. Між тим це виходить гарно, – не просто розширення обрію – зонги дають присмак епосу, підносять над побутом і сюжетом. І виконує їх Гребенщиков – добре.

* * *

Лист до Ед. Митницького

Москва, 4 мая 1974

Приветствую тебя, Эдик, и заодно поздравляю со всеми прошедшими и грядущими празднествами – и прочая, и прочая. К делу.

Как уговорились, продолжим диалог о «Сказках».

Чтобы они были поставлены, следует проделать следующие операции.

1. Для начала переделать пьесу-инсценировку (мюзикл) в оперетту – сиречь комическую оперу. Этим можно заняться в конце мая – начале июня. Нужен договор с Михаилом Алексеевичем Осокиным на НАПИСАНИЕ детской комической оперы (назовем ее «У лукоморья») по мотивам сказок А. С. Пушкина; либретто Л. С. Танюка. Аналогичный договор следует оформить и с либреттистом. Сумма по до-

---

[3] В.П. Некрасов (Л.Т.)

говору может быть не максимальная – при условии, что произведение будет зарегистрировано как НОВОЕ (для музыкального театра оно таким в сущности и будет). Это условие для меня и Осокина важно, т. к. в этом случае мы будем получать определенный процент от сборов, которого сейчас уже не получаем (вернее получаем лишь десятую часть авторских отчислений, т. к. спектакль идет долго, уже более 400 раз, и все авторские за него мы уже получили). Но это нужно сразу оговорить в Министерстве – речь должна будет идти о том, что мы с Осокиным создаем новое музыкальное произведение по мотивам постановки ЦДТ.

2. Как режиссеру-постановщику, мне нужно платить 1000 рублей. Обычно это делается таким образом – я привожу один из своих последних договоров, и по образу и подобию этого договора оформляется следующий. Но сумму все равно лучше сразу оговорить, имея ввиду, что официальных оснований для получения такой суммы у меня нет (категория, норма и др.).

3. Балетмейстером спектакля нужно пригласить Ноя Ивановича Авалиани (он ставил со мной в ЦДТ). Оперетту он прекрасно знает, я договорился с ним, что он может начать работу в Челябинске (июль – ты говорил о гастролях там – все остается в силе?) В июне будет работать с Осокиным.

4. Художником спектакля нужно пригласить Эдуарда Петровича Змойро (ЦДТ). Художник он дорогой и капризный, но красочный; главное, чтобы он ПОСКОРЕЕ начал делать свою часть работы. А по обычаю начинает он с договора и аванса.

Работы много, спектакль будем решать по-новому, в формах музыкального театра, посему чем раньше начнем, тем лучше сделаем.

Авалиани Ной Иванович, Москва, 121019, ул. Мясковского, д. 11 – 13, кв. 18, тел. 291-54-48
Змойро Эдуард Петрович, Москва, Горького д. 16/2, кв. 11, тел. 229-94-44 (д)
Осокин Михаил Алексеевич, адреса не помню, тел. 229-95-81

Ты свяжись с ними по телефону (Осокин и Змойро, с Авалиани я уже говорил), оговори возможные сроки, договорные суммы и др. Авалиани обычно платят 700 – 600 рублей, Змойро – 800.

Пиши и звони мне – 161-51-00 (новый номер телефона).

Будь здоров, Эдуард Маркович. Додумай все в деталях и напиши-позвони побыстрее. В конце мая (30-го) уеду на гастроли в Киров.

Всех благ. Привет тебе от Володи Загоруйко и от Нелли.

Лесь

* * *

1914

16 січня «Обозрение театров»:

В зале Петровского училища 23 января в пользу Синего креста состоится Вечер осмеяния футуристов. В числе участников – А. И. Куприн, А. Н. Будищев, К. С. Баранцевич, И. А. Гриневская, И. И. Ясинский. Будут имитации музыки и деклараций футуристов, а также будет прочитан доклад «Футуризм или скандализм».

Цікаво, що Камерний театр – дитя не лише Таїрова. Ось як писав про це журнал «Театр и искусство», № 15, ст. 337.

«Новый театр – Группа артистов Свободного театра с г. г. Балтрушайтисом и Таировым во главе основала «Камерный театр» – режиссеры – г. г. Зонов и Таиров».

Колись і премії митцям були своєрідні. Знайшов у журналі «Театр и искусство» № 17, 381… «Хроніка»: «Из окончивших в этом году Консерваторию (120 пианистов) премия имени Рубинштейна – рояль – присуждена С. С. Прокофьеву, ученику А. Н. Есиповой».

А ось – про вшанування Шевченка: («Театр и искусство», № 21, ст. 470-71).

… В Елисаветграде у мирового судьи закончилась история чествования памяти Шевченко 25 февраля в городском театре. На юбилейном показе спектакля при исполнении «Заповіта» вся публика встала; представители администрации только еще глубже уселись.

Послышались крики: «Надо встать, стыдно сидеть!». Полиция же не замедлила составить протоколы о нарушении тишины на первых же попавшихся...

Репліка з Одеси

Репліка з Одеси:

В Одесі 63-го року ми з Аллою Горською замахувались на «Патетичну сонату» (в якій дія відбувається «в одному з південних міст»). У Жовтневому палаці в Києві (КТМ) проби «Патетичної» (де репетирували Чорновіл, Безгін і К°) оформлювала Олена Кириченко, але її ескізи були швидше архітектурні, ніж сценографія, і в діло не пішли.

Пригадую, на Дерибасівській сидів на самому сонці одноногий інвалід, з нього струмив піт – з гармошкою, буквально персонаж з п'єси Куліша –і надривно виводив:

Если ты от меня отвернешься,
Если будешь ты мне неверна,
Ад кромешный тогда содрогнется,
Перехреститься сам сатана.

«Перехреститься» – саме українською, так йому було зручніше...

А наступного дня – на ту ж мелодію, яка в мені сиділа ще з часів війни, коли ходили жебраки по вагонах:

Этот случай совсем был недавно
В городском сталинградском бою
Я погиб, защищая свободу
Но не предал Отчизну свою!

Після чого у вагонних жебраків ішло швидкомовкою: «Дарагіє братья і сьостры, подайте калєке на пропітаніє! Вам лішняя копейка ничего не стоит, а мне – подмога!»

А цей з Дерибасівської не витримував «патріотизму» – і знову за старе:

– Если ты от меня отвернешься…

З «Патетичною» в Одесі не вийшло, переключились на «Правду і кривду» Стельмаха, прем'єру якої потім **теж заборонили** – Стельмах нас «здав»...

Обидві ці назви потім пішли в Одесі, але в обрізаному й революційному варіанті (Мешкіс, Наум Орлов).

Прізвища Куліша в театральному бомонді не можна було чути (а це ж був рік зняття нашої з Аллою «Гуски» у заньківчан!); Рачада, Левада і чомусь Олекса Коломієць (?) втрачали самовладнання, почувши слосполучення «Куліш-Курбас».

Це ж саме тоді Рачада пішов на «зміну тактики» і вдався до маневру, приславши до мене в Одесу парламентера в чині полковника з пропозицією подарувати мені списану штабну «Волгу», якщо я кину свої штучки й припиню писати статті на кшталт «Люди в старих спектаклях» (у нього була п'єса «Люди в сірих шинелях»), згоджусь ставити його шедеври і взагалі «зміню курс». Йшлося про новий театр у Києві під орудою Заброди-Костюка, де мені буде «предоставлено командование – вам присвоят звание главного режиссера»).

Полковник був рубаха й не звик дипломатії, отож не зразу отямився після мого спічу на цей рахунок, теж позбавленого дипломатичних вивертів.

Рачада – Іван Петрович Зайцев, генерал і герой, постать майже міфічна, його ставили всі – в тому числі й мої любі заньківчани, і навіть київська Російська драма, що завжди хизувалася своїм аристократизмом. Втім, там ішов навіть Собко і вся його К°. Сумно на цьому світі, панове – «господа-с!..» Да-с!..

5 травня, неділя

Продовження «ПАМЯТИ А. КОСТЕРИНА»

ВЫСТУПЛЕНИЯ В МОРГЕ. БОЛЬНИЦА ИМ. БОТКИНА

МАРТЫНОВ МУАРРЕМ ДЖЕЛЯЛОГЛУ (пенсионер из г. Беокбада – народный поэт крымско-татарского народа: выступает в обычной для него стихотворной форме на родном языке.):

Товарищи! Провожая в последний путь дорогого друга нашего народа Алексея Евграфовича Костерина я хочу своё прощальное слово произнести на моём родном языке.

А.Е. КОСТЕРИНГЕ

Эй, демократ Костерин! Кетдинъ бездин эбеди.
Кимге аркъа даяйнкъ биз, - сургун татарлар энди!

Озь эджелингънен ольмединъ – ольдордилер кънрпалап.
Легерлерде, зинданларда, - эрь ерлерде хорлап.

Хакъсызлыкъкъа кодьюммадынъ, урдынъ душман юзюне,
Думманлара худжум этиб, турдинъ Ленин созюнде.

«Хакъыкъатлы, адалетли болмекъ керек партнямыз,
Миллетчилик болмаз сон», - айтды Ленин дахимиз.

Юкъла темиз рус эвляды, юкъла ятен аринъде,
Даима сен анъыладжакъсын татарларин дилинде.

Эльвида ол, эльвида, бизим садыкъ достумныз!
Эй Алексей Евграфович! Сапки бизим огълумыз!

Матем пердесине сардынъ оксюз тамлеб бизлери,
Козь яждаркен толду бугун татарларын козълери.

Айткъан сенинъ ввсиетинън козъ бебектай сакълармыз,
Янгъан джесет кульвнъни эбеди биз санълермиз.

Къырым татар хелкинъ сенден инастсиз раздыр.
Сенен киби курежчи эм олмагъада азырдыр!

Русский перевод:

А.Е. КОСТЕРИНУ

О, демократ Костерин! Ты ушел от нас навсегда.
На кого теперь опереться нам – изгнанникам крымским татарам!

Ты не умер своею смертью – тебя убили.
Измучив в тюрьмах, лагерях, везде подвергая репрессиям.

Ты не закрывал глаза перед произволом, ты бил врага в лицо.
Следуя заветам Ленина, ты сам шел в атаку на врага.

!...Пусть будет наша партия справедливой, и тогда
Не будет национализма», – говорил вождь Ленин.

Спи спокойно, честнейший из сыновей России.
Ты всегда будешь в сердцах татар.

Прощай, прощай, наш верный друг!
О Алексей Евграфович! Ты как сын нашего народа!

В траур одел ты нас, осиротевших
Глаза татар ты наполнил сегодня слезами.

Заветы твои мы будем беречь как свет очей своих,
Твой прах мы сохраним навсегда.

Крымскотатарский народ тебе бесконечно благодарен.
Он готов стать таким же борцом, как и ты!

Построчный перевод с крымскотатарского
Мустафы Абдулджемиль.

ПИСАРЕВ СЕРГЕЙ ПЕТРОВИЧ
(научный работник, Москва, член КПСС с 1920 г.):

С чувством острой боли, в тяжелом горе провожаем мы в последний скорбный путь нашего друга Алексея Евграфовича Костерина. Я работал с ним с первых лет революции и горжусь тем, что был его другом. Он всегда был предан партии, делу Ленина, всегда был принципиален. Когда после смерти Владимира Ильича начался отход от ленинской политики, Алексей Евграфович за борьбу против этого отхода подвергся нескончаемым, жестоким преследованиям. Он боролся со всеми видами отхода от Ленина, но больше всего – с отходом от ленинской национальной политики. С огромной силой и мужеством он

всегда выступал за права малых народов, за возвращение крымских татар на свою тысячелетнюю родину, за восстановление национальной автономии этого народа и немцев Поволжья.

О восстановлении национальной автономии этих народов Алексей Евграфович ставил вопрос перед двумя съездами партии. Он считал, что отход от Ленина, нарушение прав малых народов подрывает авторитет и могущество всего нашего государства, опорочивает в глазах всего человечества те великие идеи, которые провозгласил Маркс-Энгельс-Ленин. Потеря Алексея Евграфовича мучительно тяжела его родным и близким, всем его друзьям, но она тяжела также и для малых народов нашей страны, для всех передовых советских людей.

Алексей Евграфович увековечил своё имя не только как передовой писатель-большевик, но еще больше как борец за права малых наций. Наши дети и внуки не смогут назвать 99 из сотни нынешних писателей, но Костерина будут помнить, будут гордиться им всегда. И дело, за которое он так по-большевистски боролся, завершится полной победой. Все передовые честные люди нашей страны и, в первую очередь, - все мы, его друзья, продолжим это дело - борьбу за восстановление ленинской национальной автономии крымских татар и немцев Поволжья. Это вопрос касающийся не только обездоленных национальностей. Нет!!! Это дело нас всех, дело чести всей нашей страны. Именно поэтому ленинская национальная политика у нас в стране обязательно восторжествует. И это будет самым лучшим и подлинно вечным памятником для нашего дорогого Алексея Евграфовича. Память о нём, как и дело, которому он отдал всю жизнь, никогда не умрут!

* * *

АБЛЯМИТ БОРСЕИТОВ

(учитель, Сыр-Дарья, говорит на крымскотатарском языке):

Выражаю своё глубокое соболезнование верной подруге нашего дорогого Алексея Евграфовича – Вере Ивановне Костериной, внуку Алёше, дочери Лене, всем родным и друзьям покойного. Мы, крымские татары, скорбим вместе с вами. Свидетельством этой скорби и

горячей любви крымских татар к Костерину является непрерывный поток продолжающихся поступать от них телеграмм с выражением искренней скорби.

Может быть, это здесь и неуместно, но я хочу выразить свой гневный протест тем, кто даже после смерти и Костерина делает ему подлости. Я имею в виду препятствия выразить свою скорбь. И великое уважение к этому большому и настоящему ЧЕЛОВЕКУ.

Этого нельзя простить! И мы здесь, у дорогого нам праха, клянёмся, что будем еще настойчивей бороться за то дело, за которое боролся покойный. И мы верим, что правое дело победит, что наша национальная автономия будет восстановлена и во всей нашей большой стране будет уничтожено беззаконие, будет восстановлена СПРАВЕДЛИВОСТЬ, СВОБОДА, ДЕМОКРАТИЯ.

Вечная память бойцу, павшему в борьбе за эти идеалы, нашему дорогому и незабвенному другу АЛЕКСЕЮ ЕВГРАФОВИЧУ КОСТЕРИНУ!

Перевод с крымскотатарского
Мустафы Абдулджемиля.

РЕШАТ ДЖЕМИЛЕВ
(инженер, Краснодарский край):

Дорогие товарищи!

Смерть Алексея Евграфовича Костерина – это скорбь многих малочисленных народов нашей страны, чьи права попирались и попираются великодержавным шовинизмом. Это скорбь чеченца и ингуша, немца Поволжья и жителя далёкой тундры. Большое это горе и невозвратимая утрата также для нас – крымских татар. Для нас Костерин – это человек, который организовал и возглавил передовую советскую интеллигенцию в помощь борьбе крымскотатарского народа за своё равноправие и возвращение на свою национальную Родину – в Крым.

В лице Костерина Россия потеряла одного из своих лучших сыновей, благодаря которым еще может быть сохранена искренняя дружба между русским народом и другими народами страны. Я уверен, что величие страны и его народа не в том, чтобы бронированными

воинскими частями оккупировать территорию чужого государства и диктовать немногочисленному его народу свою волю. Это величие сейчас определяется количеством в народе людей, способных сказать своё решительное – НЕТ! – любому проявлению произвола к нарушению прав человека, вне зависимости от возможных для него лично последствий. Таким человеком и был Костерин.

Ни один советский писатель со времени установления советской власти – я подчеркиваю – НИ ОДИН СОВЕТСКИЙ ПИСАТЕЛЬ, каким бы он хоть трижды лауреатом ни был – не пользовался среди крымских татар такой любовью, уважением и известностью, какими пользовался Алексей Евграфович. Мы ценили величие его души, благородство и мужество.

Имя Костерина навсегда займёт прочное место в сердцах крымских татар.

Прощай, наш верный друг!

ВЫСТУПЛЕНИЯ В МОСКОВСКОМ КРЕМАТОРИИ

РЕФИК МУЗАФАРОВ

(доктор филологических наук, профессор, г. Джамбул):

Товарищи! Не осудите меня за то, что выступаю в головном уборе. Не осудите и тех, кто, находясь среди вас, как и я, не снял головного убора. По обычаям моего народа – крымских татар – покойников провожают в последний путь с покрытыми головами – при одетых головных уборах.

Выступившие до меня представители моего народа уже говорили, какую сердечную рану нанесла нашему немногочисленному народу смерть Алексея Евграфовича Костерина, поистине нет меры скорби народной. Среди крымских татар, пожалуй, не найдётся человека, который не знал бы писателя Костерина. Его знают все – от старцев и до малых детей. О нём уже слагаются легенды в народе, его славят народные поэты и певцы.

Я мало знаю Костерина как писателя. Единственная книга, вышедшая в послелагерные годы, о которой он сам говорит, что из-под

цензурной обработки она выбралась «жалкой безноженькой», и три рассказа, напечатанных в московских журналах, не дают возможности судить о писателе с достаточной полнотой. Но то, что он делал для нашего народа, свидетельствует о нём как о человеке тонкой, чувствительной души. А это для писателя, чтобы он мог быть действительно большим писателем, главное. Поэтому я заключаю, что он был настоящим большим писателем, с талантом, оказавшимся способным проложить себе дорогу даже в тех невероятно сложных условиях, в каких жил и работал наш усопший друг. И я обещаю приложить все силы, чтобы довести его литературное наследство до моего народа.

Мне не повезло. Я не успел познакомиться с этим писателем лично при жизни. Сейчас я очень сожалею, что не бросил все свои дела и не поехал специально за этим в Москву. Но этого уже не вернёшь. Единственное, на что я оказался способным – это привезти скорбь моего народа к его праху. Трудно мне, трудно всему народу терять такого соратника, такого наставника.

Мы, оставшиеся, будем хранить его память, будем бороться за дело, которому он отдал всю жизнь.

Вечная память и слава тебе, наш дорогой друг!

* * *

ПЁТР ГРИГОРЕНКО

(кандидат военных наук, Москва):

Подвиг воина гигантский
И стыд сраженных им врагов
В суде ума, в суде веков
Ничто пред доблестью гражданской

К. Рылеев. Ода «Гражданское мужество»

Да, далеко не каждый наделён такими качествами, как ГРАЖДАНСКОЕ МУЖЕСТВО. Алексею Евграфовичу, тело которого мы провожаем сегодня в последний земной путь, это качество было присуще органически.

На моих глазах совершались героические воинские подвиги. Совершали их многие. На смерть во имя победы над врагом на поле

боя шли массы. Но даже многие из тех, кто были настоящими героями в бою, отступают, когда надо проявить мужество гражданское. Чтобы совершить подвиг гражданственности, надо очень любить людей, ненавидеть зло и беззаконие и верить, верить беззаветно в победу правого дела. Алексею всё это было присуще. И тем тяжелее нам сегодня.

Дорогая Вера Ивановна, дорогие Лена и Алёша, дорогие Ирма и Вера, дорогие родственники покойного! Мы понимаем, как всем нам тяжело, особенно вам, Вера Ивановна, – его самому близкому человеку. Мы понимаем, как тяжело его дочери Лене и воспитывавшемуся у вас внуку – наследнику имени и дела своего деда – Алёше Костерину. Понимаем и горе Ирмы, для которой в лице Алексея Евграфовича ушел не просто брат её расстрелянного отца, а человек, на которого она перенесла дочернюю любовь. Но поверьте, что наша скорбь, горе его друзей и соратников тоже очень тяжелы. Наши ряды поредели и утрату эту мы ничем восполнить не можем. В наших рядах мы, видимо, еще долго будем ощущать большую брешь, а в сердцах – неутихающую боль. Вот почему, выражая вам самое сердечное соболезнование, я одновременно соболезную всем его друзьям, всему демократическому движению и особенно всем борцам за национальное равноправие малых наций. Они потеряли в лице Алексея Костерина горячего и непоколебимого, умного и душевного своего защитника. Я вижу здесь представителей многих малых наций. Их было бы куда больше, если бы люди вовремя узнали о его кончине. Но, к сожалению, наша печать не пожелала оповестить об этом, а телеграф позаботился, чтобы некоторые телеграммы шли не очень быстро. В Фергане, например, телеграмма получена только вчера вечером. Поэтому, выражая соболезнование всем вам, я одновременно не могу не выразить своего возмущения и презрения тем, кто всячески пытался помешать нам провести похороны достойно того, что заслужил этот человек.

Дорогие товарищи! И моя душа стонет от горя. И я плачу вместе с вами. Особенно соболезную я вам – представители многострадального крымскотатарского народа. Многие из вашей нации знали Алексея Евграфовича при его жизни, дружили с ним. Он был всегда с вами и среди вас. Он и останется с вами. Думаю, что Нурфет, звонивший вчера на Ферганы, выразил общее мнение вашего народа,

когда заявил: «Мы не признаем его смерти. Он будет всегда жить среди нас». Вы знаете, что Алексей Евграфович питал чувства большой любви к вашему народу. Недаром он и прах свой завещал крымским татарам. И мы – Вера Ивановна, и все его друзья – выполним этот завет и перевезём урну с его прахом в Крым, как только будет восстановлена крымскотатарская автономия на земле ваших предков. Верьте. Костерин будет продолжать бороться за это. Мы надеемся также, что среди советских писателей найдутся люди, способные подхватить Костеринское знамя, повести борьбу за равноправие малых народов не только в США, Латинской Америке и Африке, но и у себя дома. В своей стране.

Я очень недолго знаю Алексея. Меньше трёх лет. Но у меня прошла с ним рядом целая жизнь. Самый близкий мне человек еще при жизни Костерина сказал: «Тебя сотворил Костерин». И я не спорил. Да, сотворил – превратил в бунтаря, в борца. И я ему буду благодарен за это до конца дней своих. Я буду помнить каждый шаг, пройденный с ним рядом. Мы были неразлучны, даже когда находились территориально врозь. И я могу сказать, что знаю этого человека всю жизнь и одобряю каждый его шаг, каждую его мысль. И он дал мне право называться одним из самых близких его друзей.

Что же могу сказать я о нём, как самый близкий его друг? Что привлекало меня в нём с особой силой?

Прежде всего – его человечность, его неиссякаемая любовь к людям и вера в них, вера в то, что человек создан для того, чтобы идти по земле с гордо поднятой головой, а не ползать – то ли перед властью денег, то ли перед «авторитетами», то ли перед власть имущими. Человек по Костерину – мыслящее существо. Поэтому ему от природы присуще стремиться к познанию, т.е. критически оценивать действительность, делать собственные выводы, свободно высказывать свои убеждения и взгляды. Он и сам был таким человеком – мыслитель с очень зорким взглядом на жизнь. За эту черту его жутко ненавидели те, кто считают, будто люди существуют для того, чтобы создавать фон для «вождей», аплодировать им и кричать «Ура!», слепо верить в них, молиться на них, безропотно сносить все их издевательства над собой и похрюкивать от удовольствия, если в корыто нальют пойла побольше, чем в другие, да погуще.

Алексей отвечал таким существам в человеческом образе полной взаимностью. Людьми он их не считал и верил, что недалеко время, когда человечество навсегда избавиться от подобной мерзости. Он ненавидел не только их, но и созданные ими порядки. Он не уставал повторять слова Ленина: «Нет ничего более жесткого и бездушного, чем чиновничье-бюрократическая машина». Поэтому он считал, что у коммуниста нет более великой задачи, чем разрушение этой машины. Но он не был экстремистом в принятом ныне значении этого слова: бунтарём-разрушителем. Он был уверен, что работа по разрушению этой машины – не просто разовое силовое действие, что работа это – длительное связанное с преодолением многовековых предрассудков и мистического преклонения перед государством, веры в то, что люди могут существовать только в условиях надсмотра над ними, в условиях подавления их мысли и воли силой, навязанной извне. Иначе говоря, разрушение чиновничье-бюрократической машины – это прежде всего революция в умах, в сознании людей, что немыслимо в условиях тоталитаризма. Поэтому важнейшая задача сегодняшнего дня – развитие подлинной ЛЕНИНСКОЙ ДЕМОКРАТИИ, бескомпромиссная борьба против тоталитаризма, скрывающегося под маской так называемой «социалистической демократии». Этому он и отдавал все свои силы.

Сегодня на примере жизни, смерти и похорон Костерина мы убеждаемся воочию в правоте ленинской характеристики нравственного лица чиновничье-бюрократической машины. В условиях господства этой машины любой из тех, кто сидел на партийном собрании, разбиравшего «персональное дело Костерина», молча слушал клевету на своего товарища по партии, видя, что тот стоит на краю могилы, потом голосовал за его исключение, понимая, что это не только морально-психический удар по тяжело больному человеку, но и санкция на дальнейшую его травлю может сказать: «Ну что мог поделать я один!». И освободив таким образом свою совесть, спать спокойно. До этих людей, воспитанных не в духе личной ответственности за всё, что происходит в мире, а в бездумном подчинении «указанием», так и не дойдёт, что каждый из них участвовал в УБИЙСТВЕ ЧЕЛОВЕКА, т.к. не только травмировал больного, но хотел лишить его главного, что делает человека человеком, – право мыслить.

А те, кто организовал исключение из партии, а затем, как воры, в глубокой тайне , пытались лишить Костерина писательского звания, а вернее, тех преимуществ, кои вытекают из права быть зарегистрированным в качестве писателя в бюрократических кондуитах, – что скажут они? Они получили «указания» и с видом всемогущих взялись за «разжалование», даже не понимая, что звание писателя приобретается не путём подачи заявления о приёме в ССП. Они забыли, а может, и не знали, что ни Пушкин, ни Толстой в этой организации не состояли. Они настолько веруют в силу своих установлений, что пытались лишить писательского звания даже такого величайшего поэта нашей страны, как Пастернак, они не понимают того, что Солженицын и без Союза останется великим ПИСАТЕЛЕМ, а его произведения переживут века в то время, как их бюрократические творения без писателей, подобных Пастернаку и Солженицыну, - никому не нужная пустышка. Им невдомёк, что истинному писателю приятно разделить судьбу Пастернака и Костерина, чем заседать рядом с воронковыми и ильиными. Им еще многое непонятно, этим винтикам чиновничье-бюрократической машины о писательстве». Ни у кого из них даже угрызений совести не появится. Как же! Они ведь «долг свой выполняли»: крутили колеса не ими заведённой машины. А что погиб человек в результате этого – так при чем тут они?!

Никто не виновен. У всех совесть чиста. И у директора столовой, который накануне дня похорон принял наш заказ на поминки по усопшему, а за два часа до похорон, после того, как его навестили двое с синенькими книжечками, категорически отказал нам и вернул полученный накануне задаток; и у коменданта крематория, который под руководством таинственной личности в цивильном сократил положенные нам полчаса (два оплаченных срока) до 18 минут; и у тех многочисленных типов в гражданском чинов милиции, которые непрерывно маячат у нас на глазах, омрачая и без ого тяжелые минуты нашего горестного прощания, – у всех у них совесть спокойна. Все они выполняли «указания», хот я никто даже не знает толком, от кого они исходят. Только у одного человека, работника морга, который, тоже подчиняясь указаниям таинственной личности, выдал нам тело нашего друга не за час, как было установлено, а за 20 минут до нашего отъезда из морга, – только у него после того, как он прослушало выступления нескольких друзей писателя-большевика, шевельнулось в душе, видимо, что-то человеческое, и он, с просительно-

извиняющимся выражением на лице, сказал нам вслед: «Поймите, пожалуйста, что я не по своей воле сделал это».

Вот такова эта машина, машина, вращаемая множеством рук и голов, беспощадно давящая, уничтожающая лучших людей нашего общества, делающая всех своих слуг невиновными, неответственными за совершаемые ею преступления, освобождающая их от совести. Страшная, жестокая, бездушная машина.

Именно против этой машины и боролся Костерин всю свою жизнь. Именно от неё защищал людей. И люди шли к нему, становились с ним рядом, заслоняя его собой. В его кругу не возникал ни национальный вопрос, ни проблема отцов и детей. Украинцы, немцы, чехи, турки, чеченцы, крымские татары и многие другие национальности /всех не перечислить/ находили тёплый приём в его доме. Среди всех них, а особенно среди крымских татар и ингушей, у него было много близких друзей. То же и с возрастами. Наряду с людьми его поколения с ним дружили и люди среднего возраста, молодёжь: такие, как талантливый физик-теоретик, сведённый в могилу той же чиновничье-бюрократической машиной 28-летний Валерий Павлинчук., как нынче отбывающий срок в лагерях строгого режима организатор демонстраций на площади Пушкина в защиту Галанскова, Гинзбурга и других – Володя Буковский, и многие еще более молодые, кого я, по понятным причинам, не назову.

В надгробной речи нельзя не рассказать всё о таком человеке, как покойный, особенно, когда горло сжимается горем и душит злоба против убийц того несгибаемого человека- КОММУНИСТА, ДЕМОКРАТА-ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТА, несгибаемого борца за человеческое достоинство, за ПРАВА ЧЕЛОВЕКА, когда слуги убийц пытаются прервать тебя, не дать тебе высказать всё, что просится наружу из самой глубины сердца.

Прощаясь с умершим обычно говорят: «Спи спокойно, дорогой товарищ!». Я этого не скажу. Во-первых, потому что он меня не послушает, он будет воевать всё-равно. Во-вторых, мне без тебя, Алёша, никак нельзя. Ты во мне сидишь. И оставайся там. Без тебя и мне не жить. Поэтому – не спи, Алёшка! Воюй, Алёшка! Костерив сякую мерзопакость, которая хочет вечно крутить машину, с которой ты боролся всю жизнь! Мы, твои друзья, не отстанем от тебя.

СВОБОДА БУДЕТ! ДЕМОКРАТИЯ БУДЕТ! ТВОЙ ПРАХ В КРЫМУ БУДЕТ!

ВЫСТУПЛЕНИЯ НА ПОМИНКАХ

ПЁТР ЯКИР (историк, г. Москва):

(Сын по-бандитски уничтоженного Сталиным командарма Якира И. Э. Сам Пётр, как сын «врага народа» 17 лет провёл в лагерях – с 14 лет до 31 года).

Здесь уже было очень много хорошего сказано о покойном. Я тоже был просто влюблён в Евграфовича и сейчас хотел бы и мог бы без конца вспоминать о нём – о встречах и беседах с ним, которых, как мне теперь кажется, было очень мало. Я даже опоздал на последнюю встречу - приехал по его приглашению уже тогда, когда беседа состояться не могла. Но я не буду отнимать времени у тех, кто ждёт очереди излить друзьям свою боль. Поэтому я расскажу только об одной черте Евграфовича, о той черте, которую я лично ни в ком из его поколения не обнаруживал. Речь идёт о верности идеалам.

Покойный пронёс эту верность непоколебленной и незапятнанной от ранней юности и до последнего вздоха, до последнего сжатия кисти в кулак – жест, который требовал кислорода, когда уже не мог говорить. Я знаю, что среди тех миллионов, которые безжалостно истреблены сталинской машиной уничтожения, было немало, а может, и большинство таких, кто переступил последнюю черту с верой в марксизм-ленинизм. Но ведь многие из этого поколения выжили. А большинство из выживших даже и репрессиям не подвергались. И вот они – ВСЕ, я подчеркиваю это – ИЗМЕНИЛИ СВОИМ ИДЕАЛАМ. Отдельные, забившиеся по углам и верующие про себя не могут изменить этой страшной картины вырождения целого поколения. Те, кто в действительности представляет это поколение, говорят, разумеется, о «священных идеалах», клянутся в верности им, но верно служат сталинистам, которым вообще наплевать на какие бы то ни было идеалы. Многие служат за объедки жирных кусков, бросаемых им с пиршественного стола правителей. Христианская мораль очень метко назвала таких людей ФАРИСЕЯМИ. Другие идут на это из страха. Это довольно отвратительная порода ханжей и лицемеров, которые на собраниях говорят одно – славословят и воскуривают фимиам властям, – а в доверительной беседе осуждают действия последних.

Но, отведя таким способом душу, многие из них, почувствовав опасность, не преминут донести на своих доверчивых собеседников.

Большинство же – это фанатики или мещане. Люди никогда и ничего не прочитавшие из трудов создателей максистско-ленинской теории, но напичканные предрассудками «под завязку» и готовые назвать марксизмом-ленинизмом, социализмом, коммунизмом и прочим «измом» любую чепуху, так названную властями. Это люди, всегда готовые поддержать власть в любых, даже черносотенных её начинаниях, и пойти дальше властей. Это они кричали Понтию Пилату: «Распни его!!!» Они же, морем затопляя улицы городов и сёл, рёвом ревели, требуя расстрелов для «врагов народа». Они расправлялись и с Костериным – в партийной организации и в Президиуме Союза Писателей.

Как же можно не поражаться силе духа человека, пронесшего свои убеждения сквозь мрачную массу людей, напичканных предрассудками и предубеждениями, и сквозь пытки «дома Васькова» – страшная магаданская тюрьма, в которую Евграфович попал в мае 1938 года, – и сквозь колымские лагеря, и сквозь «воспитующее» воздействие фарисеев, ханжей и лицемеров, и сквозь улюлюканье фанатиков и мещан. Глядя на пример жизни этого человека, нельзя не сказать: «Да, сильное было поколение творцов Октября!»

Я любил Евграфовича и как человека большой души, и как ГРАЖДАНИНА.

Какую-то роль в образовании этого чувства сыграла, видимо, и некая общность в наших судьбах. Но особенно любил я его за ясность мысли, за верность идеалам. Не секрет, что среди тех, кто пережил подобное пережитому Евграфовичем, многие утратили веру в идеалы, которым служили в молодости. За то, что произошло с ними, они винили не только людей, но и учение.

Алексей Евграфович воспринимал всё это иначе. В одной из бесед он сказал мне примерно следующее: «Марксистско-ленинское учение как и любое другое не является идеально чистым , кристально однородным и верным во всех своих ответвлениях и частностях. Оно несёт в себе и индивидуальность его создателей, (а они люди, а не боги), и время, в котором оно создавалось (а времена, как мы знаем, меняются). Нет, поэтому, ничего удивительного в том, что

люди, специально этим занимающееся, находят в трудах Маркса-Энгельса-Ленина любые цитаты, «обосновывающие» самые черные дела всяких сталиных, хрущевых, брежневых. Это особенно легко делать при принятом у нас способе цитирования, когда мысль цитируемого источника кастрируется и в голове, и в хвосте, и в середине цитируемого отрывка, даже несколько раз. А нередко цитата еще дополняется тем, чего в источнике нет и в помине. И всё это происходит безнаказанно, т.к. в стране нет ни одного печатного органа, который осмелился бы выступить против подобной фальсификации. Охотников же распространять препарированную чушь сколько угодно. Вот эта спекуляция на идеях и именах святых для нашего народа и создавали «моральную» основу, на которой развивался в прошлом сталинизм, а теперь развивается неосталинизм. Мне самому нелегко было нелегко освободиться от этого наваждения. Я тоже очень долго воспринимал сознательно проводимую политику по установлению единоличной диктатуры Сталина, как отдельные ошибки местных и центральных партийных и советских органов. И я боролся против этих «отдельных» «ошибок» и «извращений». Чаще всего мне при этом наставляли «синяки и шишки», но иногда успех сопутствовал мне. Это воодушевляло. И я снова бросался на «ветряные мельницы», будучи в полной уверенности, что именно в этом и состоит мой партийный долг. Лишь с 1934 года, особенно со дня убийства Кирова, я начал прозревать Но окончательно пелена с моих глаз упала только в «доме Васькова». Только там я, наконец, понял, что марксизм-ленинизм у нас в стране похоронен, а ленинская партия уничтожена.

Я оставляю в стороне вопрос – правилен ли его вывод. Но я не могу не преклоняться перед цельностью этого человека, перед его кристальной чистотой, перед его невероятными, просто чудовищными, мужеством и силой воли. Вы только представьте себе человека, уверенного в том, что под маской исповедываемого им учения страной правят люди, для которых нет ничего святого. Представьте также – человек этот знает, что правители ни перед чем не остановятся, чтобы заткнуть рот тому, кто попытается их разоблачить. А если добавить, что он не только знает всё это, но еще и пережил пытки «дома Васькова» и многолетние лагеря на Колыме! Если вы всё это представили, то склоните еще раз головы перед Костериным. Не успев, что называется, опомниться от пережитого, он вступается за чеченцев и

ингушей. И сразу же на него набрасывается свора фарисеев и ханжей, лицемеров и фанатиков, набрасывается всё воинствующее мещанство и власть. И вот он снова исключен из партии и с минуты на минуты ждёт ареста. Тем, кто не пережил «дома Васькова» и Колымы, и других аналогичных лагерей, которых у нас очень много, пожалуй, даже и не понять, какая это была пытка. Но Костерин пережил и это. Нашлись коммунисты, которые отстояли его от тюрьмы и добились восстановления в партии. Всем им, особенно одной коммунистке, фамилию которой я не называю, потому что не имею на то полномочий, он был благодарен до конца дней своих.

Но и после этой страшной моральной пытки Костерин снова вступает в бой за свои идеалы. Выступления в защиту немцев Поволжья, крымских татар и других малых народов, выступления против возрождающегося сталинизма – да разве расскажешь всё, что сделал этот ВЕЛИКИЙ духом человек при своём полуразрушенном сердце. Он и нас, своих друзей и соратников всё пытался в свою веру обратить. Помню, в одном из разговоров он возражал нам так: «Да. Конечно, передовые так называемые капиталистические страны ушли от нас по пути общественного развития на целую эпоху. Они лучше нас во много раз удовлетворяют материальные и духовные запросы своих граждан, лучше обеспечивают свободное развитие личности. Но разве у них достигнут идеал? Разве у человека там, который оказался в неблагоприятных условиях жизни от рождения или в силу неблагоприятно сложившихся обстоятельств, имеется надёжная возможность вырваться из порочного круга? Разве там созданы равные условия для развития каждого? Разве там полностью ликвидированы нищета и пороки? Разве там уничтожено социальное, национальное и расовое неравенство? Так что же вы предлагаете в качестве альтернативы тому, как видим, далеко не совершенному строю?!»

Помолчав немного, он сам же и ответил: «Единственная альтернатива и тому строю, и сталинскому «социализму» - очищенный от скверны, возрожденный и в свободных условиях развивающийся марксистско-ленинский социализм!»

И как он радовался, когда начиналось демократическое обновление Чехословакии. Получая новые данные о процессе демократизации общественной жизни в этой стране, он неизменно восклицал: «Вот видите! Ну, что я вам говорил?! Вот она альтернатива и капита-

лизму, и сталинизму!!» Он беззаветно верил в КПЧ, и в чехословацкий народ. Он говорил: «Да Чехословакия не Россия! Там народ знает, что такое демократия! Он не будет вечно терпеть навязанное ему варварство. Сглупил Сталин, – добавил он после паузы, иронически, – заглотнул кусок, которого варварское брюхо переварить не может. Это не Тула и не Монголия. Это передовая Европейская страна с богатейшими демократическими традициями. Думаю, что у маленькой Чехословакии достанет моральных сил, чтобы обратить в свою веру весь очень большой социалистический мир».

Он очень тяжело переживал советскую интервенцию в Чехословакию. Думаю, что это событие в сильной степени способствовало тому, что нагрузка на его сердце приблизилась к роковой черте. Он следил за каждым движением событий в Чехословакии. Казалось, он хочет разорвать пута болезни, приковавшие его к квартире, хочет лететь к тому народу, в который поверил, чтобы стать рядовым в его шеренгах. Он до конца, до последнего вздоха верил в победу чехословацкого народа, потому что верил в силу идей, освещавших путь этому народу и светивших ему самому всю жизнь.

Я еще раз склоняю голову перед этой невероятной, потрясающей силой духа, перед мужеством и верностью идеям. Прошу и вас об этом.

Это был человек, каким бы я хотел быть и каким бы желал видеть своих родных и друзей.

ОШАЕВ ХАЛИД ДУДАЕВИЧ

(писатель, Чечено-Ингушская АССР, Член КПССС):

Дорогие товарищи! Перед жизнью и смертью Алексея Евграфовича можно только преклоняться. Я тоже хотел бы закончить своё земное существование, как закончил он, и чтобы меня провожали так же тепло, как моего друга.

Из всех присутствующих я пожалуй самый старший по возрасту, а с Алексеем Евграфовичем меня связывает пятидесятилетняя дружба. В 1918 году он, в числе 60 работников, состоявших наполовину из матросов, был прислан из города Баку в город- Грозный для укрепления советско-партийной работы. Прислан он одним из 26-ти

Бакинских комиссаров Иваном Фиолетовым. Впервые я познакомился с Костериным после стодневных боев, окончившихся в ноябре 1918 года. Это знакомство очень скоро переросло в самую искреннюю дружбу, которая и продолжалась до конца его дней – 50 лет.

Что можно коротко сказать о нём такого, что подтверждается всем моим 50-летним опытом? Это был мужественный, несгибаемый боец-ленинец. Таким он был в первый день нашего знакомства, таким он встретил и свою смерть. Приведу некоторые примеры из его и моей молодости. В феврале 1919 года город Грозный был занят деникинцами. Алексей в это время лежал в тифу и хотя буквально «от ветра качался» на собственных ногах, вместе со всеми ушел в Чечню. Уходило в это время туда свыше 5000 человек – большевиков, советские работники гор. Грозного, красноармейцы, кадровые рабочие. Из их состава в горах был назначен помощником командующего этим отрядом по оперативной части. Исполняя эту должность, он участвовал во многих партизанских стычках с белыми. И в то время, когда белые заняли половину Украины весь Юг от России, и когда они подходили уже к Туле, в горах Чечни оставалось маленькое пятнышко территории, на котором сохранялась советская власть. Красное знамя здесь никогда не было спущено. В бушующем море деникинщины чеченские партизаны и русский партизанский отряд защищали это знамя, отражали врага, напиравшего со всех сторон . Боевыми действиями русского партизанского отряда руководил в это время Алексей Евграфович. Мне хорошо запомнился большой бой, который произошел в слободе Воздвиженской 31 января 1920 года. Белый отряд в составе 1200 штыков и сабель окружил партизанский отряд численностью около 300 штыков, стоявший в качестве аванпоста у входа в ущелье р. Аргун.

Отряд бился с раннего утра до позднего вечера. Казалось, судьба его была предрешена. Но с Юга по белым ударили горцы. В кольце белых образовался прорыв. Через него и ушли оставшиеся в живых красные бойцы. Вынесли также раненных (около 40 человек) и 33 убитых. Всей этой операцией руководили – Гикало Н.Ф., погибший в этом бою ингуш Султан Дудаев и А.Е. КОСТЕРИН. Последний был серьёзно ранен в этом бою (пулей снесена переносица), но из строя не ушел. Отряд отстоял и бывшую царскую крепость Шатой. Очевидцы

рассказывали мне, что когда отряд входил в ворота крепости, впереди гвардейским шагом шел Алексей Евграфович. Его голова была перевязана окровавленной тряпкой, а на ногах вместо обуви обмотанные бечевкой грязные онучи. И шел отряд с песнями. Вот каков он – молодой Костерин.

Вскоре на Северном Кавказе установилась Советская власть. Алексей Евграфович был назначен военкомом Чечни. Потом работал во Владикавказе, в Кабарде. Стал писать очерки, рассказы. В это время им была написана первая книга – «В горах Кавказа» (1919-1920 гг.) Потом Алексей был в составе нашей так называемой «ПЕРСИДСКОЙ КРАСНОЙ АРМИИ», вышибающей англичан из Персии. До самого 1937 года мы с Алексеем Евграфовичем были связаны постоянным живым общением.

В 1937 году меня подхватил черный смерч сталинщины. С 1940 года десять лет я был на Колыме. Там узнал, что Алексей тоже в лагерях вблизи полюса холода на р. Нере. В сталинских лагерях было по сути невозможно связаться одному лагернику с другим, находившимся в одном лагере. За попытку совершить такое можно было угодить в кандей – лагерный канцер. Но всё-таки я послал Алексею два письма и получил одно от него.

В 1957 году мой чечено-ингушский народ вернулся с ссылки в Среднюю Азию на свою маленькую Родину, и я узнал, что Алексей в Москве. Наша дружеская связь была немедленно восстановлена и не прекращалась вплоть до сегодняшнего трагического дня Если крымские татары любят и уважают Алексея Евграфовича как человека, смело и мужественно поднявшего свой голос за восстановление ленинских норм национальной политики в отношении многострадального крымскотатарского народа, то в первый год возвращения чечено-ингушского народа Алексей проявил себя тоже несгибаемым другом малых народов, настоящим борцом-интернационалистом. Он писал письмо о чеченах и ингушах, которое молниеносно распространилось среди этих народов. В этом письме он призвал партию и правительство обратить внимание на бедственное положение горцев, вернувшихся на Родину. Но правивший в то время Н.С. Хрущев не только не обратил внимания на крик души русского писателя и настоящего ленинца-интернационалиста, но начал преследовать его и довёл до инфаркта.

Мы сегодня навсегда простились с Алексеем Евграфовичем. У его тела произнёс мужественную речь друг и соратник дорогого нам покойника Петр Григорьевич Григоренко. Я никогда не забуду этой речи, ибо она ярко обрисовала личность Алексея Евграфовича как коммуниста, как человека, как интернационалиста, как борца за права человека и справедливость. Он сказал, что урну с прахом Алексея Евграфовича, после того, как будет восстановлена КРЫМСКАЯ АВТОНОМНАЯ СОВЕТСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА и возрождённый крымско-татарский народ возвратится на землю своих предков, привезут в КРЫМ и отдадут народу возрождённой республики. Слушая это, я думал: « А ведь эта урна должна быть у нас в ЧЕЧЕНО-ИНГУШЕТИИ». Но потом я понял, что страдания крымских татар неизмеримо больше, чем наши, и мне стало ясно, что и на этот раз он прав – наш Алёшка. Урну с его прахом надо отдать только крымским татарам. Они выстрадали и завоевали своей мужественной борьбой право быть хранителями праха, дорогого для всех малых народов.

Товарищи! Крымская АССР была создана по декрету, подписанному Лениным, и я верю, что рано или поздно дело и воля Ленина восторжествует и в этом вопросе. Крымскотатарский народ возвратится на свою прекрасную Родину, и будет строить там счастливое коммунистическое будущее в тесной дружбе со всеми народами, населяющими Крым. Я верю. Что попранные Сталиным ленинские основы национальной политики будут восстановлены. И если я доживу до этой радостной минуты, я, как чеченец, вкусивший горечь выселения с Родины и горечь неравноправности, обязательно приеду в Крым, чтобы порадоваться вместе с крымско-татарским народом. И тогда все мы, его друзья, вспомним покойного, снова поплачем над его прахом и добрым словом помянем его имя.

Да будет вечной слава его памяти,
памяти борца за ленинскую
СПРАВЕДЛИВОСТЬ и ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ!

АНДРЕЙ ГРИГОРЕНКО *(техник, студент вечернего ВУЗ, Москва):*

Алексей Евграфович!
Прощайте!
К горлу горя подступает ком...
Скорбные цветы, не увядайте
Над погибшим, но не сломленным борцом.

В царских тюрьмах Вам судьба звенела
Заунывным стоном кандалов...
Над тропою партизанской пела
В Предкавказье клекотом орлов.

Шли года...
Росла, мужала Нина,
и рождались строки «Дневника»...
Вас же уносил неумолимо
По этапу стук товарняка.

В семнадцать лет
под лай овчарок
шел «зека» колымской тайгой.
Но не сдался большевик.
На нарах
Только креп талант его большой.

И опять
Как и давно когда-то
За Чечню,
За Крым
Пошел на бой
И пера бескомпромиссная атака
Сталинизм разоблачала с головой.

Так прощай же, сердце Демократа!
Мы клянёмся в скорби роковой,
Что нелегкою дорогою солдата
Мы уходим
За Свободу
В бой!

ЗАМПИРА АСАНОВА (врач, Фергана)

В моей жизни Алексей Евграфович сыграл особую роль. Школа, институт и жизнь воспитали во мне неприязнь... Нет! Даже не неприязнь – вражду к марксизму-ленинизму и к личности самого Ленина. Я говорю, что во мне воспитали такие чувства, но это не значит, что мне когда-либо говорили что-нибудь плохое о Ленине. Наоборот, о нём всё говорилось в превосходной степени, чуть ли не как о боге. Но я не могла полюбить его, т.к. всё то зло, которое творилось в жизни, преподносилось и в газетах, и в учебниках, ив речах высокопоставленных чиновников, и по радио, и телевиденью, как выполнение ленинских заветов. И я думала: «Раз он учил такому плохому делу, значит и сам он очень плохой человек». Поэтому я и читать Ленина не хотела. И его учение знать не хотела и не знала.

И вот впервые из уст Алексея Евграфовича я услышала совсем другую трактовку Ленина. Алексей Евграфович так просто и ясно рассказывал о ленинском учении, что хотелось слушать и слушать. Рассказывая, он сравнивал то, что говорил Ленин, с происходящим в жизни и показывал, таким образом, что используется только имя Ленина, а не его учение. И используется зачастую нечестно – для прикрытия грязных дел. После этого я сама начала предпринимать попытки изучения ленинских творений. Но мне очень мешало предубеждение, воспитанное всей предыдущей жизнью. Еще и сегодня это предубеждение живёт во мне. Но, слушая сегодня выступления Сергея Петровича Писарева, товарища Ошаева – и, вспоминая, что говорил он сам, я думаю: «Нет! Такие люди не могут исповедовать плохое учение. Наверное, здесь, как и в религии, подлинное извращается в угоду корыстным служителям этого учения». И я – перед вами, товарищи, перед памятью ВЕЛИКОГО ЧЕЛОВЕКА, горячо любимого мною и всем крымскотатарским народом писателя-большевика, КОММУНИСТА и ДЕМОКРАТА КОСТЕРИНА АЛЕКСЕЯ ЕВГРАФОВИЧА – даю торжественное обещание изучить ленинскую науку и бороться за проведение её в жизнь в неизвращенном виде.

Мне очень горько и тяжело. Слёзы мешают мне говорить. Но я всё же скажу – наш народ никогда не забудет Алексея Евграфовича! Я буду чтить его как ПРОРОКА, как СВЯТОГО!

ВЕЧНАЯ ЕМУ ПАМЯТЬ И СЛАВА!!!

* * *

ЛЕОНИД ПЕТРОВСКИЙ *(историк, член КПСС, Москва).*

Внук одного из основателей РСДРП рабочего из Екатеринославска (ныне Днепропетровск), впоследствии видного деятеля партии большевиков – председателя большевистской фракции в 4-1 Государственной Думе, Народного комиссара Внутренних дел в первом советском правительстве. Председателя всесоюзного Центрального Исполнительного Комитета /ВЦИК/ и ЦИК Украины, члена партии с 1897 г. – Григория Ивановича Петровского. Отец Леонида – старший сын Григория Ивановича – Петр Григорьевич Петровский еще юношей встал на путь отца. С 1916 года он член партии большевиков. После Октября – член бригады Красной гвардии по охране В.И. Ленина. В гражданскую войну комиссар 22-й чапаевской дивизии, руководитель 80-дневной обороны Уральска, начдив 6-й Орловской дивизии, затем секретарь ЦК комсомола и Председатель русской секции КИМ-II, крупнейший партийный работник. Будучи образованным и закалённым в революционных битвах марксистом-ленинцем, он с первых же дней попыток Сталина навязать свою диктатуру партии (с конца двадцатых годов) встаёт в резкую оппозицию к нему. За это подвергается гонениям со стороны сталинских холуев, отстраняется от ответственной работы, в последствии, когда начались массовые репрессии, арестовывается и уничтожается как «враг народа». Репрессии, обрушенные на Петра Григорьевича, впоследствии были перенесены на всю семью большевиков Петровских. Был арестован, затем длительное время подвергался жестоким гонениям другой сын Григория Ивановича – Леонид. Реабилитированный лишь накануне Великой Отечественной войны, он командовал 63-м стрелковым корпусом, который нанёс контрудар по беспрепятственно двигавшимся к Москве соединениям немецко-фашистской группы армий «Центр» и в течение 50 дней оборонял Днепровские рубежи, чем сорвал наступление танковой группы Гудермана на московском направлении. Леонид Григорьевич погиб в боях с немецко-фашистскими захватчиками, как герой. Подверглись репрессиям и гонениям различной степени и все остальные члены семьи Петровских, не исключая и самого Григория Ивановича, который в конце жизненного пути зарабатывал свой хлеб в скромной должности коменданта музея Революции в Москве.

* * *

ЛЕОНИД ПЕТРОВСКИЙ:

Товарищи! Сегодня очень много тёплых слов было сказано о писателе-большевике Алексее Евграфовиче Костерине. Я хочу говорить о деле, за которое боролся и отдал жизнь Алексей Евграфович. Вся его семья коммунисты: отец, мать, братья. Дочь Нина. И все они положили жизни за то, чтобы мы все жили лучше – в условиях полного и подлинного коммунистического общества, условиях действительной свободы и действительной демократии.

Я, к сожалению, не был лично знаком с Алексеем Евграфовичем. Но я много слышал о нём, особенно от его друзей, мужественных людей – Петра Григорьевича Григоренко и Петра Ионовича Якира. Не могу не сказать, хотя бы несколько слов об этих людях. Когда я приходил к кому-нибудь из них, я очень часто встречал здесь много других посетителей. Зная, что с высоких трибун и того, и другого называют антисоветчиками, я иногда спрашивал с удивлением: «Разве ваши квартиры не обходятся за несколько километров?» Оба только усмехались в ответ: «Ты же не обходишь!»

Сегодня на похоронах я увидел сотни их друзей, безусловно, борцов за дело, которому отдал жизнь Алексей Евграфович. Они прибыли сюда со всех концов Москвы и с различных уголков Советского Союза, чтобы почтить память большевика-ленинца. Хотя и знали, что он жестоко преследуется, что в знак протеста против нарушения ЛЕНИНСКИХ НОРМ ЖИЗНИ в партии и стране он вышел из партии. Это очень хорошо, что люди проявили такое мужество и такую верность дружбе. Я тоже хотел быть верен этим высоким принципам. Настоящая искренняя дружба может быть ведь и между людьми, не знающими друг друга. Во всяком случае, я привык думать об Алексее Евграфовиче как о самом лучшем умном и чутком старшем друге. Его произведения, читанные мною при посещении Петра Григорьевича, сроднили меня с их автором, сделали его близким и понятным. Поэтому весть о его смерти поразила меня страшно. Сообщение об этом застало меня у Петра Григорьевича на квартире. Пётр Григорьевич, как только чуть опомнился от потрясения, звонил Якиру первому. Едва опомнившись, мы бросились на улицу, нашли такси и поехали к

дорогому нам праху и осиротевшей Вере Ивановне, к его осиротевшему ближайшему другу. Я не буду говорить, что мы застали в квартире писателя-большевика. Это было слишком тяжело для всех. Одно скажу – наше присутствие было там совсем не лишнее.

Алексей Евграфович написал много честных и нужных нашему народу книг, но большинство из них еще не стали достоянием советских библиографий. Однако, я уверен, что недалеко то время, когда они займут достойное место там.

Я думаю, что сегодня мы должны помянуть не только покойного, но всю семью Костериных. Семью большевиков-ленинцев, коммунистов, отдавших жизни в борьбе за свободу, демократию, коммунизм. Среди них была и совсем юная дочь Алексея Евграфовича – Нина Костерина. Она делала свою жизнь с отца и стала мужественным кристально чистым и честным бойцом мировой армии коммунистов. Она погибла в борьбе с фашистскими захватчиками, отстаивая лучшее будущее для нас живых и своего отца. Тем, что у нас имеется возможность собраться здесь сегодня, мы обязаны Нине и всем молодым, положившим жизни, защищая свободу и независимость Отчизны в борьбе с фашистскими захватчиками. Но Нина совершила не только воинские подвиги. Она отличилась еще и высокой гражданской доблестью. Яркое свидетельство этого «Дневник Нины Костериной».

Впервые я увидел этот дневник в магазине «Политика» в Художественном проезде. Я взял его и начал листать. Он захватывает с первых же строчек, и уже не мог оторваться от него, пока не дочитал до конца. И жалко было расставаться. Хотелось дальше идти за этой девушкой, не хотелось верить в её смерть. Как просто и в то же время потрясающе она разоблачала Сталина и царивший в те времена произвол, как убеждала каждого, не прибегая к доказательствам юридическим, что отец её человек честный и порядочный, настоящий коммунист ленинец. Так она продолжила традицию семьи пролетарских революционеров Костериных – твёрдо стоять за правду, не склоняться перед неправой силой. ВСЕ КОСТЕРИНЫ БЫЛИ БОРЦАМИ ЗА ДЕЛО ЛЕНИНА. Эту борьбу они завещали и нам. Указывая на это, я хочу, тем самым, ответить выступавшей до меня Зампире Асановой.

Дорогая Зампира! Преступления, которые творились в нашей стране, и не правые дела, которые совершаются подчас и сегодня под

прикрытием имени Ленина, не имеют ничего общего с марксизмом-ленинизмом.

Костерин учил нас распознавать истинных и фальшивых друзей народа, учил стойкости и настойчивости в борьбе за ленинизм, за бессмертное ленинское дело. Этому посвятил всю свою жизнь и тем воздвиг себе памятник вечный. А фальсификаторы ленинизма, какие бы посты они не занимали сегодня, будут неизбежно разоблачены, и их имена народ предаст позору в веках.

Вечная память Костерину Алексею Евграфовичу – писателю-гуманисту и борцу за великие идеалы марксизма-ленинизма, за свободу, демократию, коммунизм!!!

* * *

ХРИСТИАНИН:

Я среди таких людей, как вы, здесь присутствующие, впервые. Попал я сюда совершенно случайно. Услышал в троллейбусе разговор незнакомых мне людей о похоронах писателя, имя которого мне ни о чем не напоминало. Но т.к. это писатель, а его известность или неизвестность у нас в стране не может служить критерием оценки его таланта и общественной значимости, то я решил пойти на кремацию. Услышанное там потрясло меня и я, уже сознательно, приехал сюда – на поминки, – чтобы ближе познакомиться с друзьями столь замечательного человека.

Мне 28 лет. Я окончил технический ВУЗ и вот уже более пяти лет работаю инженером. На работе я на хорошем счету, хотя дело своё не люблю. Инженером я стал по настоянию родителей, а призвание у меня, наверное, писательское. Писать я начал еще в детстве, но скрывал эту страсть от других, стеснялся показывать свои творения. Продолжал писать и в институте. Пишу и сейчас, отдавая этому всё своё свободное время. Теперешнее я иногда даю читать различным людям, но не как своё, а как «Самоиздатовское», распространяемое под псевдонимом. Как правило, прочитавшие просят – если у меня появится еще что-либо этого автора, давать и им для прочтения. Из этого я заключаю, что у меня всё же получается что-то. Однако попыток издаваться я не предпринимал, т.к. считаю, что цензура не пропу-

стит ничего из написанного мною. Приспосабливаться же к цензуре мне не хочется. Не давал я своих произведений и специалистам литераторам. Мне знакомы несколько известных писателей. Знакомы через моих родителей, занимающих довольно высокую перекладину на лестнице бюрократической иерархии. Но у меня не возникло доверия к этим писателям, и я не обратился к ним за критикой и поучением.

Прослушав то, что говорилось об Алексее Евграфовиче, я думаю, что он, наверное, есть тем человеком, которому я мог бы отдать на суд всё созданное мною. И мне до слёз жалко, что я не знал этого человека при жизни. Жаль не столько потому, что я потерял в его лице своего невероятного литературного наставника, столько потому, что мне не пришлось испытать счастья духовного общения с ним. Я слушаю выступления и всё более преклоняюсь перед ним, всё более и более верую в непреодолимость человеческого интеллекта, в неистребимость Божественного Начала в Человеке. Я случайно слышал, как Пётр Григорьевич говорил какому-то, вероятно, тоже мало знавшему Костерина человеку: «Если бы бог существовал, то он бы посылал на землю таких, как Алексей Евграфович, чтобы напомнить людям о себе».

Я человек глубоко верующий. И я думаю, что именно для этого и был послан Костерин к нам БОГОМ. БОГ напоминает о себе и такими людьми, и тем, что в среде полного неверия и духовного упадка вдруг обнаруживаются люди, глубоко верующие в ТВОРЦА всего сущего. Мои родители – оба коммунисты. Нет, это, пожалуй, неверно. После того, что я услышал сегодня, я назову их членами партии. Слово коммунист – в том понимании, как оно употреблялось здесь – к ним не подходит. Они – люди неверующие. Среда, в которой я рос, насквозь пропитана неверием. Несмотря на это, я без какого бы то ни было постороннего воздействия, стал глубоко верующим православным ХРИСТИАНИНОМ. Я даже принял таинство крещения. И единственное, чего добились от меня родители, ополчившиеся на мою веру, чтобы я не афишировал её.

До сегодняшнего дня я считаю свою веру несовместимой с марксистско-ленинской идеологией, как несовместимо добро со злом, свет и тьма, божественное и порочное. Сейчас моя уверенность в этом нарушена. Сейчас я начинаю думать, что дело не в са-

мом учении, а в людях, использующих его. Силы зла даже любовь могут обратить во вред человеку. Поэтому я хочу сказать вам, что память о таком человеке, как Алексей Евграфович, должна объединить всех, кто хочет закрыть дорогу злу, кто хочет дать полный простор БОЖЕСТВЕННОМУ НАЧАЛУ в Человеке – его разуму, его свободному творчеству, как бы эти люди ни назывались – коммунистами, социалистами, христианами или просто людьми. В знак полной искренности этих слов я прошу выступившего предо мною, стоящего сейчас рядом, коммуниста Леонида Петровского не отказывать мне в дружеских объятия! (Обнимает и целует Леонида Петровского).

* * *

Все опубликованные здесь речи были произнесены в Москве 14 ноября 1968г.

Составитель и редактор сборника
Пётр Григоренко

6 травня, понеділок

Зателефонував панічно Лунгін: «Лесь, ЧП! Прилетел из Киева Вика, – его по дороге ко мне **арестовали**, он в 88 отделении милиции. Позвони, кому можешь, люди должны об этом знать!..»

Я не став обдзвонювати кого попало й зразу набрав Г. М[4]. З'єднали не зразу, але з'єднали.

– В Москву прилетел автор «Окопов Сталинграда», его задержала милиция, 88 отделение. Об этом уже знают корреспонденты. Может быть скандал.

У відповідь дипломатичне: «Гм…» і «Позвони через час».

Набираю через годину.

– Твоя информация подтвердилась. Все в порядке. Товарищи ошиблись, их за это не похвалят. Там кто-то на похожей машине сбил девочку, похожий на твоего писателя, вот и задержали.

– Но водителя не тронули, машину вел не В. П.

Приїхав В. Некрасов

[4] Г.М. Корнієнко (Л.Т.)

– Это уже мелочи. Главное – все в порядке. Продолжения, похоже, не будет. Пообещали.

Це – з наголосом на «О», по-громиківськи.

Зустрілись увечері з В. П. Я йому цього не розповів – не можна підставити Г.М. Взяв у Некрасова **«Кому это нужно?»**. Він хоче, щоб я переклав українською.

Дві листівки від Михайла Саченка, лист від Сержа Б. Хоче приїхати. Радиться про тему дисертації.

* * *

Від М. Саченка:

Москва, Драматический театр
им. К. С. Станиславского
Танюку Лесю Степановичу – режиссеру
765022, Амурская обл.

Лист від М. Саченка (Благовещенськ)

Вельмишановний пане Лесю!

Вже рік минув опісля мого запівнічного дзвінка до Вас – а ми так і не встрілися. І до осені – чи й далі – то іще одтягнеться.

Вже півроку на Далекім Сході. Кордон. Китай. Амур. Тривоги. Скажені вітри. Безперервні дьоргання направо й наліво. Ніби втягнувся. Хоча б ноги не витягнути. Так, ся чоловіча наука потрібна, вона дає, забирає, трощить, вимотує. Але моє кіно, моя поезія затихла. Хоча пишу. Помалу. Тихо. Ніби нутрощі вичистили. Ще рік – торік я виступав на вечорі Михайла Семенка, перекладав його вірші і під плюскіт води у ванній створював атмосферу Гори Жовтих Лілій, познайомився серцем з Мандельштамом, не дістав у Андрона Сергеєва – Еліота, як і нині не дістав Мандельшатама – ідуть листи від Ірини Семенко, вона чує мою поезію, як не чують її в глухих київських видавництвах, листи ідуть, як сніг, і тануть в начерках до повісті «Новий год» і книги поезій «Профіль диму».

В ЛО № 3 читав Вашу статю. Згодний. А пишу по справі.

Коли дивлюсь на сю поштівку, я опиняюсь десь там в переході – в підземці, і не знаю, чи вийду звідти. В Амурськім драмтеатрі мені дозволили здійснити постановку спектаклю.

Прошу Вас терміново допомогти мені у виборі п'єси – надіслати сюди – а з тих, що Ви згадуєте – А. Родионова «Девушка Надя», М. Рощин «Старый Новый год», Л. Квин «Чудак-человек», К. Крапива «Врата бессмертия»», М. Байджиєв «Праздник в каждом доме», Т. Джумагельдиев «Спор», «Салават» М. Карима, «Судья» Хухашвили і ще дещо – на вибір. І таке – пишіть мені, порадьте, як діяти. Бо я стояв ближче до кіно. Але нині хочу ввійти в театр. Як у свою давно забуту хату.

Хочу листами з Вами бачитись і говорити і про поезію. І все...

Зі святом – Я – Михась

* * *

2 мая 1974 года. Киев.
Від С. Білоконя з Києва:

Лист від С. Білоконя з Києва

Спасибо, Нелли, что Ты не забыла о нашем уговоре. Я еще ничего не хочу сказать, но о живописи станковой мне писать трудно. Мне было бы лучше о книжной графике 60-х годов, причем чтобы в скобках было какое-то уточнение. Тогда речь шла бы о традициях «стародруков», натуралистической некнижной в книге графике конца XIX века, через художнические концепции Нарбута и – было бы хорошо – Бойчука, к современной графике как следствию сложного пути. Такая работа была бы иллюстрацией к положению Ленина об использовании наследства, а я получил бы возможность выявить исторические аспекты…

Ты пишешь, что я «в том числе» могу «взять и тему по проблемам искусствоведческой мысли на Украине». Если я правильно понял («в том числе» – ?) и приноравливаясь к «жесткой линии более широкой и емкой проблематики» это могло бы быть «Становление украинского советского искусствоведения (1917 – 1941 г.г.)», – мне ничего больше и не нужно. Наоборот, это именно то, что мне хотелось бы сделать. Это самый оптимальный вариант из всех возможных. Необходимые редкие издания, документы, выписки из архивов и периодики, – все это в общем уже собрано *(конечно,* конца *такому собирательству и быть не может), так что я могу теперь (причем именно я, ибо другие лица этим не интересовались, и именно могу, т. к. прелиминарная работа была весьма трудоемкой) заняться исследованием.*

Это касается темы. Что же лучше – заочная или очная – не представляю. С одной стороны, если чего-то там будет не так или не туда, меня после стационара могут услать в Душанбе. С другой же, – что толку от натужных усилий в выходные дни, вдали от крупнейшей библиотеки и специалистов, могущих помочь профессиональному совершенствованию? Для меня последнее как раз очень существенно: у меня хватает мужества быть скромным…

Сектору «свода памятников» было бы, я думаю, интереснее всего составление списков литературы и вообще собирание фактажа о конкретных гражданских, культовых и пр. сооружениях, скажем, северного Левобережья (из «епархиальных» и «губернских ведомостей», различных забытых «трудов» и пр.), но это ведь не диссертация. Было бы неплохо заниматься в Москве подведением этой историко-фактографической базы под изыскания архитекторов и одновременно работать над диссертационной темой. Хотя историография истории архитектуры на Украине имеет для меня интерес и сама по себе, частично совмещаясь с названной выше идеальной темой.

Во всяком случае, я страшно Тебе признателен и с нетерпением жду дальнейших реляций. Вероятно, соберусь приехать на 17–19 мая.

Поздравляю с майскими праздниками Вас обоих. Пусть Вам будет хорошо!

С. Б.

«Літ. Україна», 20 червня 1961 р.

Архів

КНИЖКИ П'ЯТДЕСЯТИРІЧНОГО

ВІКТОРУ НЕКРАСОВУ

...Українські читачі, як і читачі братніх республік, щиро полюбили Вашу творчість, справедливо вважають Вас одним з талановитих представників прозового жанру в багатонаціональній радянській літературі. Ваша схвильована, пройнята глибокою сердечністю й суворою мужністю повість «В окопах Сталінграда» належить до кращих творів про Велику Вітчизняну війну, вона правдиво показала усьому світу безсмертних захисників незламної волзької твердині. Читачі знають і Ваші новіші твори про нашу сучасність – «У рідному місті», книгу «Перше знайомство», нариси про відроджений Сталінград та інші...

(З привітання, надісланого президією Спілки письменників України).

Про В. Некрасова

Як приємно і в ювілейний день вести рахунок не рокам, а книжкам!

Це означає, що мова йтиме про письменника, для котрого день народження визначений таким першим твором, який не забудеться і тоді, коли письменник напише свій останній твір. Це означає також, що кожна нова його книжка була цікавою подією – значно важливішою, ніж циркуляція Землі навколо Сонця рівно 365×50 разів з дня, коли маленька рожева грудочка роззявила ротик і загорлала на весь божий світ.

Перша книжка Віктора Платоновича Некрасова, якому сповнилося 50 років, уже була літературною подією. Причому, подією, в якій невідомо чого було більше – літературного тріумфу чи боротьби з лакувальниками.

Десь у 46 чи 47 році розповідали про повчальну історію рукопису, названого «Сталінград». Автор, співробітник газети «Радянське мистецтво», запропонував її до уваги одного з київських видавництв. Рецензент книжки з бойовим пафосом добре застояного тиловика обстріляв книжку всім невикористаним на війні вогнем. Мовляв, автор міщанин і дозволяє собі згадувати, що в його домі була стара канапа й кішка; мовляв, як насмілюється автор заявляти, що ми вимушені відступати, коли в нас заздалегідь запланована «активна оборона» десь на волзьких берегах. Рукопис було відхилено. Напівшановний евакуант торжествував. Однак така вже доля талановитого слова: воно прорве всякі перепони і нарешті восторжествує. «Сталінград» надрукували в одному з московських журналів, він блискавично привернув до себе загальну увагу і був виданий масовим тиражем уже під новою, не випадково зміненою назвою «В окопах Сталінграда». Але вже визнаний і премійований роман і далі перебував під обстрілом автоматників лакувального фронту.

Перечитуючи «В окопах Сталінграда», знову пересвідчуєшся, яка це правдива і чесна книжка. Як вірно показано відчайдушне становище нашої армії влітку сорок другого року, як рельєфно виступають на сторінках книжки наші люди – учасники цієї літньої трагедії, герої небувалої Сталінградської перемоги. Як виразно створена вся атмосфера безприкладного подвигу, пам'ять про який житиме із віку в вік.

У літературу ввійшов чудесний письменник – безпосередній учасник і творець подій. Це відчули, крім лакувальників, всі – і насамперед широкий читач нашої і багатьох інших країн.

Друга книга – «В одном городе», – можливо, не така безспірна. Автор декларує нею своє остаточне закріплення на позиціях, зайнятих книжкою першою.

Критики відзначають як позитивну сторону твору «В одном городе» те, що автор проривається крізь павутиння побутових подробиць і показує за ними пафос післявоєнної відбудови, чисту любов, чесних, благородних людей. Але з'являється і ціла категорія «співчуваючих», яких особливо приваблює оте копирсання автора в побутових подробицях: очевидно, самі не в силах піднятися вище натуралізму, вони намагаються таким чином приховати власне безсилля. Так – не

вперше в літературі – навколо письменника, який силою свого таланту стає найбільшим представником якогось напрямку, негайно ж накопичується літературний почет. Та бог з ними, з «некрасовцями». Ми відзначаємо ювілей талановитого письменника, кожна книжка котрого, представляючи один з різних напрямків нашої літератури, привертає до себе пильну увагу. Не випадково була й загальна увага до книги «В одном городе». І саме тому, на мій погляд, що Віктор Некрасов показав у ній своє велике уміння, заглиблюючись у побутові, натуралістичні подробиці, не втрачати, а підносити поезію кохання, душевної чистоти, людської порядності. Друга книжка Некрасова, думаю, піднімається над натуралістичним рівнем саме завдяки своєму комплексу високої моральності. Автор мислить, зважує, оцінює. Він – господар своїх спостережень.

Не можу не згадати третьої книжки – італійського репортажу нашого письменника. Залишмо в стороні дивну ліричну бесіду автора з «представниками парижан» – поліцейськими, з якими автор розмовляв так, нібито не вони розганяють студентські демонстрації і стріляють в паризьких робітників – вихідців з Алжіру. Забудьмо про те, що після такої розмови співбесідники автора негайно ж замельдували про нього на ближчому поліцейському постерунку, навіть і не подумавши, якими симпатичними хлопцями будуть вони виглядати на сторінках його нової книжки... Зацікавимось міркуваннями художника й архітектора Віктора Платоновича Некрасова з приводу абстрактивістського мистецтва, з приводу архітектури, скульптури, образотворчого мистецтва древнього Риму й сучасної Італії. Як цікаво стежити за ходом думки автора, як багато нового розповідає він, збагачуючи читача своїми роздумами й спостереженнями!

У цей день не можу, однак, не нагадати про одну річ, говорити про яку, можливо, і не випадало б у святковій атмосфері. Але все ж таки цього необачно висловленого слова із некрасовської пісні не викинеш.

Мова йде про кумедний виступ Віктора Платоновича проти чудесної «Поеми про море» Олександра Довженка. Багатьох цей виступ обурив. Мені ж здається, що він заслуговує більше на гумористичне ставлення. «Все це було б дуже сумно, коли б не було так смішно». Справді, судити митця, всупереч пушкінському мудрому

визначенню, не за його, а за своїми власними законами, притягати всілякі аргументи аж до такої наукової премудрості, що не могли, мовляв двадцять чоловік водночас дістати профвідпустку, щоб поїхати до рідного села (немов би в нас не буває щороку зльотів школярів або студентів такого-то року випуску!) – означало бути щонайменше смішним. Несерйозний виступ Віктора Платоновича був сприйнятий, як належало, і автор статті дістав за неї привселюдну сікуцію у всесоюзному масштабі.

Лишається тільки дивуватися – які обивателі нашепотіли талановитому письменникові вимогу, фактично виголошену в тій статті: всім писати «під Некрасова», всім вдаватися тільки до його творчих методів, враховуючи, що Віктор Некрасов один, а натуралістів у нашому письменстві вистачає, – можна жахнутися, уявивши собі, що б то було, якби малоталановиті «некрасовці» заполонили нашу літературу невиразною натуралістичною сірятиною!.. Добре, що автор, наразившися на одностайний опір своєму виступу, вирішив за довший час розпрощатися з пером літературного теоретика і взявся за нову повість. Думається, що від цього у виграші буде і теорія, і практика літератури.

Про ювілярів пишуть у піднесеному, виразно-оптимістичному плані. Мовляв, вам тільки п'ятдесят, тільки шістдесят, сімдесят, вісімдесят і дев'яносто років. І ви, мовляв, у розквіті сил, і ви ще багато зробите. Я не бачу жодних причин у конкретному випадку з п'ядесятиріччям Віктора Платоновича, глибоко шанованого всіма нами за його яскравий талант, відступати від цього здорового правила. П'ятдесят років, смію засвідчити з повною компетенцією, це зовсім не так і багато. Книжок автор написав поки що дуже мало, і за ним безперечний борг: ще не один і не два талановитих твори. І якщо виступ Некрасова проти «Поеми про море» явно незрілий, то і це дає всі підстави для ювілейного оптимізму: значить, іще багато чудових творів зможе написати Віктор Некрасов на шляху до повної ідейної дозрілості видатного радянського художника-творця. Від щирого серця ми всі бажаємо йому успіхів на цій прекрасній дорозі.

ОЛ. ПОЛТОРАЦЬКИЙ

7 травня, вівторок

Пліток не збираю, але:

1. Ніби готує проти мене якийсь виступ «Театральная жизнь». Здається, дим і сморід навколо «Пурсоньяка».

2. «Рвет и мечет» управління культури відносно Кутерницького. Пісні повергли їх у стан шоку. Заборонити не можуть – хто ризикне зв'язуватись з Євтушенком? Установка: переконати Танюка в необхідності **відмовитись** «від такого рішення».

3. До Москви прибув якийсь київський чоловічок – засвітився у Спілці письменників і в райкомі партії, **розпитував про мене** – у зв'язку з Віктором Некрасовим і Гелієм Снєгірьовим. Чи не передавав чого-небудь **такого** Снєгірьов Танюкові? Прізвища його не називають – звісно, той не дуже й представлявся.

4. Розмовляв у наших спільних справах з Фанею Бриж, міркування про виставку у Москві. А вона й каже, що днями зустріла Влодка Глухого – у Леся, розповів він, у Москві неприємності, начальство готується **звільнити** його з театру, «єсть такое мнєніє». Варто додзвонитись до Глухого – може, він знає, які в мене неприємності? І хто йому таке навіяв? (Якщо навіяв…)

5. Мій французький Бодлер до Івана дійшов – в обгортці з «Л. У.» з виступом Чалого. Дійшло й **шамотиння**.

Всі в один голос – задумка Боровського із завісою – геніальна!

* * *

Листівка від Наталі Горбунової

Листівка від т. Наталі Горбунової з Ленінграду:

Хоть бы к празднику черкнули – совести нет! А я все-таки поздравляю с последним весенним большим и трагическим Праздником Дня Победы.

Пусть никогда больше не будет таких дорогих праздников, пусть всегда будет мир на земле и небе.

А вы пишите о себе, безобразники! Мы все пока приблизительно здоровы, больше ничего не хочу писать.

А как белочки? А где дочка?

5. V. 74.

Нат. Павловна

8. V.

Відіслав посилку Михайлові Саченку, – «Девушку Надю», «Старый Новый год», п'єсу К. Крапиви, М. Байджиєва, М. Каріма і навіть «Суддю». Не все, але що зміг. І серед іншого – добірку віршів Мандельштама, самвидавний примірник…

8 травня, середа

Знову перечитував «Репортаж…», одержуючи насолоду не тільки від репортажності цього матеріалу, а й від філософсько-стратегічного **рівня** Валентина Мороза, якого я раніше мав за одного з найпотужніших публіцистів, – життя тривало й на інших рівнях… Незалежно від Морозових рядків, так чітко сформульованих у **тюрмі,** у найжорстокіших умовах утиску з погроз. Життя поцейбічне, поза стратегією…

Ціалковський?

Десь із середини квітня мене почав було виламувати Шкодін – мовляв, йому стало відомо, що мою виставу за Кутерницьким «заріжуть», Жарковський скаржиться, що на неї нема коштів, є «сигнали» й від партбюро, що схвалення п'єси було помилкою. То чи не варто відступити на запасні позиції? І передав мені натомість

п'єсу про Ціолковського – з натяком, що їй буде забезпечено «зелену вулицю». Я п'єсу прочитав і вже зустрівся з автором. Це такий собі доволі плодовитий кіносценарист Михайло Саулович Арлазоров, науковець, фантаст, його книга про Ціолковського тричі (!) виходила в ЖЗЛ. А в моїй бібліотеці збереглась інша книжка з серії ЖЗЛ про Ціолковського – раритетна, 1940 року, автор – Воробйов, передмова Ферсмана. Воробйов – науковець, редактор усіх праць про Ціолковського – проте книжка суха й фальшива, нічого «замечательного» я в ній не знайшов. А дещо викликало запитання. Що це за самогубство обох його синів?

Жанр життєпису – взагалі не для сцени, але я, влізши в «проблему Ціолковського» трохи глибше, подумав собі, що це могла б бути доволі несподівана драма. Розум вільний – проти розуму божевільного; тло – використання його аморальної психопатії **владою**. В паралель з драмою Лисенка й інших мічурінців. Домінанта вигоди над мораллю. На відміну від Вавілова чи Вернадського Ціолковський – продукт суто радянського чванства в науці й **пустодзвонства…**

Мій консультант у цій справі – Владлен Махлянкін – дав мені дещо почитати, і я вже до розмови з товаришем Арлазоровим був готовий. Той тричі повторив, що передмову до його книги написав Гагарін, – але я переконаний, він сам її «сочинив», а Гагарінові незручно було відмовити поставити підпис.

П'єсу про Ціолковського мав би написати Сартр або хтось із «сердитих молодих».

Ціолковський виглядає на радянського маніяка. Формула Ціолковського, яка робить його «геніальним вченим» – насправді є формула Івана Мещерського, якому з більшовиками «не повезло».

А його ідея космічної ескадри! До такого ніхто не додумався! Дізнавшись про європейську й американську ідею багатоступеневих ракет, Ціолковський порадив спростити завдання. Треба випустити в космос 500 підготованих

ракет, вірніше – 512. З них 511 – завідомі смертники: вони повинні зливати рештки топлива тій одній єдиній ракеті, яку заплановано на досягнення цілі, а самі ракети з пілотами – приречені згоріти. Оця остання ракета й досягає космічної мети й встановлює де треба прапор СРСР. 511 космонавтів при цьому гинуть, жертовно йдучи на подвиг «во славу комунізму».

Цей «пунктик» – «людина – нуль, гвинтик, знаряддя» – основа «ціолковщини». **Ціолковщина** – щось на зразок фашистської євгеніки? Відбір «матеріалу» для виробництва геніїв. Щоб змінити життя на землі, треба вивести породу «добрих людей». Створити в кожному місті свій інтернат, де людей перевіряти – і давати запліднювати жінок (самок) виключно **кращими** індивідуумами. Себто чітко планувати у всерадянському масштабі родинне й сексуальне життя – з метою виведення «породи». Потім «поганих» знищують, і в такий селекційний спосіб людство змінюється. Хто відбиратиме? Звичайно, партія і більшовицький уряд, який на той час уже має стати всесвітнім. Найкращі з найкращих вийдуть у боги, тобто в управителі всесвіту, а весь «низ» людства підлягає кастрації та знищенню… І, звичайно слід почати з інвалідів, хворих, калік – «чистка, чистка, чистка»…

Враження, що на якомусь етапі його «перемикнуло». Після смерті синів. Люблячи їх, він почав схилятися до думки, що вони не вмерли, бо людина – лише атом, примітивний, який має лише дві властивості, фізичні, – холод-тепло, радість-смуток (в першому випадку – тіло, в другому – душа). Цей атом може переселятися в інші тіла й душі, і смерть не є не небуття, а лише переселення атома в інше тіло.

Тут є одне «але» – порівняно з теорією переселення «душ». Якщо атом потрапляє в «негативне» тіло, тобто «погане» (за Ціолковським) – зла стає більше. Якщо ж у тіло «надлюдини», «вищої якості» – добро у світі зростає. Цей процес «переселення» атомів і слід контролювати. Чим? Елементарним знищенням «поганих» тіл…

Михайло Саулович був шокований моїми «вигадками» й п'єсу сьогодні нервово забрав.

Авжеж – він не Сартр і не Жіроду, **такий** розворот класичного радянського «генія» – якщо не стаття, то наклеп на нашу дійсність, про яку він тричі опублікував свій легендний опус…

Цікаво, чи розповідав хто Гагаріну таку версію «біографії» Ціолковського? Ферсман мене не цікавить, то був 1940-й рік.

З іншого боку, я не знаю його наукової фантастики. А це, здається, цікаво.

1972 року Смоктуновський зіграв його в «Укрощении огня». Там він справді мудрий і гострий.

В розмові з Арлазоровим мене зацікавило, чому і як Ціолковський заперечував теорію відносності Ейнштейна? Аргументація, яку мені передав драматург, поверхова, сказати більше – просто конкурентна.

Ці «космічні поїзди» із смертниками він просто заперечує. А хіба не геніальний здогад – дозаправка на ходу? Теоретично – реальність!..

Одне слово, ставити нічого не буду, але влізти в «проблему Ціолковського» – треба. Масштаб вигаданий – чи справжній?

У всіх випадках – ця його «євгеніка» – жах! Щось там негаразд було в нього з Богом і мораллю…

— Просозидавшиеся

— Прспособленинцы.

9 травня, четвер. День пам'яті

Доки він длубався в «Серпні Чотирнадцятого» (а першу редакцію С. закінчив десь 1970, відразу після «Архіпелагу» (≈ 1958 – 1967?), його не чіпали. Історія, радянської проблеми там, мабуть, ще не було, хіба – опосередковано. А от публікація І тому «А. Г.» переповнила, сказати б, чашу терпіння, – і він віднині не громадянин – і в Цюриху.

Добре, що не десь на Колимі чи в Мордовії, куди відправляють за багато менші «провини». Друк «А. Г.» – справді момент поворотний! Самвидав – самвидавом, а от уже тиражний «тамвидав»!.. Лови вітра в полі!..

Написав – і подумки спіймав себе на рефлексії: чи варто?

Після нашого покосу 1972-го дещо змінилося й у мені. Щоразу до щоденника потрапляє **менше** особистої рефлексії. Чужі тексти – з ними простіше, там наче діє обов'язок – зберегти й дати дорогу, розголос, ввести їх в ужиток. А своє…

Звісно, не тому, що життя по цих двох роках вирівнюється. Навпаки…

Коли кладеться на папір якийсь рядок «від душі», зразу починаєш сумніватися в доцільності писання. Або шифрувати. Іншими словами, неможливо постійно пам'ятати, що кожної миті можуть загрюкати у двері («Откройте, вам телеграмма!») – і ввалиться ватага «ввічливих» (втім, «ввічливими» вони були хіба у В. П., бо він таки Нєкрасов!), які вчинять у хаті погром, поскидають все у мішки і вивезуть у свої департаменти «для тщательного изучения» (Господи, скільки вже пропало цінного – рукописів, поетичних збірок, романів – доба Розстріляних і Спалених книг, а не лише «Розстріляного Відродження». Нині повтор тієї ж історії – тільки вже у вигляді політичного фарсу. Вилучають навіть «Чорну раду» або «Націоналізм» Тагора!). А записувати мушу (хочеться!) саме те, що важить саме мені – й, отже, є неодмінно предметом їхнього зацікавлення…

Неможливо – писати. **Але неможливо й не писати.**

У паузі – два переклади з Брехта. Не зовсім знічев'я – перші проби робив давно, – час завершити.

З тією когортою «цензорів» й охочих бачити у всьому «підривні ідеї» – щось негаразд. Тут неодмінно є якась психічна аномалія. Йдеться не просто про вбогість інтелекту чи політичне філістерство. Якщо копнути глибше (а колись таки копнемо!), кожен такий шукач «антира-

дянщини» сам у чомусь замараний, сам є людиною злочинною, чинною на зло, тобто шкідник і смердючка, і сам це розуміє. А щоб прикрити «своє», спішить звинуватити інших, вірячи, що в такий спосіб зводить себе на п'єдестал недосяжності – кар'єра, блага, влада. Недаремно десятки «ідейних» енкаведистів умить перебігали до німців – і люто катували вчорашніх друзів і однодумців, – з такою ж пристрастю, з якою вчора вишукували спільно з ними «ворогів народу»…

Бачу це і по Спілці письменників (і в нас, і у них тут у Москві), і по театрові, і по чиновниках з управлінь культури, які залюбки згадують свою «протестну» молодість, пояснюючи, чому «перебісились». Найбільше людської полови саме серед «ідеологів», там – найбільше циніків і пройдисвітів, ряджених у френчі, чини й ордени.

То, може, мав рацію помалу божеволіючий вождь, сказавши, що «інтелігенція – говно»?

Ні.

Це всього-навсього лише екстраполяція **на себе,** на власний маєстат – і на власну «порчу».

Курбас, Флоренський, Бахтін, Вернадський, Аверінцев, Лотман, Мамардашвілі… Алла Горська, Заливаха, Стус, Чорновіл, Мороз, Віктор Некрасов… Андрій Дмитрович Сахаров – і десятки, ні – сотні, ні – тисячі такої ж проби, як він…

«Але від того, що ми зарахуємо щітку для чобіт до одного різновиду з коровами, у щітки не виростуть молочні залози». Це мій довільний переклад з Енгельса. Який і в жахливому сні не міг собі уявити, на що перетвориться їхнє «вчення», вичищене до блиску щіткою для чобіт.

Б. БРЕХТ

ТЕАТР – ОСЕЛЯ МРІЙ

Більшість вважає театр
Місцем, де фабрикують мрії,
На вас, панове актори,
Дивляться, як на наркоторговців.
У ваших затемнених залах
Охочий стає царем і героєм,
Нічим при цьому не ризикуючи.
Тішачись чи кленучи свою долю,
Сидять втікачі з буденного світу
У сповитті розваг та ілюзій.

Мої переклади з Б. Брехта

Вміло тасуєте ви колоду
Власних байок, аби нас зачепило,
Додавши туди і краплю реальності.
Авжеж,
Отак ваш театр і стає пристановищем,
Де люд навчають терпіти кривду,
Мири тися з брудною одноманітністю
І відмовлятись від справ великих –
Мрійно тішачи власний жаль...
Ви, панове актори,
Творите зліплений з фальшу світ,
Світ, прикрашений казкою
Чи спотворений жахом –
Крутите марева-каруселі
Тішитесь цим у власній оселі...
Ви – брехунці невеселі...

* * *

«Ошуканці» й «дурисвіти» мені не підійшло – «брехунці» – лагідніше, бо в нього вони **сумовиті.** Не мають вигоди з того творення ілюзій.

* * *

Ті, що спізнились і входять до зали
З клекотом вулиць у вухах, тверезі,
Навряд чи впізнають на ваших сценах
Світ, з якого вони прийшли,
І повернувшись в який, вони
Не царі вже тепер й не герої –
А знову – сіра людська дрібнота,
Втрачають здатність пізнати світ
І не знаходять собі в ньому місця.
Дехто певен, що в цьому нема
Жодної шкоди звичайній людині.
Вони доводять, що наше життя
Таке дрібне й жалюгідне, що треба
Вітати кожну прекрасну мрію, –
Адже без мрії, мовляв, не виживеш…

Колись я вже було переклав один вірш із цього циклу – про спалення книжок. Брехт написав його 1933 року, коли в Німеччині палали багаття з книг. Поет Оскар Марія Граф не потрапив у той нацистський список і виступив з «Одвертим листом» «Спаліть мене!»

* * *

А цю новелку я переклав за мотивами всього, що накотилося на мене у зв'язку з Некрасовим – Снєгірьовим – Валентином Морозом. Брехтове потойбіччя – майже наше, сьогоднішнє…

ВІДВІДИНИ ВИГНАНИХ ПОЕТІВ

Коли – вві сні – увійшов він до зали
Поетів-ізгоїв, до зали, що поруч
Із залою вигнаних теоретиків
(Звідти лунали сперечки і сміх!),

До нього назустріч вийшов Овідій
І стиха мовив йому – на порозі:
«Ні, не сідай! Бо ти ще не мертвий. –
Хто його зна, чи повернешся звідси...
І все піде по-старому – крім того,
Що ти вже не будеш такий, як був...»
Але
Усміхнений Бо-Цзю-І докинув:
«Кожен, хто хоч би раз у житті
Назвав неправду неправдою, вартий
До себе суворого ставлення, брате!»

А Ду-Фу, його побратим,
Лагідно кинув: «Вигнання не місце,
Де можна позбутись пихи і погорди»...

Аж тут –
Війон – голодранець, земний і веселий,
Постав перед ним – і спитав: «А скільки
Виходів є у твоїй господі?»
Данте відвів його вбік і мовив,
Тримаючи за рукав: «Друзяко,
Таж вірші твої не без хиб і вад, –
Подумай про тих, для кого ти – нуль!»
Вольтер – ядуче: «Аби тебе
Не заморили голодом, хлопче.
Не забувай ні на мить про гроші!»
«І про жарти!» – підкреслив Гайне.
«Не допоможе!» – скипів Шекспір, –
Після Якова я замовк!»
А мудрагель Евріпід порадив:
«Дійде до суду – бери в адвокати
Лише шахрая, щоб знав достеменно,
Де дірки у сітях закону».

Сміх
Не встиг обірватися, як раптом
З кутка почулося тихе й неквапне:
«А що, хіба і твої сонети
Знають напам'ять? І ти ще на волі?»

«Це – забуті, – насупився Данте,
Знищити їх – і всі їхні твори...»
Сміх урвався. Ніхто не посмів
Навіть перезирнутись.
Прибулець
Пополотнів.

* * *

До «Списку репресованих»:

Стельмах Омелян Васильович (1898-37). Білорус з Вітебської губернії. Військовий, працював у Прокуратурі Верховного Суду, далі розвідка. Член партії з 1914 р. Розстріляний за обвинуваченням у змові військових. 26. X. 37 **розстріляний.** Реабілітований 1955 р. Дивізійний комісар.

Федько Зін. Мих. (1903 – 1950), дружина розстріляного в 1939 р. командира Івана Федька. Медик. Арештована 1938 року – 5 років таборів (Тайшет). Після строку лишилась вільнонайманою в таборі.

Луцик Михайло (1921 р. н.), поет історик, член ОУН. Арешт – гестапо, в 1944 – НКВД (20 р. – Воркута), 1950 – вийшов, 1957 – знову арешт. Знову – у ….

Підоплічко Григорій Іванович (1927–1973), поет, політв'язень. Син академіка П-ка. Його знав Юрій Лісняк. Арешт 1948 р. – 10 років. У 1956 – вийшов.

Горбачов Борис Сергійович (1892–1937), комкор. **Розстріляли** як учасника «змови». Реабілітований 1956 р.

Чередник-Дубова Ніна Дмитрівна (1901–1972). Дружина розстріляного Дубового. Політрук.

Показово: все частіше згадують Постанову ЦК чи Ради Міністрів «Про підготовку до 50-річчя створення СРСР». Ніби кашу вже з'їли, але пояснюють, що вона мала інший сенс. Якщо простіше – наголошують на денаціоналізації? Тобто якщо раніше йшлося про свято як про спосіб «дружби народів», тепер – народ один, радянський. Звідки – і мова єдина, російська…

Курс не новий. Але напад активізації – очевидний. Щось на зразок політичної епілепсії.

Якщо колись (десь) можна буде видати мій «Словник репресованих», я б узяв до нього епіграфом «Якби ми не гинули, ми б загинули». (Хтось із французів)

«Лебедина пісня – тобто остання пісня – мовляв, проспіває один раз у житті – перед смертю.

Але… Орнітологи знають, що лебідь співати не може. Він безголосий. Він не вміє навіть ґелґотіти як гусак. Якщо його дуже розлютити, лебідь у крайньому випадку лише зашипить.

Шекспірові або Чехову не було це конче знати. Вигадане – об'ємніше за реальне. І живе довше – порівняно з «правдою».

Питав мене Олег Миколайович, якої я думки про Кузю?

– В театре о нем говорят – Кузенков своего счастья. Я бы сказал проще: способностей нет, но на все способен.

Ефремов «понимающе заулыбался».

Коли оті сосьєтери «Комеді Франсез» були на «Пурсо», Боря Романов почав говорити компліменти французькому театрові:

– 78 % французів ніколи не були в театрі. Это вам о чем-то говорит? – зупинив його один з гостей.

Усвідомлюю Лотмана зблисками й здогадами – не дисциплінованим розумом. Мабуть, мені таки бракує філософської освіти – стара дореволюційна школа її давала. А нам доводиться все найпотрібніше шукати наосліп у чорній кімнаті заборон і вилучень. Мені б в один із західних університетів – ціни б мені не було! Егеж, наставляй кишеню – розвоювався!

У Неллі все чіткіш. У неї дивовижна рухливість у сприйнятті абстракцій. Для неї і фізика – щось на зразок музики, навіть вся ця халепа з квантами. Я пливу, чіпляючись за топляки історії і корчі сьогоднішньої конкретики. А веслуємо ж ми проти течії – важкувато!..

І друга проблема, з якої випливає перша – **не встигаю** прочитати всього, що слід. Майже за Прутковим – «Нельзя объять необъятное». Але ж ми, українці, не московити – ми багатовекторні, нам неодміно – хоч скибочку «необъятного»!

Навколо Гауптмана

Навколо Гауптмана

Я зовсім не знаю прози Гауптмана – 1956 року німці видали 4 т. (+4 т-драматургії!). В нас усе крутилося навколо «Ткачів»; а мені, як і Чехову, ближчі – «Міхаель Крамер» і «Самотні» (плюс Матіас Клаузен). Прядивом «Ганнеле» і «Дзвона» я захоплювався раніше, коли аналізував раннього Курбаса.

Але є ще один Гауптман – автор «Іфігенії в Дельтах» і в Авліді (1941), «Смерті Агамемнона» (1944) і, нарешті, «Електри» (1945). Тетралогія жаху й безнадії (старий мудрець!) перед лицем національної катастрофи. «Повітря затруєне запахом убивства!» – волає Агамемнон. – Хаос оволодів світом». Довколо нас не лишилося нічого сталого».

«Безнадійна ніч існування»...

Вихід? Може, Боги самі схаменуться і зупинять це самознищення людства?

Не змінюючи ні слова, це можна було б поставити у нас – сьогодні, як моральний розтин жахів чуми (Альбера Камю), яка **сама виникає і сама зникає**, як присуд «прогресові», який фактично відкидає мораль.

Дуже впливова річ у Г-на – «Перед заходом сонця» (Сушкевич, 1940, БДТ, потім – 1972 – Хейфец – Царьов). Але всі вони, особливо Царьов, грали п'єсу як виключно антифашистську, і фашизм був конкретно німецький. А я б хотів Матіаса Клаузена на тлі нашого «соціалізму» (у Льоні про це не могло бути й мови!).

І взагалі – театрові час вийти на глобальну пересторогу, на тип життя, який може стати конечним, якщо людство (Боги) не перебіситься пробами на чуму.

Матіас Клаузен як Сахаров чи як Копелев... Трагедія á la «Король Лір».

П'ятниця-Субота. 10.V. – 11.V.

Розкручуючи тему «Ленін і НЕП», я переконався, що ми (свідомо?) помиляємось в оцінці цього «маневру», приписуючи Ленінові «прозірливість» і «демократизм». Звісно, НЕП був відступом від абсолютного тоталітаризму, але він призвів до небажаного для більшовиків жадання (вимог!) прав і свобод, відібраних у посполитих.

Ленін і НЕП насправді

Першим прийшов до висновку про відступ – від «продрозверстки» до «продналогу» – Троцький (січень-лютий 1920), але Ленін це поламав. Вже наприкінці 1920 (VIII з'їзд Рад), коли скінчилася громадянська війна, Ленін ці пропозиції Троцького **люто** заперечив. Його теза була **протилежною**. «Терор – засіб переконання і впливу». Тобто жодного послаблення, жодної ініціативи у торгівлі – карати, карати й карати.

Вплинув на Леніна Кронштадт (лютий 1921). Але й в березні 1921 р. у промові на X з'їзді РКП(б) він «викриває» прихильників лібералізації економіки: *«Свобода торговли,*

даже если она вначале не связана с белогвардейцами, как был связан Кронштадт, все таки ***неминуемо*** *приведет к этой белогвардейщине, к победе капитала, к полной его реставрации. И, повторяю, эту политическую опасность мы должны сознавать ясно».*

НЕП, – повторює він, – не стратегія, а тактика.

«Не удалась лобовая атака, перейдем в обход, будем действовать осадой и сапой».

Яка ж стратегія?

«Величайшая ошибка думать, что НЭП положил конец террору. Мы еще вернемся к террору. Мы еще вернемся к террору и к террору экономическому» (3. 03. 1922, записка до свого заступника по Раднаркому Каменева).

На самому піднесенні НЕПу: *«Усилить быстроту и силу их репрессий (Л. Т. – ревтрибуналів), усилить внимание ЦК к этому».* (Січень 1922 – Уншліхту, який тимчасово заступає Дзержинського на посаді голови ВЦК).

А вже наприкінці місяця вимагає він наркома фінансів Сокольнікова: *«Тут нужен ряд* ***образцовых*** *процессов с применением* ***жесточайших*** *мер. Наркомюст, кажется, не понимает, что НЭП требует* ***новых*** *способов, новой* ***жестокости*** *кар».*

НЕП здавався Ленінові загрозливим, позаяк давав більші права його політичним опонентам – меншовикам й есерам.

Тому саме на цей час припадають листи й записки Леніна про необхідність «доліквідації» есерів та меншовиків (Молотову – після 22. IV. 1921, т. 10 «Біографічної хроніки») активізацією ЦК і «чисткою».

Між тим – мені сказали, збереглася записка Менжинському і Самсонову (нач. секретн. відділу ВЧК), де Ленін **власноруч** розписує масові каральні операції, планує терор. Суть – знищення (календар знищення!) усіх партій, крім єдиної – більшовики мають лишитися одні. «Операции производить беспощадно и массово, и частично, и персонально!»

Хворі, не сповна уже розуму, вражені страхом політичні карлики, вони вже тоді готували все те, що потім виконав і розвинув Сталін.

У такому сенсі сталінщина не вивих, а **норма;** ще й тому найближчі до тіла «ленінці» не бачили нічого особливого в діях Сталіна – доти, доки це не стосувалось їх особисто. Бо то був накатаний шлях, ідеологічно схвалений, схвалений більшістю і потім реалізований меншістю – застосований саме до цієї «більшості».

І коли нам сьогодні кажуть, що «ми реабілітували людей, а не їхні ідеї», за цим і зараз стоїть **схвалення** терористичної реальності, страх «ідей» (спротиву), спосіб прикрити голизну короля…

* * *

Як дитя ущербної держави,
Знову я на цвинтарі стою.

* * *

З хроніки:

У ніч з 28 на 29 березня 1974 року в п'ятницю виїхала (літак — 8 ранку) до Швейцарії родина О. С. — Наталя, дружина, троє синів — Єрмолай, Гнат і Степан (найстаршому, Єрмолаю — ≈ 4 роки), 12-річний син Наталі від 1-го шлюбу Дмитро, — і її матір Катерина Фердинадівна Светлова.

Субота-Неділя, 11 травня – 12. V.

16 мільйонів сиділо в 1938 р. (Берія).

Берія як дезінформатор початку війни. «Стереть в лагерную пыль!» (підписав це 21 липня 1941, за день до вторгнення!).

У колишнього редактора «Известий» Івана Михайловича Гронського Берія вибивав «свідчення» на Молотова, Калініна, Ворошилова, Мікояна. Заготовки «впрок», всяке може статися. Когось із «соратників» можна буде цим «свідченням» й ляконути, щоб «не вилізав».

Неділя, 12 травня

Пошук, проба і ризик – як сенс життя. Без пошуку неможливий поступ. Аксіома.

Не буду сварити Енгельса з «будівниками комунізму», бо в них **є мета.** Мета глобальна, епохальна – отож задля неї все годиться, вона виправдовує **будь-які** засоби її досягнення.

До чого тут Енгельс?

«Коль скоро речь идет о «человеке науки», экономической науки, то у него не может быть идеала. Человек, имеющий идеал, не может быть человеком науки, ибо он исходит из предвзятого мнения».

Комунізм для багатьох у нашій спільноті – ідеал, тобто «упереджена думка», через що – стопор і гальмо, позаяк заперечується сам **пошук**, рослина не росте. Через те зграя імітаторів починає імітувати ріст і розвиток рослини, й обертається все виведенням танків – проти шукачів істинного **шляху**, істинного росту.

Усе це якось збігається з моїми пробами («Ще не вечір»), хоч там напряму нема жодного марксизму і жодного комунізму.

Але за вікном – 1974-й рік, і ставити просто аби поставити – смішно.

У мене більше зводиться до того, що вже – «вечір».

Ілюзії – вбивчі. Віддатися їм – зректися пошуку.

Луї Армстронг

Архів

ЛУЇ АРМСТРОНГ

За всіма відомими прикметами Луї Армстронга – за його гримасами, за широкою, як рояль, усмішкою, за скрипучим, як рашпиль, голосом, ховається справжній американський геній. Незаперечно, що в джазі,

цьому єдиному різновиді мистецтва, цілком витвореному Америкою, рішуче все так чи інакше пов'язане з іменем Л. А. І ось тепер він сам, озираючись на півстоліття в минуле, розповідає своєю неповторною мовою про важкі, але чудові часи, коли він зростав, рука об руку з джазом, у Новому Орлеані.

(1966, «Тайм»)

«А хто його зна, може мені й справді краще було залишитись жити в Новому Орлеані, як жив у дитинстві – ох і гарні ж були часи! Ніколи я не мав наміру стати знаменитістю, артистом. Люди починають про тебе говорити: «Холера б його взяла, він хоче стати великою шишкою, дере носа!» Навіть твої власні музиканти починають поглядати на тебе з прохолодою. А хіба багато хто витримає таке життя, яким живу я? Грай, виступай майже сім разів на тиждень – знаєте, часом здається, що ти вже дев'ять тисяч годин протрясся на автобусах, поїздах і літаках, аби тільки вчасно встигнути на концерт, втомлений, як пес, і зразу ж з місця у кар'єр хапайся за трубу – грай, співай, дуй на повну! А як і випаде два-три вільні дні, їх все одно для відпочинку не вистачить, і на роботу повертаєшся як вичлавлений лимон. Мене люди звуть «посланцем доброї волі», і це дуже мило з їхнього боку, але сам я про такі речі рідко замислююсь. Мене в такому житті ніколи ніщо не захоплювало – еге ж, смішно? Бо куди не поїдеш, всі готелі на один лад: ліжко, шафа й дві подушки. Мотатися по світу, знайомитися з людьми, бути завжди центром уваги, жити на широку ногу – все це чудово, але хіба я цього домагався? Все це на мене якось само впало...

Зрозумійте мене вірно. Я не жаліюсь. Я вдячний за все, і не через лінощі таке кажу. Мені влаштовували шквальні овації, і це були найкращі хвилини мого життя. Але, здається мені, я більше був задоволений життям, щасливіший, чи що, у Новому Орлеані, коли безтурботно там жив і грав з однокласниками. Стосовно ж заробітків – мене вони не цікавили. Може, ми були бідняками і й таке інше, але музика оточувала нас зусібіч. Музика підтримувала нас і штовхала вперед.

Коли мені було чотири чи п'ять, і я ще ходив у сукенці, ми з мамою жили у так званому Цегляному Ряді – то було щось на зразок мотелю: мебльовані кімнати й багато цементу. У центрі на Пердідостріт, був дансинг – стара будова, облуплені, потріскані стіни. По суботах мама ввечері ніколи не могла нас докликатися – так нам хотілося послухати музику. Перед початком танців оркестр з півгодини грав біля входу. А ми, пацани, казилися гопки.

Потім ми підглядали у всі щілини й дірки – нічого шикарного там не було, звичайний зал з естрадою. Але під якийсь хвацький мотивчик, на зразок «У відрі була діра» дехто з дівчат таке витворяв, що тільки тримайся: і тряслися, і вертілись, і по боках себе ляскали, і по м'яких місцях.

Щоб я пропав! А завершувалося все кадриллю, і дуже красиво було, коли всі вишиковувались в ряд і починали мінятися місцями – якщо тільки танцюлька не кінчалась раніше мордобоєм.

Раз на рік у певні дні всі наші клуби – «Бродвейські піжони», «Бики», «Черепахи» та інші – влаштовували на якусь тему парад. Один називався «Марнотратники життя». Попереду несли капусту, а з неї стирчали сигари й паперові долари. І весело ж було на тих парадах, жах як весело! Всі чорт зна як убрані, в шовкових сорочках, білих панамах, чорних штанах, розцяцьковані на всі сто, на грудях яскраві стрічки з назвами клубів. Головний маршал суворий і надутий, а деякі так навіть верхи на конях. Дорогою багато разів зупинялися біля осель членів клубу, відкорковували бочечку пива, потім рушали далі. Зазвичай все кінчалося пікніком на ярмарковій площі.

А якщо член клубу вмирав, то всі вже були біля нього. І як гарно ж у них все виходило! У ніч перед похованням ніхто очей не склепив – до ранку всі сиділи біля труни й співали. Котрий новий прийде – починає гімн, інші підхоплюють. Потім можна було пройти на кухню й підкріпитись хлібом і сиром, віскі й пивом. Ну й гамір же там стояв! Покійник буквально трясся в труні...

А якщо покійний не був член клубу, і за душею не мав ні цента, і страховки не було, на груди йому клали блюдечко, і всі по черзі підходили і клали гроші на гробаря.

Вранці, коли відспівували, музики могли стояти назовні, чекаючи кінця служби. Треба було якось убити час. На щастя, на розі завжди знаходилася пивничка. Отож тримайся!

Коли пастор кінчав проповідь, тіло везли на цвинтар, й оркестр починав грати жалобні марші, на шталт «Поближче до Бога Мого». Тодішні барабанщики підкладали половички під пружини своїх барабанів, і виходило в них бум-ба, бум-ба, на зразок тамтама. А коли труна зникає в могилі, вони підтягнуть кілки й такий дріб зачнуть вибивати, що ой-ой-ой, і весь натовп знову повалить назад, і грають вже «Коли святі до раю йдуть» або «А хіба він не загуляв?» Після того, повернувшись до його господи розпивали ще бочечку пива, аби пом'янути покійного як слід.

У ті дні в Новому Орлеані завжди бувало багато знакомитих акцій і завжди з музикою. Скажімо, готують якусь виставу, і про неї треба оголосити, – як це робили? Брали фургон – знаєте, з тих, на яких перевозили меблі й усе інше, – і вішали на нього афішу, що ось, мовляв, там-то й там-то буде бал чи бокс. Ставили на фургон стільці, і на них сідав оркестр, тромбон чи бас іззаду, а задок фургона відкидали. І поїдуть містом, а десь на перехресті зупиняться і почнуть грати. Тут з усієї околиці збігаються люди. Дивишся – ще один фургон під'їде, теж з музиками, і почнуть змагання: кожен оркестр грає своє, і дивляться, хто кого переграє. Кінг Олівер і Кід Орі, як правило, всіх клали на лопатки. А місцева пацанва потихеньку зв'яже колеса обох фургонів ланцюгами, і музиканти – куди подінешся – сиди й грай!»

* * *

«Хелло, Долі!» я виконував, мабуть, уже мільйон разів. І в усьому світі. Ну, якщо це людям до вподоби, то мені й поготів. Усі мої жести, всі гримаси й ригання на повні груди, під оплески в залі, – все це йде від щирого серця, задля веселощів. Усі від мене цього чекають, знають, що я – посланець радощів».

Понеділок. 13 травня Повернувся з Парижа Левон Мкртчян. Розповів про Конгрес перекладачів – у нього там була доповідь «Переклад і розвиток національних культур». Пафос – майже мій, важко не погодитись (хоч мені й пробував пришити

Левон Мкртчян

за це «націоналізм» «пресловутий» Петро Перепелиця – «Куди крутиться колесо?»). Хоч би які вагомі були наші автори, вони не замінять нашій нації Гомера з Шекспіром, Данте і Війона, Гете й Байрона. Нація, відірвана від світової культури – ще не повноцінна нація. Тому нам не менше, ніж Гончар чи Загребельний, потрібні **Зеров, Микола Лукаш, Кочур…**

Теза Мкртчяна – «художній переклад – могутня захисна функція нації». По мірі збільшення перекладацьких шедеврів спротив нації зростає.

Керував делегацією Мірза Ібрагімов, був з ними Мих. Кудінов (+).

Мав Левон цікаву розмову з Арк. Жуковським, той просив переказати вітання Дейч і мені. А Еміль Крюба передав мені через нього деякі книжки.

Додому він везе сувенір – як свідоцтво спаду хвилі сексу – сентиментальну табличку з написом «Мамо – це так добре, що навіть у боженьки була мама!»

Левонові це видається потворним, моральним…

Водили їх на «Останнє танго в Парижі» з Марлоном Брандо.

Григорій Нерсесович Бояджієв помер 13 травня 1974 р.

Бояджієв (з останньої моєї з ним розмови – по пам'яті):

– Нет ничего неприличнее, чем считать этих Барбюсов, Арагонов и Драйзеров ***лучшей литературой мира****. Нам ведь их подсовывают по идейному принципу. Мне сказали, вы владеете французским, переводите немцев – читайте их прозу в оригинале, – в первую очередь англосаксов, конечно. У вас будет совершенно иное представление о мире. Нас тут уже 50 лет кормят протухшей говядиной – Федин, Тренев, Бабаевский, Бубеннов, ваш Дмитерко, наш бойкий Алексин, все эти ваши Корнейчуки с Коломийцами и наши Софроновы с Зубковыми; это ведь никакая не литература. Читайте оригиналы; литература – это совершенно иное... Хотя и у*

них там много дешевки и пошлятины, тонешь в этом болоте, вязнешь. Я о вас знаю больше, чем вы думаете, и очень, Лесь, на вас надеюсь. Только не сорвитесь раньше времени. Хотя кто его знает, что это значит – раньше времени, позже времени... С меня вы пример тоже не берите, я ведь понимаю, что порой вам и неудобно читать мои парижские наброски, морщитесь. А ведь иначе бы не вышлю. Так что я вам не пример.

Поховали його на Введенському цвинтарі, це колишнє Німецьке кладовище, де ховали іноземців, – в районі Лефортово. Я бачив там могили Фріче, Васнецових…

Вівторок, 14 травня

Мераб і Звіад

Дві години з Мерабом. Сильний, атлетично зліплений хлопець, з вигляду не скажеш, що на рік молодший за мене – наприкінці місяця йому 35, день народження. Вродливий, контрастна зовнішність, очі ніби голубі, усмішка. Обличчя шляхетне, – у всіх грузинських інтелігентів мабуть, були в роду царі або князі. Родова пам'ять, чуття єдності крові й землі…

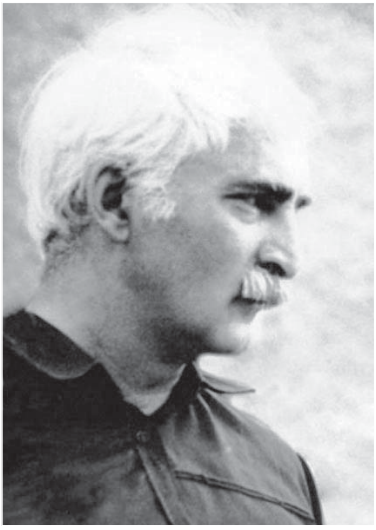

Мераб Костава

– Я о тебе давно знаю, – еще со времен вашего Клуба в Киеве, там ведь и наши были, докатывалось. И про Москву уже – земля слухами полнится. Из твоих спектаклей ничего не видел – кроме «Пурсоньяка»; – такие вещи – не совсем мое, но всю подноготную понял, угомониться ты не хочешь. Тебе непременно надо что-нибудь поставить у нас, наши такое любят…

– Нас Украина очень интересует, особенно сейчас, когда там почти всех выбили. Больше, чем Армения или Азербайджан и даже чем При-

балтика – там все-таки не все так остро. Украинских материалов у нас мало – в основном то, что через Москву. Нужны прямые связи, без посредников.

Отож обмін відбувся, взаємокорисний. Не лише ідеями.

Мераб – поет, музикант (консерваторія!) – після того, як їх із Звіадом, п'ятнадцятирічних, – «викрили»: вони створили в школі підпільний гурток чи «організацію». Школярство, пам'ять про кров 1953 року (побоїще в Тбілісі) – але там уже йшлося про «відокремлення» Грузії від Москви («Зураб: «Мне нравится ваше слово «відокремлення» – получается «від» «кремля»?).

Ота їхня організація називалась «Горгасліані», я не розпитував, мабуть – від Горгасала?

Звіада тоді, в 1957-му не посадили, дісталося більше Мерабові, але їх назагал швидко «реабілітували». Хто? Свої «аристократи» – хоч Москва й вимагала найсуворішого присуду (Хрущов, Суслов).

Багато важить, що в Грузії **є еліта,** налаштована на своє, на історію, літературу, театр і кіно. Налаштованість – амбівалентна (в тому сенсі, що вона антиабхазька, та й інші національні групи не до рахунку), але в стратегічному сенсі це сприяє національному піднесенню. І контролювати їх з Москви – важче, мовний бар'єр, це тобі не українська чи білоруська, де все можна прослухати й прочитати без перекладу. Роль перекладача стає значною. А перекладачі – свої ж письменники. Найінтелігентніші з них талановито перекладають власну поезію у Москву й Ленінград, друкуються в російських журналах, виходять на інші республіки – тобто ведуть **самостійну** політику. Пішла вгору грузинська п'єса, здебільшого молода (пристосуванців на кшталт Мдівані і К° М. не бере до уваги). Рвонув угору театр. Та й грузинське кіно – першорядне, національно самоіронічне (швейкує, але без українського раболіпства, без «дражніння хохла»…) На висоті – науковці.

А тих «перекладачів», які на ставках ГБ і мають перекладати Москві національну «крамолу» на «общепонятный» – грузини знають поіменно й не дають їм розперезатися. У Грузії багато важать **родинні впливи,** апеляція до честі й порядності. Отож гебешникам тут ніде розігнатися. Та й сам факт «грузинства» Сталіна й Берії вносить у грузинське інакомислення ту невизначеність і своєрідність, яка плутає карти, забагато головоломок для чекістів. Навіть для своїх доморощених церберів і садистів, які й там, звісно, є.

Є ще один фактор. Заповзятлива грузинська мафія – так само не прихильниця «інтернаціоналізму». Коріння її не лише в Тбілісі – в усіх республіках. Має вона підтримку й вплив у високих кремлівських і навіть луб'янських кабінетах – отже, іноді «поза програмою обстоює «національний суверенітет» («Це справа наша, грузинська, ви в ці діла не лізьте»).

Мераб розпитував про В. П. й про Галича. Так, судячи з усього, їх виштовхують з СРСР – за принципом «баба з возу – кобилі легше». Щось такого, каже, відчули й вони з З. Г. – після того, як створили свою Ініціативну групу захисту прав людини…

Коло зацікавлень велике. Попросив дістати йому «Случай в Чулимске» Вампілова, «Аналіз поетичного тексту» Лотмана, мені порадив прочитати «Контрреволюция и восстание» Маркузе, пообіцяв дістати «Август 14-го» (наприкінці року).

Розмова навколо «Соляриса»; якого ні він, ні я ще не бачили, але багато про нього чули.

Мераб, окрім музики (він і зараз викладає в одній з музичних шкіл Тбілісі – «так что на все остальное времени не хватает»), захоплюється історією й сидить в бібліотеках та архівах. Зайшло про Дзюбу – він його трактат знає, схвальний до нього, але каже, що в таких випадках треба принагідно «поправляти» російські міфи й легенди.

– Если он Ермака упоминает, песню о нем – правильно, никакой Кучум не тать, скорее «тать», пришедший на

чужую землю и наемник – Ермак. Но я бы реплику бросил, что вся эта песня – выдумки, не «На диком бреге Иртыша» они дрались, а на берегу речушки Вагай, и не ночью, а на рассвете. Рать Ермака была числом больше, но он – пришлый, а те, кого он пришел «покорять» и обращать в истинно русскую веру – исконные, сражались за свою землю, за своих жен и детей – и разбили Ермака. Легко раненный, он бросился в реку, но на нем было два пуда железа – пошел ко дну. Так что героику Рылеев выдумал.

Звіада підносить до хмар,той для нього не просто товариш і соратник – щось вище, мічене Богом, такий собі грузинський юберменш.

При цьому розповів доволі химерну як для такого випадку легенду (присягається – правда!) про шведського короля Карла XIV Юхана. Ховаючи його в 1844 році, вчені були вражені його татуюванням «Смерть королям!», яке за життя монарха ніхто не бачив. Для Мераба це знак містичний. В сенсі – що кому призначено, поза людським бажанням. Народженому в ремісничій родині Бернадотів хлопчикові батько витатуйовує головну ідею життя – «Смерть королям!», бо сам – тираноборець. І що? Той, хто мав би вбивати королів, стає маршалом Наполеона, а потім – королем Швеції, і навіть іде потім переможним походом на ту ж (рідну!) Францію!

– Звиаду астрологи такое ж предсказывали – он восстановит Грузию как царство и станет новым Давидом-Восстановителем! Объединит весь Кавказ! Я глубоко в это верю.

Казка? Ні, Мераб дуже модерна людина, освічений у міжнародних справах, в історії. Зокрема, репліка: «Звиад изучал ваш опыт – Сковороду, Хмельницкого и Мазепу. В нем сидит наш грузинский Мазепа. Не Хмельницкий – именно Мазепа. С поправкой на то, что «на ошибках учатся».

З наших матеріалів йому, крім Дзюби, цікаві Чорновіл, Валентин Мороз, «Вісники». Мій текст про Погружальського вони мають.

Середа, 15 травня

Ще година з Мерабом, але тепер уже втрьох.

Третій – Вадим Д.[5] Через те – трохи інші теми: Параджанов і його арешт, поезія. Я дав Мерабові послухати наші зонги за Євтушенком – сподобались, просить переписати.

Але записати хочу цілком інше.

Мераб дуже заскочений останнім часом **каральною психіатрією** і хотів би з нею «потягатися».

Як саме?

Якби десь у Москві можна було знайти авторитетних психіатрів, які б уважно (комісією) обстежили його і дали йому довідку про абсолютне здоров'я.

Після того він робить все для того, щоб, нічого не знаючи про цю довідку, його запроторили до Лунца і К°.

Які, звичайно ж, традиційно засвідчили б, що він хворий, «вялотекущая шизофрения» або щось такого – і засвідчили б це у судовому порядку.

А потім ми б викрили їх як політичних шарлатанів і садистів, виконавців волі Галини Борисівни – пред'явленням світовій громадськості цих документів.

У Вадика очі світилися, як гіперболоїд інженера Гаріна, він не міг стримати свого захвату.

Я, заскочений його рицарською жертовністю, теж не міг не відчути захвату цим славним хлопцем з наївними довірливими очима. Але…

– А если тебя в камере какой-нибудь Х. просто «случайно» прирежет?

– Неужели ты абсолютно убежден в том, что подписавшие первую справку окажутся все – в абсолюте – порядочными? И ГБ никак об этом «заговоре» не узнает?

– Вывод «государства» – против вывода «группы частных лиц» – разве это в нашей системе (пропаганда, тиражирование идеи, подкуп и запугивание оппонентов) – не **один к трем** успеха?

---

5 Вадим Делоне (Л.Т.)

– Даже если все закончится тем, как ты планируешь, откуда такая уверенность в том, что власть «образумится» и сдаст назад? Логичнее предположить иное – подписавшие первую справку будут дискредитированы как непрофессионалы, их начнут третировать, по новой. «Уже совершенно объективный консилиум» подтвердит, что ты болен, на этот раз – неизлечимо?

Мої «але» йому не сподобались. На глибині свого «Я» він переконаний, що **виграв** би у цьому двобої. Тобто сам «хід» операції, сам її «план» – важливіші, ніж мої побоювання.

Домовились, що він спробує переговорити про це з А.Д. Подумаємо з Вадимом, як це зробити. Через Юру Живлюка не хочу – щось тут мені муляє. А йдеться ж про життя людини.

І друге. Чи є у нас **офіційно** визнані світила психіатрії, щоб їхній авторитет переважив бовдурів КГБ і його найманців?

Проводжаючи Мераба до метро, порадив йому продумати трохи інший варіант. Він через якісь лікарські чи родинні зв'язки домагається виїзду з СРСР на кілька місяців на лікування (чи на якесь стажування, чи до родичів). А там уже готовий той «синкліт», до якого наші друзі залучать 3–4 **світового рівня психіатрів**. Саме вони там **потай** виконують ту попередню роботу, якої він хотів тут. Довідка й матеріали консиліуму залишаються поза межами СРСР, і лише після того його сценарій вводиться в дію. З величезними пересторогами. З наявністю чудових юристів, які мали б змогу спрямувати справу у потрібне русло.

І лише після того наприкінці поставленої «вистави» відбувається розкриття карт: демонстрація кінофільму, обґрунтовані висновки міжнародних авторитетів, політичні резюме від **держав.**

Якщо такого рівня не буде, операція вкрай ризикована.

* * *

Лист від І. Сварника (Львів)

Лист від І. І. Сварника зі Львова:
16. 5. 74.

Добридень, шановний Лесю Степановичу!

Звертається до Вас Сварник, той, що з Вашою мамою працював у Луцьку в інституті УКВ. Нині завідую поезією та мистецтвом у журналі «Жовтень».

Разом з дружиною переклав п'єсу відомого болгарського письменника П. Славинського «Автобус». Мені вона здається цікавою. Якщо і Вам сподобається – зроблю російською мовою.

Це я надсилаю під впливом Вашої статті у «Лит. обозрении». Стаття цікава – отож і відгукнувся.

На все добре!

З повагою *І. Сварник*

ПЕСНЯ БАНДЫТАУ

(з моєї вистави про Карлсона)

Асцярожна, мы ідзём па даху,
Не баімся зорак угары.
Гэй, цішэй – не даць бы толькі маху!
Мы з табою злодзеі, стары!
Мы нясём адмычкі і кусачки,
Мы знаходзім скарбаў адрасы.
Плачце, гаспадарскія сабачкі,
Па сваіх скрылёчках каўбасы.

Галасы пракураны, прапіты,
Залатыя пацеркі на ўме.
І калі з табой мы не бандыты,
Значыць мы тады (зусім) ні «бе», ні «ме».

(Від П. Макаля і А. Вольського з Мінська)

Четвер, 16 травня 1974.

Юра Гребенщиков – на висоті, сильний і в діалозі, і в зонгах, для нього незвичних. Але може й тому вони в нього – не вокал, а монолог туги.

Трохи переплакує Римма Бикова, – образ виходить трагедійний, і стриманості їй можна додати. Сказав. Подякувала.

Декоративною є поки що Майя Менглет. Але це й епізод такий – з прибамбасами.

Вадим Делоне

На останній пробі піддивлявся виставу Вадим Делоне. Він гарячий поклонник таких п'єс і таких авторів. «Познакомьте меня с этим Андреем Кутерницким».

Після зустрічі з Мерабом, після Делоне, після зонгів Євтушенка у виконанні Гребенщикова, після Левона Мкртчяна, після щоденних наших з Неллею дискусій – міцніє відчуття, що нас таки багато! Дуже багато – таких, як ми. Українці, грузини, литовці, євреї, затишні білоруси, порядні росіяни, кримські татари і татари казанські, абхази, естонці й латиші, молдовани й таджики, азербайджани і вірмени (так треба їхньої дружби! Але ж геноцид 1915 року таки був!), башкири, чуваші, мордва, – вчителі, лікарі, менеси й академіки, «читатели и писатели», – міліони! А ще ж живуть між нами, якщо вже зайшло про національне, – чехи, поляки, болгари, словаки, румуни на Закарпатті, німці, лемки і бойки, дагестанці й корейці, японці й китайці!..

Росія періоду кульмінації більшовиків ввела, по суті, на радянській території **рабство**. Саме так. Основний виробник – хлібороб – на «трудоднях» і без паспорта. Диктатура пролетаріату, але цей диктатор – пролетар із латками на штанях і постійно голодний, від нього нічого не залежить, хоч ним щомиті клянуться. Він такий же раб, як селянин, як інтелігент. Закабалили бандократи не лише інші народи й нації – запрягли в ярмо й власний народ, власного селянина, власного робітника й інтелігента. Не хочеш бути рабом – Магадан або Соловки. Не хочеш коритись ідіотові – куля від ідіота. Мастило державної машини – страх. Бензин – людські душі.

Система самозакопувальна, неконкурентна, суїцидна, підтримана штиками і ракетами.

То що, всі ми, яких так багато в ній самій і навколо, не подолаємо її, пишнотілу, проте виснажену, гонорову, але виморочену?

Завдання число один: нарощувати м'язи свободи книгою, виставою, хірургічною операцією, словом проповідника з амвону й телеекрану, науковим відкриттям і просто чесним ставленням до життя, непослухом щодо ідіотів – викорінювати рабство, ліпити нову модель нової людини – поза страхом і **комікуванням.**

Ні мене, ні Неллю, ні тим більше потім Оксану вже не запряжеш у старого воза. Ми доведемо до пуття своє і з Курбасом, і з Миколою Кулішем, і все інше – хоч би чого це нам вартувало. Так само не зіб'єш з пуття Світличного чи Стуса, Чорновола чи Мороза, Сверстюка чи Ліну, Лукаша чи Оксану Яківну. «Множачись, помножу насіння мого!» – погрожував добі російської імперії обиватель Савватій Савлович Гуска. Але множимося й ми, антиімперські протестанти – як протестанти проти рабства й покори. Бо множаться – культура, освіта, наука, вагомішає значення й розуміння Бога і Моралі, росте потреба іншого, не рабського життя. Звичайно, мільйони задурених не вірять у байку соціалізму-комунізму, але то вже швидше інерція і самозахист від репресій, ніж істинна віра, яка піднімала перших революціонерів в атаки. Бо ці мільйони щодня бачать тих попів, які проповідують їм комуністичний рай, а самі живуть гірш од «бісів» Достоєвського…

Через те такої ваги набуває **кожна** нова людина в нашому русі і кожна нова ідея.

Свобода, Чаадаєв та ін.

Росія надто велика і надто феноменальне явище, щоб ним не цікавитись. Але мені давно вже врізалось у пам'ять – з Чаадаєва (цю його репліку рідко цитують):

«Россия создана Господом Богом в назидание другим народам, какими быть не надо – и в этом единственный смысл ее существования».

У Чаадаєва є й багато іншого – про Росію, часом протилежного цьому, особливо про її релігійну роль у світі – але ця його репліка, яку так приховують – найправдивіша.

Хоч би тому, що саме **така** Росія запроторила Чаадаєва до божевільні.

Наша сучасна влада – талановиті спадкоємці російських держиморд – і наші психушки не винятки як історія з Чаадаєвим – норма.

Радянський Союз – так само «в назидание другим народам».

Люди, яких я назвав вище, і ті, яких я не назвав, але з якими маю до діла – це народження нової спільноти. Саме спільноти, яка вчиться вирішувати свої справи громадою, захищати свої інтереси як єдність. Поки що число їх не перевалило критичної межі, після якої в суспільстві починається якісний стрибок.

Але ми переможемо. Записую не для протоколу, а для пам'яті. Переможемо. Не тому, що ми сильні, – а тому, що вони – слабкі. І щороку, щомісяця, щодня – втрачають. Довіру, авторитет, вагу.

Так є. Біда лише в тому, що нам цього ніхто не сказав. А нутром відчувають цю перспективу хіба одинаки.

Але й вони – ті Гамлети, уділ яких – сумніватися.

Втім, Гамлет рано чи пізно оголює шпагу.

Після чого на сцені лишається гора трупів.

«І потече сторіками кров у синє море
Дітей ваших!..»

17 травня

Перечитав учорашнє. Щоденник – справа інтимна, тут не місце надто великим децибелам. Але ж і на рівні ультразвуку записувати нема бажання. Бо в житті реальному, повсякденному – все проти нас. Проти мене.

Рубят лес, бесконечно рубят.
Вместо стволов поднимаются ввысь
Трубы с листьями из дыма,

А я, упорный, со все еще глубокой верой
Воспеваю
Мокрый от дождя, шумящий лес.

Це – Людвиг Дурян, вірменський поет. Підрядник зробив Левон Мкртчян. Ще один аргумент на ту мою тезу, що нашого брата у світі більше. Бо ж не про ліс та урбаністику тут мова.

Субота, 18 травня

Почав було перекладати памфлет В. П.[6] українською, але – важко пішло, та й не переконаний, що треба – нема де друкувати. А в с-ві прочитають і так.

Отож вкладаю до щоденника, як воно є. Авторська дата під ним – 5 квітня, Москва. А вийшов памфлет друком в «Русской мысли» за 11 квітня.

Соціал-демократи Європи

Не ми самі дискутуємо про соціалізм. Дістав «Реферативный сборник» «Западноевропейская социал-демократия в 70-е годы» («Для служебного пользования»). Соціологи мають до того доступ. Так от: там у книзі є «додаток» – таблиця чисельності соціалістичних і соціал-демократичних партій Західної Європи на 1 червня 1972 року:

1. Соцпартія Австрії – 716 тис. членів, 50 % виборців.
2. Соцпартія Бельгії – 216 500 членів = 27 % виборців.
3. С/д Данії – 170 тис членів = 37,3 %
4. Лейбористи в Англії = 6 млн. 183 680 = 43 %
5. Соц. Італії – 538 тис. = 96 %
6. Норвезька роб. парт. – 200 000 = 46,7 %
7. С/д Швеції – 890 тис. = 45,3 %
8. С/д Швейцарії – 50 тис. = 22,9 %
9. Франція – соціалісти – 80 тис. = 16,5 %
10. ФРГ – С/д = 847 456 – 42,7 %
11. С/д Італії – 256 тис. = 5,1 %

6 В.П. Некрасов (Л.Т.)

Про який же соціалізм у них мова?

Авжеж, автори «збірки» – у вступі – про неможливість «ідеологічного» перемир'я, але – і т. д.

Отож мене більше цікавить оте «але»…

Висновки:

1. На всіх програмних документах – печать прагматизму (особливо лейбористи).

2. Прагматизм поруч з реформізмом, подають себе як «партії реформ». Швеція – «індустріальна демократія», Франція, Данія – «економічна демократія».

Теза про подальшу участь трудящих в управлінні підприємствами, вступ у володіння певною долею основного капіталу (ФРГ).

Австрійці ідуть далі – тут і співучасть у політичному громадському житті, і проблема забезпечення «нової якості життя».

Революційний шлях виключається повністю.

Після Шевченка слово «землячки» (з циновими ґудзиками) мало для нас лише гірко-саркастичний сенс.

Тепер до того негативного словника потрапило слово «Землячка» – з жахітним присмаком крові й тортур, псевдо біснуватої киянки Розалії Самуїлівни Залкінд, якої досі не вилучили з енциклопедій і словників. Втім, хай би вона там лишалась – як Гітлер чи Берія, але з правдивою розповіддю про цю «героїню-більшовичку», яку так високо підносили Ленін і Сталін…

Ця мадам Демон (таким символічно було її підпільне псевдо) вже потрапляла мені зі сторінок С-на, та й в інших джерелах я на неї натикався. Тиждень тому позичив у добрих людей одне видання (Берлін, 1923) – п'єса така важка для читання, що затримаю її в себе ще на якийсь час. Вона подає майже макабричне (і невигадане!) тло для «героїчних» діянь багатьох «джентльменів і леді» більшовицького гуманізму з «законності», і те, що я дізнався про нашу київ-

Землячка

ську землячку, цілком улягає в процес **тотального винищення людності** – незалежно від національності, віросповідання, майнового стану й навіть рівня інтелекту (хоч найчастіше саме рівень інтелекту й моральності ставав підставою для негайної страти)…

Ми часто говоримо про баржу «Клара», потоплену з в'язнями Соловків, про спосіб такого масового знищення – як винахід сталіністів. Але більшовики топили своїх ворогів **регулярно** – за життя Леніна – під Астраханню, на Волзі, у Дніпрі – є десятки спогадів! А Крим? Землячка і Бела Кун зробили це **нормою** під час тієї страхітної різанини!

Товариш Землячка, землячки і садизм

Старий на Соловках розповідав мені про цвинтар скелетів, що ворушилися на дні моря, куди він спускався водолазом. Це мене тоді майже шарахнуло, – я переповів цю «картину» Драчеві. Але ж і це не вигадка сталіністів – в тому ж Криму на дні Чорного моря були такі ж «мітинги мертв'яків» – трупи з камінням на ногах, оперезані колючим дротом, з обрізаними вухами і розпоротими животами.

Ніби з метою уникнути зайвого кровопролиття Фрунзе обіцяв у тисячах листівок життя й прощення тим офіцерам-колчаківцям, які здадуться в полон. Тисячі їх повірили у слово офіцера і склали зброю. Троцький наполіг на їхньому знищенні – «всіх, до останнього!» Для цього в Крим було послано істеричну Землячку й садиста Белу Куна. Червоний терор у Криму відомий особливою жорстокістю. Людей (не лише офіцерів – цивільних, жінок, дітей) розривали лебідками, живими спалювали в топках, розстрілювали на палубах кораблів. Підступність Землячки була особлива. Щоб виявити всіх, офіцерам дали наказ

з'явитись на перереєстрацію й одержання радянських документів – там їх арештовували й розстрілювали – за тим реєстраційним списком до 4000 т.

Землячка розстрілювала й власноруч, в тому числі й з кулемета. Під розстріл пішло й кілька «соратників», які відмовили їй в інтимному зв'язку, бо вона була огидна й шлюха, хворобливо сексуальна, плюс кокаїністка.

Але – щира «ленінка»! А він не приховував свого людиноненависництва: «Мы истребим 90 % населения, но оставшиеся будут жить при коммунизме» (!)

Чим можна пояснити цей феномен садизму, – навіть не класового (ішли під кулі й тортури тисячі селян, робітників, в тому числі й «свої», більшовики) і не національного (звісно ж, її подає дехто як єврейку, яка свідомо винищувала росіян – офіцерів Врангеля, колчаківців та ін. – але ж від її рук загинуло й чимало українців, кримських татар – і євреїв!).

Про цей особливий – жіночий! – садизм маю десятки виписок. Латишка Брауде, яка під час слідства неодмінно роздягала чоловіків. Знаменита «Наташа» з Катеринослава, вона ж Конкордія Громова, донька священика – власноруч стріляла й катувала, доки не взяла її холера (1876–1921), – бестужевка, освіта – Париж… Євгенія Бош, психічно хвора, диктатор України, потім залила кров'ю Пензу – самогубство в 1925 році. Єлену Стасову ми вважали за **стару** більшовичку-пенсіонерку; між тим в Петербурзі вона уславилась як кривава чекістка. А тиха й сумирна «Надежда Островська» в Одесі, вчителька з потупленим поглядом – 8 000 тисяч розстріляних (чекістка!). Була ще одна напівбожевільна – Ревекка Майзель Пластиніна, чекістка, відома стратами в Архангельську – дружина такого ж маніяка-чекіста М. Кедрова (1878–1941), який особливо полював за жінками. Цей Кедров – один із засновників СЛОНа, розстрілював заложників. Садистом-чекістом став і їхній син Ігор Кедров, а другий син Боніфатій Кедров – став «видатним марксистом».

Повернусь до жінок. Бош, Громова, Залкінд, Стасова – з буржуазних родин з доброю освітою. І саме цей високий рівень «знань» диктував їм високий рівень садизму. Помста? Щось генетично невловиме? Чи невгамовна сексуальність?

А ще ж були менш відомі садистки – «товариш Зина» з Рибінська, «товариш Роза» з Полтави (на пару з чекістом Гришею, проституткою, гомосексуалістом), сексуальні садисти. Ремовер, угорка, яка наводила жах у Києві й Одесі, закінчила життя у божевільні – на сексуальному грунті: ця вибирала собі чоловіків гарної статури (навіть не арештованих – викликаних як свідків чи зрадників), усамітнювалася з ними в підвалі ЧК, після чого – власноруч розстрілювала (після 80 розстріляних її нарешті арештували, але «товариші по партії» виручили). Ну та не довго музика грала.

Ленінова теза про 90 % – показова. Сталін лише вірний його учень. Як і Троцький. Бо, згадуючи його ідею про «мировой пожар», не варто забувати продовження цієї фрази: «…и первым бревном в этой топке будет Россия». Тобто йшлося про створення якогось цілком іншого суспільства (Гітлер розвив цю тезу через ідею «Третього рейха»), де будуть лише «богообрані» 10 %. Скаже колись щось таке Мао.

Свого часу я важко пережив книжку Шмельова «Солнце мертвых». Часом здавалось, що – перебільшення.

Важко сприймати й цю **нову для мене** річ, з цифрами, фактами, прізвищами.

Але тепер очевидно, що – жодного перебільшення ні у Шмельова, ні у Солженіцина – нема.

Навпаки – це лише **окремі** прояви картини, явити й уявити яку цілком і повністю – майже неймовірно. Принаймні, сьогодні!

Але існує завтра. І післязавтра…

Неділя, 19 травня

За «Реферативною збіркою» (1974)

Ідеал – «демократический социализм». Всі партії виходять з механізму ринкової економіки (!)

Більшість – за Європейську федерацію на кшталт Сполучених Штатів Європи.

Але – В. Брандт: *«Песня о политическом единстве Европы звучит как траурная музыка» (ст. 14).*

Австрійський соціал-демократ Карл Чернець: *«Роздуми про стратегію соціалізму» (Wien, 1972).*

«Поскольку процесс развития непрерывен, методологически неверно говорить с «конечной цели».

Для нього нове в тому, що монополістичний капіталізм розбавлений професійним менеджментом – це з лав великих власників.

«В капиталистических странах затрачиваются огромные средства на науку. Частный капитал охотно финансирует исследования в области прикладной науки и технологий. Фундаментальные же исследования, особенно в областях ядерной физики, биологии и биохимии, космоса – частный капитал считает слишком рискованным делом. Здесь необходимо вмешательство государства, распоряжающегося общественными средствами» (19).

«Демократический социализм не думает, однако, вводить централизм, подчиняющий экономику приказам» (22).

«В понятие социализм включаются – политические свободы, гражданские принципы свободного принятия решений большинством и право на существование оппозиции...» (22).

Але:

Революция в России – «Советский коммунизм» не имеет ни политической, ни экономической демократии. Хотя и создана новая общественная структура, результат ее не соответствует модели демократического социализма» (23).

Цифры Карла Чернеца:

В Социнтерн входят 52 партии = 15 млн. чл. Парии = 80 млн. избирателей. 15 партий возглавляют правительства. В этих странах живет более 200 млн. человек. Если

брать в расчет «сочувствующих» в Индию, Цейлон и т. д. = 750 млн. человек.

Венский конгресс – «выявились различия в воззрениях, а также определенные противоречия, «которые, быть может, даже стали еще большими, чем раньше» (45). («Догматический коммунизм»).

В підтексті – суть **в образі** «нашого соціалізму».

* * *

Лист В. Некрасова до Л. Брежнєва

20 травня1974

Шановний Леоніде Іллічу![7]

Змушений звернутися до Вас із цим листом, позаяк усе, що діється зі мною і навколо мене, штовхає мене на прийняття певного рішення.

Умови мого життя за останні роки склалися так, що я начисто позбавлений змоги працювати. Ось факти. У травні 1973 року мене було виключено з партії, до якої я вступив 30 років тому у розпалі боїв у Сталінграді, – про обставини цього виключення я свого часу Вам писав. Два роки тому, в березні 1972 року, було накладено заборону на видання моїх творів у Держлітвидаві, і відтоді дорогу до читача мені закрито.

Важко, звичайно, змиритися з думкою, що письменника, свого часу відзначеного Державною премією за повість «В окопах Сталинграда», книги якого вийшли більш ніж 120 виданнями на 30 мовах світу, повністю припинили друкувати. Але комусь цього виявилося мало. Знайдено було інші засоби впливу і покарання за те, що ти завжди прагнув захищати свої принципи і переконання. У січні цього року в мене на квартирі був проведений 42-х годинний обшук, і серед інших речей,

---

7 Переклад мій – Л.Т.

вилучення яких може викликати тільки подив, були відібрані і досі не повернені мої власні чорнові рукописи, яких я не встиг навіть передрукувати на машинці. Упродовж подальших шести днів мене було піддано допитам. Не уникли обшуків і допитів багато моїх друзів. Цікавилися в основному їхніми взаєминами зі мною. Дійшло до того, що одного з них – письменника і кінорежисера Г. І. Снєгірьова – за дружбу зі мною виключили з партії і звільнили з роботи.

На довершення до всього останнім часом я відчуваю явно неприховану увагу до моєї персони. За кожним моїм кроком стежать. І не лише стежать. У березні ц. р. мене з дружиною вислали з Москви зі сміхотворної причини – за порушення режиму про прописку (ми прожили у мого товариша більше ніж три дні не прописаними!).

Без будь-яких підстав мене затримує на вулиці міліція. У Києві, у квітні місяці, протримали ніч у міліції через те, що при мені не було документів, що засвідчують мою особу. У Москві, 6-го травня цього року, в день мого приїзду, мене затримали на дорозі з аеродрому до готелю і без жодних пояснень протримали півтори години у 88 відділі міліції, після чого, вибачившись, відпустили. І хоча затриманий був саме я, працівники міліції пояснили затримку тим, що машина, яку вів мій товариш, схожа була на іншу, що збила нібито якусь дівчинку.

Всі ці факти, значні й дрібніші, – ланцюг одного процесу, образливого для людської гідності, процесу, що свідчить про одну мету, – не дати мені можливості спокійно жити й працювати.

Я міг би в цьому листі перерахувати все те корисне, що я, на мій погляд зробив для своєї Батьківщини, але все це, як я бачу, до уваги не береться. Я став небажаний.

Кому – не знаю. Але далі терпіти образ не можу. Я змушений піти на крок, на який за інших умов я ніколи б не зважився. Я хочу отримати дозвіл на виїзд із країни строком на два роки.

Відчуваючи явну недоброзичливість з боку певних органів, я звертаюсь особисто до Вас, розуміючи, що вирішення таких питань вимагає найавторитетнішого втручання.

Само собою зрозуміло, зі мною повинна виїхати моя родина, і мені дозволено буде вивезти необхідні мені книги і мій архів, як літературний, так і родинний, – усе, що накопичилося за 63 роки мого життя.

Зрозуміло, що таке рішення прийняти було нелегко, – дуже багато пов'язано в мене з країною, в якій я народився, ріс, вчився, працював і, захищаючи яку, двічі був важко поранений, але іншого виходу в мене немає, мене на нього змушують.

Письменник не може працювати, знаючи, що кожної хвилини до нього можуть прийти й забрати і не повернути написане.

В чеканні Вашої відповіді.

З повагою

Віктор Некрасов

20 травня 1974 р.

Київ, Хрещатик 15, кв. 10, тел. 21-61-71

Вівторок, 21 травня

З Києва:

Сьогодні правління Київської організації СПУ **виключило** В. П. Некрасова з СПУ. Основне звинувачення – «зганьбив високе звання радянського письменника антирадянською діяльністю і аморальною поведінкою».

І блядями їх не назвеш – бляді образяться!

Середа, 22 травня

Комуністи й ліві радикали висловили Брандту свої претензії.

Брандт відповів чітко: *«Мы более 100 лет боролись и страдали за демократический строй не для того, чтобы позволить определять его иначе, чем следует».*

Брандт:

«СДПГ нельзя погрузить в состояние ужасной скуки. Демократический социализм должен быть обществом, «в котором мы не

разучимся смеяться». Я, во всяком случае, не собираюсь разучиваться» (73).

Бруно Крайский:

«Однако уже в начале 20-х годов Макс Адлер определил, что так называемая диктатура пролетариата в коммунистических государствах является выражением политики группы руководящих деятелей; также завзятые коммунисты (теперь уже бывшие),как Эрнст Фишер. Роже Гароди – Вольфганг Леонард, пришли к выводу, что в коммунистических государствах установлена система неограниченного господства аппарата» (171).

Цікаво й по-новому взяти тези загальноєвропейської інтеграції. Особливо – італійці. Подолання націоналізму, допомога слаборозвинутим країнам, збереження європеїзму (культури). Об'єднання на принципах федералізму.

Як на мене, «до діла від думок далеко ще чвалати». Інтеграційні процеси починаються з **рівності,** з добровільності. Рівності – нема.

Середа, 22 травня

День перепоховання Шевченка на Чернечій горі. День для мене, ностальгійний за КТМ; ми тоді цього дня не пропускали. Сьогодні поклали квіти до пам'ятника Шевченкові тут біля «України».

Вісті з Калуги, де ми гастролюємо. Туди повезли три вистави – Вампілова, Шіллера з Кореневим та Лізою Нікіщіхіною і – «Продавець дощу».

«Продавцем дощу» відкрились 5-го, і це найкраща для Калуги вистава. Варпаховський, Боровський, блискуча п'єса – аншлаги. «Прощання у червні» пішло гірше, там все-таки проблема з акторами.

Надія Суровцева

Приснилась вродлива й молода Надія Віталівна – на допиті, із зв'язаними ззаду руками – і пошляк-слідчий, який їй підморгує. Це той, що пробував вербувати.

Отож знайшов старий блокнот з її фразою – отакому слідчому, вписаного нею тоді (!) у протокол:

«Ім'я моє має залишитися і залишиться чистим навіть від тіні брудних підозр. А їх рано чи пізно спростують об'єктивні дані і саме життя. А ви про себе сказати такого не зможете».

Не зміг. Його тоді розстріляли. Трохи згодом. Бо не зміг вибити з неї свідчення.

Тільки зараз зрозумів, що Суровцова була уві сні схожа на Неллі.

Від чого Неллине прізвище Корнієнко? Від Кореня?

Ні, від латинського «корну», що означає – ріг». Герцог Корнуельський – від того ж. Трубив у ріг.

Георгій Нарбут

Сергій подвижницьки береться за Нарбута, – як ми за Курбаса з Кулішем. Справа свята – проте страх яка нелегка. Коли Нарбута ховали, один із священників – після виступу Зерова сказав простодушно: «А ми й не знали, кого ховаємо».

Німеччина чи Франція, маючи такого генія, як Георгій Нарбут, давно вивела б його у ряд світових лідерів. Радянська остолопія не може йому подарувати українських грошей, герба й жупана, в якому він ходив після Петербургу…

Тобто його затирають за те, що він – українець. **Свідомий українець.** З української еліти. «Мир искусства», Дюрер, Мюнхен. Виставка у Лейпцігу 1914 року. Заснування Української Академії Мистецтв.

Не знаю, кого й порівняти з Нарбутом у російській культурі.

* * *

Добрий день, Лесь!

Жду от Вас письмо. Непременно мне напишите, т. к. я не видел ни одного прогона, что удалось в спектакле больше, что меньше. Как я понял, сдавать вы будете в Кирове, и там несколько раз сыграете спектакль. Мне очень интересно будет узнать, как зрители принимают его, где смеются, где молчат, где шелестят программками и зевают?

Вы совсем мне не говорили, кто и как играет Нину, Лену, пожилую сотрудницу, Вадима. Как выглядит сцена с Бриджит Бардо и сцена с художником? Как играет Сын Алексея? Обязательно обо всем этом напишите мне. Все это мне очень интересно. Да, как проходит сцена с бирочкой?

Я, возможно, (точно пока я не знаю) поеду в июне в Литву, но вы пишите на Ленинградский адрес, а мать мне перешлет.

Как относятся к спектаклю его участники? Труппа в целом? Дирекция? Ваша оценка?

Буду ждать от Вас письма.

Искренне Ваш

Андрей Кутерницкий

Лист від Андрія Кутерницького

P. S. Большой привет Нелли.

P. P. S. Пришлите мне все, что будут писать в местных газетах, и обязательно программу, и афишу (если таковые будут).

23 травня

На мамин день народження нас завжди чекав сюрприз від неї – нова книжка, чиста сорочечка, грампластинка з музикою, про яку була мова, цікава розповідь, – ніколи не з мемуарного ряду, – історія, оригінальні факти, вечір запитань і

відповідей – для чого, наприклад, потрібен Землі Місяць? Або скільки хто живе? (тварини й рослини). З її розповідей я запам'ятав, що Байкал – найбільше озеро в світі (до 1500 метрів!), а води в ньому – питної ***20 % від світового запасу***… Запам'ятав, що Микола – від «Nika», переможець, що Святополк і Давид підступно осліпили князя Василька, і Ярополка зрадив воєвода Блуд (хіба не сюжет для п'єс?!); а Рильський присвятив Миколі Вороному акровірш:

Микола Вороний. Мама

***В**ітаю Вороного нині!*
***О**дважно линучи з-над хмар,*
***Р**абів будив ти у долині,*
***О**гонь злюбивши, як Ікар!*
***Н**е відаючи супокою,*
***О**спалих кликав громадян.*
***М**иколо! Це ж перед тобою –*
***У** тебе вкрадений Євшан!*

У нас, у малих, не було звички ластитися до батьків, то були часи вулиці і двору. Але мене направду виховував мамин погляд, вираз її обличчя інтонація, якої не забудеш. Важко збагнути ці генетичні зв'язки, але вони, безумовно є, існують – позатілесно в просторі і часі, і з глибин Космосу ми їх виловлюємо, як світло зірок – погляди Курбаса, сліпого князя Василька, Неллиної бабусі Килини, моєї мами. Колись хтось так само виловлюватиме нас. Якщо зможемо стати такими, як Вони…

Мамин погляд я зустрічаю у Неллі, в Оксани. «Порвалась связь времен» – скаржиться Шекспір? Жодна сила не може того зв'язку розірвати. Десь рветься, а десь ізнову в'яжеться воєдино найтоншим і найміцнішим павутинням.

Це – теж від маминих «еврик», що павутиння – міцніше за найпотужніші сталеві троси.

А ось ще – з маминого «кросвордіуму». Наполеон висаджується з Ельби і вступає в Париж. Газети – по мірі його наближення: 1) Корсіканський монстр висадився у бухті Жуан; 2) «Людожер наближається до Грассу»; 3) «Узурпатор

увійшов у Гренобль»; 4) «Бонапарт захопив Ліон»; 5) «Наполеон уже біля Фонтенбло»; 6) «Його Імператорську Величність чекають сьогодні у вірному йому Парижі».

24 травня, п'ятниця

21 травня Київська міська організація виключила його зі Спілки.

У тій телефонній розмові було одне його слово – може не для мене, а для тих, хто там його обшукував (вони ж сиділи в нього 42 години!)

– Буду писать самому Брежневу! Может, он им мозги вправит!

Так от: Брежнєву листа він теж послав. У понеділок.

А у вівторок вони його виключили з партії.

Після їхньої авантюри з Солженіциним від них можна чекати чого завгодно. Можуть арештувати. Можуть влаштувати аварію. Можуть позбавити громадянства. Можуть найняти шпану, щоб списати все потім на «нещасний випадок».

Але світ підвівся, люди не мовчать.

Навіть моїх акторів, коли я їм це розповів, пройняло.

Хоч вони далекі від цих проблем.

24 травня, п'ятниця

Неприємності, і суттєві. Не знаю, хто вже там сидів у мене на пробі, але Управління культури стрепенулося… **й почало забороняти зонги.** Поки що не дуже офіційно, бояться Євтушенка. Раптом здійме галас? Я йому теж поки ще нічого не кажу.

Версії дві. Перша – зняти зовсім, як такі, «що викликають асоціації». Друга – щоб співав не Гребенщиков, він же грає головну роль, то як він виходить на зонги: «як персонаж»? Чи «від театру»?

Заборона на зонги Євтушенко

Гребенщикова вони **не хочуть,** бо зонги в його виконанні – не «пісні до вистави». Співає він хрипким голосом, це їм нагадує Висоцького, а тут ще й **тексти…**

Проклятье века – это спешка,
и человек, стирая пот,
по жизни мечется, как пешка,
попав затравленно в цейтнот.

Поспешно пьют, поспешно любят,
и опускается душа.
Поспешно бьют, поспешно губят,
а после каются, спеша.

Но ты хотя б однажды в мире,
Когда он спит или кипит,
Остановись, как лошадь в мыле,
почуяв пропасть у копыт.

Когда шагаешь к цели бойко,
Как по ступеням, по телам,
остановись, забывший Бога, –
ты по себе шагаешь сам!

О человек, чье имя свято,
подняв глаза с молитвой ввысь,
среди распада и разврата
Остановись!!!

Юра робить з цього окрему драматичну новелу, яка мені вагоміше за три сторінки найкращого Андрієвого тексту. Виникає Театр Актора, в якому драматург і сюжет – лише прикметники; публіка реагує на рівні інстинкту.

Безжальний, пророчий зонг – вражає.

Є в нього ще один зонг – на текст «Муки совести», – вірш, присвячений Шостаковичу. Якщо в попередньому номері – ритм, джаз, трагічний фокстрот – з трубним фіналом, то в «Муках совести» – така ж трагедійна шарманка; безконечні тракти каторжан, Росія Сибіру і Магадану. Махлянкін знайшов мелодію, яка бере за душу – повільно розкручуючись, обвиває, наче смерть.

Мы живем, умереть не готовясь,
забываем поэтому стыд,
но мадонной невидимой совесть
на любых перекрестках стоит.

И бредут ее дети и внуки
при бродяжьей клюке и суме –
муки совести – странные муки
на бессовестной к стольким земле.

От калитки опять до калитки,
от порога опять на порог
они странствуют, словно калики,
у которых за пазухой Бог.

Но покуда на свете на белом,
где никто не безгрешен, никто,
в ком-то слышится: «Что я наделал?»,
можно сделать с землей кое-что.

Я не верю в пророков наитья,
во второй или в тысячный Рим,
верю в тихое «Что вы творите?»
верю в горькое «Что мы творим?»

И целую вам темные руки
у безверья на скользком краю,
муки совести, светлые муки
за последнюю веру мою.

* * *

В цьому зонгу Гребенщиков скорботний, це і жебрацтво по-чорному, і чернецтво; але звучить у нього й прихована погроза… **Саме цього бояться** чиновники з Управління. А доносить їм, мабуть, Жарковський. І Веселовська, яка всім заздрить.

Є у Гребенщикова й меншого трагізму пісня.

Людей неинтересных в мире нет,
Их судьбы – как истории планет.
У каждой все особое, свое,
и нет планет, похожих на нее.

У каждого – свой тайный личный мир
Есть в мире этом самый лучший миг.
Есть в мире этом самый страшный час,
но это все неведомо для нас.

И если умирает человек,
с ним умирает первый его снег,
и первый поцелуй, и первый бог,
Все это забирает он с собой.

Да, остаются книги и мосты,
машины и художников холсты,
да, многому остаться суждено,
но что-то ведь уходит все равно!

Таков закон безжалостной игры.
не люди умирают, а миры.
Людей мы помним, грешных и земных.
А что мы знали, в сущности, о них?

Уходят люди... Их не возвратить.
Их тайные миры не возродить.
И каждый раз мне хочется опять
от этой невозвратности кричать...

І ще одна пісня, найбільш «невинна» – Жарковський: «Вот эта пусть бы осталась. Тут ничего такого, любовь – и все».

Я разлюбил тебя... Банальная развязка.
Банальная, как жизнь, банальная, как смерть.
Я оборву струну жестокого романса,
Гитару пополам – к чему ломать комедь!

Сентиментальным быть не слабость, преступленье,
когда размякнешь вновь, наобещаешь вновь
и пробуешь, кряхтя, поставить представленье
с названием тупым «Спасенная любовь».

Не надо обещать... Любовь – неисполнимость.
Зачем же под обман вести, как под венец?
Виденье хорошо, пока не испарилось.
Гуманней не любить, когда потом – конец.

Скулит наш бедный пес до умопомраченья,
то лапой в дверь мою, то в дверь твою скребя.
За то, что разлюбил, я не прошу прощенья.
Прости меня за то, что я любил тебя.

Це все вірші Євтушенка, не сьогоднішнього Євтушенка – **шістдесятника**, – поета пронизливого і цілісного. Я ввів їх у виставу для розширення амплітуди її впливу, щоб сюжет Кутерницького одержав проекцію на ціле, на все наше життя, **на весь наш бедлам**, на всю нашу безбожність і безсоромність.

Саме цього вони бояться, саме це їх дратує. Вони стерли б виставу на порох, але десь на глибині бояться Євтушенка. І трохи мене, бо знають, що піду до кінця.

Через те шкодять (від Шкодіна Мих. Серг.) порціонно, потай, забираючи акторів на інше, «гублячи» музику, не даючи сцени для прогонів.

25 травня, субота

Знайшов у торішньому завалі статтю про Євтушенка. Нічого особливого, але ж не викидати… Є там кілька слушних тез, та й доба – прочитується. Книжок, які він рецензує, не маю. «Під шкірою статуї Свободи» ми з Н. К. бачили.

І все одно якісь його рядки не йдуть з голови.

Со мною вот что происходит:
ко мне мой старый друг не ходит,
а ходит в праздной суете
разнообразные не те...

Ніби й проза – жодного тропу, але... Весь вірш – як новела покаяння, бажання **усвідомити неусвідомлене**…

А «Давайте, мальчики!» («Я был жесток. Я резво обличал…»). А «Уходят наши матери от нас…»?.

А скільки ніжності в «Любимая, спи»! А як точно у вірші, присвяченому В. Корнилову:

Предощущение *стиха*
у настоящего поэта
есть ощущение греха,
что совершен когда-то, где-то.

Потом вечно движет стыд,
его кидая в необъяснимость,
и он костьми мосты мостит,
оплачивая неоплатность...

«Поэт и его герой»

«Комсомольская правда», 3. 02. 1973 г.

Заметки о двух новых книгах Евгения ЕВТУШЕНКО

ПОЭТ И ЕГО ГЕРОЙ

На днях прочитал в газете фразу: ученые *считают,* что человек никогда не достигнет звезд. И мне сразу стало скучно... Я все-таки думаю, что ни сам человек, ни его механический *посланец* никогда бы не достигли Луны, если б люди не мечтали о звездах.

Тяга к невероятному, способствует воплощению вероятного в большей степени, чем твердое решение – звезд с неба не хватать.

Мне нравятся поэты, которые ставят перед собой большие задачи. И Евгений Евтушенко откосится к поэтам именно этого ряда. Он входил в литературу с ориентацией на самые наглядные вершины нашей поэзии. И чем упорнее он стремился стать больше самого себя, тем отчетливее он становился самим собой. Он тяготеет в первую очередь к острым общественным гемам, привлекающим к себе интерес широкого читателя и зрителя. Смело превращает эстраду в трибуну для своих талантливых лирико-публицистических деклараций. С большим артистизмом разрабатывает на деле поэзию жеста, слова и интонации в едином впечатляющем комплексе. Свободно канонизирует в своем активном творчестве рифму частушечную, игровую, скорее в целях раскрепощения и оживления стиха, чем только ради оригинальности. Он стремится сочетать доступность с виртуозностью и, судя по читательскому резонансу, добивается в этом успеха.

Вместе с тем эстрада накладывала на многие его стихи о серьезном печать несерьезности. Видно, уж такова ее труднооборимая и захватывающая природа. Хуже всего тут подчас приходилось любовной лирике. В пылу благородного срывания покровов с приспособленчества, бюрократизма и т. п. он в ряде случаев так же поступал и с тем, с чего срывать покрова просто нельзя... А ведь у него немало целомудренных, чистосердечных стихотворений о любви. Вообще талант его сердечен и совестлив.

В творчестве Евгения Евтушенко отразилась большая география его поездок по стране и за рубежом, отразилась взволнованно и разнообразно. Он по складу своего характера поэт быстрых перемен. Иногда мне кажется, что медлительные сдвиги способны заставать его врасплох. Например, возраст. Внезапность сорокалетия.

«Поющая дамба» (издательство «Советский писатель») и «Дорога номер один» (издательство «Современник»), вышедшие в минувшем году, – масштабные книги. Стихи вьетнамского цикла и две поэмы – «Уроки Братска» и «Под кожей статуи Свободы» – произведения опорные для сегодняшнего Евтушенко. О промахах уже писали, давая им в целом положительную оценку, они этого вполне заслуживают. Я не буду пускаться в подробный разбор названных книг. Меня интересует лирический герой поэта, его состояние

после «возрастного рубежа», столь его поразившего, а в чем-то и озадачившего. Потому что именно в нем, в герое, и настоящее, и будущее поэта.

Понятие «лирический герой» часто оспаривается, но что поделать, если поэт лирический – одновременно и «прототип», и «литературный герой».

Из двух книг могла бы получиться одна отличная книга. В «Дороге номер один» есть совершенно проходные стихи, написанные в духе какой-то глобальной альбомности. Например, «Жизнь и смерть» (ни более и ни менее).

Жизнь перед Смертью –
как девочка перед женщиной.
Девочка Жизнь
простодушна. Цинична
женщина Смерть.
Жизнь по мнению Смерти
заражена сентиментщиной.
Смерть лишена
сентиментов – попробуй
умилосердь.

И хотя несколько лет тому назад в стихотворении «Эстрада» поэт и восклицал «Какой я Северянин, дураки!..», здесь почему-то именно Северянин. И притом у поета совершенно сложившейся формы.

И чрезвычайно важным для понимания нового этапа в творческом развитии Евгения Евтушенко явилось стихотворение «Слова на ветер» – одно из лучших у него вообще.

Бросаю слова на ветер.
Не жалко. Пускай
пропадают.
А люди, как листья,
их вертят,
по ним, как по картам,
гадают.

И мне придавая значенье,
которого, может, не стою,

слова возвышают священно
великой своей добротою.

Но если б девчонка замерзла,
беззвучно шепча мои строки,
вошла бы в меня, как заноза,
не гордость, а боль по сестренке.

Это стихи о том, что даже самые великолепные строки поэта несоизмеримы с человеческой жизнью, стихи о гражданской ответственности слова перед действительностью, о нравственном поведении художника.

Стихотворение написано с предельной сплоченностью чувства, мысли и слова.

А ветер слова отнимает
и тащит на суд и расправу.
А ветер слова поднимает
и дарит им смерть или славу.
А ветер швыряет их с лета
туда, где их ждут, где им верят,
и страшно за каждое слово,
которое бросил на ветер.

Сконцентрированность, откровенная ненарядность характерны для целого ряда новых стихотворений Евтушенко. Счастливая ненамеренность и вместе с тем необходимость таких стихотворений, как «В миг полуосени-полузимы», «Возрастная болезнь», «Прогулка с сыном», «Люди сильны друг другом», главенствующих в лирических разделах, создают доверительный читательский контакт со стихами, им сопутствующими, более замкнутыми по жанрам.

Евтушенко любит людей и хорошо о них пишет (Нюшка, Крамер в «Братской ГЭС», Чуковский в стихотворении «Паруса», Хикмет в «Сердце Хикмета»), рисуя портреты с характерами, часто в действии. Это весьма ценное свойство.

Стремясь к масштабности, он просто не мог не заселить пространство своей поэзии людьми, с которыми дружил, работал, а то и враждовал. В основном это люди свойств подчеркнуто положительных.

Иногда он неплохо отзывается и о себе. Но об этом ниже.

Что наиболее характерно для его героя, вошедшего в окончательно взрослый возраст? Это открытие в себе цельного человека, как бы совравшего чуть ли не помимо собственной воли, а в силу того, что любой человек не свободен от воздействия времени. Отсюда и более трезвая оценка своей работы, большая требовательность к себе, вообще к человеку. Стремление подкрепить декларацию делом, и немедленно – свидетельством этому лучшие стихи из новых. «Сорокалетье – строгая пора» – и стихи его действительно стали строже по форме, глубже.

Вместе с тем нынешний, зрелый внутренне герой Евтушенко несет порою на себе по воле автора некоторые инфантильные черты героя прежних лет. В этом легком гриме есть что-то грустно-трогательное, но лучше бы его вовсе не было. Надо быть смелее, не опасаться нового в себе, верить читателю.

Дубли удач поначалу создают впечатление творческого постоянства, а затем – топтания на месте, особенно наглядного у поэтов, пишущих стихи и для чтения их глазами, и для исполнения их с эстрады.

Черты бравирующего юноши не годятся зрелому герою, разрушают образ, в лучшем случае вызывая улыбку, а не досаду.

Можно бы и умерить, ничего страшного, употребление собственного имени в своих стихах, а то уж очень много («До чего ты дожил, Женя», «Спокойно, Женя...», «Какой ты нетерпеливый, Эухенно» и т. д.)

Положительные самооценки типа «громкий поэт на Руси», «на безрыбье Пушкин» также говорят о боязни расстаться с небольшим букетом отработавших уже приемов «на публику». В стихотворении «Тихая поэзия» («Юность», № 4, 1972 г.) Евтушенко сердится на неких «тихих» поэтов, очень ругается, называя их «котятами», «фетятами» и «бубенчиками», а стихи их «смирными чистюлями», угрожающими эстраде. И заключает это достаточно простодушное стихотворение так:

Не рождена эстрадною Франтихой
поэзия, но нет в борьбе стыда
Поэзия, будь громкой или тихой –
не будь тихоней лживой никогда!

Я не вижу практической разницы между «эстрадной франтихой» и «смирным чистюлей», «оба хуже». И лгать не надо вообще никому, а не только «тихоням». А вот оправдывать эстрадное франтовство чрезвычайным тезисом о том, что «нет в борьбе стыда», – это уже вне литературы.

Мне кажется, что когда поэт ставит знак равенства между трибунностью и эстрадностью, он неточен. А ведь именно в тех своих работах, где он смело привлекал эстрадность на службу трибуне, а не наоборот, ему сопутствовала творческая удача.

Режиссер Юрий Любимов пошел именно по этому пути и создал в театре на Таганке действительно блестящий гражданский спектакль «Под кожей статуи Свободы». Спектакль настолько тесно связан с острыми событиями, происходившими или происходящими в сегодняшней Америке, что способен изменяться вместе с событиями, т. е. обновляться в стихах, мизансценах, материале.

Спектакль, поставленный по известной поэме, обнажает и значительность многих стихотворений поэта, привлеченных к участию в действии.

Цикл стихотворений о Вьетнаме, написанный Евгением Евтушенко во время его пребывания в ДРВ, мне представляется одним из лучших достижений поэта в публицистическом жанре. «Долгий дождь», «Вьетнамская самодеятельность», «Убитые дома» написаны с подлинной гражданственностью, с глубоким чувством причастности к судьбе вьетнамского народа.

Есть среди «зарубежных» стихотворений Евтушенко и холодноватые, монотонные, но как только он касается тревожащей его темы человеческого достоинства, возникают сильные стихи, такие, как «Два негра», «Гваякильский художник», «Бродвейский цыган» («Цыган – это тайна, а вовсе не роль... Бродвей. На душе у меня гак погано, когда с отвращеньем под образ цыгана на сцене подделывается цыган»). «Любовь по-португальски», «Монолог голубого песца...» здесь тоже входят в актив.

Евтушенко стремится в этих книгах к наибольшей естественности и выразительности. И мне просто не хочется останавливаться на стихотворении «От желания к желанью», где герой, молодожен-американец, решает кардинальный вопрос, что лучше: «выше тела

ставить душу» или «над душою ставить тело». Это стихи-попутчики, которые в конце концов от новых стихов Евтушенко все-таки, думаю, отстанут. Вся диалектика роста этого очень талантливого поэта, новые поэмы и лучшие из новых стихотворений, способствует тому, чтобы популярность его приобрела большую, чем ранее, весомость.

В стихотворении «Поющая дамба» поэт говорит о своем желании что-то новое, свежее и непосредственное перенять у новой юности:

А *может быть, это не поздно,*
когда над землею так звездно,
и лица спадают с лица
и веет непобедимым
черемуховым,
лебединым,
которому нету конца?!

Какие тут могут быть сомнения? Не только не поздно, но и самое время.

Владимир СОКОЛОВ.

Неділя, 26 травня, 1974

І Брежнєв, і соціалісти Європи заговорили про «мирное сосуществование». «Свежо предание…»?

Як тоді бути з нашим гербом – серп і молот **на тлі земної кулі**? Як бути з ленінізмом, – «Советская власть неминуемо, неизбежно и в недалеком будущем победит **во всем мире**» (Ленин, т. 38, ст. 238)? Ціна? «Мы за ценой не постоим!» – згадаймо жахітний голод 21-22 рр. «АРА» й інше: тут мруть люди, канібальство – а Ленін щедро кидає золото й цінності на Комінтерн, на оплату революцій в Італії, Китаї… Євтушенка не закривають, бо списують його «распад и разврат» на капіталізм. Але ж ми бачимо, в якому багні живемо ми! – не якісь там поганці-капіталісти!

Ленін у Купріна та Горького

А Ленін – у Купріна, який відзначався спостережливістю – своєрідний:

«Каменной грязной лестницей мы подымалися на третий этаж к приемной... Из-за стола приподымается Ленин и ступает навстречу. У него странная походка, он так перекатывается с боку на бок, словно хромает на обе ноги. Одновременно в его движениях есть что-то от краба... Он невелик ростом, широкоплеч и сух. Ленин совсем лыс, но остатки волос на висках, да и борода свидетельствуют о том, что в молодости он был ужасно огненно-красно-рыжий... Руки у него большие и очень неприятные... Реплики в разговоре, всего несет, иронический, поблажливый, уничижительный оттенок... Ночью, уже в постели без света я вновь мысленно обратился к Ленину, с необычной выразительностью представил его образ – и испугался» («Общее дело», Париж, 21. 02. 1921).

Горький:

«Сам Ленин, конечно, человек талантливый, он обладает всеми свойствами «вождя», а также необходимым для этой роли отсутствием морали и чисто барским безжалостным отношением к жизни народных масс...»

Тобто нинішній аморалізм («среди распада и разврата») запланований **системно**, самою суттю «вчення», яке нічим не відрізняється від постулату орди, від «Германия превыше всего».

Художник просто зобов'язаний явити суспільству те, що ховається за картинкою. Картинки змінюються – суть лишається старою, хіба що теж дряхліє. Зустрічаючи опір.

27 травня

Вчора, в неділю, були найдраматичніші – не лише для музикантів – **проводи.**

Їх уже давно пресували – Ростроповича і Вишневську. Вимагали газетного каяття, шантажували забороною запису «Тоски» (Вишневська – Тоска, диригент – Ростропович) – і таки заборонили…

Проводи Ростроповича

На вершині цієї піраміди відчаю вони написали листа до Брежнєва. Нуль відповіді. Але до Брежнєва звернувся Кеннеді, якого просив про це, кажуть, сам Бенджамін Бріттен, і старе одоробло розм'якло. Їх

перестали лякати тюрмою – і дали дозвіл на виїзд (на 2 роки).

Отож учора проводжали першу частину родини – Ростропович і величезний н'юфаунленд Кузьма. **Принижено** й в порту, не дозволив вивезти золоті нагороди (?!).

Через три години він був уже в Лондоні і дав інтерв'ю по Бі-бі-сі, – елегантне, без фронди.

Вишневська з двома дочками вилетить пізніше. Якщо тільки тут нема якоїсь «придумки КГБ».

Втім, справа набрала такого розголосу, що наші дубиноголові боятимуться опинитися у калюжі…

Г. Ансимов

Дзвонив до своєї (колишньої) Музредакції. Спочатку – «Не телефонный разговор», але не змогли втримати обурення. І в бік «госпожи министерши», і в бік Ніловни[8], і супроти Атлантова, Нестеренка, Мазурка, Мілашкіної… партзборів і т. ін.

Я спитав про «Летучую мышь» і Ансимова.

Л. С.[9] –

– Я сразу понял, что это гиблое дело. Это жуткий оркестр, халтурщики – не для Мстислава Леопольдовича. Он ведь как ребенок – непосредственный, – не выдержит!

– А Георгий Павлович?

– О, это еще та штучка! Одна моя знакомая была у них в театре, когда А. поздравлял метра с днем рождения, это в конце марта. Ансимов в лучших традициях джентльменства

8 Петро Нілович Дьомічев (Л.Т.)

9 Льоня Сандлер (Л.Т.)

поднял бокал: «Вы все можете мне позавидовать – я в отличие от вас живу при коммунизме! Потому что только при коммунизме такой маленький человек как я, может ежедневно встречаться с таким гением, как Мстислав Леопольдович Растропович и даже подавать ему пальто!

– А потом?

– А потом – «свинья в торжковских туфлях», нуль в квадрате, бездарностью был – бездарностью и останется!

Подумалось: у нас з Неллею на нашому шляху ніколи не гладко. Суціль ковдобини.

Але якщо все гладко – легко послизнутись.

27 травня

О. Я. привезла копію заяви І. Дзюби з приводу Олеся Сергієнка.

Заразом пишемо заяву до Стельмаха. Але вона поспішає, можемо не встигнути.

Голові Верховного Суду Української СРС
тов. Якименку Л.
від гр-на Дзюби Івана Михайловича,
який мешкає в м. Києві, по вул.
Повітрофлотський пр-кт, б. ч. 52, кв. 97,

Заява І. Дзюби про О. Сергієнка (О. Мешко)

ЗАЯВА.

Гр-ка Мешко О. Я., мати засудженого в 1972 р. Київським обл. судом за ст. 62, ч. І КК УРСР Сергієнка О. Ф., ознайомила мене зі своїм клопотанням до Верховного Суду Української РСР про перекваліфікацію його судової справи по ст. 187 КК УСРС та з листом депутата Верховної Ради СРСР, письменника М. О. Стельмаха, який просить Верховний Суд Української РСР розглянути це клопотання.

Оскільки одним із основних пунктів звинувачення Сергієнкові О. Ф. була його нібито причетність до створення праці

«Інтернаціоналізм чи русифікація?», автором якої був я, гр-ка Мешко О. Я. звернулася до мене, щоб я дав відповідні роз'яснення, які б допомогли Верховному Судові уточнити істину.

Свого часу судова експертиза встановила, що на машинописному примірнику попереднього варіанту моєї праці, вилученому у гр-на СРСР Мушинки М., містився ряд рукописних записів на берегах аркушів, які (записи) ввійшли в остаточний текст моєї праці. Деякі з цих записів, як встановила експертиза і як підтвердив сам О. Ф. Сергієнко, належали йому. З цього безсумнівно встановленого факту було, однак, зроблено поспішний і безпідставний висновок про уявну участь Сергієнка О. Ф. у написанні моєї праці.

З цього приводу я хочу насамперед повторити покази, які я давав на попередньому слідстві у своїй справі. Працю «Інтернаціоналізм чи русифікація» я писав сам, без будь-якої прямої чи попередньої співучасті. Сергієнко О. Ф. нічого не знав про те, що я таку працю пишу. Ніколи я з ним про це не говорив. Уже після того, як був готовий перший варіант праці, один з машинописних примірників його потрапив до З. Т. Франко, як це видно з її показів. На квартирі З Т. Франко з цим текстом, точніше, – із незначною його частиною, і познайомився Сергієнко О. Ф. Він устиг прочитати 30 сторінок із кількох сот (як це видно з матеріалів судової справи та з даних експертизи) і зробити на них кілька записів олівцем. Це були чисто читацькі зауваження, не призначені для автора, оскільки Сергієнко не знав і не міг знати, що цей примірник колись повернеться до мене. Крім того, як уже говорилося, Сергієнко прочитав лише початок і не мав належного уявлення про мою працю. Отже, не можна навіть говорити про те, що він поділяв погляди, висловлені в названій праці.

У тому, що я вніс ці кілька фраз, написаних О. Сергієнком, як і ряд фраз, дописаних іншими особами, в остаточний текст своєї праці, – тільки моя вина і моя ініціатива. О. Сергієнко не знав про те, що я використав ці кілька його фраз, як і не знав про те, що вони належать О. Сергієнкові (як уже говорилося, я давав машинопис зовсім іншій людині). Тим більше не міг О. Сергієнко знати, що згодом, через значний час, примірник, який йому довелося частково проглянути, разом із кількома його фразами та кількома записами інших осіб, потраплять до М. Мушинки. До всього цього О. Сергієнко зовсім непричетний. Отже, момент суб'єктивного, «антирадянського» наміру тут начисто відсутній.

Тепер звернімося до іншої сторони питання – об'єктивної. Чи об'єктивно записи О. Сергієнка, будучи використані мною без його відома і згоди, посилили тенденційний характер праці? Твердити це, на мою думку, немає ніяких підстав. Усі основні положення праці, ввесь текст її та заголовок належали мені і тільки мені. На цьому тлі читацькі зауваження О. Сергієнка носили надто частковий характер і були прямо викликані, «підказані» моїм текстом. Це була побіжна і суто емоційна читацька реакція, а не обдумане цілеспрямоване втручання в текст. Це зовсім різні речі.

Мені здається, що Київський обл. суд. повинен був заслухати мене як свідка, оскільки без моїх показів встановити істину тут важко.

Я підтримую клопотання О. Я. Мешко, до якого приєднався депутат Верховної Ради М. О. Стельмах, про перегляд справи О. Ф. Сергієнка – насамперед у частині, що стосується його уявної співучасті в написанні «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Крім юридичних мотивів тут, на мою думку, є і суто гуманні: адже Сергієнко хворий на туберкульоз легенів.

Особливо мені дуже тяжко усвідомлювати, що в той час, як мене, автора зазначеної праці, помилували, і я перебуваю на свободі, одним із пунктів звинувачення іншій людині, однією з підстав тяжкого вироку їй залишається уявна причетність до написання цієї праці.

З пошаною І. Дзюба.

20 травня 1974

P. S. Якщо Верховний Суд порушить питання про перегляд справи Сергієнка О. Ф., то прошу викликати мене як свідка.

Ю. Завадський про Бояджиєва

Юрий ЗАВАДСКИЙ,
народный артист СССР

ЛЮБОВЬ ПОЭЗИЮ ОТКРЫЛА

В рецензиях на книги обычно вместе с анализом достоинств полагается «указывать на отдельные недостатки»: один специалист корректно добавляет, исправляет другого. Я не ученый, я режиссер. Мне хочется поблагодарить профессора Г. Н. Бояджиева за его великолепную, на мой взгляд, книгу «Вечно прекрасный театр эпохи Возрождения», не добавляя ни малейшей ложки «дегтя» в эту благодарность. Я знаю Бояджиева уже много лет. Он долго вынашивал замысел книги. И можно с уверенностью сказать, что замысел этот великолепно реализован, что книга о театре Ренессанса – лирическое, почти исповедальное самораскрытие автора, весь он в этой книге, которая является по сути своей книгой его жизни. Книгой его любви. Высокой любви к театру.

Бояджиев обладает счастливейшим даром – чувством театральности. Богатство фактического материала, объемность и глубина рассматриваемых им процессов в историй искусства не высушивают предмет, а помогают автору «разыграть» яркие, запоминающиеся картины из эпохи Ренессанса. Конфликты времени, основные его этапы подтверждаются примерами из поэзии, литературы, живописи. Это укрупняет всю тематику книги, обогащает ее, додает наглядной й убедительной.

Уже само оформление книги, выполненное М. Аникстом, подбор иллюстра-

ций радуют бережным, любовным отношением к эпохе. Это даже не иллюстрации в обычном понимании, а почти самостоятельная линия повествования – от светлой гармонии Боттичелли до трагической конфликтности **Рембрандта** – лики быстро сменяющегося времени. Иногда автор включает в текст описание знаменитых полотен. Динамичные, красочные – как бы ожившие картины, придающие историческому исследованию достоверность воспоминаний. Вот итальянские комедианты с гравюры Калло:

«...жилистые, долговязые, с порывистыми изгибами корпуса, с острыми вскинутыми локтями-крыльями, с вывороченными мускулистыми ногами, с крючковатыми носами- клювами, с резко выпяченными задами. На них широченные шляпы с залихватским пером, а всего остального может и не быть. Художник содрал с этих скоморохов балахоны, панталоны, жилетки и тужурки и оставил их в собственной «шкуре», чтобы играющий, танцующий актер был виден во всей своей одержимости радостью бытия. А если эти дьяволы сцены и одеты у Калло, то их штаны и куртки так прилегают к телу, что суть дела не меняется».

Живописен сам стиль автора, создающий литературными средствами чудесные картины и мимолетные зарисовки. Воображение и фантазия читателя все время получают богатую пищу, заставляя его созерцать, сопереживать, сотворчествовать. Талант писателя, направляемый аналитической мыслью ученого, приподнимает занавес, опустившийся над сценой четыреста лет тому назад, проигрывает перед нами спектакли и заставляет читателя аплодировать так же страстно и непосредственно, как делали это зрители Италии, Испании, Англии в XV–XVII вв.

Жанр этой книги определить довольно трудно. В ней удивительно сочетаются научный труд и художественная проза. Я убеждён, что об искусстве надо говорить художественно, даже если рассказ носит аналитический характер. Разве можно писать иначе о мгновенно исчезающем во времени чуде театра? Книга Бояджиева проникнута атмосферой сценического драматизма. Трехчастная композиция напоминает театральную трилогию с прологом и эпилогом, внутреннее напряжение которой все время возрастает: ликующее веселье первой – «итальянской» – главы переходит в эпическую ге-

роику, светлую поэтичность следующей – «испанской», – тревожные финальные аккорды которой подготавливают последнюю часть – трагически и философски насыщенную «английскую».

Три ступени, три акта большого спектакля, в котором пляшут, поют, лицедействуют, любят, страдают – живут! – люди, подхваченные бурным потоком возрожденческого раскрепощения плоти и духа. В каждом акте есть солисты, знаменующие своим творчеством высшее достижение данного периода: Беолько, Лопе де Вега, Шекспир. Но есть и постоянный герой, имя ему – народ.

«Драма родилась на площади и составляла увеселение народное». Знаменитое утверждение Пушкина о демократических основах драматического искусства превращается в книге Бояджиева в реально осязаемую силу театрального процесса. Народная смеховая культура, бродячие комедианты, эпос, карнавал, коррида – вот «колыбели» нового театра. Надо было, чтобы ренессансное мировоззрение проникло в самую гущу народных масс, чтобы в жизнерадостный вихрь карнавалов, где, по выражению М. Бахтина: «...сама жизнь играет, а игра... становится самой жизнью», влился голос прекрасной современной поэзии и сияющие краски лучших художников.

Степень соединения новой драматургии с формами народного театра – критерий жизнестойкости искусства. Жизнелюбие, яркая театральность, проявляющаяся и в некоторой условности, и в монументальности образов, и в эмоциональной открытости актерского исполнения; сила страстей и актуальность проблем, соотнесение сцены и широкой демократической публики – все это, сохранившееся с давних пор, необходимо театру и по сей день. Гениальность Шекспира-драматурга в его доверии народному театру, которое, как мне думается, происходило из сценической практики Шекспира-актера.

Книга Бояджиева необходима всем деятелям сегодняшнего театра, ибо раскрывает феномен театрального искусства во всех его аспектах, со всеми его сложными законами. Я имею в виду удивительно объемно выписанные и раскрытые автором на конкретном историческом материале взаимовлияние и взаимосвязь трех сфер театрального искусства: драма – сцена – зритель. Разрывать

эту цепочку, возвеличивать одно за счет другого глубоко неверно. Примеров этому в книге достаточно: не найдя пути к сцене и зрителю, осталась достоянием специалистов итальянская «ученая комедия». В то же время автор убедительно доказывает неравномерность развития различных сфер искусства в период становления. Так, в той же Италии площадная сцена, апеллирующая к самому широкому зрителю, создала новую форму театра, лишенную твердой драматической основы – импровизационную «комедию дель арте», традиции которой сохраняются в мировом театре и сегодня. Живая театральная практика, актер, который несет в себе драму й заражает своим искусством толпу, позволили заявить: «Новый театр родился». Но в период зрелости театра необходима гармония всех трех его компонентов. Так было в Испании, где зрители требовали от актеров и драмы действенной и эмоциональной напряженности, где актеры, виртуозно владеющие всеми сценическими жанрами, умели своей искренностью захватить публику, теснившуюся у подмостков, в открытых дворах коралей, и заставить ее сочувствовать, смеяться, восхищаться. Великий Лопе де Вега, воплотивший в своих стремительных стихах народный идеал, всегда ориентировался на живых зрителей, на определенных актеров. От этого – необыкновенный успех его комедий. Его умные, веселые герои и героини с озорством переодеваются, маскируются, лицедействуют, пользуясь средствами театральной игры для достижения прекрасной цели – восстановления попранного идеала, нарушенной справедливости. Открытие, что театр не только забава, зрелище, но и могучее оружие, делает испанского автора очень близким современной сцене. Мне лично после прочтения этой книги захотелось поставить Лопе. Какую его пьесу я выберу, когда и как буду ставить – еще не знаю. Но сам факт, что историческое исследование вдохновляет на конкретную сценическую работу, очень значителен. Мне думается, что Г. Н. Бояджиев рассчитывал именно на такое восприятие своей книги. Раскрывая перед нами «вечные» законы театра, он все время протягивает ниточки от эпохи Возрождения к нынешнему дню, к современной сцене.

Великолепен прием – ни разу, как мне помнится, не использованный до сих пор,– описания современных спектаклей, близких

по духу и стилю ренессансному театру. Введенные в общую ткань исследования, эти описания позволяют уверенно сказать, что театр эпохи Возрождения не только «вечно прекрасный», но и «вечно живой», имеющий право на все новые и новые сценические рождения. Забота о духовных запросах сегодняшнего театрального искусства, проявленная со всей силой таланта и глубиной эрудиции, – вот «сверхзадача» этой книги. И выполнить ее на таком высоком уровне возможно только будучи бесконечно влюбленным в живой театр.

Понимание автором театральных процессов лежит в основе еще одной, очень обаятельной особенности его книги. В ней нет дидактичности. Я сейчас готовлюсь к репетициям «Гамлета», читаю много исследований о Шекспире. И почти все время при этом нахожусь в каком-то двойственном состоянии: мне нужен и интересен фактический материал, изложенный в этих книгах, но я в то же время постоянно внутренне оборонюсь, охраняя свой замысел постановки от навязываемых мне чужих концепций. От Бояджиева мне не надо прятаться и отчуждаться. Его вдохновенное описание «Гамлета» – венца драматургии Шекспира, к которому, как сюжетные линии в главный драматический узел, сбегаются мотивы других пьес: грусть Жака-меланхолика, трагичность Генриха V, самопожертвование Брута, раздумья Ромео, – радует меня, будит мою собственную творческую фантазию. Я принимаю его концепцию, как принял бы спектакль по «Гамлету», поставленный талантливым режиссером. Но мое удовлетворение чужого спектакля не означает, что сам я поставлю такой же. Бояджиев понимает неповторимость каждого отдельного театрального явления, вот почему в его книге нет непримиримого к возражениям диктаторства: «Так, и только так!» Я уже говорил, что учителем является не тот человек, который учит, а тот, у которого учатся. И в этом понимании, безусловно, Бояджиев является настоящим учителем, тонкому и внимательному пониманию искусства которого надо учиться.

«Любите театр!..» Уже много раз говорили о том, что без любви невозможно понимать наше искусство, невозможно его оценивать, работать для него. Я хочу еще раз присоединиться к этому лирическому призыву. Лопе де Вега сказал когда-то: «Умение слагать стихи и любить должно быть природным даром». Мне бы хотелось изменить слова Лопе: «Умение писать о театре и любить его должно быть

единым природным даром». Этим даром были щедро награждены такие выдающиеся советские исследователи театра, как А. К. Живелегов и М. М. Морозов. Этот же дар – одна из ярчайших особенностей творческой индивидуальности Бояджиева. Любовь как основа познания...

Я знаю, насколько эта позиция идиллична. Но когда речь заходит о театре, о его познании, мне хочется присоединиться к прекрасным словам испанского поэта:

Любовь поэзию открыла,
Нас в царство музыки ввела
И живопись изобрела.
Любви живительная сила
Волнует, будит и тревожит:
Любовь – враг тупости
и сна,
И тот, к кому пришла она,
Невеждой быть уже
не сможет.

P. S.

Вже можна й признатися. Місяць-два тому зателефонувала мені делікатна й дуже мила жінка, – вдова Морозова Євг. Михайлівна Буромська.

– *Вы не помогли бы мне в одном деле? Юрий Александрович хочет написать отзыв на книгу Бояджиева. Я вспомнила, как вы ее мне хвалили. Не могли бы вы сделать для меня такую закрытую рецензию?* ***Набросок****?*

Бояджиєв, Завадський, Буромська – безумовно. І через тиждень-два я дав їй сім сторінок про Г. Н. Б. і його книгу, розуміючи, що слід це робити «у стилі Ю. А.». Який, сказала Є. М., почувається дуже зле.

Ось воно й вийшло. У деяких місцях краще, ніж у мене. А про те, що Ю. А. думає про «Гамлета» – для мене новина.

Вийшло. І слава Богу. Я їм обом багато чим зобов'язаний – і Завадському, і Бояджієву.

Травень – 1974

З Варпаховського:

З Леоніда Варпаховського

«Когда у М-да спросили, что такое «отказ», он ответил лаконично: «Для выстрела из лука надо сначала натянуть тетиву. А потом стал рассказывать, как играть финал «Отелло». Прежде чем задушить Дездемону, актер должен сыграть сцену безграничной любви к ней!

«Отход перед движением вперед», замах перед ударом», «приседание перед подъемом».

«Отказ» – див. «Рассуждения о сценической игре» Франциска Ланга.

Эйзенштейн: *«То движение, которое вы, желая двинуть в одну сторону, предварительно производите в направлении противоположном (частично или целиком), в практике сценического движения называете движением «отказа».*

Эйзенштейн:

«И если отказный взмах нужен для удара по шляпке гвоздя, то для «удара» по психике зрителя, когда в них надо «вонзить» тот или иной сценически выразительный элемент, действие ваше вынуждено прибегнуть к тому принципу отказа и в той же принципиальной направленности (хотя, конечно, и в несравнимой качественности)» (т. 4, с. 81).

Це – з його статті «Заметки прошлых лет», правлений варіант, яку я йому вчора повернув. З двома зауваженнями.

* * *

Київ. 30. V. 1974
Від Елі Соловей з Києва:

Лист від Елі Соловей

Ріднесенькі мої Танюки,

надсилаю вам цей свій привіт – «лебедину пісню Солов'я (чому так – з'ясується з подальшого). Стаття, безперечно, дуже «претерпела», але дещо все-таки вціліло. А знущальна ідіотська обкладинка в даному разі править за

символ того, що 17 травня я вийшла заміж, малодушно зрадивши союз старих дів. Напевно я щаслива, бо маю чітке відчуття, що це – єдиний мій варіант, моя доля, моя справді «половинка», але давно свідома і того, що щастя це буде не просте і нелегке. Бо справді «яке їхало, таке й здибало». Робота моя – нічого собі, я їй і за те вдячна, що, хоч на злиденному київському матеріалі, але якось вона наближає мене до вас. Були на двох переглядах. У театрі Франка – «Шоколадний солдатик» Шоу. Кажуть, років 30 тому йшов він у Рос. драмі, був собі «изящный пустячок». А це вийшло грубо, топорно, пошло. Ставила якась тітка за експлікацією Б. Равенських, все – несмак і непрофесіональність. У Рос. драмі – «И земля скакала мне навстречу» П. Загребельного, так це взагалі жах. Студенти в мене є дуже цікаві і славні, і контакт потроху зміцнюється і за Академією ще ні разу не пожалкувала. Але надто вже на мене насіли з усякою роботою, особливо громадською. Я так засапалася і схудла, що мене рідна мама не впізнала (ми розписувалися в Чернівцях, а весілля, всупереч нашим благанням, було в селі Турильче на Поділлі, як і годиться – на все село). На довершення всього зробили мене секретарем виборчої комісії, так що агітпункт мене вже просто доїдає. Взагалі треба багато гумору і мужності, щоб пережить медовий місяць. Живемо як цигани: то в гуртожитку, то на покинутій дачі, то в знайомих, якщо кудись виїздять хоч ненадовго. Вже й виробили форму взаємозаспокоювання: в найскрутніші хвилини думаємо про те, як гарно й кумедно все це буде колись пригадувати… Але й справді не

дуже тим переймаємось, бо це не найбільші наші проблеми, хіба що – похідні від тих…

Напишіть мені, Танюки, хоч два рядочки, а краще – більше. Я дуже за вами скучила, а Василь вас так давно і добре від мене знає, що й він, можна сказати, теж. Звичайно, мрію про зустріч, коли зможу вам його представити. Він по найсерйознішому рахунку наш, це я вам точно кажу. Цілую вас, відгукніться.

Ваша Ліля,
котра – заміжня дама, і це
всіх так смішить, що просто
качаються, дригаючи ногами.

* * *

28. V. 74 г.
Від Ю. Розумовської з Одеси:

Листівка від Юлії Розумовської

Дорогой Леонид Степанович!
Напоминаю Вам о себе.

Вокруг меня продолжается известного Вам рода «тенденции». Усиленная заинтересованность в наследии литературном... Не напишете ли Вы мне в своей осведомленности – пару слов, – полезных советом.

Появился Лабинский. Просил принять его и Г. Довбищенко. Они подали в издательство заявки на две книги. «Черновицкий театр» и «Земля», которую они хотели издать наподобие своей книги о «Гайдамаках» – «Поема народного гніву». Я встретиться **отказалась.**

У меня в Москве есть знакомые, хорошо владеющие русским – украинским. Но все-таки хочу посоветоваться в Вами. Знаете ли Вы хорошего переводчика с украинского на русский и, при этом исполнительного в обещанных сроках. Не заинтересованы ли Вы сами в такой работе? Что слышно в издательстве «Искусство»? Надеюсь получить ответ.

Всего доброго Вам

– Ю. Р.

Л. Т. Сам би я Василька не став перекладати, бо то мала б бути **редакція**, а не переклад. Самого Василька нема, і домовитись з ним про правку низки **концептуальних речей** уже не можна. Сама Розумовська не в матеріалі.

Так, вона не йме віри киянам, які вкрай несміливі у проблемі «Лесь Курбас – Микола Куліш – Василько – «Розстріляне Відродження». Авжеж, було б добре видати і це, хай будуть різні погляди. Але передовсім потрібен **текст.** Я його не маю. Отож, не маю і рішення. Тим більше, що «Искусство» **не буде цього друкувати.** На те багато знаків.

* * *

Копії двох листів Івана Світличного

Листи Ів. Світличного до Л. Світличної 25.02.74 р.

Дорога Льолічко!

ЗВІТНИЙ період у мене був дуже небагатий на події, і тому писати мені на серйозні теми не дуже є про що. Листи до мене доходять циклічно, і саме зараз була фаза безлистовності. Справно, акуратно і вчасно я отримую листи тільки від Тебе і вже звик до цього так, що соли Твій лист затримується, я вже починаю турбуватися: що б це значило? Чи не занедужала? Хоча при тій завантаженості роботою, побутовими клопотами та ін., яку Ти витримуєш щодня, можливо, нездужання було б для Тебе єдино можливим відпочинком, і листи від Тебе я тоді отримував би не менш справно. Але людина вже так лаштована, що поза всякою логікою звикає до регулярності, і коли та регулярність порушується, то це діє на емоції.

Моя безлистовність цього разу посилилася тим, що мені конфіскували лист від Надійки. Коли конфіскують листи від когось іншого, це і так важливо, бо врешті все можна надолужити. А від Надійки я ж римую раз на 2 місяці, і конфіскація означає, що розрив між листа-і тепер буде 4 місяці, а це все-таки малувато. Я з цього приводу писав заяву на ім'я адміністрації Надійчиного табору з проханням дати їй можливість написати листа замість конфіскованого, а Ти радь їй, щоб з

такою самою заявою до своєї адміністрації звернула-й вона: за законом замість конфіскованого листа мають надавати право написати іншого. А крім того порадь їй, щоб вона до мене безпосередньо не писала, хай краще звертається до Тебе, а Ти вже сама вирішуватимеш, що писати мені. Я, звичайно, дуже хотів би мати листи безпосередньо від неї, але наражатися на подвійну цензуру немає сенсу, забагато й однієї.

Веселого листа отримав я від Михасі. Вона пише в основному конференцію з питань культури мови, але написала таким бездоганно-оптимістичним тоном, що їй міг би позаздрити не тільки покійний Остап Вишня, але й безсмертний Швейк. Я, у всякому разі, і атмосферу конференції уявив непогано, і посміявся від душі; естетики мають рацію: трагедія і фарс не такі й несумісні, як думали колись класицисти.

А вчора, як продовження тієї самої теми й тієї самої розмови, отримав № 1 «Мовознавства» з передовицею, де інформація про конференцію подається детальніше і в трагічнішому світосприйнятті. Мені, поза сумнівом, ближчий стиль Михайлини, але й «Мовознавство» не позбавлене рації, особливо як на це подивитися збоку: до чого, справді, можна дійти! У Талмуді, кажуть, є такі слова: «Якщо людина вмирає, то це надовго, а якщо вона дурна — це назавжди». Слово «надовго» передає віру в те, що на Страшному суді мерці встануть, а на глупоту людську і Страшного суду не буде. Хіба це не трагічно, для тих, звичайно, хто не надовго, а назавжди? Біда тільки, що ці часові категорії легко оцінюються збоку, але ті, чия доля визначена назавжди, свого становища не усвідомлюють з талмудною чіткістю і трагедійність адресують усім, крім себе. А тим часом насправді тон, яким послуговується «Мовознавство», стосується всіх: і того, про що пише «Мовознавство» (справа перекладу, звичайно ж, загальмована, і невідомо наскільки), і того, хто це пише, — питання тільки, кого більше. Як на мене, заздрити не варт нікому, але якби мені надали право вибирати в тому своє місце, я не вагаючись пішов би за Михасею — в вогонь і в воду і на край світу; і хіба Ти за це ревнуватимеш?

Від мами я за звітний період не мав листа, і з Твого листа я розумію, чому: смерть тітки Вірки, весілля, всілякі клопоти. Ти, будь ласка, напиши їй від мого імені приблизно так:

<...> далі сторінки 3 і 4 були конфісковані

... От приблизно так передай мамі, щоб вона не турбувалася про мене, бо, серйозно кажучи, про їжу, одяг, здоров'я і т.п. і справді мені й про мене турбуватися не доводиться. Особисто я маю інші справи й інші клопоти, живу зовсім іншими питаннями, а побут, як і дома, не обкрадає мого життя: дома ідеальні умови створювала Ти, тут — держава, і тут і там я в цьому плані на долю не скаржився і не скаржуся. Доля моя не ідеальна, це самозрозуміло, і якби я жив життя наново, я багато, дуже багато чого в ньому змінив би, прожив би не так, але міняти свою долю на чужу, якби це й було можливо, я б не захотів: слава Богу, що це й неможливо.

До речі, адресу свого тезка отримав, але йому ще нічого не висилав, бо все-таки хотілося б мати хоча б мінімальну певність, що він мого листа прочитає, а я зараз такої певності не маю. Що Ти думаєш з цього приводу?

Ти цікаво пишеш мені про листування Реріха, але, на жаль, того випуску «Прометея» тут немає і сам я його листів прочитати не можу, а без контексту всього не зрозумієш. Загалом — читати тут є що і є література дуже цікава, але про систематичність не може бути й мови, «Книга — поштою» працює погано і багатьох книг дістати зовсім неможливо. Скажімо, я серйозно вивчаю французьку мову, щойно закінчив перший курс за програмою інститутів іноземних мов, на тім тижні візьмуся за другий курс, але вивчаю за чужими підручниками, сам виписував кілька разів і підручники, і словники, але не отримав нічого. Справно висилає тільки «Академкнига». Але от Михася радить збірку З.Доленги-Ходаковського, але коли мені вдасться її придбати, я не знаю. Може, її краще було б там якось замовити? Як Ти гадаєш?

Нарешті, я отримав оригінали Бодлера і Десанки — можливо, не всі, але, гадаю, більшість. Оскільки Ти надіслала мені також нумерацію цих віршів, я перерахую Тобі, які номери я отримав, а Ти визначиш, усе чи не все до мене дійшло.

Отже:

1. *Десанка — вірші № 13-18, 24-25, 30-33, 40, 59, 63.*
2. *Бодлер — №7, 8, 14, 15, 17, 18.*

Бодлера, крім того, маю російські переклади — «Альбатрос», «Неудача» і «Соответствия», але без французьких оригіналів — очевидно, Ти їх оригінали також висилала, але вони до мене ще не дійшли; будемо сподіватися, ще дійдуть. У всякому разі, я вже маю цікаву роботу і в наступному листі постараюся надіслати також щось із Бодлера. Починатиму я з нього, бо хоч Ти й пишеш, що Десанка зрозуміла й без словника, та зрозумілість буває обманною, я, у всякому разі, без словника перекладати не ризикую: навіть і одне слово, зрозуміле неправильно, може зіпсувати весь переклад. А сербохорватського словника я ще не маю, хоч також замовляв уже кілька разів (французько-російський словник, хоч і не мій, тут є). З Бжехвою простіше: якщо якогось польського слова я й не знатиму, з'ясувати його значення неважко — колись же, за термінологією Білодіда, це була друга рідна мова3. І якщо я зараз не надсилаю Тобі (для Ярика) чогось нового із Бжехви, то тільки тому, що був настроєний на іншу хвилю і займався іншими справами, головно — словником (а я з однієї хвилі на іншу переключаюся туго). Та для Ярика я й так уже висилав чимало, треба щось і для Тебе і, щоб спокутувати свою провину перед Тобою, надсилаю Тобі поезію — хоч і не свою, але — як на мене — дуже вартісну:

ХИРОМАНТИЯ

Причалить в гавань,
где скопляется судьба,
укрыться за высоким молом
от ветров страданья,
прислушиваясь к звукам
из обглоданных костей мечты,
и расплетать неторопливо
стопы.
Себя осилить и,

связав расщелины ладоней,
застать судьбу врасплох
и горько посмеяться
перед шеренгами
вышколенной тоски.
Над пропастью морщин
— не оступиться —
внимать с усмешкой
бездны монолог,
опережая свой черед,
взойти на острия извилин
и ринуться на будущее,
покатываясь от смеха
над лопнувшим сердцем
в обрывах сосудов,
схожих
с парашютными стропами,
и, запутываясь,
ужаса не испытать
и не распутывать,
ничего не распутывать —
улыбаться.

Не знаю, як кому, а мені такі вірші подобаються. От я прочитав у № 1 «Нового мира» нові вірші Вознесенського і бачу, що їм далеко й далеко до цього та подібних.

А як їх сприймає дядько Лев?

Я нещодавно прочитав його статтю про Гете із збірки «Мастерство перевода». Цікава стаття — не тільки новизною матеріалу, але й спрямуванням: Гете був демократ послідовний і безкомпромісний — тут важливе саме визначення ступеня демократизму, а поруч з Гете — в цьому плані — кого можна поставити? Для такого рівня, на якому був Гете, потрібен не тільки розум, потрібна мужність, а на це здатні небагато хто. Авторові статті можна позаздрити: він глибинно причетний не лише до Гете в минулому, але й до сучасного — я це знаю не тільки з його листа, але й з преси, газети

ж я читаю, шкода тільки, що цілої збірки «Мастерство перевода» я так і не придбав, хоч і замовляв її кілька разів, може, там іще є щось цікаве.

Так само я вдячний, звичайно, дядькові Левові за рекомендації, що варт прочитати (деякі його рекомендації дивним чином збігаються з порадами М.Білецького), але знов же таки — як те придбати? Якби ж то те можна було замовити якось гарантованіше! А то й минулого року він радив придбати «Французские стихи в переводе русских поэтов», хрестоматію французької літератури (і там, і там є оригінали французької поезії), «Синонимический словарь русского языка» тощо, я все те замовляв по кілька разів, за французьку поезію ладен був заплатити й великі гроші, але ні в якій формі звідси цього дістати неможливо (та я не знаю, чи це можливо й там, на свободі). Це я вже вдарився в безпредметні фантазії, але Ти і за листа, і за поради, і за статтю, і за все-все подякуй якнайсердечніше.

Маю поштівку з цікавим виданням малюнку Львівського оперового театру (роботи Гебус-Баранецької) від Галинки С. Вона, бідака, ще не прийшла до тями після хвороби, в її листі багато мінору, й зумовлений він не лише хворобою — я все це розумію, — вона навіть пише, що змінилася так, що я її й не впізнаю, але я не сумніваюся, що стан той — тимчасовий, і зміни свої вона аж надто перебільшує: людина, яка б змінилася так, як вона думає, про себе так писати не змогла б. А Галинка пише про себе, виходячи з тих засад, якими вона керувалася й раніше: міняється, отже, її стан, міняються обставини, а не вона сама, у всякому разі, не так дуже міняється, як їй здається. Я розумію, як це нелегко бути їй без майстерні, не мати можливості навіть зосередитися як слід — все це так, і це дуже шкода, але в її листах я чую ту саму Галинку, яку я знав і раніше, — і раніше, траплялося, бачив у такому стані, і в усіх станах вона була мені близькою, і близькою лишилася й тепер — незважаючи на всі стани й обставини. Аби тільки вона не покидала своєї роботи! — ото була б зміна, якої я не зміг би зрозуміти. Але так же й не буде, у всякому разі, тепер.

А лист із фотознімком я отримав — подякуй їй від мене і скажи їй: шкода, що книгу Брайчевського вона не дочитала до кінця — там останній розділ найцікавіший. Хоча Рибаков для неї справді може бути цікавіший. Вона чекає нової книги Рибакова, а чи знає вона, що в 72 році вийшла книга Рибакова «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»? Я цю книгу замовляв кілька разів, але так і не дістав — вона, думаю, може там, у Києві, дістати прочитати.

Як вона почувається зараз?

А Ти, дорогенька, виявляється, гіпотонік? 75/55 — до чого Ти докотилася? А я, навпаки, йду вгору: маю 160-170 на 100-115. Може, нам кооперуватися, скласти наш тиск докупи та поділити порівну — якраз було б те, що треба.

Ти знаєш, я здивувався Твоїм математичним здібностям: «мої» гроші Ти вираховуєш точніше за мене. Днями я поцікавився своїми капіталами і виявилося, що в мене на тому київському рахунку трохи більше 300. (Ти вирахувала правильно, але не могла врахувати витрат, про які Ти не знаєш). Сума, звичайно, немала, але не та, що я думав.

Я не хотів цього робити, але мені доведеться завдати Тобі трохи зайвих турбот. У мене зібралося чимало книг, а тут є певна норма ваги, яку можна мати при собі, решти треба так чи так позбутися. Частину книг (художні) я віддаю у бібліотеку (так роблю не тільки я), частину розшматовую — потрібне вириваю, непотрібне викидаю, а деякі, що будуть мені потрібні потім, я перешлю Тобі; я їх уже відібрав і передав для пересилки. Розумію, що це нахабство — навантажувати Тебе ще й такими клопотами, але що маю робити? Цінні речі, жаль викидати, і при собі тримати ніяк. Коли їх Тобі відішлють, я напишу Тобі список — дещо, якщо захочеш та буде потреба, можна буде й реалізувати.

Хотів уже кінчати на цьому, але прийшла пошта і принесла чергового листа від Тебе (лист № 9 від 16.02.74), тепер я можу продовжити лист і відповісти на деякі Твої питання.

Чому Ти не дочекалася листа від Надійки, я вже написав, і Ти тепер знаєш.

Сьогоднішня пошта принесла мені 4-й том Словника української мови і збірку пісень Доленги-Ходаковського — так що я з своїм песимізмом на цю тему поспішив. Але жодного іншого видання з цієї серії, видрукуваного після 71 року, я не маю і ні в кого тут не бачив. Знаю, що вийшли «Співанки-хроніки», пробував їх дістати, але з того нічого не вийшло. Чи є вони ще в «Науковій думці»? І як їх можна було б замовити? «Контекст-72» можеш заганяти хоч і обидва примірники — я вже маю тільки один, але його мені досить. «Проблемы структурной лингвистики» я не замовляв і ще не знаю, чи замовлю — дуже хотілося б познайомитися, але «нельзя объять необъятного»; отже, Ти тримай куплену, поки я щось про це напишу (а може, й не напишу нічого). Надалі запам'ятай таке: всі важливіші видання «Науки» та «Наукової думки» я замовив і в міру виходу їх отримуватиму — отже, Ти з цих видань не купуй нічого. Натомість я нічого не замовив і не знаю, що виходитиме у видавництві «Прогресе» — там іноді бувають дуже цікаві речі; якщо трапиться щось цікаве, треба буде діставати в міру можливості.

А зараз, якщо будеш на Хрещатику в двоповерховій книгарні або в педагогічній на Подолі, постарайся придбати «Частотный словарь современного русского литературного языка» Э.Штейнфельда (М., Прогресс, 1973), про нього недавно повідомило «Книжное обозрение», це видання не дуже користуватиметься попитом, але мені воно необхідне.

Дуже мені приємно, що Ти так добре читаєш вартісну літературу. Я, на жаль, «Прометея» тут не маю і Честертона тому не читав, але я радий, що Тобі імпонують ідеї, про які Ти пишеш. Тут у нас розбіжностей я й не сподівався: що муж і жона — одна сатана, це придумано не нами, але чому б нам бути проти цього?

Сам я есеїстикою не займаюся, мій основний і майже єдиний жанр зараз — епістолярія. Іванові листа я на цьому тижні постараюся відправити і дуже хотів би, щоб він його отримав, дуже хотів би, щоб він його прочитав — може, у нас зав'яжеться якась розмова, говорити нам є про що. Тим паче,

що раніш він, як і я, був толерантний, і ми могли б обмінюватися думками, не псуючи особистих відносин. Як Ти гадаєш? Ти так і не відповіла на питання: чи бачила Ти його? Чи приходив він до Тебе і чи цікавиться долею своїх друзів? Напиши мені про це, і то детальніше.

Крім того, як писатимеш, не поспішай і формулюй свої думки чітко, бо от Ти пишеш про вірші Фальківського, а я не все зрозумів — чи я, склеротик, сам уже забув, про що Тебе прохав, чи Ти моє прохання не зрозуміла (я також стиліст не першокласний), але ця тема зовсім у мене випала з уваги, і я не зрозумів, про що мова. Я розумію, що Ти страшенно стомлюєшся і Тобі не до листів буває, але тут я можу Тобі тільки поспівчувати, але допомогти — чим і як? Будемо сподіватися, колись і якось...

Попроси, будь ласка, Юрка, щоб він не ображався, що я не відповів на його цікавий для мене лист: у мене ж можливості далеко не такі, як у нього; але я сподіваюся згодом відповісти; а може, він відповідь і на свій лист знайде в якомусь іншому моєму листі, хоча б і не до нього. У всякому разі, я від нього чекаю листа. Про Світу я вже й не кажу — вона й сама знає.

Такий у мене святковий настрій буває від Ваших — Твоїх, Світиних, Михасиних, Галинчиних — листів, що Ви там собі, маючи інші життєві втіхи й радощі, і уявити не можете: духовне спілкування і взаєморозуміння, власне, становить сенс мого життя, а все інше — додаткове.

Дякую за поштівки — особливо мене потішили з писанками: я одразу згадав наш спільний ювілей з Аллочкою6, місцеву радіопередачу і фразу про те, як кури України несли яйця, розписані за народними мотивами. Ти пам'ятаєш той момент?

Поштівками до свята 8 березня я, на жаль, скористатися майже не зможу, хоча — Ти розумієш — і хотів би дуже. Як казали давні римляни, часи міняються і ліміти разом з ними. Хочуть мої любаски чи не хочуть, а мусять це зрозуміти: куди від цього дінешся? Отже, зі всіх присланих я повертаю тільки

одну — Тобі, моєму повпредові, а вже Ти запевни й інших, багатьох, що я їм зичу щастя якнайпалкіше і якнайщиріше.

А тим часом бувай здорова і щаслива. Вітай усіх-усіх.

Чекаю Твого слова. Цілую. Твій І.

* ** ** ** ** ** *

13.03.74 р.

Дорогенька моя! Золотенька моя!

Пишу Тобі цього листа до Твого дня, до Нашого дня, до свята, яке Я ставлю над усі інші свята, пишу раніше, трохи завчасно, щоб не було пізно, пишу на трояндах і бузках, звичайно, мальованих, а хотілося б вітати Тебе живими, хотілося б... та багато з того, що хотілося б, не є тепер можливим. Та й те ще невідомо, чого в моїх, дарованих не так і щедро, трояндах було більше: пелюсток чи колючок; сам життєвими втіхами не дуже дорожив і Тебе втішав не дуже...

Але зараз, у Твій день, у Наше свято, я Тобі написав тріолетом:

І нині — будь! І прісно — будь!
Зигзице! Ярославно! Ладо!
Моя Ти радо і порадо —
І нині — будь, і прісно — будь.
В шаленім нурті велелюдь
Високим ритмом, чесним ладом
Сто тисяч — будь, і ще раз — будь,
Зигзице... Ярославно... Ладо...

Естети-пуристи можуть знайти такий стиль надто пишним і (муж і жона — одна сатана!) нескромним. Частково я це визнаю, бо:

І Ти, і я, і ми з Тобою
В союзі мужа і жони.
Збулись прокляття двоїни:
І Ти, і я, і ми з Тобою

Перекантовані обоє
На статус одно-сатани,
Бо Ти, і я, і ми з Тобою
В союзі мужа і жони.

Але, визнаючи слушність народної мудрості, я заявляю категорично: всі дифірамби і мадригали адресовані Тобі, тільки Тобі, а я від ювілейних троянд претендую тільки на колючки.

На жаль, я не зможу бути не лише за Твоїм ювілейним столом, не скоро ми побачимося й тут. Я Тобі вже писав, що в січні мене позбавили одного короткого побачення. Тепер, у березні, я маю ще одне позбавлення — отже, коротких побачень цього року вже й бути не може, а про особисте гадати рано: поживем — побачимо. Я до всіляких обмежень звик, але прикро, коли палка, якою карають, має два кінці — один по мені, а другий по Тобі та мамі. Але нічого не зробиш, така селяві.

Моє життя тече розмірено рівно, строго режимно4. Для такої незібраної ліричної натури, як моя, це має свої переваги. Ти ж знаєш, як погано я планував своє життя дома. Тут ця проблема відпадає зовсім, про побут можна майже зовсім не думати, можна майже цілком зосереджуватися на своїх філологічних студіях; у Києві, коли не було під руками книжок, я взявся було віршувати сонети, а тут до рим щось серце не лежить. Є що читати, є як займатися словником, а це в мене виходить краще, захоплює більше. Єдине з поетичного, чим хотілося б займатися — це переклади. Бодлера я вже почав перекладати. І не тільки я. Ось три переклади вірша «Людина і море», прочитай і — разом з друзями, Михасею, Миколою, Маестро — визнач і напиши мені, котрий кращий:

I

Свободолюбне — тільки море й ти!
Як в дзеркалі, у хвиль невпиннім гоні
Свою ти бачиш душу, а в бездонні
Твій дух таїть не менше гіркоти.

Пірнати солодко й зринати з тоні,
Обнявши обшир двійника — пливти!
Втопити гул гіркої самоти
У диких хвиль нескореному дзвоні.

Обоє ви затаєні й таємні:
Чи хто сягнув твоїх, Людино, прірв?
Хто море звідав до підземних нір?
Ревнивці суті власної недремні.

Отак споконвіки — лиш море й ти —
Обоє без жалю й вагань у серці
Зійшлися, жадні жертви, в жахнім герці
Борці відважні, недруги-брати.

II

Людино вільна! Вічно будеш ти,
Як дзеркало своє, кохати ніжно море;
Воно — Твоя душа; гіркі його простори,
Та в прірвах дум твоїх не менше гіркоти.

В своє зображення ти любиш поринать
І обіймать його руками і очима,
Щоб серцю дать від власних бур спочинуть
В стихії цій, що дика і страшна.

Обох, таємних, вас нікому не збагнуть.
О, хто сягне до дна твого, людино?
О море, хто пізна скарби в твоїх глибинах?
Ревниво кожен з вас ховає таїну.

І все ж віками вам стає снаги
Безжально й люто битись між собою,
Бо так ви любите і кров і смерть обоє,
О вічні вояки, брати і вороги!

III

Людино вільна! Дух, споконвіків
Із морем збратаний! Незглибні води —
Твоє свічадо. В нім ти віднаходив
Безодні духу, як воно, гіркі.

Ти поринаєш в той глибинний скарб
І топиш зір у нім, а серця крики
Тамуєш невпокореним і диким
Перешумом його жалів і скарг.

Обоє ви — похмура, потайна
І ревна варта безмірів в безодні.
О море, хто збагне скарби підводні?
Людино, хто осяг тебе до дна?
Минають в нескінченності віки,
А ви, звитяжники немилосерді,
Богуєте в кривавій січі й смерті.
Брати запеклі, вічні вороги!

Отож — який переклад кращий? Чекаю Твого слова і Твого вироку.

З цим листом я проти графіку трохи припізнився, бо все чекав Твого наступного листа (останній, що я отримав, одинадцятий, від 24 лютого), а його нема та й нема, хоч скоро вже мине півмісяця, як він у дорозі; мабуть, він чекає свого наступника, щоб прийти з ним у парі.

Отримав нарешті листа від мами (третього), а також поштівки від Михасі, Наталочки, Оленки Антонів, Надійки з Лисичанська та листа від Юрка (з рефератом статті Шамрая). Кланяйся усім їм низенько.

Тепер трохи про книжки. Із списку літератури, що Ти прислала, я замовив тільки лінгвістичну літературу, але оскільки дуже непевно, чи я зможу її отримати, спробуй чи попередньо замовити, чи якось дістати хоча б книги де Соссюра

та Бенвеніста, а також «А.Н. Островский» В.Я. Лакшина (із серії «Жизнь в искусстве») — судячи з його статті на цю тему (в «Новом мире»), це має бути щось дуже цікаве. Зверни увагу, що Бенвеніст уже вийшов. Замовив я також, але також, мабуть, безнадійно, книгу Л.А. Новикова «Антонимия в русском языке» (вид-во МГУ, 1973) — якщо трапиться, також придбай. Все це речі, які — коли буде дубляж, — легко можна буде збути.

Звертаю також Твою увагу на «Каталог інкунабул» і «Папір та філіграні на українських землях» (видані, мабуть, у «Науковій думці») — речі, мабуть, цінні й корисні, але тут мені вони не зможуть стати в пригоді (про них я вичитав у «Друзі читача» № 9) — подивися і вирішуй сама, придбати чи ні. А впорядковану Г. Логвином книжку Ти бачила?

А Михасю попроси (вона ж листується з Зіною) дізнатися про рекурсивний словник української мови, що мав вийти ще минулого чи позаминулого року. Чи вийшов він? І чи можна його дістати?

Надійка вже, мабуть, Тобі чи мамі щось написала. Чекаю вісток від неї, бо я її листа не отримав.

А чи отримав мого листа Іван? Я йому відіслав ще в кінці лютого (чи на початку березня).

Радий, що Ти відвідала Дмитрика. Я й не уявляю, який він, уже школярик! Десь його тато, кажуть, ще глибше усамітнився, але не знаю, чи правда. Перекладами займатися самому, звісно, краще, але ж не з його характером і не з його здоров'ям. Це більше в моєму стилі.

Мама пише, що у вас уже весна, снігу вже й зовсім немає, а в нас іще все в снігу і коли він танутиме, ще не видно.

Ну, дорогенька, бувай. Ще раз цілую Тебе міцно. Будь!

Твій Іван.

Субота, 1 червня

Мейєрхольд і Варпаховський

Леонід Вікторович готує книгу про режисуру; крім мемуарного, там буде і теорія. Варпаховський – режисер гарний, і книга в нього виходить потрібна й цікава.

В чому полягає моя участь? Торік він показав мені рукопис на предмет стилістики, а оце в квітні знову попросив уважно прочитати.

Минулого разу мене дуже зацікавив мейєрхольдівський «тормоз» и «отказ». Але з «Графом Нулиным» він міг би вибрати й точніші рядки для ілюстрації «отказа» (описывает состояние скуки, которое охватило героиню… она… не может сосредоточиться»). І «гальмуванням» для нього після «Вдруг колокольчик зазвенел» стають десять рядків від «Кто долго жил в глуши печальной» до «…и смолкнул за горой». Приклад більше пейзажний, ніж діловий.

Так він і надрукував той спогад у збірці «Встречи с Мейерхольдом» (1967).

Я переконав його, що там у Пушкіна є **кращий** зразок «гальмування» і «отказа». І виписав Варпаху рядки від «Влюбленный граф в потемках бродит»… до «И вдруг упал к ее ногам». Бо там перед «вдруг упал» – блискучий «відступ», сценічний жест – від «навпаки»:

Он входит, медлит, **отступает**.

Оце «медлит, отступает» і є вже мізансцена від Мейєрхольда, саме те бажання, про що в розділі про отказ…

А тепер у рукописі, поданому до ВТО, Варпах **переписує** цей епізод у «новому ключі», – виявляється, це він ще тоді, в 20-х, «бросился к Мейерхольду», «с распиравшим меня открытием», Мейєрхольд його ніби охолодив, показавши, що у Пушкіна – «Он входит, ищет, отступает…» (!)

Ці маленькі ігри запізнілої гордині – теж театр. Одного актора (в даному випадку – режисера). Якби все було так, як розповідає тепер Варпаховський, чому він цього не розповів у першоваріанті опусу? Забув? Хто в це повірить? Та й звідки Мейєрхольд узяв інший «варіант» пуш-

кінського рядка? «Он входит, ищет, отступает»? Такого ніде не було друком. Але ця «помилка» Мейєрхольда потрібна Варпаховському для самоствердження («помню, как я был горд, что обнаружил текстологическую ошибку»).

А для чого Л. В. дав мені **вдруге** перечитати цей розділ? Елементарно. **З поваги до нього** я повинен знати, що мій підказ – **випадковий збіг**, позаяк ще в 20-х – 30-х все було он як… (!)

Нехай буде гречка. Звичайно, я не сказав про це Варпаховському ні слова – йому було б неприємно.

Зауваження до наступних розділів пішли краще. Хоч до моїх «але» стосовно Шатрова («Шестое июля») й Леніна – Свердлова він поставився **негативно.** «Вы же не мальчик, должны понять, без этой статьи книге ходу не будет. Царев не пропустит. У них и без того ко мне претензии – режут по живому».

Вірю. Видавництво «ВТО» – найзаскорузліше. Та мені здається, таких авторів, як Варпаховський, вони й не читають. Авторитет. «В печать!»

Опис його роботи над виставою (підготовка, місце дії) – цікавий. Для театрознавчої реконструкції вистави – скарб!

Проте Спиридонова, Блюмкин, Свердлов – то все міфологія заднім числом, «вопросы ленинизма». Смирнов грав Леніна звично й фахово, але за великим рахунком це все-таки **штамп.**

Я не сказав Варпаховському, що під виглядом документу і в театрі Станіславського, і у МХАТі дають **міф**, подібний до взяття Зимнього (кадри з Ейзенштейна, які подають тепер як «документ»). Гадаю, він сам це розуміє. Як і Шатров.

В цьому сенсі цікавіший опис вистави у Лондоні – з 1425 фотосвітлинами (стільки було делегатів на з'їзді) («Леди и джентльмены! Вглядитесь в эти лица!») Другий фортепіанний концерт Шостаковича (!)

В Лондоні Леніна грав не Смирнов (захворів) – В. Н. Муравйов. І в ньому теж був новий аспект, бо він старих штампів не знав.

Крім того.

Дуже точно пише він про Російську драму («На дне») (хоч і тут недоречно приплітає Леніна – «Что делать» (1902) й указ «народным массам путь борьбы». Я б викинув тексти про «намеки» («не для **намеков** должны театры извлекать лучшие творения прошлого»). (Між тим Давид Боровський пропонував грати «На дне» в реальному підвалі театру між каналізаційних труб – це був би не «намек»?)

Про «Маскарад» він розповідав мені гостріше, цікавіше, без театрознавства. Полемічно до мейєрхольдівської постановки. Враження, що хотів цю назву поставити ще десь. Може, і поставить. За кордоном? З Боровським?

«Оптимістична» була в нього так собі (акторськи провалена), але про це не прийнято говорити. Київ – офіціоз – патос. Про виставу 1967 року в нас мови не було.

В «Заметках режиссура» – стаття 1972 року. З одного боку, «Примером большого режиссерского успеха может служить спектакль Ю. Любимова «А зори здесь тихие» – «замечательная победа театра». А ось «Тартюф» – был поставлен в пренебрежении к пьесе. Исполнительская сторона режиссерского искусства была забыта полностью» (в підсумку – «провал», що **далеко не так.**

Одне слово, книга буде полемічна й запальна. Забагато театрознавства. Але й багато слушного – саме про режисуру як фах.

Неділя, 2 червня

Ось і сперечайся з містиками! Я не дуже вірив у те, що загибель «Титаніка» (тобто такого ж гіганта, як «Титанік», з тими ж прикметами!) була описана в художньому творі з точністю до дрібниць багатьма роками раніше.

І ось – передають – з Англії:

Там вдень по телебаченню йшов репортаж (художня фантазія) на тему вибуху на хімічному заводі у Флікборо. За годину-півтори після неї саме на цьому заводі, в цьому місті – сталась жахлива аварія, – майже за описаним раніше сценарієм.

Як це пояснити?

Лев Адольфович: «Так кого вы, Лесь, поздравите с днем рождения? Шафаревича – или Юнну Мориц?»

Жодного з них. Шафаревич десь там «в заоблачных высях», я від нього на великій відстані. Та й від Юнни з її вдачею краще триматись подалі. Згадка про неї відразу являє мені Леона. Що ж там сталось між ними **насправді**?

Понеділок, 3 червня

Передгастрольна суєта.

Дуже стривожений дзвінок від Андрія Кутерницького. Йому хтось там наспівав, – «Еще не вечер» заборонять. На цьому тижні.

Прочитав цікаву, але не нову статтю Ж. – П. Сартра «Le fantôme de Stalin («Temps modernes») – на емоціях від окупації Угорщини в 1956 р. Радянський соціалізм як привид Сталіна. Нового мало – цікаво інше: разюче розчарування «лівого» (прорадянського) Сартра.

Перекладати нема сенсу.

Сартр і фантом Сталіна

Купив у букіністиці «Историю европейской сцены» П. О. Морозова (С. Петербург, 1903). Школярство, але принаймні є система. Візьму на гастролі – там часу буде більше.

У лютому було 100-річчя Мейєрхольда (вистава в Бахрушинському музеї, спецпогашення конверта (мені подарував його Варпаховський), урочистий вечір в залі ім. Чайковського. Слово там мав Мих. Царьов, його текст – у травневому числі «Театру».

Для Царьова – текст вагомий. Гостроти уникнув, «настоящий коммунист» – але все одно ґрунтовно й **корисно.**

В тому ж числі – «Семь станций Рачия Капланяна», там є про «Річарда IV». Добре.

А в 6-му числі, який ще не вийшов – моя рецензія на книгу Йосипа Кисельова. Номер – пушкінський, вони брали у мене й мою «пушкінську» репліку. **Яку потім не дали**. Тому

вирішили дати рецензію – в плані, так би мовити, урівноваження?

Дуже гарна рецензія Лотмана на Анастасьєва – не пропустити б! Принаймні, так переказали з журналу Неллі.

Якщо повернутись до лютого, то в № 2 – потрібна мені (й іншим!) стаття Завадського про Мейєрхольда. Там й інші матеріали – про Мейєрхольда – і **самого** Мейєрхольда.

Вівторок, 4 червня

Зустріч з Валентином Нікуліним. Скромняга, та знає собі ціну, бо таланту не заперечиш. Сенс розмови – хоче записати на «Мелодії» пластинку – **наші зонги.** Співає він їх не просто переконливо – це окремий жанр, авторська пісня. Пафос, схований за сердечною інтонацією. Він блискуче переносить Євтушенка в **наш час,** в посттаганківський світ. «Современник» – театр-лідер, і Валя в ньому – не з останніх.

Я – не проти. Звичайно, він професіонал (музика!), і у Гребенщикова є свої промахи. Але хай він запише **після** нашої прем'єри, як окремий диск, без посилання на виставу.

Так буде етичніше. Валя вірить, що ці пісні можуть «піти». Дай Бог нашому теляті?!

Але, коли все це вершитиметься, я буду в Кірові.

Звичайно, я не грав би «Ще не вечір» у Вятці. Репетиції в мене забирали, акторів не давали, установка є – щоб не дуже звучно вийшло, третім екраном. Через те й запланували прем'єру не в Москві, щоб уникнути розголосу. Щоб поменше цікавих людей подивились виставу.

Розумію. Але не я головний режисер, не я формую план і графік. Акторам же здається, що вони «витягнуть», – в сенсі «переможців не судять». А мені треба ще місяці два-три доброї роботи, не на гвіздках.

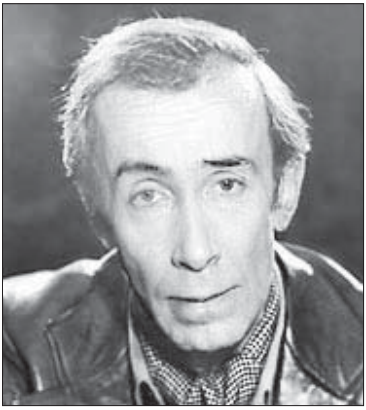

Вал. Нікулін

До «Списку репресованих..,»

Карабіневич Опанас (1892–1941) – актор, режисер, керував Галицьким театром (1924–1939). Після «возз'єднання» арештований і **розстріляний.**

5 червня, середа

Коли я в них був, Іда Самуїлівна обмовилась, що пише спогади про їхні злигодні (на мою репліку, що Л-да Вікторовоича треба примусить сісти за стіл, і написати не про режисуру, а про табори).

– Нет, он не будет! Это скорее мое дело. Кое-что я уже собрала, старые письма, записи. Трудно вспоминать.

Я спитав, чи не показала б вона щось із написаного?

Руками замахала: «Что вы, что вы! Сейчас такое время! Как-нибудь позже, когда увижу, что будет получаться».

Спогади Іди Самійлівни

Варпаховський прожив не просто важке життя – важке й талановите. Про таких людей треба писати книжки в «ЖЗЛ».

Доживемо до такого часу?

Додаток

И. ВАРПАХОВСКАЯ[10]

ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ КОЛЫМСКОЙ ТРАВИАТЫ

В магаданском театре заключенных, куда занесла меня недобрая судьба, я встретила замечательного художника и удивительного человека, с которым навсегда соединила свою жизнь. Это был Леонид Викторович Варпаховский[11].

---

[10] Варпаховская (Зискина) Ида Самуиловна, год рождения – 1911. Арестована в ноябре 1937 г. (ЧСИР, ОСО; срок – 8 лет и 10 лет ccskrb), места заключения Томские ИТЛ, Дальстрой (Колыма, Магадан); освобождена в 1945 г.

[11] Варпаховский Леонид Викторович, год рождения – 1908. арестован в 1935 г. (КРА, ОбО; срок – 3 года ссылки, Казахстан). Повторный арест – 18 ноября 1937 г. (ст. 58 – 10, ОСО; срок – 10 лет), места заключения – БАМлаг (Свободный), Дальстрой (Нексикан, Колыма, Ягодное, Магадан); освобожен в 1947 г. Умер в 1976 г.

Сейчас, вспоминая о нем, часто говорят о его человеческой красоте, благородстве и редкой интеллигентности, и хотя кому как не мне дано было в полной мере ощутить все эти качества, для меня Л.В. был прежде всего человеком, наделенным необыкновенным творческим даром, неудержимой фантазией, жившим всецело своим любимым искусством – театром.

Театром Л. В. заболел с детства. Еще учась в знаменитой тогда 10-й московской школе имени Фритьофа Нансена, он переиграл массу ролей в драмкружке, поставил несколько спектаклей. Впоследствии он с иронией вспоминал, что «возомнил себя чуть ли не теоретиком театра». Сохранилась статья четырнадцатилетнего Лени Варпаховского из рукописного школьного журнала «Проблески» за 1922 год, который издавался под редакцией Наталии Широких, где он исследует «цели дунканизма».

Его театральным кумиром был Мейерхольд, поэтому после школы Л.В. подал заявление в ГЭКТЕМАС (Государственные экспериментальные театральные мастерские имени Всеволода Мейерхольда). Принят он тогда не был, но через несколько лет, в 1933 году, упросил Льва Николаевича Оборина помочь ему встретиться с Мейерхольдом. После очень короткой беседы с Мастером он был зачислен на должность... ученого секретаря театра! Недолгое (трехлетнее), но почти ежедневное общение с Мейерхольдом стало для Л.В. замечательной школой режиссерского мастерства.

Первая жена Л.В. – Ада Абрамовна Миликовская – была замечательной пианисткой. Несчастье обрушилось на Л.В. из-за дяди жены – Матвея Абрамовича Хаита, революционера со стажем и убежденного троцкиста. Политикой Л.В. никогда не занимался, с дядей жены виделся всего два-три раза, но этого оказалось достаточно, чтобы в 1936 году ОСО НКВД приговорило его к трехлетней ссылке в Казахстан – «за содействие троцкизму».

О казахстанском периоде жизни Л.В. можно составить представление по списку постановок, которые он осуществил в Алма-Атинском театре имени Ю.В.Лермонтова. Репертуар 1937 года: «Вечер памяти Пушкина», «Оптимистическая трагедия» Вишневского, «Белеет парус одинокий» В.Катаева и «Слуга двух господ» Гольдони.

Ссыльный режиссер жил полнокровной творческой жизнью. Но недосмотр был вскоре исправлен. Продемонстрировал свою бдительность некто Мусрепов – начальник Управления по делам искусств при Совнаркоме Казахской ССР. Он обрушился на главного режиссера театра Ю.Л. Рутковского в одной из алма-атинских газет: «Он (Рутковский. – *И.В.)* пригласил в театр в качестве единственного режиссера некоего Варпаховского, человека не только никому не известного, но оказавшегося государственным преступником».

Через тридцать три года «государственный преступник» Варпаховский не смог отказать себе в маленьком удовольствии: отправить газетную вырезку со статьей Мусрепова в музей Малого театра, а самому Мусрепову – письмо с иронической благодарностью за его бдительность, которая «помогла» бывшему преступнику стать ведущим режиссером ведущего московского театра.

После публикации в газете Л.В. забрали. Стали допрашивать, продержали пять суток на ногах. Ноги распухали. Он падал. Его обливали водой, поднимали, ставили снова. Вены на ногах лопались. (Он умер, между прочим, оттого, что весь был «начинен» тромбами.) У матери Л.В. сохранился черновик его письма Вышинскому, написанного с прииска имени Чкалова. Вот что там говорится:

> *«...Я уже почти примирился со своей ссылкой, т.к. у меня была богатая творческая работа, ко мне приехала семья, и я ждал, что недоразумение кончиться само собою. Однако оно получило дальнейшее, неожиданное для меня трагическое разви-*

тие. Это был 1937 год. Ссыльных арестовывали буквально всех, и я был одним из последних в этой очереди. Меня арестовали 18/X1-1937 г. Тут уже я отказываюсь говорить о каких-нибудь законных мерах по отношению ко мне. Все то, что мне говорили о моих преступлениях, было сплошным вымыслом. Мне дали очную ставку с неким Прянишниковым, тоже бывшим ссыльным, который клеветал на меня, обвиняя меня в антисоветских высказываниях. Я быстро разоблачил его тут же, на очной ставке, и протокол этой очной ставки при мне был порван следователем. По приговору алма-атинской тройки НКВД я получил 10 лет заключения в лагерях.

На этом дело не кончилось. В 1938 г. была арестована моя жена Ада Абрамовна Миликовская. Она пропала без вести, гражданин прокурор. У нас остался ребенок, мальчик, которому сейчас 6 лет и который, по счастью; имеет возможность воспитываться у моей матери. Вместо статьи Уголовного кодекса в моем формуляре стоит КРА, т.е. контрреволюционная агитация. 4 года прошли как тяжелый кошмар. Я нахожусь в лагерях НКВД на Колыме. Мне сейчас 33 года. Сколько бы полезного я мог сделать для своей Родины».

Из Алма-Аты Л.В. отправили в город Свободный[12]. Не зная, что его ожидает, он написал матери прощальную записку и выбросил ее на железнодорожное полотно. На ней была надпись: «Прохожий, отправь эту записку моей матери», и следовал адрес. И мать получила эту записку! Она была женщина энергичная, правдами и неправдами пробилась в приемную Вышинского и добилась невероятного – какому-то начальству был направлен запрос о Варпаховском. Это, кажется, его и спасло.

В Свободном было восемь тысяч заключенных, которых расстреливали партиями. Утром по узкоколейке, издавая пронзительный звук, подъезжала «кукушка». Забирали 30-40 человек. Они не возвращались. Подробности этих расстрелов Л. В. узнал от одного человека, которого взяли по ошибке. Примерно так: взяли Ивана

---

12 Город Свободный — в 1932-38 гг. административный центр БАМлага, где концентрировалось управление железнодорожным строительством на Дальнем Востоке. С 1938 г. основная масса заключенных была переброшена оттуда на строительство железной дороги Котлас-Воркута.

Петровича, а нужен был Иван Иванович. Их раздевали догола, сгоняли в машину, довозили до какого-то рва, группами расстреливали, бросали в ров и закапывали. Человек этот вернулся. Правда, совершенно седым...

Произошла смена власти. Ежова сняли, пришел Берия. К этому времени в лагере уцелело несколько десятков человек, и среди них Варпаховский. Кто-то проговорился ему, что был о нем запрос из Москвы...

Его отправили во Владивосток, на пересылку. На этой пересылке, как говорили, в одном из соседних бараков умер Мандельштам. На пересылке заключенные оставались недолго – около месяца, а потом их грузили на знаменитый «Дальстрой», пароход, который возил живой товар. Когда гнали к «Дальстрою», Л.В. помог одному из своих товарищей добраться до парохода, тот уже почти не мог идти. Много лет спустя, в марте 1956-го он получил от него письмо.

«24/111-56.

Дорогой друг!

Но это почти сверхъестественно, что вы меня не помните! Выполняю В/желание и даю все позывные: итак, я писатель, алма-атинец, а до того москвич. Встретились мы с Вами на 2 речке на Владивостокской пересылке осенью 40 года. Были Вы, я, Жорж Моргунов и некий поэт Башмачников. Жили мы с Вами рядом в большой палатке. Ничего не делали – болтали (правда, я писал жалобы желающим). Мы с Вами были оба из Алма-Аты. Перечисляю (наобум), о чем мы с Вами говорили, и этот список могу бесконечно продолжать:

1) *(О Прянишникове) я сумел передать дочери покойного академика все подробности (оргвыводы были сделаны);*

2) *о Пушкинском вечере в алма-атинском театре, о грамоте Горсовета;*

3) *о постановке Вами «Оптимистической трагедии» («Полемика с Таировым») и «Слуге двух господ» (сохранилось ли у Вас фото – Вы у макета?);*

4) *об участии А.Шенъе (персонально) и об одном нехорошем сарае, где и «мертвые стояли»;*

5) *о Вашей жене;*

6) *о моей жене;*

7) *о том, что Вы работали учетчиком (при пилораме);*

8) *о том, что Ваша матушка регулярно присылает посылки; о ее письмах. О Вашем письме, которое Вы выбросили из окна вагона – там и было о Шенье;*

9) *о Кнорре и Бабановой (о том, как она пришла к Вашему сыну, о том, как она сидела и решила, с какой стороны красить забор);*

10) *о Вашем аппарате для записи спектакля и его стиля; о Гордоне Крэге; о том, что каждый театр имеет свой графический почерк, и Вы его можете записать;*

...Это, конечно, только примерный перечень тем, ибо говорили мы, не переставая, около месяца. Потом нас посадили на «Дальстрой» и повезли на Колыму. ...Мы лежали на нарах и прямо перед нами застрелили одного бандита, ибо был «шумок». Он лежал с заголившимся брюхом и в Вашем белье. Растащили нас в Магадане на пересылке – Вас вызвали, и Вы схватили вещи и исчезли.

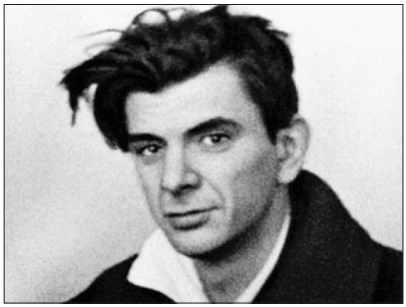

...на пароход меня тащили на руках Вы! ...вспомнили Вы или нет? Где Ваша сестра и сын?

..Жму руку. ...Весь Ваш...»

И подпись: *Юрий Домбровский.*

А потом было много писем – и каких!

Подумать только – два измученных, голодных человека, впереди – страшная неизвестность, вокруг – ад, а они – о «графическом почерке театра», о Гордоне Крэге и Андре Шенье...

Путь до театра оказался долгим. Было мучительное плаванье на «Дальстрое», трюм, забитый умирающими. С драками уголовников, со стрельбой охранников наугад, с трупами, лежащими вперемешку с живыми. Потом прииск, золотой сезон, рудник, работа около бойлера, который надо было заливать водой, а донести ее, не расплескав, было невозможно, так и ходили все мокрые и обледенелые. Еще хуже досталось Домбровскому. *«Я многострадальнее Вас,* – писал он Л. В. – *Вы попали, очевидно, на рудник, а я на «прокаженку» – 23 километр. Очень многое нужно, чтобы ко-*

лымчанин окрестил пункт «прокаженкой» – и это многое там было полностью. Вы умирали в проклятом сарае стоя, мы дохли в брезентовых палатках лежа. Только и разницы».

Сохранилось письмо Л.В. матери, написанное в то время:

«18/IV-40.

Родные мои!

Посылаю вам небольшой музыкальный фрагмент, который очень прошу спрятать и сохранить в моих бумагах. Я специально записал эту мелодию, чтобы до конца дней моих сохранить в памяти живое представление об этой небольшой инсценировке, сделанной мною удачно и принесшей мне много творческого наслаждения. Ничто в моей памяти так не воскрешает прошлого, как звуки и запахи. Часто идешь куда-нибудь, и вдруг сжимается сердце и чувствуешь, что тебя всего охватило какое-то волнение. Сам не знаешь, что это такое, почему вдруг? Останавливаешься, запах... Удивительно знакомый запах. Начинаешь вспоминать. Да ведь так всегда пахло в Геленджике, около белого домика с зеленой крышей, где по вечерам любили сидеть мы, когда я жил там в 1931 году с Андрюшей. Оказывается, есть у человека подсознательная память, которая совершенно неожиданно для него самого воскрешает перед ним пожелтевшие страницы прошлого.

... Музыка связывает меня с прошлым, и нет человека или эпизода жизненного (я уже не говорю о воспоминаниях, связанных с театром), не оставившего того или иного музыкального знака...»

Потом был этап и новый лагерь. Обычно, когда привозили на новый лагпункт, первым делом вели в баню. А баня – это темнота, грязь, маленькая закопченная лампочка – преисподняя, а вокруг голые люди с шайками в руках. В такой вот бане судьба свела Л. В. с Варламом Шаламовым, который описал этот эпизод в новелле «Иван Федорович»: «Многих из тех, кто стоял сейчас около грузовика, на котором путешествовала культбригада, Варпаховский знал. Вот Андреев, с которым когда-то они ехали из Нексикана в колымскую спецзону. Они встретились в бане, в зимней бане – темнота, грязь, потные, скользкие тела, татуировка, матерщина, толкот-

ня, окрики конвоя, теснота. Коптилка на стене, около коптилки парикмахер на табуретке с машинкой в руках – всех подряд, мокрое белье, ледяной пар в ногах, черпак на все умыванье. Связки вещей взлетают на воздух в полной темноте: «Чье? Чье?»

И вот этот гул, шум почему-то вдруг прекращается. И сосед Андреева, стоящий в очереди для того, чтобы снять пышную шевелюру, говорит звонким, спокойным, очень актерским голосом:

То ли дело – рюмка рома.
Ночью – сон, поутру – чай,
То ли дело, братцы дома...

Шаламов провел в колымских лагерях с 1937 по 1951 год, встречался с Л. В. не раз, не раз вспоминал его в своих новеллах. В том же «Иване Федоровиче», кстати, Шаламов описал и нашу с Л. В. любовь и мытарства.

В трудные времена порой выручало спасительное везенье. Был, например, такой случай в колымской жизни Л. В. В лагере духовой оркестр играл при выводе на работу, а на работу выводили в пять часов утра! Точно, как в немецких лагерях. Играли фальшиво. Начальство узнало, что у Л. В. музыкальное образование, его вызвали, спрашивают: «Можешь ноты исправить?» И Л. В., никогда раньше не занимавшийся подобной работой, взялся за исправление партитуры. Он две недели был в тепле, более или менее сытый. К счастью, с работой он справился.

Однажды до Л. В. дошел слух, что в соседнем лагере – в нескольких километрах от его ОЛПа – есть культбригада. И он, доведенный до отчаяния, решил туда пойти. А выйти через вахту невозможно. Если выходишь из зоны – стреляют. Но он вышел. Часовые на вышках даже, представить себе не могли, что вышел он самовольно! Раз человек идет значит, имеет право. И его даже не окликнули. Он прошел четыре километра и таким же точно образом вошел в соседний лагерь. Разыскав нужный барак, открыл дверь и остолбенел. По стенкам нары, а центр свободный (обычно нары устраивали так, что только узкие проходы оставались). А тут был еще и стол, на котором лежали пайки хлеба. В центре стояла железная печурка. На нарах в белье «первого срока» сидели блатные и играли в карты, курили. Висели коврики с лебедями. В культбригады 58-я допускалась только в виде исключения.

Когда Л.В. сказал, что он артист, раздался дружный хохот — в таком он был страшном виде. К нему подошел человек, по виду вроде не блатной и спросил:

– Ну и кто же вы – Моцарт или Гамлет?

(Те, кто причастны к музыке, были Моцарты, а те, кто к драме – Гамлеты.)

Л.В. подумал и сказал:

– Скорее, Гамлет.

– Ну подождите, с вами сейчас поговорят.

Подошел человек очень болезненного вида с отекшим желтым лицом. Сели, стали разговаривать, человек задавал всякие каверзные вопросы. Например: «Вам понравилась актриса Гельцер из Малого театра?» Л.В. отвечал: «Гельцер – балерина». — «Где находится Большой театр, а где Малый?» – ловил, проверял, экзаменовал.

Наконец, спросил:

– Кем же и где вы работали?

– Я работал у Мейерхольда.

– А чем вы у него занимались?

– Я был его ученым секретарем.

Человек огорчился:

– До сих пор вы говорили мне правду, а сейчас обманули. Ученым секретарем у Мейерхольда был мой друг, Леня Варпаховский.

Ю. Кольцов

Л.В. говорит:

– Так я же и есть Леня Варпаховский! А вы кто?

– А я – Юра Кольцов!

Мхатовский Кольцов! Они не узнали друг друга!

Кольцов принес буханку хлеба. Л. В., как ни старался сдержаться съел ее целиком, ему сделалось худо. Его отходили в санчасти, а потом оставили при бригаде. Л. В. начал с того, что поставил там «Мнимого больного» Мольера. Он мне говорил, что это был самый веселый спектакль в его жизни...

Кстати, Кольцов попал в культбригаду тоже необычно. Он погибал, был на лесоповале. Там был морг. А в этом морге работал старик караульный. У его печки часто собирались уголовники погреться. Сторож играл с ними в карты и в домино. А когда у него не случалось партнеров, сажал мертвецов и «играл» с ними. Как-то Юра отчаялся и зашел в избушку. Уголовные взглянули на него: «Ты кто?» Он говорит: «Я артист».– «Ах, артист, ну так тисни роман». Уголовники жестоки, как звери. Но если вы им расскажете что-нибудь жалостливое, например, как мать бросила грудного ребенка на произвол судьбы, они будут обливаться горючими слезами. Юра же был великолепный чтец и великолепный актер! Он стал читать им Чехова. Они слушали, развесив уши. Его стали пускать в сторожку. Как-то туда нагрянул начальник этого лагеря, стал выяснять, что там происходит. «Да вот, – говорят, – артиста вот слушаем». – «Кто такой?» – Юра говорит: «Я – артист МХАТа». А у этого начальника, как выяснилось, была слабость к театру. Он привел Кольцова в свой кабинет, вынул наган, положил его на стол и говорит: «Рассказывай. Если ты действительно артист, я тебе помогу. Но если ты наврал, то я тебя хлопну на месте». Борясь со страхом, Юра стал что-то рассказывать и так понравился начальнику, что тот устроил его в бригаду (кстати сказать, этот начальник потом проворовался, оказался в лагере и у нас в «Травиате» пел в хоре, такая вот судьба...)

И последнюю домагаданскую историю хочется рассказать, поскольку благодаря ей Л.В., собственно, и попал в Магадан. После «Мнимого больного» Л.В. стал известен. Спектакль возили по многим приискам. И вот (дело происходило во время войны) начальник горного управления, по фамилии Гакаев, приказал к 7 ноября «сочинить концерт». Гакаев был страшной личностью. Он ходил по забоям и, если видел, что человек не может двигаться, «доходит», – собственноручно его пристреливал. Вот такой заказчик!

Легко сказать - сочинить концерт! Правда, в бригаде были и такие люди, как Нальский – талантливый опереточный актер, Николай Рытьков – актер театра Ленинского комсомола, Аркадий Школьник – молодой комсомольский работник, журналист, но в основном-то – блатные-чечеточники. Аркадий Школьник предложил сочинить композицию под названием «Днепр бушует», об

освобождении Киева: «Как комсомольский работник и журналист, говорю вам, что к праздникам Киев обязательно освободят». Л. В. колебался: «А если не освободят? В лучшем случае пошлют на штрафной прииск, а то и вообще... От Гакаева всего можно ждать». – «Ручаюсь тебе головой, – настаивал Школьник, – что освободят». И Л. В. «соблазнился». Они пишут пьесу в стихах «Днепр бушует». Л. В. оркестрирует Героический этюд Шопена в расчете на маленький состав оркестра, Нальский репетирует фашистского генерала, Рытьков играет матроса.

И вот все готово. Их везут в клуб, все музыканты во фраках, из-под телогреек торчат фрачные хвосты. А Киев не взят! По дороге Л. В. и Школьник судорожно переделывают текст, вставляют вместо Киева какой-то другой город. Ничего не сходится. В таком состоянии приезжают в клуб. Идет торжественная часть, они сидят, лихорадочно все переписывают, переделывают, ничего не клеится. Кончается торжественная часть, встает председательствующий и сообщает: «Товарищи, только что получена телеграмма: доблестные части Красной Армии освободили город Киев! Художественная часть».

Л. В. говорил, что у него никогда не было такого успеха, кричали «Ура!», бросали шапки на сцену.

На следующее утро приехала черная «эмка» и увезла Л. В. в Магадан, куда его назначили художественным руководителем горкультбригады.

Здесь мне надо остановиться и объяснить, как я оказалась на Колыме. В 1936 году я с мужем, сыном и родителями вернулась из Харькова. Мечтала поступить в Оперную студию имени Станиславского. Стала брать уроки пения. Неожиданно арестовали мужа (где и как он кончил жизнь — не знаю, реабилитировали его в 50-х годах, посмертно), и я автоматически превратилась в ЧСИРовку. Арестовали меня прямо на улице. Я, помню, все объясняла им, что никак не могу отлучиться надолго – ребенок маленький, и мать больна. Через две недели ОСО вынесло приговор – восемь лет лагерей.

В толпе уголовниц я отправилась в свой мучительный путь, «посчастливилось» побывать в теперь уже хорошо известном Томском лагере. В этом лагере я сидела вместе с сестрами Тухачевского,

женой Бухарина, сестрами и невесткой Якира. Я сблизилась с Бэлой Якир, ее звали Беленькая. Вместе с нами была Клава Шахт – первая советская парашютистка. Позже судьба привела ее в Усть-Омчуг, и она участвовала в местной самодеятельности, которой руководил Л. В.

Прожила я в том лагере два года. Закаленные царскими каторгами старые коммунистки быстрее нас, новеньких, приспосабливались к очень привычной в их жизни тюрьме. Они научили меня вышивать. Иголки делали из зубчиков расчесок: один конец заострялся, во втором конце пробивали гвоздем дырочку для нитки. Хорошо, что у некоторых сохранилось нижнее цветное белье, оно шло на нитки! Мотивы «картин» были, конечно сказочные – царевны, райские птицы, цветы – вся та красота, мечты о которой у нас не смогли отнять.

Там, в Томске, произошло чудо: меня нашел в лагере отец. Нашел по штемпелю на конверте письма, которое мне с помощью некоторых людей удалось переслать домой. Его невероятная настойчивость похоже, произвела впечатление даже на начальство тюрьмы. Разрешили свидания и передачи – он приносил хлеб и молоко. Так надеялся мне помочь, так верил... Это был 1939 год. Потом отец уехал из Томска за теплыми вещами, а когда вернулся — не застал меня на месте. Этап уже отправили дальше. Новый этап – новые страдания.

Во Владивостоке, на пересылке, перед баней получили мы уже более реальное представление о том, где мы находимся. Голых, с поднятыми вверх руками, женщин прогнали через строй мужчин-охранников и парикмахеров, нас побрили... После санобработки нас погрузили на «Дальстрой». Там, в трюме, задраенном наглухо, затаившись, переждали, пока пароход досматривали японцы. Мы были уже грамотными – никто не пикнул, сидели как мышки.

На Колыме я очутилась в лагере «Местпром». Работала на швейной фабрике по 14 часов — шила обмундирование для зэков Магадана. В бараке — пол земляной, нары обледеневшие, ночью волосы примерзали к доскам. Как-то раз человек по фамилии Танеев предложил мне принять участие в лагерной самодеятельности. Я испугалась и отказалась. Ничто в лагере так не страшит, как перемены.

Самыми мучительными были ночные смены, особенно, если стоять у агрегата или мотора. Я-таки прошила себе палец (не выдержала, заснула). Спасла меня болезнь – немели пальцы рук и ног. В больнице меня осмотрел профессор Скобло – светило медицины, он тоже «проживал» в лагерях – и определил болезнь Рено. Это красивое название дало мне освобождение от ночных работ и направление в рукодельный цех. Здесь шили самые невероятные вещи для вольнонаемных. Цехом руководила Вера Федоровна Шухаева. Вера Федоровна и Василий Иванович Шухаевы – еще одно чудо наших с Л. В. колымских лет.

Шухаевы оказались на Колыме вместе. Это случайное упущение властей – обычно репрессированные семьи разделялись – помогло им выжить. Я уверена, что и сама продержалась потому, что встретилась на Колыме с Л.В.

Шухаев начинал блестяще. Вот выдержка из его письма Л.В. от 5 марта 1972 года: *«Помню о знакомстве с Мейерхольдом, о вступлении в труппу этого театра, и о роли, исполненной в шедшей там пантомиме «Шарф Коломбины»... Мейерхольд уговаривал меня бросить Академию и вообще изобразительное искусство. «Бросьте вашу живопись, – говорил он, – неизвестно, какой из вас выйдет художник, а артист вы первоклассный».* Художником Шухаев, впрочем, тоже стал первоклассным. Чего стоит только хранящийся в Русском музее в Ленинграде двойной автопортрет Шухаева и Яковлева, изобразивших себя в костюмах Пьеро и Арлекина. Шухаев был близок с М. Кузминым, Н. Сапуновым, Б. Прониным, В. Соловьевым.

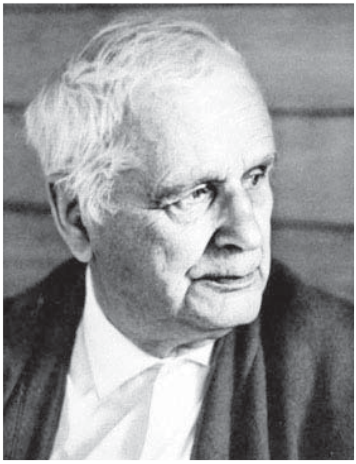

В. Шухаев

«После окончания Академии, – писал он Л.В. в другом письме, – моя конкурсная картина «Вакханалия» вызвала большой «подвал» в газете «Речь», написанный А.Н. Бенуа, благодаря этому «подвалу» я получил заграничную командировку в Италию от Римского общества поощрения

молодых художников, а также место в ряду молодых талантов. Недолго думая, я махнул в Италию. Работая в Риме, я уже стал забывать о своих театральных успехах, как вдруг заявился ко мне представитель Дягилева, который повел со мной речь о вступлении в труппу Дягилева».

В Париже, куда Шухаевы уехали по совету А. В. Луначарского (Шухаев пожаловался наркому на нехватку красок, кистей, холстов, а тот сказал, что в России этого не будет еще, наверное, долго, и посоветовал пожить за границей), Василий Иванович писал много и упоенно, а Вера Федоровна, лингвист по образованию, сумела устроиться только модельером. Вернулись Шухаевы только в 1935 году, встречали их шумно и торжественно, а в 1937-м посадили.

На Колыме они встретились. Вера Федоровна работала вначале мастером вышивального цеха, сама сочиняла и рисовала фасоны платьев для дам вольнонаемного состава. Ну а уж вышивки и отделки никто не мог сделать лучше, у нее был такой дивный вкус. «...Вера Шухаева работала в магаданском пошивочном ателье, где ей иногда удавалось придать приличный вид магаданским начальственным толстомясым дамам», – вспоминает Евг. Гинзбург в «Крутом маршруте».

Василий Иванович находился на мужском ОЛПе. Узнав, что он художник, начальство поручило ему писать лозунги и красить легковые машины. Когда увидели, что он справляется с этим, ему была поручена работа более почетная – делать копии с шишкинских «Мишек», «Трех богатырей» Васнецова, что для него, «мирискусника», было сущим наказанием, так как художников этих он терпеть не мог.

На Колыме сидели тогда многие художники, с двумя из них – Леонидом Вегенером и Исааком Шерманом – Л. В. довелось работать. Исаак Шерман был превосходный художник и образованнейший человек, долго жил в Париже, прекрасно знал язык и культуру страны. (И к тому же мужественный человек. Когда Л. В. посадили в третий раз, почти все отвернулись от меня, а он продолжал приходить. Умер он в Магадане, от инфаркта). Он очень пессимистично смотрел на наше будущее, не верил, что мы когда-нибудь станем прежними. Говорил, что мы подопытные кролики, и что опытам над нами не будет конца. Прав был! Есть одно его письмо Л.В. (О «Холопке», они вместе ее делали) написанное на куске обоев, наполовину – по-французски. Замечательны и стиль письма, и тонкие изящные эскизы – на обоях.

К каждому празднику писались портреты вождя. Не обошло почетное задание и Шухаева. Он сделал поясную копию, кажется, с героя симовского портрета. Никишов – хозяин края – лично принимая работу, пришел в ярость: «Кто посмел изобразить Иосифа Виссарионовича с грязным воротничком?!» – «Это не грязь, это тень. Тут боковой свет» – «Какая еще такая тень?!» Василия Ивановича, который и не подозревал, какие страсти разгорелись на выставке, из барака отправили прямо в карцер. Туда же последовал и Вегенер – он писал другой сталинский портрет. Шухаев спросил: «А вас-то за что?» – «Не знаю, – отвечал Вегенер, – наверное, за компанию».

Вообще о художественном вкусе и культурном уровне наших хозяев много можно вспомнить. Например, руководительница магаданского театра, этакая огромная матрона, потребовала убрать из фойе безобразное художество – портрет мужика с красной рожей. А когда ей объяснили, что это великий русский композитор Мусоргский – копия Шухаева с репинского портрета, – сокрушалась, что композитора нарисовали в таком неприличном виде. А Александра Романовна Гридасова, могущественная покровительница искусств, жена Никишова (о ней мне придется еще вспоминать), как-то прислала Л. В. распоряжение, в котором приказала включить в программу концерта «куплеты Дореадота».

На фабрике я проработала четыре года, потом не выдержала, нашла Танеева, попросилась все-таки в самодеятельность. Видимо,

мое пение понравилось Драбкиной, жене начальника УСВИТЛа, которая заведовала КВО Маглага. Меня перевели в женОЛП, где была организована культбригада.

И культбригада, и театр, и вся наша жизнь находилась в полной власти Никишова и Гридасовой, их расположение или немилость решали нашу участь, недовольное выражение лица могло обернуться увеличением срока, они были нашими полновластными хозяевами. Иван Федорович Никишов, начальник Дальстроя, генерал-лейтенант, имел личный особняк в центре Магадана, сад вокруг дома (это в Магадане-то!) и прямой провод к Сталину. Он был в зените своего могущества, когда по комсомольской путевке в Магадан приезжает молодая Александра Гридасова. Случайно знакомится с Никишовым. Роман. Жена и дети отсылаются на материк, и Гридасова поселяется в особняке Никишова. Она делает стремительную карьеру – сначала получает чин лейтенанта, а затем становится начальницей Маглага. В ее распоряжении личная машина с шофером, обслуга. Отныне она, Александра Романовна, решает стать покровительницей искусств. Именно она организовала нашу культбригаду, которая потом и переросла в театр.

И вот осенью 1943 года – не помню месяца, знаю только, что это была осень, – сижу я в конторе. Вдруг открывается дверь и входит человек, невысокий, невероятно худой, лицо в морщинах, мне еще показалось, что у него безумно длинные руки – ниже колен. Одет в телогрейку, стеганые штаны, на ногах – матерчатые бурки, а на голове – ушанка из собачьего меха. (Потом я узнала, что он очень гордился своим нарядом, его собирали в дорогу все его товарищи, каждый дал, что мог.)

— Знакомьтесь – наша певица Зискина, наш новый руководитель культбригады – Варпаховский.

Первой постановкой Варпаховского в Магадане было «Похищение Елены» Луи Вернейля. Комедия нужна была ему, чтобы раскрепостить людей хотя бы на сцене. Спектакль оформляли художники Вегенер и Карпенко. В нем участвовали Демич, Кольцов и частушечница Дуся Тарасова. На одной из репетиций «Елены» я и влюбилась. Я была очарована, потрясена, я поняла, что Леонид Викторович – настоящий, тонкий, необыкновенный художник. Запомнилась

мне особенно сцена похищения Елены. Между двумя белыми колоннами в центре – окно. Перед колоннами – два кресла, в которых сидели муж (Демич) и Елена (Дуся Тарасова), на плечах у нее белый шарф. Между ними стоял домашний врач (его играл Кольцов). Вдруг на сцене гаснет свет. Суматоха. Муж Елены в большом волнении. Никто не понимает, что произошло. Вбегают два лакея с зажженными канделябрами, между колоннами мелькают свечи. Обнаруживается, что Елена пропала, и только в открытом настежь окне на синем фоне треплется белый шарф.

Спектакль получился легкий, изящный, светлый и покорил весь Магадан. Сам Л.В. тоже работал легко, увлеченно, с задором. Он в те времена любил пошутить на сцене, придумывал разные смешные трюки, и даже имел кличку «стружкомет» – ее дал ему Василий Иванович Шухаев (на день рождения Л.В. Шухаев преподнес ему большую коробку, перевязанную красивой лентой и наполненную обыкновенными стружками).

Пока шла работа над «Похищением Елены», у нашего дирижера Конака Новогрудского возникла идея поставить «Травиату». Л.В. считал эту затею утопией. Но мы с таким энтузиазмом взялись за работу, что он решил не вмешиваться. Постепенно, однако, увлекся и он сам, и после «Елены» началась настоящая работа над «Травиатой». Л.В. всегда был внутренне готов к музыкальному спектаклю. Он говорил, что истинный драматический спектакль строится по законам музыки.

Итак – опера. Хора нет. Правда, есть артисты на главные роли и небольшая танцевальная группа, частично из вольнонаемных.

О главных персонажах. Виолетта – я, недоучившаяся певица. Когда меня посадили, мне было 24 года, не успела. Правда, в Магадане у меня были прекрасные учителя. Во-первых, конечно, Л. В. А во-вторых, Софья Теодоровна Гербет, замечательный концертмейстер, ученица П. Пабста. (Уже когда Л. В. освободился и работал как вольнонаемный, она, не выдержав мучений, повесилась ночью в лагере. Наутро Л. В. перед началом репетиции поднял оркестр, чтобы почтить память погибшего товарища. Это стало одним из пунктов обвинения при третьем аресте Л. В.: «Устроил панихиду по немке, покончившей с собой в знак протеста против советского режима».)

Альфред — Тит Епифанович Яковлев, большой, крупный мужчина с очень красивым тенором, большого диапазона, но, увы, не отличавшийся галантностью. Он был хорошим исполнителем русских романсов и народных песен. Очень хорошо пел «Вот мчится тройка удалая...» А тут – Альфред.

Барон Дюфоль – Грызлов. Бандит в прошлом, с видом гориллы, «специалист» по часам, по кличке Часики. С очень приятным красивым баритоном.

Жермон, отец Альфреда – Хамид Тухватуллин. Певец, окончивший, если не ошибаюсь, Казанскую консерваторию. Неплохо исполнял арию Тореадора. К сожалению, в арии Жермона, где верхнее соль – трудная для баритона нота, он частенько «пускал петуха».

Далее следовали второстепенные персонажи, с небольшими партиями. Флора (меццо-сопрано) – В.Полякова, врач (бас) – Эре, Аннина, служанка Виолетты – Г.Козьмина, садовник – В.Кивимяки. У некоторых из них было по одной-две фразы. Репетировали мы с упоением, в особенности нам нравился застольный период, там, где Л. В. работал с нами, как с актерами. Помню, вечером, ложась спать в своем бараке, я совершенно отключалась от окружающего меня мрака, укрывалась с головой и все думала, думала о Виолетте, о ее жизни, любви, трагедии.

К этому времени в нашей бригаде произошли большие перемены. Новогрудского за связь со скрипачкой Эльзой Злочевер отправили, как говорится, куда Макар телят не гонял, там он отморозил себе пальцы на ногах и стал калекой. (Впоследствии они встретились и до конца жизни остались мужем и женой, у них было двое детей). Эльзу пощадили и оставили в бригаде, так как она прекрасно шила и вышивала, чем была любезна начальству.

Нашего нового дирижера звали Петр Зиновьевич Ладирдо. Ко мне он относился неплохо, давал возможность петь и выступать.

Л. В. продолжал работать над «Травиатой». Для оформления спектакля он привлек художника Вегенера, а по костюмам – Веру Федоровну Шухаеву. Василий Иванович помогал ей в этом. Шухаев всегда толкался среди участников спектакля. Даже в телогрейке, с суковатой палкой, он был элегантен и походил на парижанина.

Костюмы решили делать в стиле портретов Ренуара и перенести время действия во вторую половину XIX-го века. У меня сохранились эскизы, это в большинстве своем художественные произведения. Но все делалось пока что не всерьез, потому что средства еще не были отпущены. Правда, наше непосредственное начальство, то есть наши дамы из Маглага, смотрели на нашу затею благосклонно. Опера на Колыме, да еще под их руководством! Потому всячески старались помочь. Когда обнаружилось, что у нас нехватает мужских голосов для хора, Л. В. обратился к Александре Романовне. Она его утешила: «Не волнуйся, Варпаховский, к нам вот-вот прибывает из Томска эстонская капелла в полном составе».

Впоследствии Т. Эре (бас), эстонец, пел арию маркиза д'Обиньи, а другой эстонец – В. Кивимяки – садовника.

Первый акт был оформлен так: примерно на высоте двух метров – балкон, закрытый желтым занавесом. К нему с обоих сторон ведут две лестницы полукругом с перилами в стиле барокко. В получившейся раковине в центре на сцене на небольшом возвышении – дирижер и оркестр. Все гости, дамы в платьях нежно-блеклых тонов – на лестнице на некотором расстоянии друг от друга, кто – облокотившись на перила, кто – обмахиваясь веерами.

На сцене полумрак. Все задернуто серым тюлем. Начинается увертюра. В увертюре есть место, где после трагической музыки идет очень бравурный, веселый, похожий на канкан кусок, с которого, собственно, и начинается бал у Виолетты. В левой кулисе появляется Альфред и одновременно на балконе в прорези занавеса в центре появляется Виолетта, в роскошном туалете. Виолетта опускалась в них по лестнице к гостям, а они исчезали за желтым верхним занавесом. И когда он раздвигался, перед вами возникала картина, очень похожая на «Тайную вечерю» Леонардо да Винчи. Лицом к публике за длинным столом, на котором расставлены серебряные чаши с горячим пуншем, мы с Альфредом стоя пели «Застольную». А хор пел сидя. Любовный дуэт Виолетты и Альфреда в первом акте мы должны были петь возле рояля. После ухода гостей мне приходилось бегом в темноте взбираться по лестнице, потом спускаться по другой, наружной, потом сесть за рояль и вместе с оркестром сыграть вступление.

Почему Л. В. задумал, чтобы я сама сыграла на рояле? Потому что он хотел, чтобы персонажи спектакля были людьми, наделенными какими-то талантами. Виолетта играет, Альфред увлекается живописью. Во втором акте он в свободной куртке художника стоит перед мольбертом, пишет портрет Виолетты и поет свою арию о любви. А может быть, помнил Л. В., как Мейерхольд в «Даме с камелиями» хотел, «чтобы Маргерит, перед тем, как запеть, медленно и негромко сыграла на рояле несколько фраз из какой-нибудь пьесы»? Л. В., безусловно, находился под очарованием мейерхольдовского спектакля, в котором Мастер доверил ему поставить вчерне целый акт.

Но продолжу об оформлении. Второй акт. Сцена в виде полукруглой беседки, на чуть наклонной площадке – соломенная плетеная мебель. Оркестр – на традиционном месте в оркестровой яме. Третий акт – это бал у Флоры. Две большие белые колонны. В центре – площадка, к которой с двух сторон прилегают две невысокие лестницы. Перед площадкой – овальный стол, на нем два канделябра с зажженными свечами. (Л. В. вообще очень любил свечи на сцене. Когда на производственных собраниях театра обсуждались постановки, наш заведующий постановочной частью Вахнянский, сложив на толстом животе руки, спрашивал: «А кто будет ставить этот спектакль?» Если ему отвечали, что Варпаховский, он грустно вздыхал и говорил: «Значит, надо доставать 50 килограммов свечей».) Флора, стоя на высоких подмостках, приглашает гостей на бал. Бал – костюмированный, с балетом, с разнообразными маскарадными эффектами. Были даже актеры на ходулях, почти все – в масках.

У нас костюмы шили из всего, даже из парашютного шелка. Парашютный белый шелк списывался. Кроме того, нас тогда многим снабжала Америка, нам жертвовали ткани, материалы, платья. Кое-что выписывалось Маглагом и прибывало к нам с материка. Ну и Вера Федоровна была в костюмерной!

Костюмы, трепетное мелькание свечей – все это создавало необыкновенное впечатление. Кольцов, когда шел спектакль, никогда не пропускал третьего акта. Правда, для всех было загадкой, почему все- таки гости держат свечи. Обращались за разъяснением в Л. В., на что он отвечал, что гости играют в игру Святого Мартина. Это объ-

яснение всех вполне устраивало, никто не хотел признаваться в своем невежестве. А это была выдумка, игры такой не существовало. Л. В. просто нужно было такое освещение на сцене. Впоследствии даже в либретто было напечатано: «Прервав традиционную карнавальную игру в Святого Мартина, сбегаются гости».

И, наконец, четвертый акт, выстроенный по диагонали. На сцене – черный рояль, несколько кресел, затянутых черным тюлем, справа – окно, закрытое шторами, сквозь которые пробивается солнечный свет, слева – дверь, а перед дверью – как бы простенок и ширма. За этой ширмой подразумевалась кровать, которую Л. В. не пожелал оставлять на сцене. Я сидела в кресле. Арию «Я гибну, как роза» я также вначале сама себе аккомпанировала. И потом подхватывал оркестр. После этого Виолетта обходила вокруг рояля, брала маленькое овальное зеркало с ручкой и смотрелась в него. Сзади в зеркало ударялся луч света, а оно было треснутое: Л. В. специально его разбил. И когда на зеркало падал луч света и рука немножко дрожала, то на бледном лице Виолетты играли какие-то странные блики. Затем она доставала из шкатулки письмо Жермона, где было написано, что он во всем признался Альфреду, и тот скоро будет у нее. Виолетта без музыки читает письмо (Л. В. решил, что Виолетта начинает читать, глядя в письмо, а затем опускает его и продолжает читать, не глядя в листок, — она знает письмо наизусть). В это время вбегает взволнованная Аннина, хочет что-то сказать, и Виолетта понимает, что вернулся Альфред. Она стремглав бежит за дверь и на самых высоких нотах музыки – темы Альфреда и Виолетты – Альфред выносит Виолетту на руках. Эффект всегда был в этом месте потрясающий. Встреча двух влюбленных после разлуки, измученных страданиями, – это было понятно всем в зале.

Идет повтор дуэта из первого акта: «Покинем край мы, где так страдали». Только в первом акте было счастливое начало любви, а здесь – лишь воспоминания. Бедная Виолетта начинает торопиться, собираясь в дорогу, она ходит по авансцене, зовет Аннину, чтобы та помогла ей одеться, но ее шатает из стороны в сторону, она как-то нелепо взмахивает руками и ей делается дурно. Виолетте пододвигают кресло к авансцене, и идет реквием. Виолетта прощается со

всеми, просит Альфреда жениться и передать своей невесте медальон, после чего ей кажется, что ей лучше. И опять без музыки она произносила свой текст, подходила к окну, отдергивала штору, и в комнату врывались свет и солнце. Виолетта, упав в кресло лицом к окну, спиной к публике, умирала.

Накануне премьеры Л. В. вызвали к директору театра. Там уже находился Ладирдо, который заявил, что спектаклем дирижировать не будет, что надо все изменить и оркестр посадить во всех актах куда положено, в оркестровую яму, на что Л. В. очень спокойно ответил: «Менять ничего не буду, а оркестром дирижировать буду сам». Директор театра – это была дама, не помню ее фамилии, их очень много сменилось – обомлела. Через некоторое время Ладирдо дал все же согласие дирижировать в предложенных ему условиях.

Наконец, премьера. Успех был оглушительный. Меня и Л. В. на руках отнесли со сцены на второй этаж и без конца качали. У меня просто закружилась голова. Ладирдо страшно разозлился. Он думал, что будет провал, раз оркестр сидит не там, где нужно... И вот на тебе! От злости он так стукнул своей дирижерской палочкой о пюпитр, что она сломалась.

Через несколько дней Никишов в своей ложе с генералами слушал спектакль и говорил свите: «Здесь недавно были белые медведи, а теперь мы оперу слушаем», — и послал за кулисы несколько яблок.

Были награждены мы грамотой, на которой был изображен Сталин, а Л.В. – снижением срока на полгода. «Советская Колыма» 31 марта 1945 года напечатала рецензию на «Травиату». Похвалила всех, правда, по именам никого не назвала: ни режиссера, ни артистов – зэки же! А я получила самую дорогую для меня похвалу только на двенадцатый год совместной жизни с Л. В. Уже в другие, вольные времена, Л. В. писал мне:

«Дуся, ...твоему вкусу верю больше, чем вкусу весьма образованных специалистов, твоему чувству театральности и правды верю больше, чем всей публике, собравшейся на премьеру....

И никто кроме меня не понимает, что в тебе сидит Шаляпин в юбке! Все снисходительно относятся к твоему сказочному успеху в «Травиате», думая теперь, что это было хорошо для Колымы или что это моя заслуга и т.д. и т.п. Все дураки думают, что, полюбив тебя

как женщину, я ослеп, увидя в тебе больше, нежели есть на самом деле. А никому в голову не приходит, что я сначала был поражен тобой именно как актрисой, а потом уже влюбился. Я же помню два удара по своему сердцу, которые ты мне нанесла со сцены: у вас там я попал на репетицию под оркестр и обалдел, когда услышал тебя в «Гейше» и потом в «застольной», когда шел по фойе. ... А разве можно забыть то, что ты делала в таких местах, как весь 4 акт, как ансамбль в финале 3 акта (Альфред, Альфред мой), как сцена с Жермоном (Вы поймите) и т.д. Приходится только с ужасом думать о том преступлении, которое когда-то было совершено с твоим талантом. Для того, чтобы определить одаренность художника, достаточно одного взлета. Грибоедов – гений по одному взлету. Ибо взлететь может только одаренный человек, случайных удач не может быть в искусстве. Как горько, что ты была лишена возможности повторять и закреплять свои успехи.

Если бы меня сейчас спросили, какую сцену я вновь хотел бы увидеть из всего сделанного за мою жизнь – я не задумываясь ответил бы: финал 3 акта «Травиаты».

Цитируя это письмо, я рискую показаться нескромной. На самом деле, мне приходится не столько гордиться своим талантом, сколько сокрушаться, что ему не довелось раскрыться. Но жизнью, прожитой рядом с Леонидом Викторовичем Варпаховским, я могу и хочу гордиться!

«Театр ГУЛАГа». Воспоминания, очерки.
«Мемориал», 1995

Частково мені дещо Л. В. розповідав (театр Станіславського), але ці спогади Іди Самійлівни – унікальні. 90 % тих, з ким я мав розмови про це, і не підозрювали про таку окрему планету – страхітну. Сам факт концтабірного мистецтва – нонсенс; але якщо існував Архіпелаг ГУЛАГ, все логічно. Я вивчаю театри ГУЛАГу окремо, і поки що найбільше знав про Курбаса. Ці спогади – дуже потрібні, і жаль, що сам Варпах нічого такого не залишив.

Ні з чим не порівняєш. Рабовласництво? Вистави гладіаторів – для розваги Нікішових (один Нікішов учився зі мною в Луцьку, цілком міг бути родичем – дух такий же).

Цього не можна забувати. Забути – означає допустити повтор. Бо вся ця гідра жива, на місці обрублених голів виростають нові.

Вважай!

Але проблема в тому, що середньоарифметичний Homo sapiens не хоче себе тривожити. Спогадами.

6 червня, четвер

Вятка, місто і готель, спокій провінції і гастрольні клопоти. Але вечір все одно лишається для себе. Думаю про Кірова. Вбивати його Сталінові було сенс – конкурент, улюбленець партії, сталінець – але з власним стрижнем – **хто його знає**?

Проте для чого Сталінові треба було вбивати Каменева, Рикова, Радека, Бухаріна? Адже всі вони вже були на той час погромлені, – визнали помилки, капітулювали й присягнули на вірність. Для чого цей розмах страт і катувань? Уже в квітні 1935-го на Луб'янці сиділо понад триста «опозиціонерів», яких нещадно катували (секретна інструкція Сталіна від 29 липня 1936 року **узаконила** катування!) й вибивали з них свідчення про замахи на Сталіна й таке інше. При цьому старих більшовиків допитували й катували кримінальники, яких ці ж більшовики вивели в чини, як, наприклад, того ж Заковського, вбивцю, який любив повторювати, що він і самого Маркса з Енгельсом зумів би змусити підписати визнання, що вони були агентами Бісмарка… Він відчував особливу насолоду, коли йому доручали катувати саме старого більшовика, інтелігента…

Не знаю, чи пече цей попіл клааса Михайла Шатрова, коли він побиває Сталіна Леніним. Звичайно, йому болить Риков, який йому якийсь-там родич, але ж не про кровну помсту мова? Чи усвідомлює він **системно** минуле? Чи просто мудріший за нас і розуміє **межі можливого**?

Я б не обмежував сталінський терор 1937-м роком. Це спрощення, і зумисне.

Перша хвиля – це так звана «шахтинська справа», «шкідники» і «Промпартія», помножені в республіках на розстріл інопартійців (тобто не більшовиків). Іншими словами, Сталін взявся за індустріалізацію – пшик – хто винен? Інтелігент, інженер, науковець – ті, які були ще зі старою освітою, не шпана. А позаяк їх підтримала культура й література – здавай на мотлох стару інтелігенцію (разом з церквою).

Далі – селянство, опір колективізації, штучний голод – гадаю, не менше 10 мільйонів, хоч би що там верзли статистики.

Третя хвиля – це вже партія, стара гвардія, найближчі соратники. Хвиля садистична і керована, **підтримана** масами, які більшовиків **не любили**, ні старих, ні молодих, і були раді погромові (Мао повторить це хунвейбінами).

Як на мене, найвагоміший чинник репресій – страх. Страх тваринний, мірка по собі (якщо я такий, то чому повинен бачити в інших інше? Вони такі ж ниці, як я, і яких не я їх, то вони – мене.

І тут уже йшло табелювання за рангами, хто вищий у ранзі, той небезпечніший, у кого більші заслуги, того слід знищити першим. Найголовніший ворог – Троцький, хоч би тому, що Сталінові довелося виконувати **всі** троцькістські програми, він перейняв от Троцького все (крім меткого розуму) – через що й ненавидів його найдужче. Його й «ленінців», які самим фактом свого «ленінства» (Сталін як ніхто інший, розумів, що Ленін сам ніякий не «ленінець» у вчинках і задумах, що Ленін – легенда така ж, яку слід було творити навколо Сталіна!) – через що «ленінці» й пішли першими під кулю. Сталінові обіцянки були цяцянками – він справді не розстріляв Сокольникова й Радека, вони пішли в табори, і там їх благополучно «пришили». Між тим «інтелігенти» Георгій П'ятаков і Карл Радек – таки вимагали смерті своїх учорашніх друзів Каменева в Зінов'єва, повіривши, що тоді лиха доля їх омине.

А ось із спогаду Валентинова, який дорікав П'ятакову за відсутність подальшої мужності (1928, погром опозиції). Що відповів «щирий ленінець» П'ятаков?

«Подлинный большевик растворяет свою личность в партийной коллективности» и поэтому можем определиться «от любого своего личного мнения и убеждения».

Отож вони самі зсукали петлю, на якій їх і повісив їхній собрат, володар «партийной коллективности» Сталін. Через те справа не в персонах і характерах, не в «демонах» і «ангелах» революції – **суть саме в більшовизмі**, в підпорядкованості «Я» міфічному «Ми», в розчиненні особистості, яким так хизується П'ятаков, не підозрюючи, до чого це призведе, яким так хизувався Маяковський («Единица – вздор… Но если в партии сгрудились **малые**…»), змушений згодом саме через це застрелитись (чи застрелили, – по суті, різниці нема)…

Бо це прагнення «бути в отарі» веде до жахливого аморалізму. Чекіст у Хвильового вбиває рідну матір. Крумінь у мене у виставі («А я проникал во вражеские отряды… Проникал и доносил!.. И рука моя не дрогнула ни разу…»), а Радек, аби врятуватися, називає в числі змовників свого найближчого друга Бухаріна, рокуючи його в такий спосіб на смерть. Важко повірити, що в такі хвилини цими людьми рухали «високі ідеї», вірність ідеалам більшовизму» та інше. Московські процеси явили світові вовчий оскал людиноненависницького більшовизму («революція з'їдає власних дітей»), люди на кшталт Андре Жіда або Кестлера це опублікували…

І якщо говорити правду, кров 20–30-х стала великою мірою причиною наших поразок у війні. Якщо ще правдивіше, ця кров й **спричинила війну.** Діти заперечують своїх батьків – фашизм, відчуваючи свою спорідненість з ленінізмом-сталінізмом, на певному етапі вирішив схопити бога за бороду і потрясти його. Окремим поштовхом стало для них «єврейське питання» – Гітлер на ньому звихнувся і тому так ревно взявся за «жидів і комісарів».

Між тим в нашій революції єврейство не відіграло домінантної ролі. Це був «інтернаціоналізм», який об'єднав усе, що було аморальне й позакультурне. Вбивали розумове й сердечне начало – люди мали стати «гвіздками соціалізму». Банда?

* * *

Листівка від Юлії Розумовської з Одеси:

Листівка від Юлії Розумовської

Дорогой Лесь Степанович!

Получила – спасибо – отвечаю. Да, очень жаль, что такой интересный, значительный труд останется в стороне и от Вас и вероятно вообще! Пока этого не расшифровываю, не хочу даже Вас, «закаленного», повергнуть в уныние. Вот эта самая байдужість со стороны некоторых перешла в новое качество и, не исключена возможность, что я не оставлю потомству этих мемуаров. Москва сошлется на то, что это летопись украинского театра, и т. д. Так уже было, когда Вас. Ст. послал свою статью на рус. языке о Курбасе в журнал «Театр». Очень интересна 2-я часть мемуаров, которую никто, абсолютно, не читал и на которую почему-то надеются (судя по письмам мне) некоторые театроведы. Я не против работы Лабинского но, поскольку они одновременно пишут и о Черновецком театре, не верю, что они напишут правду. Вот поэтому пусть обойдутся без меня. О «Земле» у В. Ст. очень подробно, так. как никто не расскажет, написал во 2-й книге. А где Вы будете до осени? Может время от времени без напоминаний давали б о себе знать? А вдруг нам судьба с Вами встретиться в память В. Ст., который очень хорошо…

Я теж хотів би з нею зустрітись. І теж хотів би прочитати 2-гу частину мемуарів Василя Степановича, яку він писав уже після спогадів про Курбаса й про епопею 20-х – 30-х.

Що там не кажи, світогляд його змінювався (на краще!); але він все одно і з оновленими поглядами був надто самолюбивий, не дуже довіряв молодим, а в політичних оцінках надто чувся переляк. Якщо Крушельницький в силу багатьох причин не зносив міністерства культури і радянщини в її гіршому варіанті, на те були дві суттєві причини: а) галичанин; б) йому самому як керівникові театру, від того дісталося, і своєї неприхильності до офіціозу він не приховував, – то Василько намагався **ладити** із сильними миру цього, він був лояльніший до влади. Є й третя різниця – різниця в рівні освіченості й культури; у Василька лишилось багато провінціалізму, він не цікавився закордоном, не бачив кращих вистав Москви й Пітера. Не кажу вже про поезію, прозу, нову драматургію. Крушельницький викладав, це вимагало нового знання, постійного інтересу до цього нового (той же Клуб Творчої Молоді і його пригоди, нова поезія – Драч, Вінграновський, Ліна Костенко – те, про що Василько не мав і гадки).

Саме щоб підтвердити або заперечити це, я мав би прочитати 2-й том його спогадів.

Але Юлія Миколаївна цього не хоче. І, мабуть, в тому є сенс. Бо там того, про що я пишу, може **не виявитись.** Інакше хоч би десь уже проблиснуло. В тих же листах до мене.

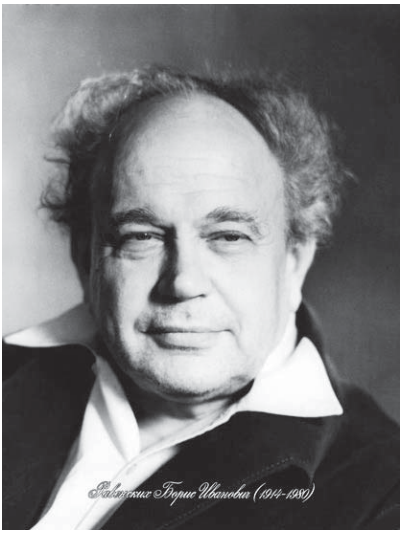

Равенських – 60

Борису Равенских – 60 лет!

Дорогой Борис Иванович!

Редакция и редколлегия журнала «Театр» горячо поздравляют Вас, одного из самых ярких мастеров современной советской режиссуры, с знаменательной датой. Ваше самобытное дарование, преданность большим и глубоким идеям снискали Вам заслуженную популярность и признание. Такие Ваши постановки, как «Власть тьмы», «Поднятая целина», «Метель», «Драматическая песня», за которую Вы были удостоены Государственной премии СССР, и, совсем недавно, «Царь Федор Иоаннович, свидетельствуют о силе и энергии Вашей творческой мысли.

* * *

Лист від Владлена Махлянкіна

Лист від Махлянкіна з Москви: 10. 06. 74 г.

Здравствуйте, многоуважаемый Лесь Степанович!

Решил написать Вам, дабы узнать новости (если таковые есть), да и сообщить кое-что из стольного града.

Как там гастроли? Что и как идет? Как кировчане принимали столь славную труппу? Правда, Нелли сегодня по телефону рассказала мне, что могла и знала, тем не менее, из первых уст узнать интересно...

Так что черкните пару строк, если время будет. Что с Кутерницким? Желаю вам сдать его благополучно. Каковы планы на будущее?

Теперь о более конкретном. Я показал зонги на «Юности», и они очень этим заинтересовались. Редактор Галина Мищевская, делающая театральные передачи, сразу стала предлагать любых исполнителей, и т. д. Она пока думает о том, как это все подать: либо как разговор о зонгах в театре, либо как передачу об этой конкретной пьесе. В любом случае, с Вами должен состояться разговор – интервью, поэтому надо знать, когда Вы намереваетесь быть в Москве, и сколько. Теперь об исполнителях. Гребенщикова и Веселовскую как исполнителей песен ***они не знают****, а посему мне было трудно говорить о них, так как они (редакторы) склонны, например (и очень!) к Вале Никулину из «Современника». К сожалению, пленки с вокальными наложениями Юры и Нины у меня нет.* ***Надо изыскать*** *способ, Лесь Степанович, взять под расписку все вокальные наложения – оригиналы (т. е. с голосами, у меня же – чисто оркестровые фонограммы) и передать их мне – либо, если Вы скоро в Москве – привезти, чтобы редакция отслушала и* ***приняла, либо не приняла их (с Юры и Нины)*** *исполнение. Я ни в коей мере обидеть их не хочу, но у них (редакторов) свои критерии, им может понравиться, а может, нет. «Синяя река» с Борей Романовым – тому подтверждение, она раз-два прозвучала – и все, поэтому появился Лещенко, пластинки и т. д. Поэтому редакция связала меня с Никулиным (для подстраховки), и возможно, мы с ним наложения сделаем пока без определения где, когда и как это будет использовано. Я уже показывал ему зонги, они ему нравятся. Он сам понимает этическую ситуацию с Юрой, например, но по крайней мере, это будет хоть другой исполнитель кроме Юры (если Юра пройдет). Хочу знать Ваше мнение, а также, если можно, поскорей получить пленку.*

«Вчера, 9 июня (не видели?) прошла 2-я серия «Будильника», но... авторов (в том числе и меня), не назвали, хотя в титрах были актеры. По этому поводу, а также по поводу малых денег ребята переругались с редакцией, и это дело до осени заглохло.

А передача, между прочим, получилась ничего. Между прочим, в договоре с Толей и Гришей определено, что ТВ называет имена авторов. Однако закон об авторском праве – не для них, видимо. Я-то привыкший человек к таким выходкам, а они, видно, не совсем.

Вот пока и все, многоуважаемый маэстро. Жду письма. Да! Если есть возможность прислать мне все отпечатанные зонги – пожалуйста, а то я не все их помню.

До свидания.

Привет всем, кто меня еще помнит.

Обнимаю Вас

Владлен.

P. S. Прошу меня правильно понять – я прошу пленки с Юрой и Ниной именно, чтобы нейтрализовать Никулина, хотя бы отчасти.

Нарешті розродилась «Театральная жизнь» – мінометним залпом, найкрутіший калібр. Дещо він «для красного словца» прибрехав, але пафос усе той же - проти трьох «ворогів народу» - Любимова, Ефроса й Танюка.

Л. РОНДЕЛИ

БЕДНЫЙ МОЛЬЕР

РОЖКИ ДА НОЖКИ

С одной стороны сцены – портрет Мольера, с другой – портрет Станиславского. Эти портреты висят здесь в течение всего спектакля Московского драматического театра имени К. С. Станиславского «Мсье де Пурсоньяк».

Но почему?

Если бы спектакль бережно передавал содержание пьесы Мольера... Однако из нее взяты лишь имена персонажей и сюжетная схема. Впрочем, на афише, приглашающей зрителей, значится: Мольер. «Мсье де Пурсоньяк», а из программки, купленной перед началом спектакля, мы узнаем, что комедия-балет «Мсье де Пурсоньяк» превращена в «мюзикл в 2 частях Леся Танюка по мотивам одноименной комедии Мольера».

Из спектакля явствует, что текст написан заново Л. Танюком (он же постановщик спектакля), за исключением нескольких страниц, но и те подверглись обработке.

О характере этой обработки можно получить представление, сопоставив друг с другом любой отрывок из оригинала и соответствующее ему место в спектакле.

К примеру, у Мольера:

«Первый доктор. ...Хорошо ли вы спите?

Господин де Пурсоньяк. Да, особенно, когда плотно поужинаю.

Первый доктор. Видите сны?

Господин де Пурсоньяк. Случается.

Первый доктор. Какого рода?

Господин де Пурсоньяк. Сны как сны. Что это за разговор, черт возьми?

Первый доктор. Каков у вас стул?

Господин де Пурсоньяк. Честное слово, не понимаю, к чему эти вопросы? Лучше бы пропустить стаканчик-другой».

В спектакле:

«Доктор. Какого рода сны видите?

Пурсоньяк. Женского, разумеется.

Доктор. А каков у вас стул?

Пурсоньяк. Каков стол, таков и стул».

Словно мы не на спектакле присутствуем, а слушаем изложение мольеровской комедии своими словами человеком, обожающим «острые» словечки и двусмысленности.

Поскольку то, что происходит в спектакле, мало чем напоминает Мольера, и его портрет здесь (вместе с портретом Станиславского) не воспринимаешь, как знак уважения к классику, стремления

верно его понять. Скорее, это выглядит лишь насмешкой над «почтенным» – как его называют в спектакле – Мольером. Вроде, ему отведена роль этакого брюзги, всем недовольного представителя «старшего поколения», которому надо заговаривать зубы; делать же надо все по-своему. Впрочем, актеры и не скрывают, что они вышучивают Мольера. В песенке, которую они поют в начале спектакля, кружась в хороводе у портретов, есть интонация некоего издевательства: мы, мол, такое покажем, что забудете и Мольера, и Станиславского:

А что у вас за манеры?
Куплеты, кульбиты, подножки.
От Жана Батиста Мольера
Оставили рожки да ножки.

Эта «программа» в дальнейшем в точно и выполняется: от Мольера в театре оставили рожки да ножки. Но ради чего? Ведь спектакль, поставленный в связи с 300-летием со дня смерти великого французского драматурга, обязывал к бережному и уважительному отношению к его наследию. Нам же вместо Мольера преподносится ряд сомнительных острот:

«Она маленькая такая. По крайней мере, другим ничего не останется», – говорит Пурсоньяк о своей избраннице. (Так не острят даже в «мужской компании», а со сцены, оказывается, можно!);

«Во все эпохи клизма – основа гуманизма»;

«От меня не очень пахнет клизмой?» – спрашивает Пурсоньяк у Сбригани. Тот отвечает: «Не очень пахнет»;

«Усы у женщины? В этом есть что-то инфернальное»...

Каскад подобных «острот» обрушивается на зрителя. Особенно резвится театр в сцене «стриптиза», когда Пурсоньяк (Л. Сатановский), переодетый в женское платье, виртуозно демонстрирует этот «козырной номер» – сначала поет – «жгуче» и «страстно», а потом скидывает одежды.

У Мольера не было такой сцены? Пустяки! Постановщик уверен: «мюзикл», созданный из классического произведения, не может обойтись без нее и подобных ей.

В пьесе лирическая серенада точно, поэтически выражает настроение и чувства влюбленных – Эраста и Жюли. Однако она, види-

мо, тоже показалась недостаточно современной постановщику. Вместо нее появилась песенка Эраста. Вернее, не Эраста, а Эрнеста.

Эраст у Мольера, влюбленный в Жюли молодой человек, спасающий ее от притязаний грубого, жадного и тупого мещанина Пурсоньяка, в спектакле превращен в поэта Эрнеста. Для него и сочинена любовная серенада, призванная свидетельствовать об утонченном вкусе и талантливости молодого поэта:

За синей рекою детства остались шальные сны,
Куда же, куда же мне деться, от первой от нашей весны?
За синей рекой печали, за синей рекой надежд
Волны тихо *смывают* следы *твоих* ног *в* песке...
Но сквозь непогоду злую *я выйду к* синей реке,
Где волны мягко целуют следы твоих ног на песке...

Набор банальностей, их вычурность не вяжется с тем образом Эрнеста, который, по замыслу режиссера, должен противостоять Пурсоньяку и быть одаренным поэтом с тонким вкусом, нетерпимым к мещанству.

«БЕЙ ПОЭТОВ!»

Превращение мольеровского Эраста в поэта, «гениального Эрнеста», не прошло даром для всего спектакля, его основной сути. В комедии Мольера есть свой точный прицел. Она направлена против взгляда на брак, как на торговую сделку, в которой не считаются с чувствами и желаниями невесты. Разделяющего такой взгляд Пурсоньяка одурачивают влюбленные – Эраст и Жюли. В спектакле же Жюли выходит замуж за Эрнеста потому, что тот – поэт, принадлежит к людям искусства. Эрнест же в свою очередь то и дело чванливо твердит: «Я поэт, я грущу, я влюблен. Я враг тишины и покоя». Он и вся его компания нещадно издеваются над Оронтом и Пурсоньяком, как над олицетворением ненавистного «порядка и тишины», гонителями художников и искусства. Во время их свалок Оронт и его слуги истошно кричат: «Бей поэтов, не жалей!» Эта борьба завершается полным триумфов Эрнеста. Таким образом, основная мысль, которую пытается постановщик провести от начала и до юнца в спектакле, мысль, не имеющая никакого отношения к ко-

медии Мольера, и состоит в том, что «избранным» натурам, вроде «гениального Эрнеста», дозволено все, ибо тот, кто, как он, считает себя художником, является солью земли, составляет элиту, которую грешно призывать к выполнению долга и обязательств гражданина, норм человеческого общежития.

Над Пурсоньяком на протяжении всего спектакля молодые веселые парни и девушки издеваются так, что, его, в конце концов, становится жалко. И симпатии зрителя в конечном итоге вызывают Пурсоньяк и Оронт, чего Мольер отнюдь не имел в виду. Ведь его Пурсоньяк – олицетворение чванливости, невежества, тупоумия, и эгоизма.

«Но ведь это – мюзикл!» – слышу я возражения – и спектакль, действительно, назван «мюзиклом». Но разве мюзикл предполагает развязность тона, неуважение к образам классической комедии?

Все действие идет в одной и той же декорации, не передающей ни мольеровского духа, ни характера Франции того времени. Конечно, такая задача, видимо, и не ставилась ни постановщиком, ни художником. (На заднике сцены в беспорядке нарисованы различные вещи: таксомотор, лошадь, Эйфелева башня, карета, арлекин, окно со старинным наличником, парусные корабли.) С той же целью приближения спектакля к современности, в него введены словечки и выражения из дня нынешнего. Мольеровские персонажи называют друг друга маоистами, хиппи, длинноволосыми, танцуют «казачок» и поют дореволюционные песенки в духе кафе-шантана. Кроме демонстрации весьма непритязательного вкуса в спектакле происходит смешение «французского с нижегородским», размывание социальных, национальных и иных граней характеров героев. По отдельным репликам и диалогам едва ли не выходит, что события этого мюзикла происходят у нас сегодня...

У тех, кто любит великую литературу, мировое классическое наследие, не может не возникнуть вопрос: на каком основании режиссер столь «свободно» обращается с Мольером?

Сегодня – с Мольером. А завтра?.. Но пока активно переделывают Мольера. В этом убеждаешься, когда смотришь другой мольеровский спектакль – «Тартюф» в другом московском театре – на Таганке.

СРОДНИ АНЕКДОТУ

Здесь текст оригинала сохранен в большей мере. Однако в спектакль включены сцены и интермедии, придуманные театром. Например, в спектакле изображаются сам Мольер, его мытарства с пьесой, хождения по мукам за разрешением на ее постановку.

Зачем это делается? Неужели цель подобных параллелей сводится к тому, чтобы попытаться убедить зрителя будто бы художник всегда и везде лишен свободы.

А иногда театр, даже не меняя мольеровского текста, придает ему противоположный смысл. К примеру, актриса Н. Шацкая (Мариана) говорит слова своей роли: «Забыть дочерний долг? Забыть свой стыд девичий?» – с такой интонацией, в которой легко угадывается откровенно иронический подтекст, И подтверждает она его еще и взглядом и жестами. Что же утверждает в данном случае театр, за что ратует?..

Бросается в глаза расхожесть многих режиссерских приемов. Здесь, как и в «Мьсе де Пурсоньяке», много разных кунштюков, фокусов, которые уводят в сторону от смысла пьесы. Такое впечатление, будто режиссеры заимствовали друг у друга некоторые эпизоды. Например, в «Тартюфе» тоже есть сцена стриптиза – сцена, в которой Эльмира энергично искушает Тартюфа, теряя всякое чувство меры и соблазняя его в присутствии спрятанного ею же мужа.

И снова греша против вкуса, постановщик Ю. Любимов вводит в спектакль современные словечки, реплики и различные «хохмы»: «Зачем вы, девочки, красивых любите?» – запевает мольеровская Дорина современную песню.

«Фантомас, Фантомас!» – кричат на сцене при появлении Тартюфа.

«Чао, папа!» – приветствует Мариана Ортона.

«Мироныч! Свет давай!» – вдруг обращается Оргон к рабочему сцены.

Бедный Мольер!..

Правда, театр этими приемами подчас добивается своей цели: вызывает смех зрителей. Однако какова природа этого смеха? Не сродни ли он тому смеху, который вызывает анекдот?!.

На сцене в течение всего спектакля стоят ширмы. У каждого персонажа своя ширма, на которой он изображен во весь рост и из которой — через специально сделанный прорез по ее середине — он появляется и исчезает. Смешно, например, когда Дорина пулей вбегает в ширму, мгновенно скрываясь за ней. Смешно, когда персонажи входят не в свои, а в чужие ширмы. Правда, смех здесь возникает больше от самой манеры – неестественной, абсурдной – подобным образом появляться на сцене и уходить с нее. Да, это занимательно, способствует оживлению ритма спектакля. Уместно, однако, спросить: какое отношение имеет этот прием к данной мольеровской пьесе? Таким же образом его можно применять и в других спектаклях. Он не продиктован ни требованиями жанра, ни идеей пьесы. К слову сказать, с этим приемом мы уже знакомы по эстрадным и по некоторым современным западным постановкам.

Но дело не только в этом. Подобное решение подчеркивает пристрастие отчасти к внебытовой форме спектакля, к дематериализации сценического действия, столь модной сегодня. Такие приемы придают классическому произведению отвлеченный характер, лишают его жизненных корней, уводят от реального содержания проблем. Масочность обескровливает характеры, обесчеловечивает их.

Подражательность, мода играют в такого рода постановках немалую роль. Все эти приемы не оригинальны, заимствованы, часто повторяются в самых разных спектаклях. Уже сложилась совокупность внешних атрибутов, так называемого, современного прочтения классики, идущих от зарубежных образцов не очень высокого качества. Например, мотив навоза, как символа жизни, как аллегорического образа человечества, который введен в «Тартюфа» режиссером (Оргон в спектакле постоянно рассуждает на тему навоза и тем самым соответствующим образом настраивает зрителя) заимствован из того же источника. Навоз, как символ человечества, – излюбленная мысль Дюрренматта, повторяемая им в каждой пьесе.

Примелькались и некоторые другие признаки, которые роднят эти две постановки.

ДОН ЖУАН – научный работник

Снова Мольер – уже в третьем театре Москвы, на этот раз на Малой Бронной. Смотришь здесь «Дон Жуана» в постановке А. Эфроса и убеждаешься, мысли Мольера о соотношении добра и зла в мире, о пагубности зла, о возмездии за сотворенное зло ушли из спектакля. Также напрочь ушла из него и тема ответственности человека перед людьми, перед обществом, в котором он живет.

Наиболее близкой театру оказалась лишь мысль о том, что лицемерие – порок, который необходимо обличать. Мысль эта, хотя и справедливая, будучи единственной из акцентированных в спектакле, лишила его полифоничности и значительно упростила замысел Мольера. Более того, вынудила театр на прямое переосмысление образа Дон Жуана.

Но вот передо мной рецензия на спектакль «Единоборство» доктора искусствоведения, профессора Г. Бояджиева.

«Дон Жуан в постановке А. Эфроса вовсе не тот Дон Жуан, каким известен этот герой в мировой литературе и, в частности, у Мольера, – пишет Г. Бояджиев, – не ненасытный сластолюбец, развратный и циничный, а научный работник».

И далее:

«Знаменитого женолюба ныне не столько манят сами приключения, сколько выводы из них... Его скорее можно сравнить с жестокосердным экспериментатором, который на живых людях еще и еще раз доказывает себе и другим (и в том числе простаку Сганарелю) истинность своего взгляда на жизнь».

Итак, Дон Жуан не просто сластолюбец, а экспериментатор, ищущий новых открытий в своем ремесле. «Дон Жуан – Н. Волков, кажется, всерьез только этим и занят, – утверждает далее критик. – Его проницательный и жесткий разум силится разъять бытие, чтобы увидеть саму суть вещей. Для этого надо преодолеть все иллюзии, распрощаться с прекраснодушием и даже сорвать поэтический флер с самой любви».

Ясно: Дон Жуан – мыслитель, труженик науки, который ради этого своего научного интереса («увидеть саму суть вещей») берет на себя роль соблазнителя и растлителя. По этому поводу автор статьи замечает: «Но истина никогда не дается просто, а требует жертв».

Следовательно, Дон Жуан – жертва ради поиска истины. А «маска ханжи и лицемера нужна ему для целей демонстрационных». Он – просветитель и пламенный обличитель. Кого же он обличает? Ту же «развращенную придворную публику и клерикалов, всех этих разгневанных тартюфов», как в свое время это делал сам Мольер, объясняет Г. Бояджиев.

Итак, Дон Жуан борется с развратом. Правда, проводить параллель между Мольером и Дон Жуаном, мягко говоря, наверное, не стоило бы. Но, посмотрим, что дальше:

«Дон Жуан мрачно сосредоточен. Он стоит недвижим посередине сцены, а сцена – огромный амбар. И если в начале спектакля не очень было ясно, почему пространство сцены взято в тес, то теперь догадываешься: так ведь это хлев. Огромный вселенский хлев...»

А в хлеве, как известно, держат скотину, коров. Это, видимо, и есть лаборатория для исследований Дон Жуана. Впрочем, зачем догадываться. Ведь уже достаточно часто напоминают нам иные художники, что хлев — символ вселенной, а навоз — символ человечества!

Досадно только, что подобное происходит на нашей сцене. Тем более, причем здесь Мольер? Разве думал о «вселенском хлеве» великий гуманист и жизнелюбец?

Трансформации подверглись как главные, так и эпизодические роли. К примеру Командор предстает здесь как этакий мелкий клерк. А ведь по Мольеру, это – монумент, призванный восстановить справедливость. Мы знаем о его тяжелой длани, роковой для Дон Жуана. А раз так – раз мы, зрители, этого ожидаем, то делается наоборот: Командор касается руки Дон Жуана лишь слегка, еле заметно...

Дон Жуан, как мы узнали, – ученый. Но кто же теперь Сганарель? Сганарель – его аспирант. Вот что пишет о нем Г. Бояджиев:

«А рядом пылкий, мечущийся, ежесекундно задающий вопросы и страстно ищущий на них ответов Сганарель – Дуров. У него в голове вихрь, рассыпаются мысли, не хватает слов, но все время бурлит в душе протест. Он рвется в дискуссию, в спор: надо же установить правду, надо!»

В самом деле, какой же ученый без ассистентов, аспирантов и оппонентов. Поэтому Сганарель – этакий увлекающийся, импульсивный и наивный еще «очкарик», вечно спорящий с преподавателем.

По такой логике Гамлет вполне может быть левым экстремистом, гоголевский городничий – обладателем «университетского значка», а Осип – «профессорского» пенсне...

Посмотрев несколько сегодняшних спектаклей по пьесам Мольера невольно задумываешься: что за парадокс – каждый режиссер, вроде бы, стремится все прочитать по-своему, часто вопреки автору, делать, как раньше никогда не делали, а многое в этих спектаклях выглядит как заимствованное друг у друга, как повтор!..

Талантливость художника, его чувство нового могут проявиться только в той мере, в какой он самостоятелен в искусстве, стремится говорить своим, неповторимым языком. Иначе режиссеры становятся похожими друг на друга по манере, постановочным решениям, приемам. А их искусство превращается в некий стандарт, нивелирующий поиски режиссуры, искажающийвеликое классическое наследие.

Звичайно ж, після такої «рецензії» всі рвонули на виставу – аншлаги, і Дорн поставив «Пурсо» ще два рази (той самий Дорн, який натравив на виставу Зубкова, а той дав трибуну своєму приятелеві Ронделі).

Партія хмурила брови, були дзвінки з Москви («а ми попереджали!»), але в сухому залишку – в непоганій компанії – Танюк, Любимов, Ефрос.

Вистави він так і не зрозумів, й усі його «чому» свідчать лише про його обмежений рівень.

Додзвонився Едліс: «Лесь, поздравляю – наконец ваш театр вырвался в лидеры!»

Владлен був на проводі розгублений, але я йому настрій підняв.

Неллі дзвонив Кутерницький – «Что же теперь будет с «Вечером»? Нелка його заспокоїла. У неї гарне передчуття. Хоч переконана, що мені треба будь-що йти з-під опіки «генерала Чепракова», який ледве тягне на старшину.

Головне – актори. Завтра робимо невеличкий сабантуй на честь «Бідного Мольєра» в обіймах Зубкова/Ронделі.

Добре сприйняла «опус» Ліда Смирнова. У неї була рецензія в «Кировской правде».

Ні, Вятка мене не розчарувала. Народ тут емоційний, сприймає серцем.

16 червня, неділя, яку мені хотіли зіпсувати виборами до Верховної Ради Союзу. Але я чергував на двох виставах і не піддався.

Втім, хочеться говорити про щось серйозніше. Без наших з Неллею розмов почуваюся по-сирітськи. Якби не книжки… Всі ці єрунделі, наскоки на «Ще не вечір», натяки на «антиобщественную установку» (?)… Ломизов слабший за Гребенщикова, дебютант – прямолінійний, дидактика. Бикова й Еміль Віторган додають глибини й довіри до Кутерницького, теж дебютанта. Виставою я ще незадоволений, у Москві з прем'єрою не поспішатиму. Все треба довести до кипіння, особливо – зонги. Окремо вони звучать блискуче, потрібна психологічна зав'язка на перехід з одного жанру в інший.

Сталін і Кіров

Все-таки я не зовсім тут… Тут багато пов'язано з Кіровим, і я знову й знову поліз в історію.

С. Кіров

Сталін приятелював з Гітлером і потай йому симпатизував. Молотов обіцяв покарати всіх, хто кличе до боротьби з фашизмом (1939), тобто готувалось «побратимство».

А ось текст Кірова (1930):

«Можно наблюдать, как стремительно поднимается волна фашизма буржуазного государства. Всего за два десятка километра от Ленинграда произошел фашистский переворот по соседству в Финляндии; накануне фашистского переворота Германия».

Сталін довіряв Ворошилову і Будьоному, Кіров і Тухачевський виступали за модернізацію армії. Всупереч потугам Кірова цю модернізацію почали робити за патронатом Німеччини (уже фашистської!). Танки, десантні частини – ініціатива Кірова і Тухачевського. Усіх активних прибічників Кірова (флагман I рангу, Киреєв, командувач ЛВО І. П. Бєлов, командувач II армією М. К. Левандовський і ще 12 прізвищ) Сталін **розстріляє.**

XVII з'їзд – зовні ніби й не було суперечностей. Але з 1966 делегатів було репресовано 1108, з 139 членів і кандидатів у члени ЦК – 98 («Правда» за лютий 1964 р.).

Сталін хотів позбавити Кірова підтримки ленінградців, запропонував йому посаду секретаря ЦК. Кіров відмовився, його підтримали Орджонікідзе й Куйбишев (пізніше так само зліквідовані Сталіним). Сталін брязнув дверима й пішов із засідання. Кіров прийняв компроміс – став секретарем, проте лишився у Ленінграді. Сталінові муляла підтримка Кірова ленінградцями, до цієї організації у нього і потім були претензії.

Спершу все свідчило про Николаєва-одиночку. Але 3 грудня ленінградських чекістів відсторонили, за справу взявся Агранов, тоді зам. нач. НКВД СРСР. І. Николаєв «визнав» «группу», – троцькістсько-зінов'євську (він, Котолинов І. І., Мясников І. П., Шатський Н. Н., Мандельштам С. О., Соколов Г. В., Звездов В. І., Юскин І. Г., Румянцев В. В., Антонов Н. С., Толмазов А. І., Левін В. С., Сосицький Л. І., Ханик Л. О.». Висновок підписав заст. прокурора СРСР А. Вишинський, слідчий Л. Шейнін, затвердив його прокурор СРСР І. Акулов.

28-29. XII. їх усіх засудили **до розстрілу.** І зразу розстріляли.

Убивство чекістами Борисова, нач. охорони Кірова, який чомусь тоді відстав від Кірова, хоч знав, що Николаєва двічі затримували з револьвером у Смольному – і двічі відпускали. Борисов загинув в аварії, в якій вціліли всі інші.

Є «свідчення» Ягоди, де він визнає свою участь у «змові», до якої він залучив Запорожця.

Стосовно Запорожця – багато **нелепого**. Його і Медведя 1935 р. засудили «за халатність» до тюрми на 3 роки, репресували їхні родини. Якщо причетність була б доведена (свідчення Ягоди), хіба вони відбулися б трьома роками?

І все-таки – чому саме такий масовий терор, не вибірковий – часто без причин і аргументів? Мабуть, страхом Сталіна і системи цього не поясниш.

Мабуть, все-таки ходило про інше. Східні деспотії знищували цілі міста й країни, народи й держави, які не хотіли визнати деспотів за богів. Інакшими словами, лише Бог має право давати і відбирати життя, у нього своя логіка і свій чин. Тобто соціалізм мав би стати сакральною реальністю, на вершині якої сидить Зевс і порядкує людськими життями - через кулі і голод, катування і знеславлення. Він усе бачить і все чує, від нього не сховаєшся навіть у Мексиці. Тому вбивали не за реальні злочини – а як того захочеться Богові. Найстрашніше, що так і вийшло – і цього Вбивцю-Бога піддані славословили, **вдячно** приймаючи смерть з його рук, вмираючи з ім'ям Бога на вустах. Тому й «культ», що це була релігія. І віруючих досі – легіони.

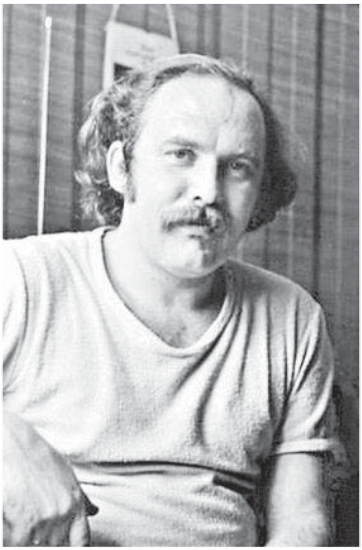

ГРИЦЬ ЧУБАЙ

ВЕРТЕП

4.

Диктатори, диктатори, диктатори,
погоничі великі: «цоб-цабе».
Диктатори, диктатори, диктатори
щодня диктують світові себе.
О, скільки їх возводиться і падає,
і скільки їх плює у наш Дніпро,

і прославляє світ своєю владою,
і одяга його в своє добро....
Все продиктовано і все перефарбовано
і удостоєно належної ціни.
За сумніви, за мислі – закатовано,
і за холуйство вбрано в ордени.
Все продиктовано і все перефарбовано
і узаконено: що думать – це гріх.
Муштровано усе, перемуштровано,
і в ранги роботів возведено живих.

А я цю трикляту мислячу породу
всю до ноги зітерти б, далебі...
І стільки ворогів було б в народу,
що й весь народ був ворогом собі!

1968 р.
(«У. В.» ч. 5)

5.

А світ – вертеп.
Кажу я з гіркотою:
Цей світ – вертеп,
і, мабуть, що найважче
у ньому залишитися собою
від перших днів своїх
і до останніх. Не бути
ні актором, ні суфлером,
ні лялькою на пальчиках облудних,
а лиш собою кожної години,
а лиш собою кожної хвилини,
з лицем відкриттям твердо йти на кін.

18 червня 1974 року. Вівторок.

Прорвався лист від Титуса Геврика. Розірваний, переклеєний, але дійшов. Гадаю, ті, які читали, – розчарувалися: суцільні театральні новини. Але щоб не пропав, зафіксую його у своєму кондуїті:

* * *

Університет, Пенсильванія, Філадельфія.

Лист від Тита Геврика з США

Дорогий Лесю!

Було надзвичайно приємно знову одержати від Вас листа. Коло нас усе в порядку – хіба наші три хлопці ростуть та хату догори перевертають. Гірняки здорові – дуже симпатичні люди – останньо він написав соковиту статтю про «Березіль».

Марчука ми знаємо – стрінулись у Києві. Згоджуюсь з Вами, це талановита людина, цікаво, які в нього тепер праці, роки минули, як ми бачились. Як побачите його – поздоровіть.

Булгакова і Мандельштама книжки маю вже в себе. Виглядає, що попит на ці книги був не лише в Москві, а також в Нью-Йорку. Пересилаю вам ці книжки – окремо. Маю надію, що скоро до Вас дійдуть.

До Європи тепер не виберемося скоро, родинні обов'язки не дають, треба пильнувати дітей.

Залучаю в листі програму з недавнього представлення в нашім університетськім театрі. Це поки що одна з більш авангардних річей в тім нашім новім театрі. Кінчу, здоровим. Привіт! Пишіть!

Ваш Тит.

Лист від Юл. Микол. Розумовської, повний розпачу. Йосипенко-Ужвій зарізали спогади Василька. Я не його адепт, але чому його думка не має права на існування? Амбіції? Не тільки… **Лінія!**

* * *

15. VI. 74 г.

Дорогой Лесь Степанович!

Ответила Вам открыткой, но под определенное настроение, и письмо это вдогонку. Вот такое доверительное расположение!

Интересно, любопытно, возмутительно – и все как и было…

После больших переживаний, связанных с моим «возмутительно-дерзким» поступком – требованием и получением рукописи мемуаров из «Мистецтва», – узнаю из авторитетных источников, только сейчас.

Ужвий, Йосипенко и несколько других фамилий (их не запомнила), считают, что издание мемуаров не-же-ла-тельно! Кроме многолетней систематической моральной травли Василия Степановича, что даже и сейчас, когда «по-всьому» отражается на всем, что касается его имени и памяти – еще появился веский аргумент.

– Есть периоды в истории украинского советского театра, о которых мы умалчиваем и, незачем сейчас всплывать им в летописи Василько. Пусть их забудут, пусть о них не знают!»

Монолог в вариациях я сократила. Важно то, что все вершители судеб остаются на своих местах и, во имя своей репутации, теперь, когда некому взять под защиту труды Вас. Степ., еще с большим торжеством мстят за то время, когда Василий Степанович шел на любые личные жертвы, но не шел на поводу у этой касты – много значительных писем обличающих Ужвий, Йосипенко, Волошина и других, от которых зависела судьба украинского театра и его деятелей, хранятся в архиве Василия Степановича. Вот и думаю, что нецелесообразно мне писать Россихиной. В таких случаях это выглядит нескромностью с моей стороны, переводит меня в ранг вдов – надоевших просительниц а la времен Салтыкова-Щедрина и дает право каждому ответить отказом. Убеждать, что я еще и ученица и многолетний творческий помощник, – вряд ли следует. Об этом должны говорить другие. Да

и Василий Степанович заслужил, чтоб его труды были принятии с благодарностью, а не сводилось все, к моей «протекции».

И Россихиной, конечно нужна влиятельная протекция, чтоб отнестись к материалу благожелательно, а не прятаться за то, что книга об украинском театре, на украинском языке и все то, что возникает, когда не хотят. В Москве нет переводчиков. А когда хотят, все проще и осуществимо.

Да!.. Нет Луначарского, нет Скрипника... Комментарии излишни.

А если говорить о превратностях судьбы, то интересно, сведет ли меня судьба с Вами в каком либо творческом «меропри-ятии»? В каком издательстве Ваша книга о Крушельницком? Вы и не подозреваете, как мы были дружны – я и Мар. Мих., еще в годы... 24, 25, 26..., а отсюда и известные мне нюансы его личности.

Всего Вам доброго

Юл. Ник.

P. S.

Завтра 16-е – день выборов –

Вот Вы и очутились в роли депутата, для себя неожиданно! Ведь депутаты для того и существуют, чтоб выслушивать стоны и жалобы, так?

Почему я избрала Вас?

Не знаю! Вероятно, решило первое впечатление. Ужин у Стешенко, после вечера Курбаса, купе вагона, когда мы разговаривали – ближе «изучали» друг друга, после ресторана (50 лет деятельности В. Ст. – обед) в день нашего отъезда и – Ваши умные красивые глаза.

Не каждому депутату дано какое услышать, учтите»

Ю.

THE ANNENBERG CENTER
for Communication Arts and Sciences

University of Pennsylvania

Richard Kirschner, Managing Director

presents

NEW YORK SHAKESPEARE FESTIVAL LINCOLN CENTER

Produced by Joseph Papp

SHORT EYES

by Miguel Pinero

with The Family
(in alphabetical order)

Hollis Barnes	Chuck Bergansky	Bimbo
Joseph Carberry	William Carden	Tito Goya
Ben Jefferson	J. J. Johnson	Robert Maroff
Kenny Steward	Felipe Torres	H. Richard Young

directed by Marvin Felix Camillo
production designed by David Mitchell
lighting designed by Spencer Mosse
associate producer Bernard Gersten

ZELLERBACH THEATRE

April 19—May 4, 1974

Середа, 19 червня.

Помер Георгій Жуков

Вчора помер маршал Георгій Жуков, легенди про якого затьмили реальність. Так, був в опалі, то Берія зі Сталіним, то Хрущов, мав авторитет у народі (хоч винищував цей народ **тисячами і сотнями тисяч,** але «простой советский человек» любить крутого «господаря» і батіг). Почав з царської армії: два Георгії, контужений, погано чув. Дуже собою пишався, і коли його порівнювали з Наполеоном, заперечував – нас не можна порівнювати, Наполеон війну програв, а я – виграв. Коли згадують про якусь там особливу чесність і порядність Жукова, я згадую його доноси Сталіну на воєначальників, уже рокованих до розстрілу (Тухачевський і К°). Злі язики пояснюють, що він – «великорос», «патріот», а вони – євреї й «інакодумці», отож він таврував їх «заслужено». Звісно, покійного не зарахуєш до героїв України – його накази «не давать хохлам оружия, чем больше их положат, тем лучше», терористичні акції проти українців: знищення могили Мазепи – явища одного порядку. А гасло «Солдатов не жалеть!» відносить нас до відомого «Патронов не жалеть!» (ті ж ленінські 90 % – яких не шкода «покласти», аби 10 % переможців забезпечили собі «красиве життя»).

Чотири Герої.

Культ Жукова в Росії зростатиме. Росія любить своїх Іванів Грозних і Петрів Перших. Хоч би скільки вони там мільйонів поклали…

Авжеж, йому не відмовиш у самобутності. Всього домігся сам. Але про його «прорахунки» (**Єльня**, поразки, оточення цілих дивізій, неучасть в обороні Сталінграду, провал Корсунь-Шевченківської операції) воліють не писати.

Словом, постать **амбівалентна.** З одного боку – герой, з іншого – душогуб і садист, з одного боку – стратег, з іншого – туполобий: «Вперед! В атаку!» Душитель Угорської революції…

Хрущов згадує, що Жуков готував військовий переворот, – ось чому він його зняв з посади й відправив на пенсію.

Не думаю, що так було. Вони всі одного поля ягоди, від Жукова, Дзержинського – до Хрущова та Ягоди.

Всі – «солдатов не жалеть!!!» Для цих солдатів він був «Різник» («Мясник»).

Але Росія співає «Мы за ценой не постоим!» – і садовить Жукова на білого коня Перемоги.

Чого варта фраза, яка стосувалась 300 тисяч українських призовників – давати їм автомати чи ні.

– Зачем мы, друзья, здесь головы морочим? Нахрен нам обмундировывать и вооружать этих хохлов? Да они же все предатели! Чем больше их потопим в Днепре, тем меньше останется в Сибирь ссылать после войны!..

Іншими словами, Жуков був людина екстриму. Всі ці його матюки, приниження, розжалування, бажання принизити – диктаторські риси в екстримі, коли потрібна воля і «не миндальничать». Людина війни.

За мирного часу він зі своїми двома класами школи (книг ніколи не читав – жодної! І хвалився цим!) – був би чоловічком маленьким і нікчемним.

Але про мертвих – aut bene, aut nihil?

Отже, nilil!..

«Кировская правда» 21 июня 1974 г.

Рецензія на «Пурсо»

«ПО МОТИВАМ ПОЧТЕННОГО МОЛЬЕРА...»

Гости нашей сцены

Три традиционных удара палкой об пол, как положено во французском театре, и в зал врывается радостная музыка. Представление, жанр которого хитроумный Сбригани (арт. Бочкарев) скромно определяет как «шалости, шалости, шалости по мотивам почтенного Мольера», начинается.

Среди спектаклей, привезенных московским театром им. Станиславского, спектакль «Мсье Пурсоньяк» занимает свое особое место и прежде всего избранным для него жанром – мюзиклом. Пьесу и стихи «Мсье де Пурсоньяк» написал режиссер-постановщик Лесь Танюк по мотивам мольеровского фарса с одноименным названием. Композитор – Владлен Махлянкин, художник – Светлана Ставцева, балетмейстер – Ной Авалиани.

Мюзикл – разновидность театрального жанра, который дает неограниченную свободу фантазии режиссера и актера, требует особой пластичности, музыкальности всех исполнителей, и потому – всегда экзамен для труппы драматического театра. В то же время жанр мюзикла не исключает необходимости добиваться психологической глубины в разработке характеров и публицистической страстности спектакля.

Мюзикл «Мсье де Пурсоняк» решен как праздничный карнавал-игра, где главными участниками становятся маски. Они помогают влюбленным Жюли и Эрнесту наперекор всем препятствиям обрести счастье.

На сцене – сиреневый театральный Париж, который принадлежит исключительно XVII веку. Мольеровский Пурсоньяк попадает в атмосферу вполне современного Монмартра. Одеты же парижане то в карнавальные, то в пестрые костюмы современных «хиппи».

В тексте диалогов, песен звучат шутки, злободневные остроты, меняющиеся от представления к представлению, так как актерам дана возможность импровизировать.

Мсье де Пурсоньяка, жадного, богатого буржуа, готового купить за деньги любовь молодой девушки, с блеском используя все возможности жанра, играет засл. артист РСФСР Л. Сатановский.

Пурсоняк не просто дуралей, но и опасный ханжа. С первого своего монолога он уже осуждает, выносит приговор празднику, радости, обыкновенному человеческому счастью, излагает свое сходное с полицейским кредо: покой и тишину обеспечат ежовые рукавицы, в которых надо держать бунтующую молодежь. Пурсоньяк агрессивен и резок. И, естественно, зрители поначалу радуются всем «злоключениям» героя. Актер Л. Сатановский раскрывается в этой работе многогранно и ярко. Музыкальная одаренность, отличные вокальные данные, хорошая мера в «рискованных» трюках с переодеваниями приносят успех исполнителю. Явная удача спектакля – образ поэта Эрнеста, который создает артист Б. Романов. Танцы Романова доставляют зрителям минуты эстетического наслаждения. Радуешься той легкости, с какой Эрнест совершает ряд превращений. И, наконец, прекрасное исполнение песен артистом дополняем убежденность в том, что перед нами актер, который умеет все.

Хочется отметить Н. Варлей, чувствующую себя в избранном жанре «как дома». Оно и понятно. Ведь, кроме театрального, актриса кончила цирковое училище.

Стихия карнавала увлекает всех участников неукротимо и властно. Куплеты, танцы, трюки сыплются здесь, как из рога изобилия.

Ловкий и изобретательный Сбригани (арт. В. Бочкарев), тугодум Оронт (арт. Г. Бурков), Г. Рыжкова в роли одной из жен Пурсоньяка отдаются этой стихии полностью, увлеченно.

Ловушки, расставленные Пурсоняку молодыми людьми, поначалу кажутся только забавными, а все его несчастья – справедливым возмездием за чванство и тупость.

Вначале симпатизируешь молодым «бунтарям», именующим себя в прологе «золотой молодежью», которые провозглашают презрение к деньгам, становятся на защиту поэзии и любви. Но по ходу спектакля их шутки веселят все меньше, проделки уже не кажутся невинными. И невольно начинаешь сочувствовать... бедному Пурсоньяку. Только в финале спектакля становится очевидным замысел театра: подвергнуть осуждению не только самого Пурсоньяка, но и толпу «бунтующих молодых». В своей прощальной песне Пурсоньяк

говорит, что из тех, кто громче всех здесь буйствовал, может выйти новый Пурсоньяк.

Так тема разоблачения «золотого тельца» перекрещивается с темой осуждения тех сегодняшних молодых, которых назвали на Западе цветами жизни – «хиппи».

Отрицая устои буржуазного общества, они тем не менее являются плотью от плоти этого общества и не находят в себе сил для практического изменения его устоев. И хотя они всерьез мучаются «проклятыми вопросами» века:

Куда несется мир стремглав?
И кто всему виною?
И как нам выжить в море зла.
Какой такой ценою?

– «бунт» их иногда оборачивается своей противоположностью.

Вот о чем нам говорит диалектика спектакля.

В спектакле такой напряженности, как «Мсье де Пурсоньяк», приходится быть очень требовательным к вопросам композиционной выстроенности пьесы. В этом смысле вся первая часть первого акта выглядит как затянувшаяся экспозиция. Здесь нехватает событийного развития. Превосходство чистой театральности над психологическим действием тормозит развитие спектакля. Часто слишком громко звучит фонограмма, вследствие чего возникает эмоциональная перегрузка.

Да и если быть строгим, не помешало бы спектаклю «омолодить» состав «масок» (если не возрастно, то хотя бы по уровню и способу сценического самочувствия актеров), что точнее выразило бы идею спектакля.

Классическая пьеса Мольера послужила поводом для создания современного спектакля, в котором веселость соседствует с раздумьями о жизни, а современная проблематика выражена в яркой театральной форме.

Вот почему на фронтоне спектакля нас встречают улыбающиеся портреты Станиславского и Мольера, объединенные мудрым девизом шекспировского «Глобуса»: «Весь мир играет комедию».

В. ИВАНОВА

«Театр», № 6 - 74

ПОРТРЕТЫ МАСТЕРОВ

И. Киселев. Вместе с жизнью.

Мастера украинской сцены. На украинском языке. Киев, «Мистецтво», 1972, 407 стр.

Автор этой книги принадлежит к числу ветеранов украинской театральной критики, он внес немалый вклад в историю театра, прежде всего как кропотливый исследователь украинской советской драматургии. Мы уже отмечали успех его книги «Герой и время» (Киев, 1969), посвященной анализу последних достижений украинской современной драмы. И вот теперь еще одна книга – очерки о мастерах украинской советской сцены.

Портреты ведущих актеров и режиссеров в последнее время появлялись не очень часто. Белые пятна в театроведении восполняла отчасти мемуарная литература – сборники воспоминаний о Лесе Курбасе, Марьяне Крушельницком... Если же говорить о театральных персоналиях, то значительными оказались книга П. Тернюка «Иван Марьяненко» и монография Р. Сенниковой, посвященная творчеству М. Романова. В этом ряду стоит и книга И. Киселева – сборник театральных портретов выдающихся художников украинской сцены: Г. Юры, А. Бучмы, М. Крушельницкого, И. Марьяненко, Ю. Шумского, Н. Ужвий, В. Чистяковой, А. Сердюка и В. Добровольского.

Эта книга является расширенным и дополненным переизданием очерков И. Киселева о мастерах украинской советской сцены, вышедших в том же издательстве «Мистецтво» в 1955 году под названием «Театральные портреты». Росла и развивалась за эти годы наша страна, рос и развивался наш советский театр, эволюционировал и взгляд на историю театрального искусства. Книга не случайно названа «Вместе с жизнью» – именно вместе с жизнью менялись и взгляды автора на те или иные явления театра; книгу редактирова-

ло не только время, но и новое отношение критика к своим собственным оценкам, к своему личному восприятию тех или иных театральных явлений.

Важно отметить сразу, что Киселев в новой своей книге пытается проникнуть во все многообразие театрального процесса, познать его диалектически. Каждый из героев его очерков индивидуален, неповторим, – автор ищет для каждого свой ключ, свой способ изображения. Реконструируя те или иные роли, спектакля, Киселев умеет найти главное, схватить самое существенное, запечатлеть самое значительное. Его интонация спокойна, она вовлекает читателя в процесс размышления – и перед читателем встают зримые образы выдающихся мастеров украинской сцены.

Особой любовью автора отмечен портрет Гната Юры. Снова и снова возвращается Киселев к его ролям и спектаклям, анализирует и сопоставляет, реставрирует забытое и полузабытое. Гнат Юра сыграл более 100 ролей и поставил около 200 спектаклей – очевидцем многих из этих работ был Киселев, и ему удалось запечатлеть в книге яркий образ замечательного актера и режиссера. Можно упрекнуть автора книги только в том, что он попытался несколько сгладить целый ряд моментов в жизни Юры, связанных с первым периодом строительства украинского театра.

Раскрывая главный принцип Юры – «изображать жизнь в формах самой жизни», – Киселев справедливо пишет о постоянном стремлении мастера к расширению своей творческой палитры. Тем не менее из очерка Киселева следует, что ранние режиссерские опыты Гната Юры были более страстными, более темпераментными в плане поисков новых форм и решений и что в дальнейшем режиссер пришел к завидной определенности традиционного взгляда на пьесу: для этого стоит внимательно прочесть реконструкцию ряда трактовок Юры, как актерских, так и режиссерских.

В сравнении с изданием 1955 года очерк о Гнате Юре обогатился описанием двух чрезвычайно важных работ актера, связанных с драматургией М. Кулиша (в пьесе «97») и И. Микитенко («Диктатура»). Заслуга Киселева в том, что он убеди-

тельно раскрыл важность этих работ в идейном становлении Гната Юры как художника.

Многократен и емок в книге образ Амвросия Бучмы, отдавшего служению украинскому театру более пятидесяти лет. Наиболее значительны в интерпретации Киселева работы Бучмы над ролями Ивана Коломийцева в «Последних» М. Горького, Миколы в «Украденном счастье» И. Франко, Платона Кречета, Макара Дибровы – эти роли, основные в творчестве мастера украинской сцены, выписаны автором рельефно, с массой точных деталей.

Заметна эволюция взгляда Киселева на творчество М. Крушельницкого, прояснились некоторые детали. В предыдущем издании книги автор был, в частности, неточен в определении даты прихода Крушельницкого в «Березиль» – сейчас этот недостаток исправлен. Уделено значительно больше внимания ранним работам Крушельницкого; правда, хотелось бы, чтоб автор подробнее остановился на ролях, сыгранных Крушельницким в пьесах Миколы Кулиша. Киселеву, писавшему когда-то и о драматургии Кулиша, можно было бы внести свою лепту в это малоизученную и до сих пор никем не разработанную тему. Ценно то, что Киселев пишет о Крушельницком и как об актере трагикомическом.

В новом издании книги много нового материала, связанного с последними ролями Крушельницкого – Гуля из «Арсенала» В. Суходольского, Полудин из «Персонального дела» А. Штейна, король Лир и другие.

В оценке режиссуры Крушельницкого спорным выглядит следующий тезис. «Правда, иногда он (Крушельницкий. – Л. Т.) слишком увлекался и перенасыщал свои спектакли лишними изобразительными деталями, чрезмерной образностью, которая приобретала гиперболические формы, черты определенной неестественности и манерности. Так случилось, например, с отдельными сценами "Ярослава Мудрого" и некоторых других спектаклей», – пишет автор книги. Но сегодня такая оценка «Ярослава Мудрого» несомненно устарела. Именно склонность к гиперболизации, любовь к театральной метафоре отличала в лучшем смысле слова режиссуру Крушельниц-

кого от копиистического натурализма (Н. Охлопков назвал эту копиистику в те годы «подножным реализмом») иных горе-режиссеров. Да, в 50-е годы Крушельницкого не раз упрекали в «чрезмерной образности» (кстати, сама по себе эта дефиниция – эстетический нонсенс: в понятие образа обязательно входит понятие меры, и не может быть никакой образности, в которой нарушено чувство меры) – история современного советского театра пересмотрела эти оценки.

Попутно отметим и ошибку, в том или ином варианте встречающуюся у многих украинских театральных критиков. Киселев пишет: «Сатирическая комедия «Мартын Боруля» была поставлена в 1934 году – вскоре после того, как «Березиль» стал называться Театром имени Т. Шевченко». Если придерживаться исторической точности, то следует сказать, что «Березиль» был действительно реконструирован в 1933 году, когда в октябре месяце театр вместо Курбаса возглавил Крушельницкий. Но название «Березиль» сохранялось на афишах до марта 1935 года, и только после марта театр был официально переименован.

Но несмотря на эти погрешности, глава о Крушельницком – одна из самых удачных работ о сборнике. Анализ роли Крушельницкого в процессе развития украинского советского театра основан на детальном изучении тех постановок мастера, которые оказали влияние на театр 60 – 70-х годов. Тут и спектакли по А. Корнейчуку, и постановки учеников Крушельницкого (например, «Дай сердцу волю...» Кропивницкого в Тернопольском драматическом театре, спектакль, поставленный Я. Гелясом в традициях школы Крушельницкого, в котором роль Ивана Непокрытого талантливо сыграл молодой артист В. Ячминский). В раскрытии этой нерасторжимой связи творчества Крушельницкого с работами его учеников и продолжателей – большое достоинство исследования Киселеве.

Многое пересмотрено автором и в оценке творчества таких выдающихся мастеров советской сцены, как Н. Ужвий, И. Марьяненко, А. Сердюк, В. Добровольский. Тут прежде всего нужно отметить пристрастие И. Киселева к ролям этих мастеров в современных пьесах последних лет.

Талантливо написан театральный портрет В. Чистяковой.

А. Сердюк предстает перед нами как артист, чье творчество стало целой эпохой в новом украинском театре. Автор находит здесь и точные краски и точные слова. Портрет написан зримо, тепло и вдохновенно. Жаль только, что в поле зрения критика не попали комедийные роли Сердюка (у меня перед глазами стоит его незабываемый бурлескный персонаж из «Повии» П. Мирного в постановке В. Крайниченко). А сколько интересного можно было бы сказать о том, как актер играл Городничего, Тартюфа, Кобзу, Чеснока!

Интересно написан портрет В. Добровольского. Главное здесь – это воплощение артистом образов наших современников. К сожалению, автор не нашел нужным подробно остановиться на анализе причин и следствий ухода этого мастера из Театра имени И. Франко. Хочется, чтобы в следующих своих публикациях Киселев расширил эту главу, введя в очерк более тщательный разбор последних работ Добровольского в Театре имени Леси Украинки: сейчас автор лишь бегло упоминает о ролях Литвинова («На диком бреге» Б. Полевого), Димитрова («Первый удар» К. Кулявкова), старого грузина Агабо («Пока арба не перевернулась» О. Иоселиани), сыгранных артистом в 70-х годах.

Книга требовала и большей редакторской точности. Так, Микола Бенцаль стал на стр. 116 М. Бенцелем, а злополучный «род Агридов» (вместо всем известного «рода Атридов») без изменения перекочевал со стр. 268 старого издания на стр. 327 нового.

Суммируя впечатления от книги, отметим, что она создает хотя и фрагментарную, но довольно емкую картину развития украинского советского театра в целом. В ряду выдающихся мастеров сцены, которые стали героями этой книги, возможно, нехватает многих имен. Но и то, что уже опубликовано, заслуживает пристального внимания и одобрения.

Лесь ТАНЮК

* * *

21. VI. – 74.
Від Р. Корогодського з Києва:

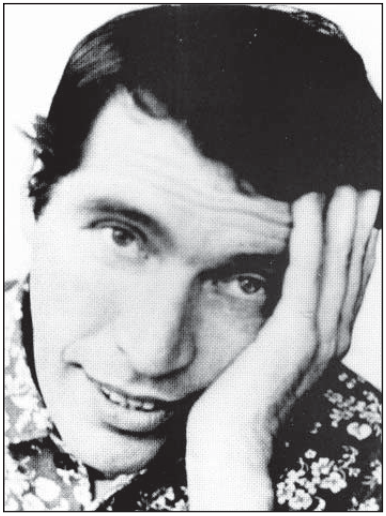

Лист від Романа Корогодського

Дорогий Танюк!

Ми вже стільки не бачились, не чули один одного, що ця прикра, явно прикра обставина звільняє мене від етикету загальної преамбули. Зразу переходжу до справи.

Лесь! В мене є пропозиція: давай спробуємо поставити у Тебе в театрі мюзикл «Енеїда». Готовий зробити з Тобою чи без Тебе відповідну драматургію. Музику напише Скорик.

Кілька слів історії. Таке офіційне замовлення від Мін. культ УРСР ми (Шекера, Скорик і я) отримали в 1972 році. Балет стояв у плані оперового театру на 1974, навіть перехідний 1973-74 рр. Зробив лібрето. Скорик прийняв. Пішли до Міністерства, та за місяць до того зняли Шелеста і почалась пре… ція. Мирослав хоче писати таку музику, та потрібна УГОДА, гроші і т. д. Справа вимагає часу, і йому потрібна впевненість.

У нас це безнадійно, хоч я всупереч всякій логіці зробив розширену Заявку для всесоюзного ТВ, об'єднання «Екран». З того часу також минулося три місяці. Нікому з режисерів (хотів спочатку ***А. Народицькому,*** *потім Л.Бикову) заявки не показав, бо, власне знаю, як і про що з ними говорити. Кілька днів тому переговорив з Мерзлікіним. Він кудись летів. Домовились окремо зустрітись і поговорити. Нараз впав на голову Ступка. Таким є «хвилястий перпендикуляр», якій привів мене до Тебе.*

За останні три місяці зробив велику за обсягом статтю про ілюстраторів «Енеїди». Ця робота мене ще більше переконала, що

якою не є невчасною моя ідея побачити «Енеїду» на сцені, вона ідея, не безнадійна. Треба знайти якийсь хід, прохід, вихід. Може вийти страшно цікава річ, і, якщо не судилося вийти, то ***лише в Москві.***

Подумай! Гарненько подумай! Статтю про «Енеїду» вишлю і заявку для ТВ, також, але при умові, що Тобі сама ідея цікава, що таку річ Ти бачиш на сцені.

Цілую Вас Роман.

22 червня

Вчора – екстрема. Турецькі війська окупували Кіпр. Війна. Міжнародна спільнота в напрузі. Наші шмендрики, здається мені, підзужують **обидві сторони.**

"Театр", №6 –1974

Рецензія Юрія Лотмана на Аникста

ТЕОРИЯ РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ДРАМЫ В РОССИИ

А. Аникст. История учений о драме. Теория драмы в России от Пушкина до Чехова, М., "Наука", 1972. 644 стр.

Известный специалист в области изучения творчества Шекспира и западноевропейского театра А. Аникст написал книгу, посвященную теории русской драмы. На первый взгляд это выглядит неожиданно. Однако, если вдуматься в направление общего творческого пути ученого, перечесть его старые труды и внимательно ознакомиться с новыми, раскроется глубокая закономерность его нового исследовательского замысла, органичность и даже внутренняя необходимость появления именно такой книги.

При всем разнообразии творческих устремлений А. Аиикста на всем протяжении его пути как ученого мы обнаруживаем, по сути дела, одну тему, которую автор развивает с исключительной целеустремленностью и последовательностью. Тема эта: реалистический театр в мировой драматургии. Именно этот интерес привел А. Аникста к монографии о Шекспире, своеобразному итогу многолетних

изучений в данной области, он же обусловил рождение монументального научного замысла «История учений о драме». Первый том «Истории» – «Теория драмы от Аристотеля до Лессинга» увидел свет в 1967 году. Рецензируемая нами книга является вторым томом. Такое построение замысла сразу же ставит материал в двойную перспективу: перед нами монография, охватывающая внутренний материал русской реалистической теории театра и драмы XIX века. Книга представляет собой вполне законченное, завершенное целое и может читаться и оцениваться как отдельная монография. При таком чтении вперед выступят внутренние закономерности русской теории сцены. Однако можно читать «Теорию драмы в России от Пушкина до Чехова» как часть обширного замысла, связывая ее с уже написанными страницами первого тома. В этом случае вперед выступят типологические черты и те соотношения, которые определяют место русской теории драмы если не в мировом, то, по крайней мере, в европейском процессе движения театра к реализму и реалистической теории сцены. При каждом из таких прочтений книги в ней выступят свои достоинства и, вероятно, свои недостатки. Однако для нас сейчас существенно другое — подчеркнуть масштаб замысла автора, объемность его творческого плана.

Понятие творческого плана почти не привлекается нами при анализе научной литературы. Это вряд ли оправдано. В свое время Пушкин писал: «Единый план Ада есть уже плод высокого гения». Замечание Пушкина имеет глубокий смысл и относится не только к поэзии: всякое творчество, в том числе и научное, требует той единой, глубокой и целостной мысли, выражением которой в тексте становится «единый план» (отменых и в результате многолетних раздумий. Надо понять, что даже в тех случаях, когда в той или другой области накоплен богатый материал частных исследований, переход к обобщающему труду – скачок в новое качество, и коллектив, который берется за такую работу, должен трезво взвесить, по силам ли она ему, имеет ли он то органическое единство научного дыхания, которое превращает «собранье пестрых глав» в целеустремленное целое, является ли он, коллектив, не просто суммой сослуживцев, а творческой личностью. Ибо только в этом последнем случае перед нами будет не сборник научных статей – хороших, отличных,

посредственных и плохих, – а единая, пусть даже написанная многими, книга.

Монография А. Аникста делится на шесть частей: «Эпоха Грибоедова и Пушкина», «Гоголевский период», «Шестидесятые годы», «Историческая драма шестидесятых годов», «Семидесятые и первая половина восьмидесятых годов» и «Драма конца XIX века». Тип построения книги в значительной мере определен характером изучаемого материала: автор ставил перед собой задачу показать движение теории драмы в рамках общего развития русской культуры (вернее — литературы и театра) XIX века. Однако известно, что в этот период на русской почве не было создано обобщающих трудов характера и масштаба «Гамбургской драматургии» Лессинга. На этой основе порой делалось заключение об отсутствии в России сколь-либо существенной теории драмы вообще. Книга А. Аникста полемически направлена против подобных утверждений – она убедительно показывает, что в России XIX века существовала своя, оригинальная и органически связанная с общими потребностями культуры теория драматургии и театра. Однако по целому ряду причин теоретические высказывания по вопросам драмы, как правило, отливались не в формы теоретических трактатов или театроведческих монографий, а были органически слиты с критикой, растворены в рецензиях и статьях, которые читающая публика находила в критических отделах литературных журналов. «Теория драмы формировалась не безотносительно и не догматически со ссылками на образцы искусства и теории прошлых веков», а как осмысление «живого творческого процесса. Важнейшую роль в ней играла критика, быстро и непосредственно откликавшаяся на появление значительных пьес. Критика же, как известно, играла в XIX веке роль главного органа общественного мнения». Именно этому, глубоко связанному с самыми злободневными вопросами общественной жизни тех лет характеру развития теории драмы в России, по мнению автора, мы обязаны тем, что «обсуждение вопросов драматургии у писателей и критиков неизбежно перерастало в рассмотрение коренных проблем социального развития страны. Теория драмы в России XIX века формировалась как теория реалистической и социальной драмы».

Специфический характер излагаемого материала определил построение глав: основные разделы посвящены анализу высказываний о театре и драме виднейших писателей той поры. Вокруг этих разделов циклизируются главки, рассматривающие те или иные критические статьи, положения, развиваемые критикой и современниками. Такое построение не только оправдано, но и весьма плодотворно, тем более что в целом ряде случаев автор не просто суммирует уже упоминавшиеся в научной литературе критические источники, но и производит самостоятельные изыскания, обращая наше внимание на свежие и малоизученные тексты. Однако у такого построения имеются и известные опасности – обзорность, избежать которой в отдельных случаях автору не удалось, и растворение собственно теории драмы в драматургической и театральной критике. Ведь даже когда историку драматургической теории приходится работать в основном с критическими статьями, они остаются для него лишь материалом, из которого предстоит извлечь общие воззрения Іи реконструировать на их основе ту теорию драмы, которая – пусть невыраженная прямо – стоит за текстами критических статей. Ибо только она является объектом исследования, предпринятого автором. Однако следует подчеркнуть, что эта опасность лишь местами напоминает о себе в рецензируемой книге.

Основной идеей книги является прогресс реалистической концепции драмы: шаг за шагом, этап за этапом развертывает А. Аникст картину постепенного усложнения сценического реализма XIX века, показывает внутреннюю динамичность и широкие возможности драматургического реализма. Нет нужды доказывать, что такой подход делает книгу Аникста глубоко актуальной в научном отношении. Однако, по известной поговорке, наши недостатки – продолжения наших достоинств. Можно заметить, что в книге обойдены некоторые явления, прогрессивные в общественном отношении и оригинальные в художественном, впрямую не связанные с критическим реализмом. Укажем в этой связи на то, что и практика как драматурга и теоретические высказывания о драме В. К. Кюхельбекера – и формально, поскольку не обрываются катастрофой 14 декабря 1825 года, и по существу – должны

были бы попасть в поле зрения автора книги. К сожалению, этого не случилось. Избранный А. Аникстом аспект, по существу, «вытеснил» Ап. Григорьева, которому в книге отведено место, явно непропорциональное его роли в развитии драматургической теории.

Этот вопрос влечет за собой другой: реализм в русской драме не был явлением изолированным, и связи его с другими направлениями определяются не только словами «борьба» или «полемика». Так, бытовая драма не только боролась с мелодрамой, но и, используя действенность ее приемов на массового зрителя, втягивала последнюю в свою орбиту. Особенно это чувствуется на материале так называемой «народной драмы». Сценическая сказка, фарс, ярмарочный балаган повлияли на расширение концепции реализма драмы. Не случаен рост интереса Пушкина к фантастике на сцене после «Бориса Годунова» и Грибоедова – после «Горя от ума». Роль балагана для реалистической сатиры от с «Трумфа» Крылова до трилогии Сухово-Кобылина общеизвестна. Можно было бы напомнить мысли Островского о том, что театр для народа должен включать в свой репертуар сказку и феерию. Впрочем, вопросы эти отнюдь не игнорируются автором монографии. Хотелось бы лишь, чтобы им было уделено большее внимание.

Всякий научный труд оставляет простор и для других точек зрения и для полемики. Однако главное в другом: перед нами богатая по фактам и чрезвычайно добротная по концепции книга, книга, которая очень нужна читателю.

В этой связи хотелось бы обратить внимание еще на одну сторону дела: монография А. Аникста – научный труд, преследующий исследовательские цели. Однако одновременно она – и ценное пособие, которое можно с успехом рекомендовать всем студентам гуманитарных вузов, изучающим историю русского театра и драматургии. Нужда в таком пособии остро ощущается. А между тем книга уже разошлась. Не стоило ли бы издательству «Просвещение» подумать о переиздании этого ценного курса?

Ю. ЛОТМАН

Тарту

23 червня, неділя.

Лотманова рецензія на книгу Анікста – погляд збоку, тим і цікава.

Для мене важили його наголос на «плані», тобто на задумі, на постановці мети. «Форма плану» як єдина концепція.

У нас з Неллею так є з Курбасом і Кулішем. Є концепція Курбаса як лідера «Розстріляного Відродження», є і «форма плану» і генеральний план його подачі суспільству. Тобто ми не борсаємось сліпими щенятами у завалах тогочасної преси, яка для нас не конче є «факт», не віримо на слово архівам і партійним приписам – і навіть «спогадам» деяких обивателів від театральної історії. Лабінський, Рая Скалій, до певної міри й Наталя Борисівна – вірять, бо «плану» на зразок нашого не мають. Звідси й суперечності в тлумаченні тих чи інших акцій, вистав, декларацій. Лотман вчасно й розумно наголосив на необхідності такого «плану»: якщо життя – театр, хтось же мусить і планували його діяльність, режисура на те й народилась. У великому сенсі Пушкін – режисер, я вже описував це на матеріалі «Бориса Годунова». А хіба не режисурою є його подача Мазепи, його фантазії на тему отруєння Моцарта, чого Сальєрі **реально не робив?**

А далі Лотман виходить на тему, мені співзвучну. Аполлон Григорьєв. Важливо, що це не «столбовий шлях» розвитку російської літератури, культ Островського, а не Пушкіна, ідея «народності» – національності. Для нього Островський – «именно национальный поэт». Але він доводив, що майбутнє Росії – не в селянстві (рабство, общинність, угодовство), а в «середньому класі», – купці насамперед. Григорьєв заперечував і «западничество», і «славянофільство», і «социализм» і опирався у своїх теоріях на Шеллінга, Карлейля, Емерсона («органическая критика»). Вада книги Анікста за Лотманом, в надто великій ставці на «традиційні оцінки», на відсутність якнайширшого спектру «теорії драми» (карнавал, фарс, пародія, балаган)… Іншими словами, він не критикує Анікста, а підкладає йому свій «план»…

Я в даному разі на боці Лотмана. В інших (попередніх!) своїх роботах, в оцінці того ж Шекспіра і Європи в цілому він надавався до **універсалізму.** А тепер (тут) трохи самообмежив себе, повернувши до своїх 50-х – 60-х. (Може, через те, що це – «драма в Росії»?)

Згадавсь чомусь осліплий Жан-Поль-Сартр, який після усіх своїх бунтів знову заговорив про соціалізм. «Соціалізм – або варварство» – його теза. Але хіба соціалізм Мао – не варварство? Хіба соціалізм «радянського народу» перестав бути варварством після того, як Сартр осліп?

Тема для вже іншої дискусії. Сартр очевидно, має під словом «соціалізм» щось своє – з того багажу, що ним оперують нині соціалісти і соціал-демократи Європи?

Хочу чіткішої «форми плану», «формули плану», бо все пливе і розмивається.

24 червня 1974 р.

Понеділок недобрий. День як день, але перед сном був дзвінок Махлянкіна – **виїхав з Союзу Галич**. Йому (Махлянкіну) подали – тимчасово, в Норвегію, читати лекції про Станіславського. Набрав інший телефон у Москві – ні, за ізраїльською візою – і складається так, ніби позбавлять громадянства. Продовження того, про що говорив Віктор Некрасов.

Це штучне витончення шагреневої шкіри опозиції навряд чи веде до її скорочення. Якщо так триватиме постійно, нас будуть «тьмы и тьмы». Не знаю, чи цей колос на глиняних ногах, але одного нечудового дня він рухне.

Інша річ, що може й нас придавити уламками. Отут слід бути пильним.

Галич – в еміграцію

Прогрес все-таки є. Сталін просто розстрілював кожного, в кому відчував хоч натяк на «але». Хрущов сварив, але до крові й висилки не дійшло. А ці геродонти вирішили діяти за принципом «баба з возу». Але ж «баба», опинившись на іншому возі, співає тієї ж. А позаяк – на волі, та й пісні не пише страдницькі, як тут…

Не можна не помітити змін **масової** свідомості. У 1968 році було одне, в 1972-му інше, а сьогодні – зовсім інше. Протестний настрій перейшов углиб, листів до урядів і ЦК вже не пишуть, – змінився сам тон життя, його конструкція і реконструкція (історії). Умами цілком володіє підтекст, – й усі добре розуміють.

Наш приклад –«Пурсоньяк». Ніби й богема, ніби й несерйозно, а розмови після вистави в публіці – **про суттєве.** Про **нашу** «поліцію», про **нашу** нудоту, про **нашу** несвободу. А тут у виставы, – ніби віддушина.

Переклад з Гейне для Первомайського

Л. Т. Переклад для Первомайського:

«Все це я міг би дуже добре переказати гарною прозою... Та коли наново перечитуєш старі вірші, щоб, скориставшись нагодою їхнього перевидання, дещо в них виправити, тебе раптово, непомітно підкравшись, заскакує дзвінка звичка до рими й ритму – і що ж! – віршами відкриваю я третє видання «Книги пісень». О Фебе-Аполлоне! Якщо ці вірші погані, ти вже за це мені вибач... Адже ти, Боже, все бачиш, ти добре знаєш, чому вже стільки років підряд я не можу я віддатись співзвуччям і римам... Ти знаєш, чому полум'я, яке пишним феєрверком осявало колись світ, довелось мені раптом використати для інших, значніших пожеж. Ти знаєш, чом його німий вогонь пожирає тепер моє серце. Ти розумієш мене, величний, прекрасний Боже, ти, що як і я, не раз міняв золоту ліру на тугий лук і вбивчі стріли... Ти ж не забув ще Марсія, з якого живцем здер шкіру? Відтоді збігло чимало літ, і тепер ось знову з'явилась потреба в чомусь подібному... Ти всміхаєшся, о мій вічний Отче!

Писано у Парижі, 20 лютого 1839

ГЕНРІХ ГЕЙНЕ

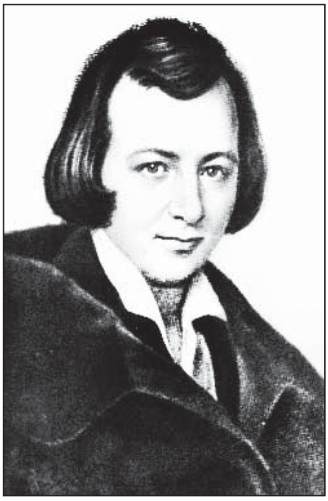

З листів Гейне

До Фарнгагена.
Мюнхен, 1 квітня 1828 року

Любий Фарнгагене!

Минуло вже шість тижнів, як я хотів до вас написати, але на самісінькій середині листа мене перервали; на доказ цього шлю вам цей фрагмент. Може, в цьому буде щось такого, про що не завадить згадати й сьогодні. Причиною такої раптової перерви був славнозвісний Вітт, котрого зненацька, без суду й слідства, вислали відціля. Вітт – mauvais sujet[13]. Будь у мене влада, я б його повісив. Особисто він привабливий, і це не раз примушувало мене забувати про його вдачу, мені завжди смішно дивитись на нього, і, можливо, саме тому, що всі на світі були проти нього, я його часом захищав. Багатьом це не подобалось

У Німеччині ще не розуміють, що людина, яка на словах і на ділі обстоює все найшляхетніше, іноді задля втіхи чи вигоди може дозволити собі маленьку підлоту, якщо тільки ця підлота не руйнує великої ідеї її життя, і що навіть ці підлоти (себто, нешляхетні, по суті, вчинки) нерідко варті похвали, – якщо вони дають нам можливість гідно служити величним ідеям нашого життя. За часів Макіавеллі і тепер у Парижі збагнули це дуже глибоко.

Ось апологія всіх підлот, які мені хочеться у цьому житті вчинити. Думаю, найперша з'явиться у вигляді рецензії. Але – чш!чш!

У мене досі все так само; готуюсь до поїздки в Італію. Тут дуже погано – банальне, нікчемне життя. Недоуки. І коли б

---

13 Негідник (франц.)

часом не траплялося чогось грандіозного на зразок трагедій Міхеля Бера чи Шенка, витримати цей клімат тривіальності було б неможливо. Він так мене доконав, що я не можу написати тут нічого путнього і хочу якнайшвидше пакувати речі. Моя адреса зараз – поки що і надалі досі ще: «Г. Гейне, докторові прав, віддати у літературно-мистецьку крамницю видавництва Й. Г. Котта у Мюнхені».

Сподіваюсь, що скоро вже не писатиму вам таких кислих листів – мені здається, з цих рядків дивиться на вас моє перекошене люттю обличчя. – І все одно справи у мене тут непогані і навіть приємні. Я живу, як grand Seigneur[14], і п'ять з половиною місцевих жителів, що вміють читати, дають мені зрозуміти, як високо вони мене шанують. Чудові знайомства з дамами – проте вони вже не корисні ані моєму здоров'ю, ані моїй працьовитості. Охоче відвідую молодих художників; на них дивитись приємніш, ніж на їхні картини.

A propos[15], Ви знаєте дочок графа Ботмера у Штутгарті, де ви часто бували? Одна не таке вже й молода, проте напрочуд гарна; вона перебуває у таємному шлюбі з моїм найближчим приятелем молодим російським дипломатом Тютчевим; а друга – її молоденька сестра. Ось дві дами, з якими у мене найкращі і найприємніші взаємини. Вони удвох, мій приятель Тютчев і я – ми часто обідаємо разом partie currée[16], а ввечері, коли я зустрічаю у них ще кілька красунь, ми починаємо правити теревені і балакаємо про все, що прийдеться, особливо про історії з привидами. У великій пустелі життя мені завше вдається знайти якийсь чудовий оазис.

Не знаю, як швидко поїду до Італії, а тому прошу вас, любий Фарнгагене, прислати 800 талярів сюди. Тільки як? Це проблема. Певен, що втрачу найменше, якщо ви за мій рахунок купите в Берліні **векселі** з переказом на Франкфурт-на-Майні строком **на два місяці**. Однак я був би задоволений більше, якби ви дістали векселі з переказом на Аусбург. Але якщо вам

---

14 Великий пан (франц.)

15 До речі (франц.)

16 Учотирьох

скажуть, що я при цьому багато втрачаю, то краще все одно вишліть франкфуртський вексель.

Даруйте, любий Фарнгагене, за клопіт. Якби мені довелося вам віддячити, я б не знав, з чого почати.

До того ж ви були настільки ласкаві до мене, що на рідкість чудово відрецензували мою бідолашну «Книгу пісень». Тепер я вже не надаю великого значення рецензіям (я й самому життю не надаю тепер великого значення), проте коли бачу у «Компаньйоні» ваш дрібний, милий почерк (у Губіца є схожий на нього шрифт), на душі мені завжди теплішає, і слова ваші, звісно, знаходять відгук у моєму серці.

Я стаю тут дуже серйозний, майже на німецький кшталт; мабуть, це від пива. Часто гризе мене туга за столицею, себто за Берліном. Тільки-но видужаю, – спробую перевірити, чи зможу там жити. У Баварії я перетворився на прусака. Хто, на вашу думку, допоміг би мені підготувати благополучне повернення?

Чув я, Берне тепер у вас. Берне мене дуже любить. Він набагато кращий за мене, значно вищий, проте не такий блискучий. Його глухість, напевне, завдасть клопоту пані фон Фарнгаген. Це серйозна вада. Як ся має пані Фарнгаген? Як її ніжне, розумне серце?

Кінчаю. Невимовна печаль охоплює мене. Якось подурному сумно мені на душі, і я майже не розумію того, про що пишу. Англійці заразили мене своїм спліном, і я зовсім скис.

Днями сюди приїздить Котта, і якби мені не треба було говорити з ним про різні речі стосовно «Анналів», я б здійснив тепер візит до Нюрнберга, – туди прагнуть тепер натовпи ентузіастів з нагоди святкування річниці Альбрехта Дюрера.

Будьте здорові, любіть мене й вірте, що я завжди вас теж люблю – так міцно, як тільки може моя втомлена душа.

Ваш друг

Г. Гейне.

До Карла Іммермана

Гамбург, 3 лютого 1830

Любий Іммермане!

Ваш «Туліфентхен» уже десятий день лежить на моєму столі (не думаю, що вам неприємно це чути, хоч ви й не давали мені безпосереднього дозволу його читати), і не сподівайтеся я, або, вірніше кажучи, не бажай я так пристрасно одержати від вас цими днями листа, я написав би до вас ще вісім днів тому. А тепер Кампе вимагає, щоб я написав вам, – учора я розповів йому, як зрадів, прочитавши вашу поему, де відзначив лише окремі дрібні неточності; він зразу ж зажадав, щоб я сів за листа до вас. І справді, любий Іммермане, я й сам дуже добре розумію, що мушу сказати вам усю правду, не оминаючи того, про що вам, можливо, й не так приємно буде почути. Почну з суворої критики: деякі шматки у вашому «Туліфентхені» я вважаю затягнутими, місцями мені не подобається розмір. Обидва недоліки виправити легко, перший – скороченням, другий – перестановкою й заміною окремих слів. Метричні недоліки переважно в тому, що слова й стопи всюди співпадають, а в чотиристопному хореї це завжди неприємно, – якщо тільки ви не мали наміру обраний розмір пародіювати. До речі, у «Туліфентхені» ви подеколи саме це й робили. Зрозумійте мене: там, де кінчається слово, у вас завжди кінчається і стопа. Виправити це у більшості випадків не важко, для цього слід де-не-де змінити якесь одне слово, одну частку, – і метричну однаковість цілої строфи буде зруйновано. Чи не переглянули б ви своєї поеми ще раз саме під таким кутом зору? Адже ви, гадаю, написали її досить швидко. Така повторна редакція, безумовно, тільки поліпшила б поему. А може, ви хотіли б, щоб я сам з цією метою переглянув текст, запропонувавши потім вам деякі зміни, які ви могли б уже на власний розсуд або сприйняти або відхилити? Чи збереглась у вас чернетка поеми? Я просив Кампе випустити її до відкриття ярмарку на Великдень (він, здається, й не мав наміру з цим поспішати, бо віддав її Ціммерманові, а той завше тримає рукописи по кілька місяців;

побачивши, що він поеми не читає, я забрав рукопис), а тепер Кампе каже, що все це я мушу зразу ж написати вам. Отож не баріться з відповіддю. Якщо ж ви не пишете через те, що вам до певного часу не хотілося б висловлювати мені своєї думки про мою останню книжку, то хай це не заважає вам написати мені. Я, любий Іммермане, не образився б на вас і тоді, якби ви побачили в моїй книжці самі лише негації, якби вона вам категорично не сподобалась. Адже мені ще згучить свинячий концерт усіх, кого я не дорізав, вони досі голосно кувікають: це легко збило б з пантелику кожного, хто не до кінця певен своєї правоти. Любий мій, цього разу повірте в мене і в мій спокій. Зараз на мене можна покластися цілком: три місяці обмірковував я те, що мав зробити і зробив виключно тому, що так було треба. Мені закидають запальність і поспіх. Дякувати Богові, тепер вже не волають: «Бідолашний Гейне, бідолашний Іммерман» – такого співчуття до нас уже не знайдете. – До речі, хочу вас дечим улестити: вперше почувши в Мюнхені, що граф Платтен пише проти вас пашквіль, я сказав Шенкові (а, може, й Берові, зараз уже точно не пригадаю), що йому за це від мене не поздоровиться, навіть якщо мене він там і не зачепить. Я ніколи не вживав жодних заходів проти нападів на мою особу, і якщо цього разу в чомусь перебрав міру, то лише тому, що тут слід було або діяти енергійно або мовчати зовсім.

Але я радий, що мої берлінські друзі (особливо Фарнгаген, наш розсудливий Фарнгаген) визнали, що я мав рацію, і хоч тут ціле гніздо шанувальників платтенівської любові, і всі плітки про мене починаються звідціля, моя книжка знайшла тут собі найзавзятіших прихильників, до числа яких – без жодних «але» – входить і наш Ціммерман. Та я відхилився від приємнішої теми, від нашого улюбленого «Туліфенстхена», цього маленького героя, цього епічного колібрі. Він напрочуд поетичний, а надто його останній розділ, що переносить нас до населених феями висячих садів казкової поезії. Тон витримано до кінця, всюди зустрічаєш привабні епітети й співзвуччя, всюди відчуваєш м'який усміхнений гумор і грацію. Це епос, у якому форм героїчної поезії ужито жартома, у якому вони

лагідно співіснують з елементами дитячої казки, що сприймаються тут з поважною безпосередністю.

(Кінця бракує - Л.Т.)

До Федора Івановича Тютчева

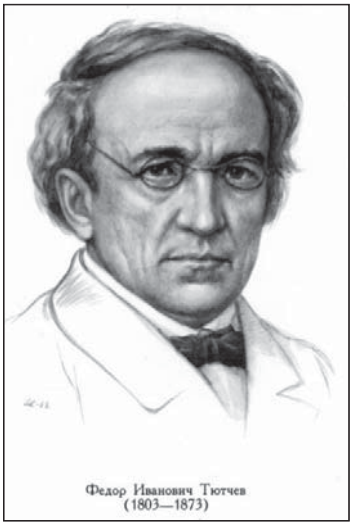
Федор Иванович Тютчев
(1803—1873)

Милий Тютчеве!

Вранці приїхав я до Флоренції. Я вже бачив богів і богинь у палаці Уффіці, я вже встиг познайомитись з деякими божествами, такими ж уродливими, але не такими холодними, як вони; щойно я закінчив довжелезного листа панові Шенку, – отже, ви розумієте, у мене є всі підстави почуватися втомленим.

Проте змушений написати до вас, ви мене чимось зарадите – я це знаю, ви мені зразу ж відповісте. Отож слухайте.

Як справи з моїм призначенням на посаду професора ви, звісно, знаєте. Ми домовилися з паном Шенком, що зразу ж після приїзду до Італії повідомлю йому свою адресу, щоб він міг написати мені туди про королівське рішення. Чекаючи на це, я майже місяць тому написав Шенкові, щоб він поштою повідомив мені у Флоренцію. Приїхавши сьогодні вранці, я пішов на пошту – і не знайшов там жодного листа. Тому послав Шенкові другого листа, де написав, що буду тут доти, доки не одержу від нього відповіді. Його мовчання може мати тисячу причин, але він поет, і я маю підозру, що це звичайні лінощі, ота інертність душі, яка оволодіває нами, коли ми повинні написати друзям листа. Заувага ця стосується і вас; що ж до мене, то будьте певні, – я не писав би ні вам, ні Шенкові, якби не термінова потреба знати – лишатись мені в Іта-

лії чи вертати до Мюнхена, що я зроблю відразу ж, тільки-но одержу наказ про моє призначення. Долучаю листа, якого я написав Шенкові і якого прошу вас одразу ж люб'язно йому передати. Відвідайте його за кілька день, – він знає, що ви мій щирий друг. Скажіть, що я написав вам, від чого залежить моє повернення до Німеччини. Ви дипломат, і вам буде легко вивідати у нього, як там мої справи, у такий спосіб, щоб Шенк і не підозрював, що я вас просив про це, і не вирішив, що він вільний від зобов'язання написати мені особисто. Ви знаєте, як дуже люблю я Шенка, як певен я у його прихильності до мене; душа в нього більша за його велике поетичне обдарування, він знає свої обов'язки що до перів таланту; він знає, що для суду нащадків це матиме значення, – але попри все це від державний діяч.

Отже, напишіть мені, милий Тютчеве, якомога швидше – Флоренція, до запитання; я лишусь тут, доки не одержу відповіді од вас і від Шенка. Моє шанування мадам Тютчевій; вона прекрасна жінка. Я дуже люблю її – інакше не скажеш! Якби я там не втомився, я б, очевидно, знайшов би не таку тривіальну фразу. Вітайте від мого імені пана Ліндера, якщо побачите. Скажіть, що я йому скоро напишу. Кланяйтесь вашій чудовій сестрі, вашій тітоньці, і, якщо хочете, пані déchargeuse daffaires, Амалії фон Крюденер. Я згадав про неї, бо щойно бачив пані фон Медічі, колишню пані фон Вулкан, уроджену Юпітер.

Ваш друг

Г. Гайне.

Ще одне слово. Перекажіть головному управителеві літературно-мистецької крамниці Котта у Мюнхені (його прізвище Вітмайєр), що я прошу його переслати мені до Флоренції листи, якщо він їх для мене одержав.

Флоренція,
1 жовтня 1828 року.

До Фарнгагена фон Ензе.

Париж, 16 липня 1833

Любий Фарнгагене!

Сподіваюсь, ви добре розумієте, які причини змусили мене довго мовчати. Отже, без перепрошень, – живеться мені на позір дуже добре, навіть краще, ніж будь-коли, хвороба моя тілесна останнім часом не вельми мене обтяжувала. Попри все це я досі воюю зі своїми нервами, вони заважають мені працювати, а у мене багато роботи, знову ж таки не дуже суттєвої. Життя моє перетворилося на справжнє лимарювання, на похмуру крамничку.

Потрібних вам листів я вислати не зміг, – вони лишились у Німеччині. Захопив із собою лише один лист, що глибоко дуже віддавав одне з найболючіших почуттів, що оволоділи мною. Найбільшим для мене лихом було те, що я змушений був лишити свою маленьку родину, особливо меншу дитину сестри. Але обов'язок і розважливість спонукали мене виїхати. Мені треба було вибрати між остаточною капітуляцією і боротьбою до кінця життя, – я вибрав останнє, і, бігме, не з легкодухості. Узятися до зброї мене давним-давно примусили кпини ворогів і нахабство дивакуватих аристократів. Маршрут цілого мого життя започаткований мені з колиски.

Днями у Гайделофа вийде німецькою мовою другий томик моєї «Історії літератури», я його неодмінно вам надішлю, хоч ви вже читали ці аркуші французькою. Про німецьку літературу хочу написати удвічі більше, ніж є, але, очевидно, не віддам цього до Europe. Перше, – цей часопис втрачає певність, друге – мені не уникнути там втручання багатьох недоброзичливців. Фундатори часопису переважно легітимісти, особливу роль там відіграє католицька партія. Вона щодень зростає, розгалуження її жахітні, і я знову змушений починати затяту боротьбу з цією гідрою. Я збираю сили – проте перший не почну. Voyons!

Моя книжка, французький переклад «Справ», всюди має успіх. Я вдячний перекладачеві за те, що він обрав неспотворену передмову. Передмова – цей пристрасний твір, породжений від мого обурення постановами Союзного сейму, – очевидно, назавше унеможливить моє повернення до Німеччини. Але, з іншого боку, вона може допомогти мені врятуватись від смерті на ліхтарі під час найближчого заворушення; любі мої співвітчизники не зможуть тепер закинути мені змови з Прусією. Отже, таких негідників, як Берне і компанія, я знешкодив – принаймні, для себе.

Видавець мій випустив у Гамбурзі передмову окремою брошурою, до того ж з чужими вставками. Я заборонив йому поширювати це видання, проте він встиг відправити кілька примірників до Польщі; один тамтешній німець скористався з такого примірника передмови і, доповнивши її за французьким виданням, видрукував її. Розповідаю вам про це для того, щоб ви не звинуватили мене у легковажності. Слово честі, я не маю наміру вдаватися до демагогії, використовуючи момент, та й не вірю у можливість миттєвого впливу на німців. А втім, тепер я відходжу від політики і віддаю час переважно мистецтву, релігії та філософії.

Рецензію Вайса прочитав з великим задоволенням, але жоден з його закидів мене не зачепив. Полей сидить за борги у Сен-Пелажі. – З Мішелем Шевальє, який щиро вас вітає, ми подовгу обговорюємо проблеми релігії. За три тижні маю їхати на води. Може, наступного року вирушу на Схід. Мені не подобаються обеліски, що їх для мене привозять у Париж.

Будьте здорові й прихильні

до Вашого

Г. Гейне

До Фарнгагена фон Ензе.

Париж, 3 січня 1846

Любий Фарнгагене!

Це перший лист у новому році, і я розпочинаю його радісним побажанням вам щастя. Будьте у новому році здорові – тілом і душею! Дуже прикро було мені почути, що ви частенько слабуєте. Іноді я б охоче відгукнувся словом розради, проте Гекуба – кепська розрадниця. Останнім часом я ні на що не годен, і навіть процес писання постійно нагадує мені про мою нікчемність, – я вже ледве бачу літери, які виводжу. Одне око у мене майже темне, друге теж вкривається пеленою, і кожен лист для мене – тортури! Тому я радий, що маю можливість передати вам через приятеля усну звістку про себе. Приятель цей знає усі мої злигодні і може розповісти вам у подробицях, як жахливо обійшлися зо мною найближчі мої свояки, і чим тут мені ще можна зарадити. Мій приятель пан Лассаль, той самий, який передасть вам цього листа – молодик з блискучими здібностями; глибшої освіченості, ширших знань, гострішого розуму мені не доводилося зустрічати; з дуже гнучким умінням поєднує він силу знання та Habilité у справах, ця його якість щиро мене дивує, і якщо його прихильність до мене не згасне, я сподіваюсь, він мені активно допоможе. У будь-якому випадку, таке поєднання знань і волі, вдачі й таланту було для мене фактом приємним, і ви з притаманною вам широтою в оцінці людей, безумовно, віддасте йому належне. Пан Лассаль – справжній син нового часу, він і слухати не хоче нічого про аскетизм і стриманість, з якими ми, прикриваючи нашу бездіяльність, більше чи менше лицемірячи, воловодились у **наш час**. *Це нове покоління хоче явити себе у видимому світі, хоче одержувати насолоду; ми, старі, шанобливо схилялись перед невидимим, ловили примарні поцілунки та пахощі блакитної квітки і стогнали у самозреченні. Але, як на мене, ми все одно були щасливіші за тих суворих гладіаторів, що так гордо йдуть на смертний бій. Тисячолітньому царству романтики настав кінець, і я сам був*

його останнім королем, що зрікся престолу. Не зніми я з голови корони й не одягнись у блузу, вони, мабуть, відтяли б мені голову. Чотири роки тому, до мого повстання проти самого себе, мене ще вабило пристрасне бажання погарцювати на коні під місячним світлом у колі старих товаришів моїх мрій, і я написав «Атту Тролля», лебедину пісню доби, що відходить у минуле, і присвятив його вам. Він належав вам по праву, – ви завжди були мені за духовного побратима, – у розвагах і у справах. Як і я, ви допомагали ховати стару добу і були за повитуху для доби нової. Так, ми допомогли їй народитись – і перелякались. Ми почуваємося, як бідолашна курка, що вивела каченята, і з жахом бачить, як її виводок хлюпається у воду й весело пливе!

За угодою з видавництвом мушу видати «Атту Тролля»; зроблю я це через декілька місяців, але обережно, щоб мене не притягли до суду і не відтяли голови.

Бачите, любий друже, як похмуро й непевно у мене на душі. Однак ця меланхолія – головним чином наслідок моєї недуги. Якщо зникне тягар параліча, що залізними обценьками тримає мої груди, колишня моя енергія відразу ж відродиться. Хоч боюсь, до цього ще далеко. Зрада, якою відзначила мене родина, – бо там я був довірливий і беззбройний, – вразила мене мов грім серед тихого неба, завдавши мені рани майже смертельної. Кожен, хто вдумається у цей факт, зрозуміє його як учинений з-за рогу замах на вбивство. Посередність, що двадцять років плазувала переді мною, люто й заздро чатуючи на генія, дочекалась, нарешті, свого часу. По суті, це теж стара історія, яка постійно повторюється.

Так, тілом я дуже хворий, зате душею майже здоровий; вона зів'яла, як утомлена квітка, але досі не всохла й міцно вросла корінцями в істину й любов.

Отже, будьте здорові, дорогий Фарнгагене; мій приятель розповість вам, як багато і як часто я про вас думаю; це тим зрозуміліше, що тепер я зовсім не можу читати і під час довгих зимових вечорів живу лише спогадами.

Генріх Гейне, 46, Фобург Пуасоньєр

ПІСЛЯМОВА ДО «РОМАНСЕРО»

Я назвав цю книжку «Романсеро», бо в зібраних тут поезіях переважає романсовий тон. За малим виїмком, усіх їх я написав упродовж трьох останніх років, серед різних фізичних труднощів і перепон. Разом з «Романсеро» випускаю я у тому ж видавництві ще одну книжечку, що зветься «Доктор Фауст», танцювальна поема, а також курйозні новини про Диявола, Відьом та про мистецтво поезії. Презентую її вельмишановній публіці, котра не від того, щоб одержати інформацію про речі такого роду без особливого напруження розуму; це тонка золотарська робота, уздрівши яку, почухає потилицю не один невправний коваль. Спершу я хотів включити цю річ у «Романсеро», але згодом відмовився від цього, аби не псувати настроєвої єдності, яка панує в «Романсеро» і створює його колорит. Цю танцювальну поему я написав 1847 року, у ті часи, коли люта моя неміч хоч і зробила значний рух уперед, а проте не вкрила ще остаточно моєї душі своєю зловісною тінню. На той час на мені ще збереглося трохи м'яса і язичества, і я ще не став тоді висохлим спіритуалістичним скелетом, якому не терпиться дочекатися своєї остаточної руйнації. Та хіба я справді ще існую? Тіло моє таке виснажене, що від мене не лишилось нічого, крім голосу, і ліжко моє нагадує пророчу могилу чарівника Мерліна, похованого у Броселіанському лісі, у Бретані, під високими дубами, верхів'я яких палають зеленим вогнем, що лине в небо. О, як я тобі заздрю, колего Мерліне, у тебе є принаймні ці дерева; жоден зелений листочок ані шелесне біля моєї матрацної могили у Парижі, де зранку до ночі я чую тільки грюкіт карет, брязкання, лайку та бренькіт клавішів. Могила без тиші, смерть без привілеїв мертвих, яким не треба марнувати гроші й писати листи чи навіть книжки – дуже сумне становище! Давно вже зняли з мене мірку для труни, замовили некрологи, але вмираю я так повільно, що це стає нестерпно і для мене, і для моїх друзів. Але – потерпімо: все має свій кінець. Одного погідного ранку

ви побачите, що балаган, де вас так часто смішили лялькові комедії мого гумору, зачинено.

Але що по моїй смерті буде з бідолашними гансвурстами, яких виводив я у ті роки на кін під час цих вистав? Що станеться, наприклад, з Масманом? Я прощаюся з ним дуже неохоче, і на мене справді спадає глибокий смуток, коли я згадую вірші:

Знайомий нам прищавий куцик
знов засвітився! Сміхота!
І казиться, неначе цуцик
Що ловить власного хвоста!

І він знає латину. Але я у своїх шпильках так часто доводив протилежне, що ніхто не має сумніву у моїх твердженнях, і всі почали брати бідаху на глум. Школярі спитали його, якою мовою написаний «Дон Кіхот», і коли мій бідолашний Масман відповів, що іспанською, – вони почали доводити, що він помиляється, «Дон Кіхот» написаний латиною, а він, мовляв, сплутав її з іспанською. Навіть його власній дружині вистачило жорстокості кричати під час домашньої сварки, що їй дуже дивно, як це її чоловік не може збагнути, що вона розмовляє з ним не латиною, а таки німецькою мовою. Масманова бабуся, праля високої моралі, що прала колись білизну самому Фрідріхові Великому, вмерла від сорому за свого зганьбленого онука; а дядько, чесний старопруський швець, вирішив, що збезчещено весь його рід, і з того лиха спився.

Я шкодую за тим, що моя юнацька легковажність стала причиною такої драми. Шановній пралі, на превеликий жаль, я вже не можу повернути життя, як не можу й віднадити від шнапсу вразливого дядька, котрий валяється нині у брудних берлінських канавах; але його самого, його бідолашного гансвурста Масмана, я хочу все-таки реабілітувати у громадській думці, і все, що я будь-коли говорив з приводу його незнання латини, його латинської імпотенції, його magna ignorantia romanoe linguoe[17], урочисто беру назад.

[17] Великого ігнорування мови римлян (лат.)

Я все одно полегшив би цим своє сумління. Лежачи на божій постелі, стаєш уразливий і м'якосердний і намагаєшся примиритись з Богом і людством. Я визнаю: багатьох я зачіпав, багатьох кусав, і ніколи не був янголом. Та, повірте мені, уславлені янголи покірності не велися б так лагідно, якби мали тигрячі ікла й пазурі. Я можу похвалитися з того, що не дуже часто вдавався до цієї цілком природної зброї. Відтоді, як я сам відчув потребу у божому милосерді, я дав амністію усім моїм ворогам; чимало чудових віршів, спрямованих проти вельможних і ницих осіб, не увійшли з цієї причини до збірки. Поезії, які мали у собі хоча б натяк на шпильку на адресу Бога, я запопадливо спалив. Хай краще горять поезії, ніж поет. Так, я пішов на угоду з творцем і з його творінням, що дуже засмутило моїх просвіщених друзів, які корили мене за відступництво, за повернення назад, до старих забобонів, – моє повернення до Бога вони вирішили назвати саме так. Інші, фанатичніші, висловлювались набагато гостріше. Високий клір атеїзму проголосив мені анафему, і деякі їхні фанатичні попи з радістю піддали б мене тортурам, щоб змусити мене визнати всі мої єресі. Добре, що вони не мають іншого знаряддя для тортур, крім власних писань. Проте я ладен визнати все і без тортур. Так, я, наче блудний син, знову повернувся до Бога після того, як довго пас свині у гегельянців. Яке лихо пригнало мене назад? Може, причина цього не така вже й нікчемна? Мене напала ностальгія за небесною батьківщиною: вона гнала мене крізь ліси й провалля, по найкарколомніших стежках діалектики. Стрів я дорогою бога пантеїстів, але не зміг скористатися з цієї зустрічі. Це бідолашне примарне створіння переплелось і ніби зрослося зі світом, воно наче уярмлене ним, і, безпорадне й немічне, позіхає тобі у відповідь. Мати волю може тільки яскрава індивідуальність, а виявити волю можна тільки тоді, коли в тебе не зв'язані лікті. Жагуче прагнути Бога, який може допомогти, – і це головне, – мусиш прийняти і його особисте буття, і його позасвітове існування, і його священні клейноди, і його милосердя, всеправедність, всевідання та ін. Безсмертя душі, наше потойбічне існування, дається нам на додаток, як та

чудова мізкова кістка, яку м'ясник без грошей кидає у кіш покупцеві, що припав йому до серця. Мовою французької кухні ця чудова мізкова кістка зветься réjouissance[18], на ній готують дуже гарну юшку, поживну і смачну для бідного виснаженого хворого. Те, що я не відмовився від такого роду réjouissance, а навпаки, вдячно сприйняв її усім серцем, схвалить кожна не позбавлена здорового глузду людина.

Я говорив про бога пантеїстів, але не можу не зауважити, що він, по суті, зовсім не Бог, та й, власне, самі пантеїсти – ні що інше, як соромливі атеїсти; вони бояться не стільки самої речі, скільки її тіні на стінці, скільки її назви. У Німеччині доби Реставрації більшість розігрувала таку ж п'ятнадцятирічну комедію з Богом, яку тут, у Франції, розігрували з королівською владою, конституційні роялісти, що у глибині душі переважно були республіканцями. Після Липневої революції і по той, і по сей бік Рейну маски було знято. Відтоді, а особливо після падіння Луї-Філіппа, найкращого монарха, що будь-коли носив конституційний терновий вінець, тут, у Франції, склалась думка, що витримати критику розуму чи досвіду можуть тільки дві форми правління, абсолютна монархія і республіка, і мусово вибрати одну з двох; усе, що між ними – фальшиве, безпідставне й шкідливе. Точнісінько таким же робом виникло у Німеччині, переконання, що треба вибрати між релігією та філософією, між одкровенням, обумовленим догматами віри, й останніми наслідками мислення, між абсолютним біблейським богом і атеїзмом.

Що відважніший характер, то легше стає він жертвою таких ділем. Стосовно ж моєї персони, то я не можу похвалитися особливим прогресом у політиці; я керувався тими ж демократичними принципами, яким юність моя присягала на вірність; во їх славу з того часу я й палав щодалі яскравіше. У теології мені, навпаки, доводиться каятись у регресі, причому повернувся я, як зауважено було вище, до старих забобонів, до особистого бога. Цього ніяк не можна знівелювати, як це намагались зробити мої просвіщенні й доброзичливі друзі.

[18] Кістка, що її м'ясник дає на додачу до проданого м'яса (франц.)

Проте мушу категорично спростувати чутку, ніби мій відступ привів мене до дверей тієї чи іншої церкви чи навіть у її лоно. Ні, релігійні мої погляди й переконання, як і раніше, вільні від будь-якої церковності; нема такого бамкання дзвонів, від якого я був би у захваті; жодна алтарна свічка мене не засліпила. Я ніколи не грався тією чи іншою символікою і не сповна зрікся розуму. Я не зрадив нікого, навіть своїх поганських богів, від яких я, щоправда, відвернувся, проте розійшовся з ними дружньо й полюбовно. Це було у травні 1848 року, того дня, коли, попрощавшись із любими моєму серцю кумирами, перед якими я схилявсь у часи мого щастя, я востаннє вийшов з дому. З великими труднощами доплентавсь я до Лувра, мало не падаючи від знемоги, ввійшовши у вишукану залу, де стоїть на своєму постаменті завше благословенна богиня краси, наша богоматір з Мілоса. Я довго лежав біля її ніг, плачучи так гірко, що сльози мої могли б зворушити навіть камінь. А богиня дивилась на мене згори співчутливо, але так безнадійно, ніби хотіла сказати: «Хіба ти не бачиш, що я не маю рук і не можу тобі допомогти?»

Не продовжуватиму далі, бо впадаю у жалібний тон, який може стати ще жалібнішим, коли я здумаю про те, що мушу нині розлучилися з тобою, любий читачу. Щось на зразок розчулення охоплює мене при цій думці, бо я залишаю тебе неохоче. В решті решт автор звикає до публіки, як до розумної істоти. Та ніби й тобі прикра наша розлука; ти зворушений, любий читачу, і коштовні перли течуть з твоїх мішечків для сліз. Але вгамуйся, ми стрінемось у ліпшому світі, де я крім всього іншого розраховую написати для тебе кращі книжки. Сподіваюсь, що там поліпшиться і моє здоров'я, і що Сведенборг сказав мені правду. Надто вже він самовпевнено розповідає, що на тім світі ми, мовляв, спокійнісенько робитимем усе, що робили на цьому, що збережемо там недоторканість власної індивідуальності, і що смерть не стане причиною якихось особливих змін у нашому органічному розвитку. Сведенборг – чесна й гідниа людина, і його свідчення про тамтешній світ, де буцім-то він особисто стрічав людей,що відіграли

колись значну роль на нашій землі, заслуговують на довір'я. більшість із них, каже він, анітрохи не змінились і займаються тим же, що вони робили раніше; вони законсервувались, постаріли, стали дещо старомодні, що іноді бува досить кумедно. Так, приміром, любий наш доктор Мартин Лютер засів на своєму вченні про благодать, і на захист його щодня протягом трьохсот років переписує ті ж заяложені аргументи – чисто як покійний барон Екштайн, що двадцять років підряд друкував у «Загальній газеті» один і той же артикул, уперто пережовуючи старі єзуїтські тези. А проте не всіх із тих, що грали на землі видатну роль, Сведенборг знайшов у закостенілому вигляді; дехто добряче вдосконалився як у добрі, так і у злі; при цьому траплялися вельми химерні речі. Святі й герої цього світу стали там негідниками й волоцюгами; було й навпаки. Так, святому Антонію запаморочив голову хміль гонору, коли він дізнався, як шанує його ім'я і як схиляється перед ним увесь християнський люд, і він, що здолав тут, на землі, найжахливіші спокуси, перетворився там на нахабного пройду й гідного петлі розпусника, і лежить тепер у брудній калюжі разом із своєю свинею. Сусанна остаточно осоромилась, бо гонорилася власною цнотою, повіривши у можність тоді, коли вона так славно дала одкоша старому, піддалася чарам юного Авессалома, сина Давидового. Лотові дочки, навпаки, стали згодом дуже доброчинні, і тепер там їх мають за зразок благопристойності; на превеликий жаль, старого, як і раніше, тягне до пляшки.

Ці притчі звучать дуже наївно, але вони такі ж злі як і дотепні. Видатний скандинавський провидець сягнув думкою єдності й неподільності нашого буття, вірно пізнавши і визначивши невід'ємні права людської індивідуальності. Посмертне буття у нього відтак не якийсь там ідеальний ряд, задля якого вдягаємо ми нові візитки й рядимося під людей; людина та її стрій у нього незмінні. На тому світі Сведенборга затишно почувалися б навіть бідолашні мешканці Гренландії, які за давніх часів, коли данські місіонери намагалися навернути їх до християнства, спитали: чи є у християнсько-

го раю тюлені? Одержавши відповідь, що тюленів там нема, вони прикро відповіли, що у такому разі християнський рай для гренландців не підходить, бо вони не можуть жити без тюленів.

Як не сприймає душа думки про припинення нашого особистого буття, думки про вічне знидення! Horror vacui[19]*, що й пов'язують з природою, звичайніший для людської вдачі. Заспокойся, любий читачу, ми існуватимем і по смерті, і на тому світі знайдемо своїх тюленів.*

А тепер бувай здоровий, і якщо я тобі щось винен, надішли мені рахунок.

Писано у Парижі, 30 вересня 1851 року.
ГЕНРІХ ГАЙНЕ.

(Переклав з німецької ЛЕСЬ ТАНЮК)

Переклад здійснено за виданням:
Heinrich Heines, Briefwechel Von Friedrich Hirth
Erster Banet München, 1914

Від учора А. Д.[20] оголосив голодівку, маю його офіційну заяву. На підтримку політв'язнів, звільнення яких, вимагає. Це приурочено до приїзду Ніксона – перед тим був його лист до Брежнєва й Ніксона **про це.**

25-го він послав до Брежнєва листа на захист Валентина Мороза. Того перевели з табору до тюрми і там мордують. Сахаров вимагає, щоб Мороза повернули в табір.

Є нібито і його звернення про перегляд справи Буковського.

Підставою для листа про Мороза стало його мордування у Володимирському централі, де він сидить в одиночці.

---

19 Страх порожнечі (лат.)
20 А.Д. Сахаров (Л.Т.)

«Кировская правда», 26 июня

СЛОВО О КАРЬЕРЕ

«Я делаю себе карьеру
Тем, что не делаю ее»,
Евг. ЕВТУШЕНКО.

Спектакль этот, а при знакомстве и пьеса озадачивают, словно дом, с которого еще не сняли строительные леса, и недоделки видны простым глазом. Но вот ты входишь в дом и понимаешь, что его строили разумно, с думой о тебе, и тебе уже хочется этот дом назвать своим.

Так и в спектакле, ты переходишь от картины к картине, как из комнаты в комнату, и каждая обращает тебя к воспоминаниям, но, думая о прошлом, ты имеешь в виду будущее и, как свойственно человеческой натуре, смотришь в него с надеждой. И лейтмотивом твоих надежд звучат слова, вынесенные в заголовок пьесы «Еще не вечер...».

Таков в целом итог спектакля, поставленного режиссером московского театра им. Станиславского Лесем Танюком по пьесе 23-летнего ленинградского драматурга Андрея Кутерницкого.

Нужна была смелость, чтобы взять для постановки пока еще не совершенное драматургическое произведение, но уже премьерный спектакль доказывает, что смелость эта достойна уважения и понимания.

Пьеса, драматическая притча, как ее обозначает сам автор, состоит из ряда самостоятельных картин-

«Слово о карьере» Ліції Смирнової

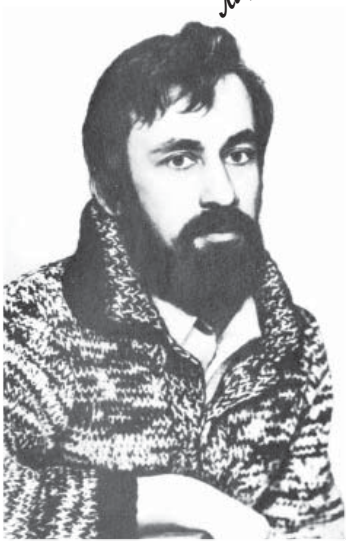

А. Кутерницький

эпизодов, часто не связанных единством места и времени, но объединенных принадлежностью к одной жизни.

Еще это можно сравнить с серией дневниковых записей, сделанных одним человеком о другом. Часто записи эти фиксируют в основном только событийный ряд и обозначают состояние героя в целом на том или ином этапе его жизни, не передавая всей сложной гаммы человеческих чувств.

Пьеса грешит иллюстративностью, видимое отсутствие большого жизненного опыта у автора подменяется порой декларациями. Однако вслед за постановщиком хочется сказать, что пьеса «Еще не вечер...» интересна своей проблематикой, определенностью авторского мировоззрения и своим оптимизмом. Эти ее качества повторяет и спектакль, но, к сожалению, порой он повторяет и недостатки пьесы.

Самый главный из них – некоторая облегченность в разработке психологических характеристик действующих лиц. Актерам в меру своих сил и способностей самим надлежит наделить своих героев индивидуальностью, так как драматург сделал это не всегда. Отсюда некоторый схематизм образов и всей пьесы, и чтобы наполнить схему живым содержанием, постановщику исполнителям надо приложить много ума и сердца. Понятно включение Танюком в ткань спектакля зонгов на стихи поэтов, когда тот или иной эпизод из жизни героя дополняется поэтическим концентратом обнаженного и острого человеческого чувства. Этот прием делает более действенным эмоциональный и публицистический заряды спектакля. Но понятно, что даже сумма поэтических выводов не заменит тех открытий в душе героя, к которым нас должно приобщить волшебство театра.

Исполнитель главной роли Ю. Гребенщиков отчасти согласился с тем малым духовным пайком, который отпустил на долю героя драматург. Думается, что в потенциале у актера много неиспользованных средств, а в том, что он сможет их освоить, убеждают его неоднозначные и изобретательные работы в других спектаклях. В такой трактовке, какую предлагает Гребенщиков сейчас, его герой Алексей Кузнецов не предстает перед нами в полной мере значительной личностью. В этом Алексее вместо одержимости таланта только молодая энергия, вместо пронзительной боли любви –

инерция первого чувства. Гораздо легче дается актеру вторая, «взрослая» часть роли, здесь он поднимается до подлинной убедительности и достоверности в исследовании души человеческой. Органичны и доказательны переходы Кузнецова от тупого чванства к тяжелому, как похмелье, прозрению, его вспышки, его душевные метания и раскаяние.

Конечно, имеет право на существование и вариант, предлагаемый Гребенщиковым, – не суть важно, талантлив наш герой или зауряден, имеет значение только его отступничество так как лучше быть рядовым в любимом деле, чем преуспевать в деле чуждом. Однако хочется, чтобы актер и постановщик сумели защитить пока только намеченный вариант – Алексей талантлив, и тем больше его трагедия и потеря, тем непростительнее отступничество.

Думается, более светлую оптимистическую ноту следует внести исполнителю в финал спектакля. Пусть прозрение позволит герою другими глазами посмотреть на сына, жену, свою работу – те реальные ценности, которыми он обладает, тогда спектакль обретет новые краски и полноту выражения.

Однако и сейчас спектакль согревает зал своим нравственным климатом, пытается вести со зрителем откровенный разговор о самых главных человеческих ценностях – ценностях духовных. Здесь драматург и постановщики следуют лучшим традициям русской литературы и русского искусства, самого человечного и глубокого, Недаром даже сюжетно пьеса Кутерницкого перекликается с «Обыкновенной историей» Гончарова.

Перед взором зрителя проходят дни жизни нашего современника, отмеченные целым рядом знакомых мелочных забот, дни складываются в месяцы, месяцы – в годы, и так по- степенно приходит время подвести итоги лучших лет жизни.

Напрасно уверяет себя герой, что несущие конструкции воздвигнутого им здания благополучия прочны и надежны.

Так-то оно так, но оказывается, что остались неистраченными лучшие силы его души.

Уже в юности герой выбивает свою дорогу в жизни, подчиняясь не своим сердечным склонностям, а указующему персту родственников и голосу чужого «здравого» смысла. Один допущенный компромисс становится прочным фундаментом для другого, и таким

образом герой сам воздвигает крепость между реальной жизнью и юношескими идеалами.

Его антипод в пьесе и спектакле — Виктор Трубин в исполнении В. Ломизова. Этот актер раскрепощается тоже только во втором действии спектакля и успевает нам поведать о негладкой, но яркой и нравственно чистой жизни своего героя. Ломизову удается рассказать и о том, что осталось вне нашего поля зрения, – мы уверены, что не только в творчестве, но и в любви у его Трубина нет лжи, лицемерия, фальши. Нравственная победа Трубина тем больше, что, на первый взгляд, его жизнь не выходит за рамки обыкновенной. Он мог бы не сделать открытия, не появилось бы улицы его имени, но значимость нравственного вклада Трубина в общественные отношения от этого бы не уменьшилась, это человек, который всю свою жизнь и светил, и согревал своим светом других. Алексей Кузнецов завидует своему другу, преуспевание Алексея, его карьера – все это так мелко в сравнении с неприметной, но прекрасной жизнью.

Делает карьеру тот, кто не делает ее. В этом парадоксе – нерв спектакля, его гуманистический и публицистический заряд. Остаться верным себе, достичь многого или малого, но в своем деле, идти своей стезей – это и значит сделать карьеру. Таков философский итог спектакля, таково идейное и нравственное кредо его постановщиков.

Доносят его до зрителя, кроме названных Ю. Гребенщикова и В. Ломизова, актеры засл. арт. РСФСР Р. Быкова, Э. Виторган и другие. Более других запомнились актерские работы Н. Антоновой, М. Янушкевича, А. Роговина и других.

Лаконично по изобразительным средствам, емко по содержанию оформление спектакля художницы Т. Элиавы. Откровенно иллюстративное, оно в то же время несет обобщенный поэтический образ, по своей стилистике отвечает общему строю спектакля.

Назвать премьеру нового спектакля «Еще не вечер...» событием пожалуй, рано. Однако это и не эпизодическое название, которое мелькнет и исчезнет в репертуарном плане театра. Спектакль выгодно отличается от других своей публицистической направленностью, нравственным зарядом, который он несет в зал.

Хотелось бы пожелать спектаклю большой наполненности, больше веры и увлеченности актерам. Спектакль идет в хорошем темпе,

его отличают ре-т жиссерская культура и профессионализм. Хочется, чтобы постановщики и исполнители поскорее сняли с него «строительные леса», чтобы он радовал не только благородной дерзостью, но и своей завершенностью.

Л. СМИРНОВА

– Якби ж тільки хто мені пояснив, чому **очевидне** для мене не є **очевидним** для багатьох моїх знайомих і колег, чому вони стабільно відсиджуються «по той бік здорового ґлузду» і не хочуть тривожити себе тим же самвидавом, протестами і просто життям наперекір. Найпростіше пояснити це міщанським модусом, страхом чи філістерським бажанням комфорту («Я точно знаю, что эта пуля меня не зацепит. Соседа убило – так не надо было ему высовывать голову из окопа! Береженого Бог бережет!»).

Існує ще й, як на мене, закон більшості, читай – закон людської отари, людського мурашника, який так само безсмертний, як природа (індивіди гинуть – вид живе). Для біологічного виживання мурашника чи вулика вони не мусять нести на собі рефлексії «людини мислячої» – там система відпрацьована механічно і незмінна.

В людському ж мурашнику не йдеться про «юберменшів» чи там про «арійство» – ми знову вертаємось «на круги своя», на суперечність «я» і «ми», на проблему волі й свободи. І зрештою виживають лише ті організми, які вибиваються з мороку сірятини, рабства й стадності, – формації, у яких є Провід.

Мабуть, тим, хто уникає сьогодні знання про світ і про своє оточення, хто віддає перевагу сидінню в норі чи в дуплі, хто не хоче бачити радянського ідіотизму, здається, що їхній вибір – найкращий шлях до самовиживання.

Це не так.

Тому що це – шлях до ентропії. Все смертне – і мурахи сьогодні не ті, які були тисячу років тому, і птахи інші, і мамонти давно вимерли. Вимерли й десятки народів – не через

льодовики, а через відсутність у них **змагальності**, обміну індивідуальним надбанням. Вимерли – присохли – розмились, упокорені іншими – змагальними, розвинутими, темпераментними.

Україна перестане бути «гниючою масою» (Курбас!) лише повставши проти російського фашизму-імперіалізму, проти божевільної «руської ідеї». Вона має виплекати власну еліту (всупереч регулярним косовицям!), власний мозок і міць нації. Потребує зміни не якась її (нації) частина – усе соціальне тіло України, вся її ієрархія, весь її чин.

А ті з мого оточення і «середньо-арифметичний радянський громадянин», які, як і в 30-і роки, не хочуть бачити навколишньої скверни – ризикують обернутися на шлак доби. Лише ми самі власними руками можемо змінити вектор нашого життя – і тому – вижити або безславно вимерти.

Звісно, їх по змозі треба виривати з їхнього «пофігізму» – просвіщати – театром, літературою, логікою життя, історією – але вони апріорі гідні жалю (якщо не випадуть з власної байдужості). Бо рано чи пізно перетворяться на добриво для майбутніх нив.

З якого бісового ребра я розходився? Читав Біблію, гортав хворий Шевченка, наводив лад в архіві. І постійно чую: «Тебе что, больше всего надо?» – «Как ты не поймешь – это же непробиваемая система! Ей нет ни начала, ни конца! Ну, будет не социализм, а что-нибудь другое – какая разница?» – «Я не хочу лезть в политику – оставьте меня в покое. Да, я не приемлю этой брежневской шизофрении! Но и в противоположную не полезу!»

Ну от, а я – поліз. Давно.

Кожному своє.

Для постання нової України потрібна нова українська людина. Але не просто «толстовська» (не відповідати злом на зло, любити ближнього як самого себе і т. ін.) – а свідома свого призначення, з мізками і розумом, незламна і незалежна.

30 червня 1974, неділя

P. S. З іншого ряду – якщо опуститись на грішну землю, – з-під інтелектуальних хмар.

Не просто дивує – шокує безсоромність радвлади, її суперідіотське школярство. Бо для неї усе, що «згори» – святе – недоторкане. Написав Сталін з приводу «Девушка и смерть» Горького – «Эта штука посильнее, чем «Фауст» Гете. Любов побеждает смерть»… Саме так – любов – без м'якого знаку. То наші остолопи не знайшли нічого кращого, як надрукувати **оригінал записки** саме так у виданні, без м'якого знаку. Позаяк – **святе письмо**, сам Сталін! А те, що він виглядатиме для наступних поколінь малописьменним бовдуром – їх не обходить. Ба більше – вони не вірять, що це знизить авторитет вождя, який, між іншим, виступає і як лінгвіст (!); якщо так написав Сталін, це – норма! Нова норма!

Ідіотіссімо? (Втім, може хтось захотів зберегти це для історії).

…

Подумалось: доки я живий, мої записи щодня ризикують перейти в розряд заборонених. Може, й не знищать, забравши – хтось же захоче в них попорпатись, – але сховають подалі.

Інша річ, коли мене не стане – не виключаю, що прожите й прописане тут може перейти колись у розряд дозволеного – і навіть нормального. Часи змінюються, і мертві перестають бути небезпечними. Видали ж Мандельштама, друкуємо ми Миколу Куліша, пізнаємо Курбаса…

Рукописми не горять – геніальна містика. Народжене слово ніби фіксується десь у Космосі, висне на хмарах чи випадає росою на траву – але живе своїм **матеріальним** життям, щоб відродитись у **потрібний час.**

Через те, мабуть, і пишеться – підсвідомо через те. («Воно навіки наша власність…» – Курбас!)

Червень, 1974

Останнім часом мене вперто залякують опудалом «контркультури». Ось уже й Давидов доводить зрощення політичної революції з «сексуальною», яка ототожнює Бунт й Оргазм. Наші естетики й філософи нарешті почали читати Маркузе й Маршалла Маклюена, Енценсбергера і Петера Хандке, – рахуватися з ними. Десь на глибині їхнього заангажованого брежнєвщиною «Я» зростає страх **за себе**, навіть протестуючих проти радянського примітивізму. Європа їх і вабить – і лякає (дуже!). У першу чергу – повстання саме нової європейської свідомості, яка заперечує і капіталізм, і соціалізм (наш) і не дуже вірить у сахаровську «конвергенцію».

Гортав зі словником дві цікаві статті: Martin Walser. «Über die neueste Stimmung in Westen» (1970) – і John Passmore, «Paradise Now», Lnd, 1970 (У російській транскрипції – «О новейшем устроении на Западе» – і «Рай – немедленно!») Перший підходить до «контркультури» як політик, другий – як етик, обидвоє виходять на тезу згубності нового витка споживацької свідомості.

Гадаю, дев'ятий вал «чуттєвості», який затопив «контркультуру» – ніщо інше, як реакція на засилля «індустріальної системи». Люди зневірюються у можливості її зміни чи просто моральної модифікації; і якщо «Я» не може змінити світ, «люмпен-інтелігенція» кидається в океан чуттєвих насолод. Це перетворюється на подобу релігії – культ езотерики й містики, віра у божественність насолод.

Була вистава «Лівінг-театру» «Рай – негайно!», де грали голі актори. Не відкладай на завтра те, що ти можеш відчути (спожити, насолодитись!) сьогодні, зараз, негайно. Звідси реабілітація наркотиків, ліквідація усіх «табу». Тулі Купферберг (поет, ідеолог цієї «новизни») пише про чотири революції - «сексуальну, електронну, мистецьку й психотропну»… Він лає свій американський лад не гірше, ніж ми наш. Іншими словами, Завтра – **ніколи не було й не буде**, Маклюен пояснює, що електронні засоби комуніка-

ції перетворили наш всесвіт у всесвіт без простору й часу, у світ миттєвості, – і тільки.

За Пассмором, «битники» – нітрохи не «прибиті життям», як дехто пише. «Бит» – скорочення від «beatific», тобто, «той, хто дає блаженство», а битники – ті, хто це блаженство відчуває або передчуває. Битник хотів би звільнитись від пам'яті й історії – і від клопоту про майбутнє, від турбот про близьких і навіть про власну долю.

Тупікова гілка? Чи епідемія, яка не може бути вічною (бо ж існує лише «зараз»)…? Норман Браун у книзі «Життя проти смерті» чітко говорить: «Час – це невроз». При цьому він спирається на Фрейда і марксизм і сперечається з ними. Ні Фрейд, ні марксизм Брауна не влаштовують – мабуть через те, що вони – кожен на свій лад – відкривають перспективу упорядкування і навіть гармонізації міжлюдських взаємин…

Курбас колись писав про чергування епох «розуму» й «інстинкту».

Гайне іронізував – якщо для доброчинства вистачить однієї людини, то для гріха потрібні, як мінімум, двоє. Для «нової хвилі» цього вже замало – потрібен третій, а ще краще – четвертий, п'ятий і т. д.

Найнебезпечнішою є поява колосальної кількості нових містиків, які вважають, що відкрили істину стародавніх вакханалій, де людина має звільнитись від кайданів особистісної самосвідомості, бо вона заважає максималізації й інтенсифікації насолоди.

У нас багато говориться про новий мюзикл «Волосся». Дещо я чув. Впливає. Але це все-таки екстаз гуртового кохання. Тут важко зрозуміти, – пишуть рецензенти, – хто чоловік, а хто жінка – і це є «програма» (!). Ба більше, – для того групового оргазму, який домінує у «Волоссі», жінок **взагалі не треба**, цього ж домагаються і виконавиці жіночих ролей – їхні героїні хочуть бути «совокупним тілом» не просто «группенсексу», а сексу як **суспільного оргазму**… І чоловік ти чи жінка – байдуже, вони мають стати «єдиною

істотою» – і жодного тобі різнобою, різнодумання, різновідчування! Набридло!

Не знаю, як кому, а мені це трохи віддає комунізмом – яким його уявляв «інтернаціональний натовп» перших «революціонерів» («усуспільнення жінок», «теорія склянки води»).

Це не має жодного стосунку до діонісійства як такого – там це був разовий викид зайвої (негативної!) енергії на тлі **нормального** буття.

Але Давидов, мабуть, перегинає палицю там, де вписує (услід за деякими західними «розумахами») в «бяку оргазму» навіть рокк-музику, хеппенінг як гру без правил. Бо хеппенінг є лише **один з нових жанрів** театру, і «рокк» не завжди є наркотичним моментом мистецтва – радше спроба вийти за рамки усталеного, віджилого.

Адорно в запалі дискусії доводить, що сам **принцип особистості** («Я») є принцип буржуазний, і треба звільнити людину від цього принципу. Ради чого? Ради творення «колективного підсвідомого», – тобто ніби «нового суспільства», нації гедонізму й насолоди. Наслідуйте тварин – ось у кого насолода «без роздумів».

Отож цей «гедоністичний комунізм» – тупіковий, як і всі інші комунізми.

А ось про Маклюена – у Давидова глибоко і точно (коли він мене тим опудалом «контркультури» не лякає), – позаяк не про телевізію, – на перспективу і «на виріст». Ось тільки Вільям Басом не «восслед за Маклюеном», а **від себе** – повторює: «Если неминуемо грядет «абстрактный мир безликих масс», то для чего этому миру «личностно» ориентированное искусство»?

Я не вірю у можливість подібної «самоліквідації мистецтва» в майбутньому, воно розумніше за те, що уявляється Блюмові і К°, і всі ці розбиття роялів на сцені чи нищення гітар – трюки для певного часу, на певну ситуацію, хеппенінги, які мають початок і кінець. Кінець хеппенінгу, але не кінець цивілізації.

А ще – варто замовити тому ж Геврикові книгу Маркузе (H. Marcuse, «Eros and Civilisation» (London, 1956). Давно але – варто б мати не в переказах – оригінал (Це все про той же синтез Фрейда й Маркса, про який – у Кюртіса).

Ерік Фромм як опонент Маркузе.

Теорія «Великої Відмови» (Маркузе). Показово – заперечуючи «Тітоньку Мораль», він не заперечує «суспільства споживання»… Тобто всі вони не руйнують його цими «новаціями», – а – **зміцнюють**. Розбудовують. І їхні «революції» обертаються на пшик…

Тому буде якось по-третьому. Інше борошно… Інші пироги…

* ** ** ** ** ** *

Копії двох листів Івана Світличного

Листи Ів. Світличного до Л. Світличної 28.03.74 р.

Дорога Льоль!

Хоч у Тебе зараз, мабуть, ще не минув хміль післяіменинного запаморочення від успіхів, я починаю цього листа не мажорним стилем. По-перше, я пишу з запізненням: вкину замість 25 березня — 28-го, а коли він піде насправді, того я й зовсім не знаю. Я зволікав, чекаючи Твого листа, а вони, Твої листи, без видимої причини щось стали надто примхливі: і йдуть довго, і приходять не всі. Причому, аналізуючи епістолярну ситуацію структурними методами, я прийшов до висновку, що характер листів великою мірою визначається... їхнім порядковим номером. Бо ж не може бути випадковим те, що я після 11-го отримав одразу 13-й, а після 13-го — 15-й лист; 12-й і 14-й десь і досі йдуть, і надії на те, що вони колись прийдуть — нульові. Єдиний розумний вихід — писати непарні листи і не писати парних. Як Ти гадаєш, це щось допоможе?

У всякому разі, парні листи (десь від 5-го і 15 березня — бо в кінці лютого Ти, мабуть, порушила графік і не писала?) треба закликати до порядку. Оскільки вони пропали не тут (їх

не конфіскували), а десь у дорозі, піди на пошту, напиши їм заяву і пред'яви квитанції, нехай їх розшукують, бо як потурати парним, боюся, що й непарні з них братимуть приклад. А це вельми небажано: був у мене півмісячний антракт у листах від Тебе, і я зрозумів шкірою, що це не люкс.

Я, правда, не певен, що й мої листи до Тебе йдуть краще за Твої, але мої йдуть тільки волячим ходом, але доходять. А Твої? Як їм не соромно!..

От, правда, й інші листи не менш примхливі. Ти пишеш, що мені написала Галинка і навіть вислала свого «Митусу», але ні того, ні іншого я від неї ще не маю. Шкода, якщо вона вислала не рекомендовано; навіть і вимагати ніяк буде. Але, може, ще й прийде?

Такі-то наші епістолярні справи. Але все пізнається порівняльно, і в такому разі песимістом бути не варт, бо справа з побаченням виглядить дещо гірше. Я вже Тобі писав, що ні про яке побачення до осені не може бути й мови, а восени... поживем — побачимо. Бо аналізувати тут якісь причини й наслідки не доводиться вже хоча б тому, що між ними аніякісінького зв'язку, а шляхи Господні незбагненні, а кафкіанська логіка... чи існує така? чи не абсурдно звучить саме поєднання таких непоєднанних понять? Діалектика!..

Єдине, що в наших умовах не підлягає позбавленню, — це бандероль, і коли настане час, висилай; але й тут потрібні уточнення: какао висилати вже не можна, вибір з того, що можна, дуже невеликий (сухі кондитерські вироби, крім шоколадних) — отже, мабуть, найкраще ислати, щоб не мати додаткового клопоту, якихось пристойних цуке-наприклад, того ж «Золотого ключика» та ще такого горошку, як Ти висилала в бандеролі минулого року. Це варіант найпростіший, але мабуть, і найкращий, бо коли до чогось мають претензії і бандероль через те курсує туди-сюди, це створює неприємні складності для обох сторін. А чи варто ускладнювати собі життя ще й такими дрібницями?

Якщо ми не можемо ближчим часом побачитися з Тобою та мамою, це, звичайно, не значить, що ви не можете по-

бачитися також і з Надій-кою: я знаю, як для нашого брата це важливо і бажано, і якщо Ти зможеш та матимеш охоту, це варт зробити. Тим паче, що заодно Ти побуваєш і в Москві, побачиш хоча б нові спектаклі, а то боюся, що Ти без мене зовсім закиснеш: скільки ми їздили разом, а тепер, без мене, Ти сидиш дома, як печериця. Міняти стиль життя не варт, навіть і в полудень віку — після полудня ще півдня, і невідомо, яка половина цікавіша.

Згадавши Твій полудень і цифру 50, я — за аналогією — згадав за цю саму цифру, виражену в іншій вартості, Тобі передається, як кажуть в Одесі, «большое гранд-мерсі».

Ти даремне думаєш, що ми тепер помінялися ролями і я читаю, мовляв, художню літературу більше, ніж Ти. Я зараз виписую майже виключно наукову літературу і читаю також майже виключно її. Художніх новинок не читаю, бо цікавого зараз не видно, а тут є гарні твори, видані раніше (Саган, Бовуар, Музіль, Фолкнер і далі в цьому ж дусі), я читаю й перечитую їх — це краще, ніж тратити час на всіляку муру. Але й цих я читаю небагато. Зараз є більше ніж досить літератури з лінгвістики й літературознавства, літератури цікавої, аби її встигати перечитувати. А ще ж робота над словником — навіть для перекладів уриваю час тільки зрідка.

У минулому листі я послав Тобі перші переклади з Бодлера, думав для цього листа перекласти більше, але не вийшло. Тим часом переписую тільки «Альбатроса» (мені його дали недавно) — так само кілька, кожен в своєму стилі, зумовленому особистими смаками.

I

Залога корабельна не раз в розраду милу
Полонить альбатросів в обширах морських —
Своїх супутників, птахів розлогокрилих,
Байдужих до турбот і клопотів людських.

Ступають на чардак каліками достоту
Незграбні і смішні небесні королі,

Могутні крила опускають у скорботі,
Як весла, незугарно тягнуть по землі.

Крилатий мандрівник (метаморфоза дивна),
Із красеня стає потворним блазнем він:
Той жартом пахкає у клюв із люльки димом,
Мавпує інший, сам кульгаючи вздогін.

Поет також захмарних височин владика;
Він глумиться зі стріл, він з бурею — брати.
Та крила велета серед людського гику
Ізгою піднебесся не дають іти.

II

Бува, для забавки, нудьгуючи, матроси
Серед безмежних вод, далеко від землі
Птахів могутніх ловлять — альбатросів,
Що так безпечно супроводять кораблі.

І ось на палубі, розпластані безсило,
Царі небес, тепер незграбні і бридкі,
Волочать, ходячи, свої широкі крила,
Як весла, непотрібні і тяжкі.

Крилатий мандрівець — який він жалюгідний!
Недавній красень став безвільним і смішним!
І пхає люльку в дзьоб йому якийсь негідник,
А інший передражнює, кульгаючи за ним.

Поете, ти такий, як птах цей океанський,
Що не боїться бур, ні стріл, ні висоти.
Та в натовпі людськім ті двоє крил гігантських
Тобі перешкоджають по землі іти.

III

Так любить тішитись залога корабельна —
Ловити альбатросів, довірливих птахів,
Що байдуже ширяють над обширом пустельним
Легкі попутники морських мандрівників.

І от на палубі, таврований ганьбою,
Вельможний князь блакиту, принижений, без сил,
Незграбно й жалібно волочить за собою,
Мов весла, двоє білих і велетенських крил.

Захмарний мандрівник, він в'яло знемагає.
Крилатий красень, став потворний і гидкий.
Той, дражнячи його, калікою кульгає,
А той чадить у дзьоб із люльки дим їдкий.

Поет — цар неба. Буря його не впокорила
І стріли не сягають в небесну височінь.
А на землі, в юрбі, через могутні крила —
Обвислі й зганьблені — не ступить кроку він.

Як бачиш, усі три переклади далекі від досконалості, і я собі уявляю, як би пройшовся по них олівцем, скажімо, Маестро. Але я завважив, що мені, та й не лише мені, значно важче даються вірші в класичному стилі — і з цього погляду Десанку було б перекладати набагато цікавіше. Але поки немає словника, я навіть за найпрозоріші і найпростіші речі не беруся. Як би його дістати, той словник? Може, там буває в букіністичній книгарні і їм можна замовити?

Ти пишеш, що Маестро також щось перекладає. А що саме? І — для душі чи тільки для заробітку?

Чекаю також на Миколині переклади — особливо Верлена. Я читав тут опубліковані у «Всесвіті» його переклади з Аполлінера — чудесні!

Чи знайшов якусь роботу Юрко? І яку саме? А Світа мене щось зовсім забула...

Напиши також детальніше, що саме Людоччине експонувалося на виставці. Щось давнє чи нове? В якому стилі й жанрі?

А відносно того, що я звик спати у великому кагалі, це Ти, дорогенька, зводиш наклеп: звички в моєму віці не міняються. На жаль, звичайно. Цей пункт мене тут непокоїть найбільше. А ще — величезні перепади атмосферного тиску: за день він, буває, міняється на 50-60 ступенів. Уявляєш? Звідси й головні болі. Але тут уже нічого не зробиш: атмосферним тиском керувати ще не навчилися.

До речі, у травні в Надійки кінчається півтерміну, і після цього їй можна вислати посилку чи зробити передачу (якщо поїдеш тоді до неї). Не знаю, що вона замовить, але обов'язково перешли їй, навіть якщо вона не просить, сухої смородини — це найзручніша і найвигідніша річ. Врахуй це, і за літо, до осені, поки скінчиться й мого півтерміну, припаси й мені побільше. Шкода, що її не можна висилати в бандеролях.

Вірші «Чекання, безбереге, мов чуття» та «Ми радо полишаєм власні гнізда» читав з великим задоволенням. Таку естетичну насолоду мені дали останнім часом тільки вірші Р.Лоуелла в перекладі А. Вознесенського (друковані раніше в «Иностранной литературе», тут є вирізки). Догадуюся, що якісь подібні вірші були і в тих парних листах, що не дійшли до мене, і якщо так, шкода. Але, гадаю, все можна виправити.

Все забуваю Тобі подякувати за поштівки та конверти — не тільки за те, що Ти їх висилаєш, але й за те, що точно дозуєш, чого, коли й скільки треба, і я таким чином все маю вчасно.

А фото Твоє я отримав і писав про це — як це Ти не прочитала? Фото справді невдале, Ти мало подібна на себе, і справа, очевидно, не в фотогенічності обличчя, а в Твоїй давній і органічній відразі до фотографування: Ти перед фотоапаратом стаєш іншою, і вдалі бувають знімки тільки тоді, коли Ти не бачиш, як Тебе фотографують. Ось чому мені

більше подобаються Твої любительські фото, і якщо вони в Тебе є, прошу вислати — чим більше, тим краще; можна й давніші, скажімо, прип'ятські абощо.

Іменинників, певна річ, вітай і від мене, як Ти це — дякую, — робила й досі.

Ти питаєш, де та широка спина, за якою б Ти могла піти на пенсію і не працювати. Відповідаю: вона тут, при мені, і якби Ти перебралася до мене, я міг би як мінімум пів своєї пайки виділити Тобі: все одно не з'їдаю. Як Тобі такий варіант? Трохи — наскільки? — кращого доведеться чекати ще чотири з половиною роки... коли Тобі широка спина буде ні до чого, бо пенсію даватимуть і без спини. Така вона, клята селяві.

Чи отримала Ти мій іменинно-вітальний лист, писаний на поштів-ках? Повідомлення про вручення я не маю досі, хоча вже пора б.

Ну, бувай здорова і міцна тілом і духом — Вітай усіх, хто біля Тебе.

Цілую. Твій І.

P.S. У Твій день за Твоє здоров'я буде піднято келих традиційного чаю і виголошено традиційний тост.

* ** ** ** ** **

09.04.74 р.

Дорога Льоль!

Звичайно я писав листи вчасно або з запізненням на день-два, а цього листа пишу навіть з випередженням графіку. Справа в тому, що після того, як я трохи покритикував Твої листи, вони частково виправилися: один запропащий прийшов у той самий день, коли я відправив критиканський лист до Тебе, а наступні вже йшли без запізнення, і зараз я маю вже й лист від 30.03 — отже, чекати наступного немає рації, бо так можна знову вибитися з графіку. Таким чином,

зовсім заблудився тільки один Твій лист — № 12, і його треба вимагати на пошті.

Одержав листа також від Галинки — з «Митусою» і всілякими гарними словами; вона взагалі пише гарно, настроєво, лірично; шкода, що я так не вмію писати...

З задоволенням читав також про дітлахів — Ярика, Дмитрика, Віруню та ін. На фотознімках, які Ти прислала, ні Оксану, ні Колю, ні кого іншого з «дітей» — годі пізнати. Шкода, що на інших знімках — в основному пейзажі і немає дорогих для мене мордасій. Коли висилатимеш ще знімки, пам'ятай, що я «не співець чудовної природи» і одна персона для мене важить більше, ніж гектар дубів.

Отримав лист і від Надійки. Не буду його переповідати Тобі, бо ТИ ж від неї отримуєш частіше і знаєш про неї більше. Але їй я також постараюся відповісти персонально, це в нас буває нечасто (на жаль), АЛЕ, хоч нечасто, є потреба і в безпосередньому (відносно безпосередньому) спілкуванні. Отже, другого квітневого листа не чекай, а перШИЙ травневий я напишу дещо раніше, коли там буде зручніше відправити — можливо, 6-го.

На можливість і реальність нашого побачення Ти сподіваєшся, гадаю, даремне: це від нас не залежить і, мабуть, не тільки від нас... Домагатися можна, але серйозно сподіватися не варт.

Між іншим, Надійка мені також настирливо нагадує мій іменинний ЛИСТ 66-го року — в тому самому контексті, як і Тобі. Мені той контекст не дуже подобається: так, ніби я й зовсім не можу нічого передбачати! А може, розвиток наступних подій саме й справдив мій прогноз? Врахуй: якби я зараз був дома, чи менше б Ти мала клопоту? Скільки треба було б варити, прати і т.д., і т.п. А так Ти хоч цього клопоту маєш менше. Отож як до мого листа підійти так, по-науковому, «філологічно», бодай часткову рацію за моїм пророкуванням доведеться визнати. Хіба не так?

Нарешті, маю ще одну новину: я трудовлаштований, працюю в пральні. Довго був без роботи тому, що через побиті

руки, як інвалідові 3-ї групи, мені не могли підібрати роботу, яку б я міг виконувати. Тепер така робота є: пральня механізована, навантаження на руки невелике, трохи попрацював і бачу, що з такою роботою я, можливо, і впораюся. Поживем — побачимо.

Миколин переклад «Дон Кіхота» читається як сучасність: вельми дякую, якщо є щось іще, прошу, надсилай. Але пиши розбірливіше, бо в «Дон Кіхотові» 7-й рядок, що починається «як і в старі часи», я до кінця не дочитав: останнього слова так і не зрозумів.

Я, на жаль, нових перекладів не маю. А щоб мій лист не був зовсім прозаїчний, надсилаю Тобі вірш для Ярика (його я пошлю й Надійці):

ВЕДМЕЖА ХВОРОБА

Щось ведмедик зліг,
Зовсі занеміг,
Побивається та стогне,
Аж гуде барліг.
— Ой, — кричить, — умру!
Ой, не чую рук!
Щось у оці, а чи в боці —
Сам не розберу.
Ой, язик опух!
Ой, заклало слух!
Чи то гикавка, чи кашель
Забиває дух.
— Голова гуде,
Обертом іде,
Кості ломить і судомить,
Лиш не знаю де.
— Ой, живіт болить!
Ой, п'ята свербить!
На зубах така оскома,
Аж в очах рябить.
— Поперек пече,
Віддає в плече,
Нудить-млоїть під п'ятою
Й, може, десь іще.
— В носі крутить так,
Що аж хвіст набряк,
Що аж меду захотілось,
Сам не знаю як.

Лікар вислухав,
Лікар вистукав,
Каже: — Це така хвороба —
Комизистика.
І хвороба ця
Так лікується:
Треба добре натщесерце
Дати... ремінця.

Мабуть, такий радикальний засіб проти ведмежої хвороби ні Ярикові, ні нікому іншому з його ровесників не видасться ефективним, але сам перебіг «хвороби» їх може зацікавити. Як Ти гадаєш? Власне, гарно, якби дізнатися про справжні враження читача — це могла б повідомити тільки мама, але для неї це затяжка проблема.

До речі, чому частина листа, призначена мамі, була вилучена, я не знаю: там ішлося тільки про здоров'я та побутові умови, про які я, зважаючи на адресата, писав у зовсім мажорному стилі. Мажор, може, й надмірний, але я все-таки гадаю, що винен тут не він. Якби це не потребувало багато часу й енергії, можна було б цю справу якось з'ясувати, але цього разу облишу так, але сам факт я занотував собі, і в разі повторення такої практики доведеться якось домагатися своїх прав.

З нетерпінням чекаю Твого постіменинного листа — гадаю, з детальнім описом свята. Ми тут Твій день відзначали навіть у два тури і на Твою адресу наговорили купу всіляких високих слів, аж мені трохи заздрісно стало, а потім подумав: «Ого, яку я собі половину відгрохав» і вирішив: хай краще мені заздрять.

Ти питаєш, коли мають дні народження Дзвінка та пані Зіна. Дзвінка вже мала в минулому чи позаминулому місяці, а п.Зіна матиме 22-го квітня, Ти ще, мабуть, встигнеш її привітати, бодай телеграфічно — і від мене, звичайно; їй я не поскуплюся ні на які високі слова.

Читала 3-й номер «Рад. літературознавства» з статтею Шамоти? А Ти кажеш, немає прогресу...

Цікаво, на яку тему написала Ліна свій історичний роман?. Що він може бути цікавим — я не сумніваюся, але жанр — історичний! — вона вибрала, мабуть, невдало: чи не краще його було б пустити по лінії наукової фантастики? А може, й не дуже наукової...

Дякую Романові за його вітання. Вітай і його, а через нього й його половину та мою тезку.

Про бандероль Тобі я вже писав. Вітай усіх, хто з Тобою та біля Тебе.

А мамі перекажи, хай не дуже мною турбується: із здоров'ям і взагалі в мене все в порядку.

Будь здорова й щаслива: друга половина життя довша за першу і треба ще багато пороху мати, щоб її пройти.

Цілую. Твій І.

P.S. Як це я не написав Тобі нічого про книжки — і самому не віриться! Нічого, в наступному листі компенсую...

Понеділок, 1 липня 1974

(До архіву: І. Северянін)

Узяв сюди із собою свого букіністичного Северянина, який постійно переносить мене до Богдана-Ігоря Антонича. Хоч вони полярно різні. Северянин – факел «вічного вогню», Антонич – скраплений газ (а від нього, пишуть, вогонь триваліший). На тлі російського поетичного неба Северянин – «одна з яскравих зірок», і не першої, як тепер зрозуміло, величини. А на нашому українському небосхилі Антонич – «козацьке сонце», «Світи-світи, місяченьку...»

Игорь Северянин

І найголовніше, Северянин – поза і «Я». Антонич – радий бути «хрущем на вишнях тих, що їх оспівував Шевченко». **Ми дуже різні – Росія й Україна.**

Автопредисловие

Я – противник автопредисловий; мое дело – петь, дело критики и публики судить мое пение. Но мне хочется раз навсегда сказать, что я, очень строго по-своему, отношусь к своим стихам и печатаю только те поэзы, которые мною не уничтожены, т. е. ***жизненны****. Работаю над стихом много, руководствуюсь только интуицией; исправлять же старые стихи, сообразно с совершенствующимся все время вкусом нахожу убийственным для них: ясно, в свое время они меня*

*вполне удовлетворяли, если я тогда же их не сжег. Заменять же какое-либо неудачное, того периода, выражение «изыском сего дня» – неправильно; этим умертвляется то, **сокровенное**, в чем зачастую нерв всей поэзы. Мертворожденное сжигается мною, и если живое иногда и не совсем прекрасно, – допускаю, даже уродливо, – я не могу его уничтожить: оно было вызвано мною к жизни, оно мне мило, наконец, оно – мое!*

Игорь Северянин.

Опосередковано – щось такого я сказав би і про свої щоденники, яких ніколи не хотів би латати, як це систематично робив Василько, «усуненням застарілого» й модернізацією старих поглядів й оцінок. Зупинена мить тим і цікава, що вона є молекулою чи атомом саме тодішніх моїх рефлексій. Завтра я на все дивитимусь інакше, завтра будуть інші рефлексії, але це буде **завтра.**

І.Б. Антонич

Я не порівнюю своїх записів з поезіями (і поезами), там зв'язок цілком іншого роду. Але мені, як і тому Поетові, йдеться про те, що я **тієї миті** переживав, як реагував на те, що потрапляло в орбіту моїх знань і почувань…

«Собрание поэз», т. I Издание В. В. Пашуканиса

«Громокипящий клубок». Поэзы. Москва, 1918

Епіграф з Ф. Т. Тютчева.

Ты скажешь: ветреная Геба,
Кормя Зевесова орла,
Громокипящий кубок с неба,
Смеясь, на землю пролила.

Спочатку хрестоматійне:

Это было у моря
(Поэма-миньонет)

Это было у моря, где ажурная пена.
Где встречается редко городской экипаж...
Королева играла – в башне замка – Шопена
И, внимая Шопену, полюбил ее паж.

Было все очень просто, было все очень
мило:
Королева просила перерезать гранат;
И дала половину, и пажа истомила.
И пажа полюбила, вся в мотивах сонат.
А потом отдавалась, отдавалась грозово,
До восхода рабыней проспала госпожа...
Это было у моря,
где волна бирюзова,
Где ажурная пена и соната пажа.

1910. Февраль.

З розділу IV. Эго–футуризм

Я прогремел на всю Россию,
Как оскандаленный герой!..
Литературного Мессию
Во мне приветствуют порой.

Порой бранят меня площадно; –
Из-за меня везде содом!
Я издеваюсь беспощадно
Над скудомысленным судом.

Я одинок в своей задаче
И оттого, что одинок,
Я дряблый мир готовлю к сдаче,
Плетя на гроб себе венок.

19. 11. Лето.

Поэза о Карамзине

Известно ль тьме, кто вместо нарда,
Кадит мне гарный дым бревна,
Что в жилах северного барда
Струится кровь Карамзина?

И вовсе жребий мой не горек!
Я верю, доблестный мой дед,
Что я – в поэзии историк,
Как ты – в истории поэт!

1912

Эпилог

I

Я, гений Игорь-Северянин,
Своей победой упоен:
Я повсеградно оэкранен!
Я повсесердно утвержден!

От Баязэта к Порт-Артуру
Черту упорную провел.
Я покорил Литературу!
Взорлил, гремящий, на престол!

Я, - год назад, – сказал: «Я буду!»
Год отсверкал, и вот – я есть!
Среди друзей я зрил Иуду,
Но не его отверг, а – месть.

Я одинок в своей задаче!
Прозренно я провозгласил.
Они пришли ко мне, кто зрячи,
И, дав восторг, не дали сил.

Нас стало четверо, но сила
Моя, единая, росла.
Она поддержки не просила
И не мужала от числа.

Она росла, в своем единстве
Самодержавна и горда, –
И, в чаровом самоубийстве,
Шатнулась в мой шатер орда...

От снегоскалого гипноза
Бежали двое в тлен болот;
У каждого в плече заноза, –
Зане болезнен беглых взлет.

Я их приветил: я умею
Приветить все, – божи, Привет!
Лети, голубка, смело к змею!
Змея! Обвей орла в ответ!

II

Я выполнил свою задачу,
Литературу покорив.
Бросаю сильным на удачу
Завоевателя порыв.

Не даровав толпе холопов
Значенье собственного «я»,
От пыли отряхаю обувь,
И вновь в простор – стезя моя.

Схожу насмешливо с престола
И ныне светлый пилигрим,
Иду в застенчивые долы,
Прозрев ошеломленный Рим.

Я изнемог от льстивой свиты
И по природе я взалкал,
Мечты с цветами перевиты,
Росой накаплен мой бокал.

Мой мозг прояснили дурманы,
Душа влечется в Примитив,
Я вижу росные туманы!
Я слышу липовый мотив!

Не ученик и не учитель.
Великих друг, ничтожных брат,
Иду туда, где вдохновитель
Моих исканий – говор хат.

До долгой встречи! В беззаконце
Веротерпимость хороша,
В ненастный день взойдет, как солнце,
Моя вселенская душа!

1912. Октябрь.

P. S.

Для Северяніна найвищі подразники – Фофанов і Лохвицька. Фофанова з літератури справді не викинеш, хоч і вписали його в «декаденти» (нічого занепадницького я не знайшов ні в «Тенях и тайнах», ні в «Иллюзиях», ні в поемі «Очарованный принц»). Інша річ – Лохвицька. Пізні речі в неї – чисто жіноча містика, запізніла жага й оголеність; хоч почала вона, як на мене, виразно – нетрадиційна метафорика, чуттєве кохання, бодлеризм. Северянін **початковий**

теж цікавіший за «генія Ігоря Северяніна» – і музики більше, і розмаїтіший.

Лохвицька – проба **жінки-рабині,** це мало подобатись «повелителеві» Лотарєву… Егоцентрику. Поезія як гейша…

3 липня 1974. Середа

Чернівецькі краєвиди навіяли не так ностальгію, як потребу глибше вжитись у Буковину, зокрема, згадати, щó я знаю про їхній театр. Там зараз Оля Кучерівська, дещо мені писала, читав я Василька, знаю про Боріна; та й Грипич, який там зараз царює, у театрі імені Кобилянської, – дещо розповідав… Правда, його «Чаклунка синіх гір» **була просто жахлива…** Нижче плінтуса.

Цей театр виник з Чернівецького Українського театру, заснованого 1918 року. Дожив він під різними назвами до 1940 року – там працювали Філумена Лопатинська, Терлецький, Рубчакова, Дутка, Юрчакова.

Західно-українські театри – окрема й доволі могутня театральна держава, я збираю про неї матеріали – Бенцаль, Рубчак, Леся Кривицька.

Блавацький.

Про Володимира Блавацького я дещо читав, розповідали мені про нього Леся Кривицька і Мар'ян Михайлович, який і витягнув Блавацького у «Березіль» (!)

Володимир Блавацький – Микола Куліш

Постать, скажімо прямо, величезна. «Наші» історики театру в кращому разі його оминали, в гіршому – нещадно ганьбили; та й за кордоном не розуміли його масштабу. Перейшовши через Стадника, Загарова, Бенцаля і Курбаса, він виробив свій режисерський та акторський стиль – європеїст, національно орієнтований, ерудит, універсал у справах

організаційних, перший український «Гамлет», постановник п'єс Микола Куліша (мріяв про «Патетичну сонату» – не дожив до реалізації своєї мрії).

Що я знаю про нього родинного? Батько – українець Іван Трач – суддя, справедливий, люди його поважали. Матір – з німців – Йоганна Бішоф. Батьки були категорично проти його походу «в актори» – от і змінив суддівськогоТрача на «Блавацький». Кривицька казала, що він утікав з трупи Коссака на філософію в університет, але з театром все одно не розлучився. Я бачив у Круша «Арку» за 48 га 49 роки, там була стаття Б-го про його дебюти – запам'яталось, що він у ній високо оцінює роль Загарова для української сцени («зрушив наш театр із занепаду» чи щось такого. Було там і про Миколу Вороного.

Коли ми репетирували «Тартюфа», Крушельницький розповідав, як Блавацький грав мою роль – Валера (в парі з Крушельницьким). Звичайно, я (за даними і просто так, грав більше á la Крушельницький, але пам'ятаю, що його Валер був радше нашим Дамісом, більш урівноваженим. Мар'ян Михайлович розповідав, що вони тоді з Блавацьким близько заприятелювали і навіть виступили удвох проти Й. Стадника, який мав план взяти собі «Театр бесіди» як підприємство, як приватну антрепризу. І вони мали рацію – після переобрання проводу Й. Стадником «Театр бесіди» втрачає вагу…

Колись я за це неодмінно засяду. Особливо мені цікавий період – «Блавацький – Березіль». Пані Орися пояснила його розрив з «Березолем» амбіціями Блавацького, якому Курбас, мовляв, не дав зіграти обіцяного Войцека. Але від Козачковського я чув іншу, вірогіднішу версію: Блавацький поїхав у родинних справах до Польщі, і поляки його назад не пустили, не видали паспорта. А громадянства СРСР він не відважився приймати – надто пахло в повітрі погромом. Хід був правильний – його б незабаром неодмінно загребли, як усіх галичан… Як ту ж родину Антона Крушельницького… «Адже поглядів своїх він не

приховував, – розповідав М. М. К-й, – я його постійно зупиняв – в Одесі…»

Постать великого розмаху і таланту. Як актор – актор трагедійного плану, рухливого темпераменту, азартний, з філософським начинням. Хоча грав навіть в оперетах Легара…

Й останнє. Чому – саме Блавацький? Між ним і мною є одне кумедне спільне. Я пішов було трохи його стежкою. В театрі ім. Тобілевича він поставив «Чорта» Мольнара – з величезним успіхом! – і зіграв у ньому головну роль Чорта. Втім, я про це дізнався вже після своєї прем'єри; та війнуло якось своїм, рідним…

«До списку репресованих…»

4 липня, четвер

До «Списку…»

Павликевичі Ірина (1922–1945) та Сидір (1925 –1945), брат і сестра. Загинули як повстанці. Вона – у квітні, померла в шпиталі, він – оточений, підірвався гранатою (червень). Третій брат – Євген – закатований у Бухенвальді як член похідної групи, теж український повстанець.

Калинчук Микола (1901– 937) – письменник, журналіст. Сидів за Польщі, з 1931 приїхав на Україну, 1933 року арештували. **Розстріляний.**

Арсенич Микола (1910 – 1947) – діяч українського руху, юрист. Сидів за Польщі в «Бригідках», підірвався з дружиною у криївці, оточений чекістами.

Бабіївна Ганна (1897 р. н.) – актриса театру Курбаса, дружина Я. Бортника, розстріляного 1938 року. Відбула в таборах 1938–1943.

Пачовська Марія (1925–1952) – діячка українського руху, псевдо – «Оксана», **застрелена** в бою з НКВД.

Пашкевич Олександр (1908 – 1945) – діяч українського руху. Засланий у Сибір, загинув у таборі.

Качанюк Михайло (1889–1937) – письменник, літературознавець. Написав дослідження «Національна культура» (1924). Засуджений 1933 р. на 5 років. **Розстріляний.**

Мельник Олекса (1887–1935) – науковець, фахівець із тваринництва. 1932 р. – арештований, фабрикація членства в УВО. 1933 р. одержав 5 років. **Розстріляний.**

Мірус Борис (1928 р. н.) – актор. Сидів з 1949 по 1957 рік.

Дідушок Василь (1889–1937) – журналіст, український діяч. **Розстріляний.**

Іванець Іван (1893–1946) – художник, фотограф, автор альбому «Українці Січові Стрільці» (1935). 1945 арештований і, мабуть, **розстріляний.**

З іншого –

Лисяк Олег (1912 р. н.) – письменник, критик, США (співпрацював з В. Блавацьким).

А. Сахаров учора припинив голодування (28 червня – 4 липня).

5 липня, п'ятниця

Ще один матеріал, пов'язаний з Блавацьким. (Канада, 1966, «Гомін України»; альманах). Йдеться про «Народного Малахія» 1946 року в Аугсбурзі, у таборі для «переміщених осіб». Я довго полював за чимось подібним – і ось повезло.

ДВІ ПОСТАВИ «НАРОДНОГО МАЛАХІЯ»
(Розмова з Володимиром Блавацьким)

Дрижить ще раз оплесками мрячна паща залі, бринять у споненому голубих мрій повітрі звуки меланхолійної сопілки Малахія над трупом самогубниці – дочки. Блиснула ще раз свічка у старечій руці Агапії. Помалу спадає завіса. Коливається ще останніми подихами прем'єрного флюїду і замирає – нерухоміє кордоном між реальним і недійсним.

У сплющений нагло простір сцени вибігають з-поміж бічних лаштунків постаті робітників. Застукотіли молотки. Через кілька хвилин осніжений ліхтар з фінальної картини «Малахія» зміниться на яблуне-

вий цвіт весни, що знову розквітатиме завтра увечорі в першій дії на вулиці Міщанській.

Ще декілька хвилин, і пустіють сповнені гаміру гардероби, замовкає машинка до писання в кімнаті адміністрації. Таборовий годинник помахом б'є дванадцять. Вже всі пішли...

Чи всі? В чоловічій гардеробі ще не згасло світло. Перед дзеркалом сидить на кріслі висока, сухорлява постать. Підборіддя підперте характеристичним рухом, в руці цигарничка з половинкою «Камеля». Про що думає режисер Блавацький – Малахій Стаканчик сьогоднішньої прем'єри, Кум у Курбасовому «Малахії» 19 років тому?

...Цікавлять вас дві постави, ота у Курбаса з-перед років і теперішня моя? Чи є відмінності в тексті? Безперечно є.

Ці різниці може не так великі, коли йде про розмір, як дуже важні для ідейного звучання п'єси. У першій редакції п'єси довелося авторові багато фраз скреслити після закритої генеральної проби, з мотивів цензурних. Ті фрази я вставив знову в текст, і вони таким робом вперше пролунали зі сцени. В останній редакції «Народного Малахія» (якою я користувався) маємо п'ять картин, та в нас п'єса йде в 4-х картинах, цебто ми використовуємо 1, 2, 3 і 5 картини. Четверту картину я скреслив, бо вона очевидно написана тенденційно, в стилі агітки, свідомо для уможливлення постави п'єси в большевицьких умовах. (Ці викреслення закидав у своїй рецензії В. Блавацькому І. Багряний). Як знаємо, і це не помогло.

Крім того, це картина, не зв'язана органічно з цілістю і ідеєю твору, і заважає нашому сприйманню п'єси. Ця четверта картина має місце на заводі, куди попадає Малахій після втечі з «Сабурової Дачі», і де він веде дивні дискусії з робітниками. В «Березолі» йшла картина в зовсім іншому варіанті. Дія відбувалася на вулиці Харкова, та, на жаль, цього тексту в нас немає.

– Отже, яка різниця між поставою «Н. М.» в «Березолі» і у Вас?

– Це питання, на яке важко дати відповідь у кількох словах. Хоч я брав участь у ролі Кума в підготовці «Н. М.» в «Березолі», а підготовка ця тривала 9 місяців, то все таки на протязі 20 років багато затерлось в моїй пам'яті. Все одно мушу ствердити: моя постава зовсім не вторована на березільській інтерпретації п'єси Курбасом. Воно інакше й не могло бути! Інші технічні можливості, інший

акторський ансамбль, та врешті скільки пережили ми за останніх двадцять років такого, що залишило відпечаток на психіці і світогляді театрального мистця? Не забуваймо, що й глядач інший, а театр шукає і повинен і мусить шукати тих типів, які находять відгук у душі глядача. Тому-то ми намагалися знайти свій оригінальний підхід у розв'язані постави «Народного Малахія».

– Дозвольте, пане директоре, повернути ще раз до постави «Народного Малахія» у Курбаса. Хотілося б запитати, що лишило у Вас найбільше враження від тієї постави?

– Коли говорити про поставу «Березоля», то на перше місце висуваються три мистці: геніальний постановник п'єси Лесь Курбас, художник Вадим Меллер та виконавець заголовної ролі Маріян Крушельницький. Постава Курбаса свіжістю і сміливістю режисерських засобів, яскравістю акторських образів (в чому заслуга режисера) була новим словом тодішнього українського театру. Оформлення сцени, якого автором був художник Меллер – високомистецька. На особливу увагу заслуговує перша дія в стилі барельєфу, і «Сон Малахія», картина без слів, якої автором був Курбас. «Н. М.» був безперечно великим тріумфом акторського таланту Крушельницького в ролі Малахія. Образ, створений ним, завжди залишиться в пам'яті тих, хто мав щастя бачити цього знаменитого актора в цій ролі. Чистякова (Любуня), Керницька[21] (Тарасовна), Бабіївна (Агапія), Пилипенко (Аполінара), Мілютенко (Санітар), Назарчук, Балабан й інші дали ряд блискучих акторських образів.

Мовчанка сповняє пахучу сосновими дошками гардеробу. Нова половинка «Камеля» мандрує до цигарниці. Очі Блавацького задивились кудись в одну точку. Може, встають перед ним образи творців прапрем'єри геніального твору Куліша. Не одного з них віднять з української культури...

Я наважуюсь перервати тишу черговим питанням:

– Пане директоре, вернімось до теперішньої постави. Мені хотілось би чути Вашу думку про оформлення сцени у Вашій поставі.

– Як ключ до розв'язки сценічного оформлення «Н. М.» я взяв пори року. Перша дія – весна, друга – літо, третя – осінь, четверта –

---

21 Помилка, треба Криницька (Лідія) - Л.Т.

зима. Так воно в душі і в діях Малахія. Ми стараємось мінімальним и засобами викликати максимальне враження. На мою думку, наш художник М. Радиш блискуче справився з своїм завданням.

– А як ви оцінюєте акторські досягнення Вашого ансамблю в «Народному Малахії»?

– Вважаю, що наші актори мусили побороти великі труднощі на шляху до мистецького успіху. Їхні досягнення в цій п'єсі перейшли мої сподівання. Та тут слово за критикою. Моя оцінка може бути надто суб'єктивною

– Пане директоре, Ви своїми двома поставами Кулішевих п'єс («Мина Мазайло», крім «Народного Малахія» - примітка О. Л.) розкриваєте творчість славетного драматурга перед українською публікою, яка його фактично майже не знає. Мені цікаво, як Ви дивитесь на ініціативу створення інституції, що постановила б своїм завданням вивчення Кулішевої спадщини?

– М. Куліш – це виняткове і неповторне явище в нашій драматургії, тому вітаю цілим серцем думку створення установи, яка зайнялась би дослідами над його творчістю та проблемою перекладу творів Миколи Куліша на західні мови. Це, по-моєму, завдання невідкладне й обов'язкове. Ми повинні відкрити для себе і для цілого культурного світу геніального українського драматурга.

– Серед відомої нам Кулішевої спадщини, звичайно, на першому місці стоять «Мина Мазайло», «Народний Малахій» і «Патетична соната», що побачили світ лише у двох найкращих російських театрах – «Большом Ленинградском» і «Камерному» – у Таїрова. Нам, глядачам, здається, що закономірним продовженням праці над п'єсами Куліша була б постава «Патетичної сонати».

– Стаття професора Шереха в 2-му числі журналу «Театр» присвячена проблемі постави «Патетичної сонати» (червень-липень 1946) та безперечний успіх «Народного Малахія», а до цього «Мина Мазайло», додають мені відваги (бо бажання було завжди) взятися за важку й небезпечну поставу «Патетичної сонати». Тут у першу чергу великі технічні труднощі. Та, здається, в нас з художником М. Радишем вже знайдений ключ, як побороти вимоги сценічної реалізації цього твору. М. Радиш працює тепер наполегливо над детальною розробкою сценічного оформлення, так що, мабуть,

у січні (1947 року – О. Л.) зможемо зреалізувати нашу мрію і дати нашому глядачеві можливість побачити на сцені «Патетичну сонату».

На жаль, не довелося Володимирові Блавацькому поставити «Патетичну сонату» Миколи Куліша, п'єсу зліквідованого Москвою українського драматурга. Крім власних «приятелів», Ансамблем Українських Акторів «зайнялися» також і чужинці «власть імущі», інспіровані (як після років виявилося) насланими ворожими агентами, і Ансамбль викинено з табору в Авсбурзі, позбавляючи його тим самим можливості творчої діяльності.

Щойно після довшого часу вдалося Ансамбль знову «злегалізувати» – на цей раз в Регенсбурзі.

Не дійшло вже до постави «П.С.» – не дійшло до постави, яку міг в наших умовах поставити лише Ансамбль Українських Акторів під керівництвом Володимира Блавацького, яку міг поставити лише Володимир Блавацький. Дальші скитання по таборах. Регенсбург після Авсбурга, життя «на валізах», виїзд до Америки, а тут «найтвердіша скала, яку ми коли-небудь лупали», як писав у листі до мене Володимир Блавацький – а далі смерть митця в 1953 році, на самі Різдвяні Свята.

І щоб тепер – стільки років після авсбургської прем'єри «Народного Малахія» і стільки років після смерті її режисера – появляється друком його власне слово про Курбасову прапрем'єру і про його власну, еміграційну прем'єру.

ОЛЕГ ЛИСЯК

До «Списку…»

Чернівці:

Карбулинський Іларій (1880–1961) – письменник, педагог, громадський діяч, мав найбільшу українську бібліотеку в Чернівцях, що й привернуло увагу НКВД. Арештований 1945 року, був на засланні до 1954 року.

Луцький Остап (1883–1941) – поет, громадський діяч, член «Молодої Музи». Член ЦК УНДО (1925 – 1939), посол до сейму й сенату (1928 – 1939). Арештований у Котласі (Архангельський край). Батько Юрія Луцького.

* * *

Лист від Андрія Кутерницького

Лист від Кутерницького з Ленінграду.

День добрый, Лесь!

Извините, что я так долго не отвечал на Ваше письмо. Дело в том, что в Ленинграде гастролировал МХАТ, и я показал им новый вариант «Нины». Пьеса им понравилась, был худсовет, и они приняли ее к постановке. Кроме того, они заключают со мной договор на еще одну пьесу. Ее условное название «31 февраля». Все эти события естественно потребовали много времени и что главное, нервной энергии. Потому так долго я Вам не отвечал. Я думаю, Вы простите автора.

Лесь, я рад, что первый пробный спектакль прошел неплохо. Мне прислали рецензию в «Кировской правде» (если у Вас нет, то я Вам вышлю). Рецензия очень неплохая. Я считаю, что со мной обошлись по-божески, а спектакль просто хвалят, и я рад этому. Я сейчас нахожусь в Москве и думаю пробыть здесь до августа. Но Вы пишите мне на Ленинградский адрес, мать мне перешлет.

Лесь, я очень внимательно прочел Ваше письмо, вероятно, в нем много правильных замечаний, но я совершенно не могу в них сориентироваться, т. к. Вы отказались от точного следования авторскому тексту, а спектакль я не видел. Мне кажется, что Вы не правы, отвергая ту концовку пьесы (я имею в виду смерть Алексея), которая была написана. И для чего Вам в конце этот оптимизм?.. Мне именно хотелось показать конец человека, понявшего свои ошибки уже слишком поздно. И в этом отношении для меня главным является зритель, который, видя такой страшный результат запоздалого прозрения, попробует переосмыслить свою сегодняшнюю жизнь, жизнь в которой еще не наступил вечер.

Поэтому я думаю, что лучше всего будет, если вы вызовете меня в Горький, я посмотрю спектакль или прогон, и тогда смогу понять, что от у меня требуется. Ибо мы с вами сейчас разгова-

риваем не на равных. Вы знаете и пьесу и спектакль. Я – только пьесу.

Я уверен, что Вы сделали интересный, увлекательный спектакль, наверное много лучший, чем моя пьеса, но я же не видел его, и поэтому все переделки буду делать только после того, как увижу спектакль.

Я думаю, посылать почтой рецензию Скачкову не надо, т. к. летом у них полный беспорядок и может не дойти. Лучше, когда я поеду в Горький (я буду ехать через Москву) то сам ему передам и заодно смогу с ним поговорить.

Вот пока и все.

Пишу Вам Ваши же слова: «Держите хвост бубликом» и ждите моего приезда.

Всего Вам самого доброго.

Искренне Ваш

Андрей Кутерницкий.

8 июля 1974 г.

P. S. Большой привет Нелли.

P. S.

Не знаю, звідки він узяв про «оптимізм». Андрій сам назвав п'єсу «Еще не вечер», і я ставив виставу не про смерть фізичну, а про смерть духовну, – про поступове «висихання» людини, запаленої ідеєю кар'єри, слави… Юра Гребенщиков тим і цікавий, що аналізує на сцені саме цю драму, драму довіри до успіху в радянському сенсі. Його суть –

О человек, чье имя свято,
Подняв глаза с молитвой ввысь,
Среди распада и разврата
Остановись! Остановись!

Андрій, якщо навіть судити по кращій його п'єсі («Ніна») – елегійно-описовий, саме **щоденниковий**, «от события к событию», крутим окропом його героїв життя не обдає. Чехов, Вампілов, Володін – цього теж не робили. Проте в них був отой «план», якого забракло Андрієві.

* * *

8 июля 1974 года.
Киев
Від Сергія Білоконя з Києва:

Сергій Білокінь.
Владлен Махлянкін

Здравствуй, Неллочка!

Во-первых, я вычитал в «Книжном обозрении», что Лёнина книга о Крушельницком уже вышла. Поздравляю Вас обоих. Когда она сюда дойдет, обязательно напишу рецензию для «Дружбы».

Во-вторых, все это время я со страшным нетерпением ожидаю твоего письма, а его все нет. Когда оказалось, что Тебе неизвестна моя тематика, я Тебе ее сообщил, даже с конкретными формулировками. У Тебя библиография и пр. Что же было дальше? Ехать мне в Москву или нет?

Ты знаешь, что «История искусствоведения» – предел моих мечтаний. Но из молчания Твоего я заключил, что мне не светит, и с горя сдал философию.

Сейчас стал размениваться на мелочи: написал статейку о Довженко и рецензию на библиографический указатель Сидорова. Заканчиваю: о Лозовском, о Веронике Черняховской, о Ярославе Стешенко, рецензию на два издания, где идет речь о Нарбуте. Не могу работать только над одним чем-то, причем вечно цепляясь за какие-то детали, в которых жажду непременно разобраться. Все это требует специальных разысканий и очень много времени. Как видишь, я специализируюсь на темах, почти совершенно или таки до совершенно не разработанных. Выхожу из положения, коллекционируя самые незначительные упоминания. С приложением материала архивного это дает хорошую фактографическую основу. Так из камешков составляются и ставятся на место поднятые и упавшие в воду куски суши. Вопрос только в том, где это все печатать…

Как же вы живете? Как было бы мило, если б Ты написала мне нечто конкретное о контент-анализе!..

Привет и пожелания.

СБ.

* * *

Від Вл. Махлянкіна:

Здравствуйте, члены женского ударного батальона, а также неизвестно что делающие в его рядах лица, считающие себя мужчинами!!..

Первым делом, указываю Вам (или вам) на вопиющую неточность на надгробном камне первого президента МХЛ (мафия хреновых людей) – он родился в 1933 роду, а не в 1934, и находится уже в летах более зрелых. А Цезарь Тимофеевич (так я расшифровал инициалы того неизвестного, который убил президента в 2033 году) здравствует и процветает, хоть и числится с некоторого момента моим лучшим другом. Кстати, меня приглашали недавно в весьма важное уважаемое учреждение, куда я обращался с комплиментами в его адрес. Беседа была очень благожелательной. Вроде бы вся эта история явилась для него неким уроком. Но воздержусь от прогнозов, тем более, что Гидрометеоцентр все время обманывает обывателей – обещает жару, а идет дождь, и т. д.

В Москве погода неустойчивая, на грани бури, как в Горьком – читали? – и часто после солнечной погоды возникает гроза. В общем, то же, что и на Фудзияме.

Для худого, высокого и злого (он же А. Крым):

очерк подписан к печати, пойдет в октябре, клавиры я сдал (их 2), их тоже напечатают одновременно с очерком, так что семья Толика получит все, что ему воздается (верим, ту часть, которая гарантируется законом – 25 %, ведь у него один ребенок?..)

Мне нравится псевдоним – Нелька Золотая Ручка. Однако, учитывая то, что разбоем она занимается на ниве литературы, предлагаю вариант: Нелька Золотая Авторучка.

Насчет названия некоей горы именем Леся – считаю преждевременным. Во-первых, присвоение всяких названий, званий и прочих привилегий говорит уже о наступившей творческой импо(.....[22]), однако ведь еще не вечер, а тот желанный один единственный

22 Знатности

раз еще не наступил. Если фельдпрапорщик Рыбчинский еще с вами, передайте, что написана песня «Самые первые» вроде бы ничего. Не послать ли ему клавир для перевода стихов на украинский и переложения лирики для Электробас-бандуры? Легче будет пропагандировать сей опус в Малороссии. Вот как я тщусь не отстать в части юмора.

О «ЛГ». Я говорил с Чеботаревской. Разговаривала она со мной вежливо-холодновато, однако решительно отвергла мнение, что это – позиция газеты. Она предложила мне написать письмо в газету и пообещала его напечатать. Вот уже неделя, как это коротенькое письмо-реплика мной отправлено неделю тому назад. Оно наверняка в газете, но пока ни привета, ни ответа. Вообщем, я думаю, что приезд Леся в Москву позволит нам обсудить совместные действия.

Если все будет по плану, то 21-го июля в вечерней передаче «Юности» (или в 22.30, или в 23.20) будет кадр о нашей пластинке с зонгами Брехта в исполнении Г. Пашковой. Там будет 3 зонга и небольшое интервью с Пашковой и, возможно, со мной. Поелику возможность послушать будет у Вас (это I программа Радио), соблаговолите Наши же зонги (евтушенковские) я не переписывал, ибо в Москве – мертвый сезон. В. Никулин, однако, намерен их записать. Думаю, что это будет уже при вас. Кстати, Никулин уволен (или ушел) из «Современника» со скандалом, так что спешите, Лесь, перекупить его душу.

Ну вот, вроде бы и все. Настроение мое в силу различных обстоятельств не очень веселое, однако надо крепиться. Привет многоуважаемой Евгении Кузьминичне от меня. Поскольку она ничего плохого мне не сделала, никаких вольностей в ее адрес я себе не позволяю. А Крыма я разжаловал в младшие лейтенанты, ибо: 1) редакция «Сов. воина» – в доме 38, а не 32 по Хор. шоссе; 2) Кабинет первый, но справа по коридору. Мой мощный рывок кончился бы весьма плачевно, если бы я пользовался такими негодными разведданными. Вобщем, «Эпилог» был бы не тем, скорее всего, «Некрологом», а к чему это мне, если я должен пасть от руки неизвестного в 2033 году? На этот раз, кажется, действительно, все.

Над чем думает Константин Сергеевич Рабинович-Данченко? Неужели опять собирается приблизить к сонму великих еще одного дебютанта? Это опасно, т. к. в случае удачи лавры пойдут на счет таланта автора (молодой, да ранний), в случае неудачи – режиссер будет распят Зубковым, Чеботаревской, а Дорн подает гвозди.

Жду вашего (Вашего) появления в Москве.

Всех обнимаю.

Владлен.

14. 07. 74 г.

* * *

Лист від Галі Павленко з Чернігівщини

Здравствуйте, Леня, Нэлли и Оксаночка!

Винюсь. Опять молчала. Все страшно некогда. Большое вам спасибо за посылки, что-то-то подошло Вите, что еще велико, что-то отдам соседям. И главное очень довольны за тебя по статье в «Юности». Хорошо написано. А то, что одновременно и бьют и ругают и хвалят – значит, что к тебе не равнодушны, о тебе думают и о твоем творчестве. А равнодушие, я считаю – самое главное зло.

Несмотря на занятость, книгу твою я уже прочла. Хорошо. И против обыкновения книга написана легко (обычно у тебя такой какой-то трудный язык).

Одна только неувязка получилась в том, что бандероль для меня ты вероятно послал отцу, а его – нам.

Я уже пробовала ему звонить, но чего-то молчит, может, номер телефона изменился, а, может, спали уже. Я ведь звоню и мне можно звонить только после 10 вечера. В другое время я вне дома, пока на дворе тепло и есть работа. Ну на днях я ему отошлю и журнал и книгу (если ты с ним перепутали мою) и мы разменяемся. А журнал «Юность» Сережа тоже привез.

У нас летом жила тетя Нина три недели и потому я никуда не съездила летом, хоть и собиралась в Ленинград. То она вот-вот

ехала, то ждала еще чего-то, то с Ниной хотели приехать. А потом приехала, и ей понравилось – думала на неделю, а осталась и дальше. Ну а я задержалась с покраской и со всем остальным. – Ничего не поделаешь. Сережа дома был меньше месяца – то практика, то «5-й семестр» – выполняли черные работы по строительству университета в Киеве. Алик в 8-й ходит, Вита ходит на подготовку. Тетя Нина страшно удивилась ее самостоятельности – ну что ж сделаешь – ведь у нас некому водить ее за руку.

На турнике крутится вовсю, боевая. Без конца приносит то кошек, то собак, хоть и своих хватает.

Картошку еще не выкопали. – У меня нет в этом году свободного дня, а взять людей для копки – надо есть приготовить, надо время. Вот и тянется.

Ну как-то будет. Алик уже выше Сергея, а Сергей как ты ростом. Как Оксана? Как у нее с глазами? Как учеба?

И вообще Оксаночка, ты же обещала мне написать о том, как ты провела лето? Алик ездил на неделю в Киев, в Чернигов.

Вот и все.

Ну, буду кончать.

Пишите, пожалуйста, хоть изредка.

Целуем, все наши, Галя.

Привет от Олега.

До Архіву – репліка з 1962 року

В. Некрасов «Стыдно как-то»

СТЫДНО КАК-ТО...

Я могу понять, что один поэт может не любить другого, даже ненавидеть. Более того, могу понять, что один другого где-то там в кругу друзей выругал. Но когда ругань и издевательства доносятся с экрана телевизора, этого я уже понять не могу. А именно это произошло в субботу 15 сентября во время московской телепередачи в программе «Голубой огонек».

Две недели тому назад в этой же программе выступал поэт Андрей Вознесенский. Прочитанные им стихи кое-кому не понравились. В редак-

цию «Огонька» пришло несколько осуждающих эти стихи писем. И об этих письмах поведал телезрителям 15 сентября молодой человек приятной наружности, один из ведущих «огоньковскую» программу. Все это понятно. А дальше уже идет нечто непонятное и постыдное.

Молодой человек обратился к сидевшему рядом с ним за столом поэту Сергею Васильеву и спросил его, как он относится к поэзии Андрея Вознесенского. Васильев, помявшись для виду и сказав что-то о формалистических излишествах Вознесенского, сообщил вдруг, что у него есть незаконченная еще пародия на Вознесенского. После небольшого диалога между молодым человеком и Васильевым последний согласился к концу телепередачи доработать эту пародию и прочесть. И выполнил свое обещание. И даже не к концу передачи, а ровно через пять минут.

Не знаю, как другие, но мне, слушая эту пародию, было стыдно за Сергея Васильева. Стыдно за писателя, который не постеснялся грубо, с ужимками и подмигиваниями, под одобряющий хохоток молодого человека не пародировать, а буквально издеваться над своим собратом-поэтом. Я не мог, конечно, запомнить текста этой так называемой пародии, но, по-моему, только слово «дерьмо» там не фигурировало по адресу стихов Вознесенского. А «мура», помню, было.

Стихи Вознесенского могут нравиться или не нравиться, но обливать их публично помоями все-таки недостойно советского писателя. И телевидение без этих помоев тоже могло обойтись.

Стыдно как-то…

17/ IX – 62 В. НЕКРАСОВ

До архіву – репліка з 1969 року

Цю листівку 5 грудня 69 р. було розкидано в Кремлівському палаці. Протестантку не впіймали.

Сьогодні я знаю* – це наша завсігдатія. 1950 року народження.

Театралка, була і на "Казках", і на "Вдові", і на "Пурсо". Симпатяга!

* В. Новодворська (2014)

В. Новодворская

Спасибо, партия, тебе,
За все, что сделала и делаешь,
За нашу нынешнюю ненависть
Спасибо, партия, тебе!

Спасибо, партия, тебе
За все, что предано и продано,
За опозоренную Родину
Спасибо, партия, тебе!

Спасибо, партия, тебе,
За рабский полдень двоедушия,
За ложь, измену и удушие
Спасибо, партия, тебе!

Спасибо, партия, тебе
За все доносы и доносчиков,
За факелы на Пражской площадри –
Спасибо, партия, тебе.

За рай заводов и квартир,
На преступлениях построенных,
В застенках старых и сегодняшних
Изломанный и черный мир…

Спасибо, партия, тебе
За наше горькое неверие
В обломки истины потерянной
В грядущей предрассветной мгле…

Спасибо, партия, тебе
За тяжесть обретенной истины
И за боев грядущих выстрелы –
Спасибо, партия, тебе!

Виктор Некрасов:

– Не знаю, как тут насчет поэзии, но нет сомненья – накипело! Молодежь обретает бесстрашие и готова жертвовать собой. Я бы на месте правительства этого боялся. Но они там, дубиноголовые, этого, кажется, не понимают.

1973

Мастер
К 80-летию со дня рождения Ю. А. Завадского

Юрій Завадський

«Комсомольская правда»,
11 июля 1974 г.

МАСТЕР
К 80-летию со дня рождения Ю. А. Завадского

Мы знакомы и дружны с детства, дружили и наши родители, семьи.

А потом я стала узнавать Завадского-художника.

Он учился у Вахтангова и воспринял уроки мастера как человек истинно творческий. Вскоре мы стали свидетелями крупного успеха вахтанговской постановки «Чуда святого Антония» Метерлинка. Поражала в нем современность, и в осмыслении пьесы, и в выборе выразительных средств. Завадский играл центральную роль.

В светлой хламиде, опоясанный длинной бечевкой, он, в широком, открытом жесте удивительной красоты рук, как бы открывал миру свою благожелательность, свою ласку.

В 1924 году в МХАТ влилась большая группа молодежи. Здесь мы встретились с Завадским в работе. Он сразу был назначен на ряд ведущих ролей. Играл Чацкого в «Горе от ума», графа Альмавиву в «Женитьбе Фигаро» Бомарше.

Завадский стал не только ведущим-актером МХАТа. К. С. Станиславский и Вл. И. Немирович-Данченко привлекли наиболее талантливую молодежь и к руководству.

Великие «старики» понимали ход времени – они не только хотели насытить молодежь искусством. Голос молодежи был им самим необходим для бесконечного процесса омоложения, без которого искусство не может развиваться, для наиболее точного ощущения современности.

В 1924 году Ю. Завадский создает свою студию. Тяга к организации людей вокруг себя и тяга людей к нему создают из Завадского режиссера-художника крупного масштаба.

Молодежь, окружавшая Завадского в его Третьей студии, идет в крошечное помещение на Сретенке. Идет за ним, и он растит актеров, которые стали украшением советской сцены. Среди них В. Марецкая, Р. Плятт, Н. Мордвинов, О. Абдулов и другие.

Верность Завадскому и его верность своим ученикам – явление исключительное. Они выдержали все трудности. Сейчас академический театр имени Моссовета, руководимый Завадским, – один из наших крупных театров, куда стремятся и молодые, и старые. Потому что это театр гражданственный, остро чувствующий время. Потому что Юрий Александрович ведет свой театр крепкой рукой, потому что в театре актера окружают любовью и уважением.

С 1940 года Завадский руководит одним из режиссерских курсов ГИТИСа. Каждые пять лет к нему приходят новые ученики, и он, неувядаемо юный, заражает их своей верой в силу реалистического искусства, своей любовью к поэзии.

Он отзывчив, добр, радуется чужим успехам.

Он способен заступаться за тех, в чей талант верит, даже в тех случаях, когда остается в меньшинстве.

Поздравим Героя Социалистического Труда, лауреата Ленинской премии, народного артиста СССР Юрия Александровича Завадского с юбилеем, пожелаем ему сил, здоровья, исполнения всех творческих планов.

Мария КНЕБЕЛЬ,
народная артистка РСФСР.

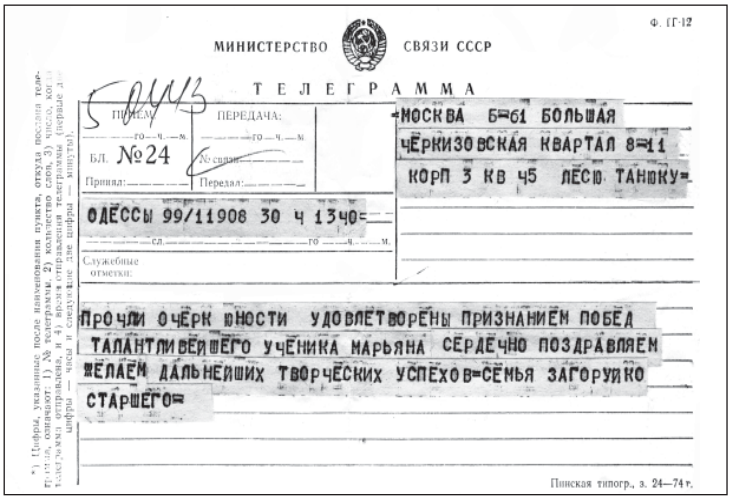

Ф. ГГ-12

МИНИСТЕРСТВО СВЯЗИ СССР

ТЕЛЕГРАММА

ПРИЕМ ——го ——ч. ——м.
БЛ. №24
Принял: ——

ПЕРЕДАЧА: ——го ——ч. ——м.
№ связи ——
Передал: ——

=МОСКВА Б=61 БОЛЬШАЯ ЧЕРКИЗОВСКАЯ КВАРТАЛ 8=11 КОРП 3 КВ 45 ЛЕСЮ ТАНЮКУ=

ОДЕССЫ 99/11908 30 Ч 1340=

——сл. ——го ——ч. ——м.

Служебные отметки:

ПРОЧЛИ ОЧЕРК ЮНОСТИ УДОВЛЕТВОРЕНЫ ПРИЗНАНИЕМ ПОБЕД ТАЛАНТЛИВЕЙШЕГО УЧЕНИКА МАРЬЯНА СЕРДЕЧНО ПОЗДРАВЛЯЕМ ЖЕЛАЕМ ДАЛЬНЕЙШИХ ТВОРЧЕСКИХ УСПЕХОВ=СЕМЬЯ ЗАГОРУЙКО СТАРШЕГО=

*) Цифры, указанные после наименования пункта, откуда послана телеграмма, означают: 1) № телеграммы; 2) количество слов; 3) число, когда телеграмма отправлена, и 4) время отправления телеграммы (первые две цифры — часы и следующие две цифры — минуты).

Пинская типогр., з. 24—74 т.

Перечитавши «Карнавал» в «Юности», згадав реакцію Плятта на нашу виставу. Я проводжав їх – і Ростислав Янович, прощаючись, підняв брови:

– А он веселый!

Я тоді лише здвигнув плечима.

А сьогодні згадав, що саме так сказав Всеволод Іванов – Єсенінові.

На що той відповів:

– Это не я веселый, это горе мое – веселое!..

Давно це було…

Анатолій Крим. «Карнавал»

Ж. «Юность», №7, 1974

КАРНАВАЛ

Занавеса, естественно, не было, и я стал рассматривать декорации спектакля. Стилизованный, причудливо изогнутый свиток — нечто вроде старинной карты. Изгиб Сены, Дом Инвалидов, Нотр-Дам, Триумфальная арка. Кареты рядом с допотопными автомобилями. Арлекины, клоуны, купола шапито. Пожалуй, это ближе не к Людовику XIV, а к сиренево-фиолетовому Парижу Рембо и Аполлинера, к Парижу монмартрской богемы. Свиток скреплен ги-

гантскими сургучными печатями — портретами Мольера и Станиславского. Почему? Потому что Мольер поставлен в театре, носящем имя Станиславского? Или театр заявляет о своей попытке совместить столь несхожие меж собой театральные установки этих двух мастеров? Не потому ли так бросается в глаза висящий между этими портретами девиз шекспировского «Глобуса» – «Totus mumdus agit histrionem» («Весь мир играет комедию»)?

На сцену вышел актер. Всмотревшись в зал, он поднял жезл и трижды ударил им о пол сцены. Представление «Мюзикл «Мсье де Пурсоньяк» Леся Танюка по мотивам одноименной комедии Мольера» началось.

Парад актеров. Клятва. Торжественно-ироническое обращение к портретам великих и... смех в зале, когда Мольер и Станиславский пропели в микрофон (помилуйте!) основные заветы своей театральной эстетики! И начался откровенный, многокрасочный балаган! Что это? Акробатика! Кульбиты! Подножки! И уже через десять оглушительных минут этого буйства красок, праздника острот, неожиданных находок и решений я не удивлялся тому, что появившийся на сцене Пурсоньяк возмущенно поет арию о том, что «от Жана Батиста Мольера остались рожки да ножки».

Но стихия карнавального представления увлекает, действие стремительно несется к антракту, буффонада перемежается пронзительной лирикой – актеры сегодня в ударе, – и зал возбуждается, накаляются страсти. Равнодушных нет – немало зрителей (в основном люди постарше) реагируют отрицательно. Пожалуй, только одного Георгия Буркова в роли одноглазого Оронта принимают без исключения все: он предельно органичен, изобретателен – красочная, яркая, впечатляющая работа! Думаю, ни одна его роль в кино (помните его в фильмах В.Шукшина?) не может сравниться с тем успехом, который Бурков имеет в «Мсье де Пурсоньяке».

Антракт наступает неожиданно, и зал взрывается аплодисментами. Я остаюсь на месте и размышляю...

Да, пожалуй, рецензенты правы: в спектакле слишком виден режиссер. Впрочем, я давно слежу за постановками Леся Танюка, – он никогда не растворялся в них. «Пурсоньяк» логически продолжает «Сказки Пушкина», уже восьмой год идущие на сцене Централь-

ного Детского Театра и объездившие полмира. Постановочно остро были решены «Гусиное перо» в том же театре и «Вдова полковника» Юхана Смуула с Верой Марецкой в главной роли на сцене Академического театра имени Моссовета. А совсем недавно я видел поставленный им в Саратовском драматическом театре имени К. Маркса «Старый новый год» М. Рощина. Это тоже сделано в приеме «театра в театре» – с обилием музыки, куплетов, движения...

Я лично с ним не встречался, но те, кто знал его поближе, рассказывали: кино не любит, предельно музыкален, сам когда-то танцевал, был актером, пишет. Пристрастен к живописи. Актеры его побаиваются и любят. Оля Великанова, новый в театре Станиславского человек, ассистент режиссера, переспрашивает: «Танюк? О, это наш Сулержицкий!» Я слышал и другие мнения, но все сходятся на одном: человек духовно щедрый, очень терпеливый, с душой, открытой недругу и другу, всегда готовый прийти на помощь. Вокруг него, как правило, много людей – молодые драматурги, актеры, люди искусства и люди профессий, совершенно не стыкующихся с театральными. В Киеве двадцатидвухлетним студентом театрального института он был президентом Клуба творческой молодежи.

Все это укладывалось у меня в образ человека очень общительного, веселого, как и его спектакли, неугомонного выдумщика и затейника. Позже меня познакомили с ним, и все оказалось иным. Невысокого роста, немногословен, даже мрачноват. Почти не смеется, тем более громко; улыбаются только глаза с лукавинкой. Ирония скрыта где-то в глубине его «я». Любит расспрашивать, а не рассказывать – тем более странно, ведь профессия режиссера — «говорящая». И только потом, когда мы познакомились с ним поближе, я понял, насколько неожиданными оказываются разговоры с ним. Он мыслит парадоксально; неистовый проповедник уживается в нем с театральным мистификатором; дар убеждения изменяет ему очень редко. Спорить с ним трудно, его аргументы логически безукоризненны и эмоционально окрашены добротой – пожалуй, это самая главная черта Леся Танюка. Во всем этом я разобрался гораздо позже. А тогда, в антракте «Пурсоньяка» я думал о том, ради чего же истрачено столько мегатонн энергии, каков смысл всей этой шумно-карнавальной истории? И, признаться, не находил ответа.

Во втором акте театральная концепция спектакля властно заявила о себе. Традиционный мольеровский «Пурсоньяк», попав из XVII века в XX, подвергается преследованию «новых молодых». Он, утверждающий свое право все покупать и продавать, вызывает их ненависть. Они убеждены в том,

Что если мир фальшив и лжив
И не погиб при этом,
То, значит, он не этим жив, —
А совестью и светом!

И значит, с каждым днем острей
В нем зреют перемены.
И Пурсоньякам всех мастей
Пора уйти со сцены.

Но, входя в раж, они теряют всякое чувство меры; и когда уже над поверженным Пурсоньяком они продолжают править свою жестокую тризну, я стал ощущать не только смутное недовольство ими, но и сочувствовать Пурсоньяку (заслуженный артист РСФСР Л.Сатановский), давно отказавшемуся от своих притязаний. Спектакль завершается грустной песней Пурсоньяка, снимающего с себя шутовской колпак:

Шут смешит – король на троне мается,
В карнавале все наоборот,
За колпак король с шутом сражается,
И манеж покажет, чья возьмет...

Откуда эта неожиданная грустная нота в веселом празднике, в карнавале? В карнавале действительно все наоборот: шуты не раз были королями мысли, а короли – шутами трагедий. Вот почему я испытал удовлетворение, когда Пурсоньяк предложил свой колпак молодым. Он спел:

У меня приятное предчувствие,
Что найдет хозяина колпак –
Ведь из тех, кто громче всех здесь буйствовал,
Может выйти новый Пурсоньяк.

Круг замкнулся. Всякая идея, доведенная до крайности, обращается в свою противоположность. Эстетика карнавала перерастает в его философию. Мольер, прочитанный сегодня таким образом, диалектичен и современен.

Многие режиссеры любят репетировать на людях; Танюк неохотно пускает на свои репетиции. Я тихо сидел в темном зале, он выпускал очередную премьеру, и мне почему-то захотелось сравнить его работу с работой ювелира. Актеры – Р. Быкова и Ю. Гребенщиков – понимали его с полуслова; атмосфера была полна хрупкой тайны и доверчивости. Я убеждался, что репетиционный период для него важнее результата, наверное, поэтому на выпуск каждого спектакля уходит почти год. Танюк – и это не слова, я был свидетелем этому – не репетирует с актером, он познает его, незаметно формируя не столько роль, сколько душу человека. От репетиции к репетиции его актеры все глубже и глубже вовлекаются в сотворчество; они перестают быть только исполнителями. Принцип: «Не согласен – возражай! Возражаешь – предлагай! Предлагаешь – сделай!» – помогает не только становлению сценического образа, но и формирует личность. Актеры, со своей стороны, считают, что, работая с Танюком, надо многого хотеть и мочь, поэтому они любят играть в его спектаклях.

Откуда такая мера самоотдачи? Драматург принес пьесу – Танюк откладывает все дела, читает, правит, редактирует ее даже в тех случаях, когда не собирается ставить. Актера ввели на роль в старый спектакль, поставленный не им, – Танюк обязательно придет смотреть, даст совет. Внеплановые репетиции, самостоятельные актерские работы – его хватает на все. Надо очень любить свое дело, чтобы так безотказно отдаваться ему.

У меня в руках только что вышедшая книга Леся Танюка «Марьян Крушельницкий». Это монография о его учителе, замечательном украинском актере и режиссере. Он начинает ее так:

«По профессии я режиссер, а не писатель. Мне было трудно писать эту книгу. Но каждый из нас перед кем-нибудь в неоплатном долгу. Марьяну Михайловичу Крушельницкому я стольким обязан, что эта книга не могла не появиться...»

В неоплатном долгу... И не нужно искать замысловатых определений его характера, понимать кажущуюся двойственность, иро-

нию – над всем этим возвышается то естественное и несколько подзабытое: доброта. Доброта человеческая, не книжная, вычитанная из христианских заповедей, – доброта действия, обусловленная каждой минутой его жизни!

Жизнь формировала его сложно, шел он в театр трудно, спотыкаясь и падая, но пришел. В театральный институт поступал четыре раза и только на четвертый выдержал все испытания. Почему? Причин тому, наверное, много, но главная из них – стремление делать все «сверх программы».

Один из преподавателей Киевского театрального института так рассказывал об этом:

– Мы о чем-то говорили у стола, секретарь перебирала бумаги. Потом вызвала: «Танюк!» Вошел худенький мальчик с воспаленным взглядом, посмотрел на каждого из членов комиссии, затем повернулся к выключателю и включил свет. Было и впрямь пасмурно, и от яркого света люстры мы все вздрогнули. Не успел Семен Михайлович, директор института (он вел второй тур), сказать полслова, как этот мальчик сделал эдакий повелительный, прямо королевский жест и заявил: «Садитесь, я вам рад». Кое-кто нерешительно сел. Директор, наоборот, приподнялся, пытаясь что-то спросить, но Танюк небрежным кивком головы остановил его и величественно успокоил:

...Откиньте всякий страх,
Вы можете держать себе свободно. –
Я разрешаю вам...

Недоумение достигло кульминации – мы не сразу сообразили, в чем дело, – а Танюк, подойдя поближе к столу, объяснил:

Вы знаете, на днях
Я королем был избран всенародно...
Как вам моя понравилась столица?
Вы из далеких стран?..

После стихотворения Апухтина «Сумасшедший» Танюк читал еще прозу и басню, но раздраженный Семен Михайлович его отвел. Оно, может, и к лучшему, что он тогда не поступил – все-таки на заводе

поработал, техникум театральный окончил, актером был, а потом к Крушельницкому на курс поступил тоже, впрочем, тоже не без приключений. Очень уж из него «всякая драка так и лезла»!

Первый разговор Марьяна Михайловича со своими учениками был о профессии режиссера:

– Я не могу никого из вас научить быть актером или режиссером, – говорил он. – Это или уже есть в вас, или вы ошиблись, придя сюда.

Танюк не ошибся. И Крушельницкий не ошибся в нем. На курсе у него училось тринадцать человек – он выпустил только троих. Уже первые экспериментальные постановки Танюка на Украине заставили говорить о нем. Он организовал при Клубе Творческой Молодежи театральную студию, в которой поставил «Матушку Кураж» Б. Брехта, «Нож в солнце» И. Драча и Л. Танюка, «Патетическую сонату», «Маклену Грассу» и «Так погиб Гуска» М. Кулиша – спектакли разных жанров, разных стилей. Их объединяло только то, что все они были экспериментальны.

Следующей ступенькой становления были работы в театрах Львова, Одессы, Харькова. Некоторые из них не увидели света рампы – яркость режиссерского решения шокировала, необычность раздражала, а сам режиссер не хотел идти ни на какие уступки. В традициях старинного бродячего украинского театра был поставлен еще в 1963 году в Одессе «Шельменко» Квитки-Основьяненко: студенты-бурсаки выходили на сцену со своим нехитрым скарбом, бросали в шапку бумажки, гадая, кому какая роль попадет, и начинали спектакль. Поскольку женщин в бурсе не было, женские роли исполнялись бурсаками помоложе, как в елизаветинскую эпоху.

Впрочем, многие элементы этого спектакля Танюк впоследствии воплотил в «Сказках Пушкина» в Центральном Детском театре, с той лишь разницей, что здесь сюжет решался через приемы театра скоморохов.

«Сказки Пушкина» были одним из первых спектаклей молодого режиссера на московской сцене. В день, когда я его смотрел, спектакль шел уже седьмой год и актеры праздновали **трехсотое** представление. Танюк был хмур и собран.

– За спектаклем нужно ухаживать, как за ребенком, – сказал он мне после всего, – иначе они его разнесут в клочья. Слава богу,

тут почти все на музыку положено – это для драматического актера хороший сдерживающий момент. Но править все равно надо.

– После семи-то лет? Сейчас?!

– Именно сейчас. Слышите?

Я прислушался к гаму ребячьих голосов:

– Коль, а почему море сзади, а рыбка в полотенцах купается?

– Чудачка! Полотенце – это же и есть море.

– Я тоже так сперва думала, а когда свет погас, так вроде сзади волны пошли.

– ...Придется менять, – сказал Танюк.

– Что менять?

– Прием. Нельзя, чтобы дети чего-то не понимали. Девочка верно ощутила накладку электрика: она приняла таинственный свет на заднике за натуральное море. Значит, этот свет лишний, надо снять. Ведь море решается условно – движение полотенец.

Придя домой, я раскрыл томик Пушкина. И как же я был рад, когда еще раз удостоверился, что Танюк инсценировал и поставил «Сказки», не выбросив ни одной пушкинской строки! Он не пытался, как справедливо отмечали критики, «говорить за Пушкина», он просто **поставил** «Сказки», переложил их на язык сцены!

Десять лет работы в Москве, десять лет неустанного поиска, десять лет строительства собственного театра.

Он не любит говорить о своих планах. Его театр – это нечто вроде проектного института или академии театра с разветвленным стволом задач и установок. Спектакли, социологические исследования зрителя, лабораторный тренаж, биоизучение актера, разработка новой методики режиссуры и многое другое. Он задумал в этом своем будущем театре несколько циклов спектаклей, цель которых – провести зрителя в течение 10-15 лет по курсу истории мирового театра. Из каждой эпохи (Египет, Эллада, Древний Рим, Средневековье, Ренессанс, Просвещение и т.д.) выбрана одна, самая характерная пьеса. Таким образом актеры познают множественность стилей и методов театра, совершенствуют и систематизируют свою технику, а зрители воспитают в себе комплексное понимание театра.

Такое возможно только в театре студийного типа, в театре единомышленников, и он уверенно создает их. Воспитывает. Формирует. Учит и учится у них.

На вечере памяти А. Дейча в Центральном Доме Литераторов я услышал, как Танюк читает на немецком «Диспут» Гейне. Я был удивлен еще больше, когда узнал, что он переводил Аполлинера и Рильке, Гордона Крэга и Антуана, что на Украине у него вышел сборник лирических стихов «Исповедь», многие из которых переведены на другие языки, – но теперь я этому не удивляюсь. Именно таким он и должен быть – разносторонним, многозначным и в то же время удивительно целостным в своем мировосприятии, в своей самоотдаче, в своем общении с миром.

Я всматривался в оживленные лица зрителей, отметивших на «Пурсоньяке» праздник воссоединения друг с другом, и начинал понимать почему – карнавал!

Карнавал («Обнимитесь, миллионы!») объединяет умы и чувства. Карнавал, как его понимает режиссер Лесь Танюк, — это всегда действенность, всегда жизнь, к которой относишься преобразовательно.

А. КРЫМ

Липень, 1974

Авжеж, місце, де ми усамітнились – ми з Неллею й Оксаною + Ївга Кузьмівна – не лише райське за природою, не лише віддає чимось сокровенj5

ним і символічним, але й просто зручне в багатьох розуміннях. Я не про побут, він ніколи нас не окарколомлював; але тут кожна людина відразу прочитується, чужака видно й знати за кілька верств, коли він і не здогадується, що про нього попереджено…

Тобто, це найбезпечніше місце для конспектування тієї «п'єси», якої я ніколи не поставлю, але прочитання якої стало мені за добру школу.

Отож це будуть лише поодинокі виписки з монологів і документів, **про запас,** на дуже чорний день.

ERIK SATIE

est né à Honfleur, le 17 mai 1866.
Il monte à Paris alors qu'il a douze ans.
Vers 20 ans, il déchire ses vêtements, se laisse pousser la barbe, remplace son linge par du tissu grossier et adopte le binocle. Très pauvre, (il dépense son argent dès qu'il est gagné) il mourra à l'hôpital le 1er juillet 1925.

Ses amis étaient Diaghilev, Picasso, Massine, Auric, Poulenc, Ravel, Stravinsky, Cocteau, René Clair, Dada et tant d'autres...
Il écrivit une musique à part, à la mesure de son ambition: trouver une voie nouvelle...
Il eut le tort d'avoir raison et d'être dans le sens de son époque.

Erik SATIE peint par lui-même, avec une pensée: « Je suis venu au monde très jeune dans un temps très vieux. »

«К. Т. в. Р.: 1918 – 1923»[23] – передмова до того, що було далі, що ми вже краще знаємо.

Але тут ходить **про підвалини й засади** поіменованого методу. Твір цей викликав бурю в Європі, – Лозанна, Конраді стріляє в Лозанні у Воровського, його судять, але це більше суд над ВЧК, злива нових свідчень і звинувачень.

«Більшовизм» – як «систематизована лють» (Короленко).

Прочитане цікаве мені ще й таким аспектом. Еміграція почала «колотись» на «істинно руських» (більшовики – «собиратели Единой России») і на демократів (людина, мораль, людські права). «Державники» закликали до примирення з більшовизмом, д..ть ставав агентом ЧК – ударені звірствами ЧК і ЧТ називали їх зрадниками. Автор книги виявився провидцем.

Автор – С. П. М. (1879–1956)[24] – історик, у мене є кілька томів його книги «Масонство в его прошлом и настоящем». Його вислали в 1922 році з Росії – тому й вижив…

«Если вдуматься в описанное ниже, то правда же, можно сойти с ума. Одни спокойно взирают, другие спокойно совершают нечто чудовищное, позорнейшее для человечества, претендующего на культурное состояние». (4)

«П.А. Сорокин в своих показаниях по делу Конради напомнил статистику казней....: 1901 — 1905 г. — 93; 1906 г. — 547; 1907 — 1139; 1908 — 1340; 1909 — 771; 1910 — 129; 1911 — 73.

Я не избегаю характеристики «белого террора» — ему будет посвящена третья часть моей работы. Я допускаю, что мы можем зарегистрировать здесь факты не менее ужасные, чем те, о которых говорит последующее повествование, ибо данные истории нам говорят, что «белый» террор всегда был ужаснее «красного», другими словами, реставрация несла с собою больше человеческих жертв, чем революция. Если признавать большевиков продолжателями революционной традиции, то

[23] «Красный террор в России» (Л.Т.)

[24] Мельгунов Сергій (Л.Т.)

придется признать и изменение той традиционной исторической схемы. Нельзя пролить более человеческой крови, чем это сделали большевики; нельзя себе представить более циничной формы, чем та, в которую облечен большевистский террор. Это система, нашедшая своих идеологов; это система планомерного проведения в жизнь насилия, это такой открытый апофеоз убийства как орудия власти, до которого не доходила ни одна власть в мире... [...]

«Белый» террор явление иного порядка – это прежде всего эксцессы на почве разнузданности власти и мести. Где и когда в актах правительственной политики и даже в публицистике этого лагеря вы найдете теоретически обоснование террора как системы власти? Где и когда звучали голоса к призывам к систематическим официальным убийствам? Где и когда это было в правительстве ген. Деникина, адмирала Колчака или барона Врангеля? [...]

Нет, слабость, власть, эксцессы, даже классовая месть и ... апофеоз террора – явление разных порядков... (6)

Максим Горький в брошюре «О русском крестьянстве» упрощенно ответил: «Жестокость форм революции я объясняю исключительной жестокостью русского народа»! Трагедия русской революции разыгрывается в среде «полудиких людей», «Когда в «зверстве» обвиняют вождей революции – группу наиболее активной интеллигенции – я рассматриваю это обвинение как ложь и клевету, неизбежные в борьбе политических партий или – у людей честных – как добросовестное заблуждение». «Недавний раб» – заметил в другом месте Горький, – стал «самым разнузданным деспотом, как только

приобрел возможность быть владыкой ближнего своего». Итак, русский писатель, не только сочувствующий русскому коммунизму, но и имеющий с ним более прямые связи, снимает ответственность с творцов террористической системы и переносит ее на темноту народную...[...] ст. 7.

Пытаются доказать, что красный террор вызван эксцессами белых. Тот, кто признает хронологию ка...вой истории и прочтет эту книгу, увидит, как мало правдоподобия и достоверности в этом утверждении (7).

«Общественное мнение Европы как бы сознательно отворачивается от этой правды, ибо она, в своем голом и неприкосновенном виде, становится в слишком непримиримое противоречие с культурными навыками современного правового строя и общепризнанной людской морали».

(«На чужой стороне», № 3, 1974) – автор (ст.).

И как тяжело при таких условиях читать зарубежные письма, начинавшиеся год или два назад такими словами: «Помогите, если это возможно. Напиши Нансену, напиши Ан. Франсу, напиши аполитичному Гуверу – кричи всюду, где ты можешь «SOS!» «Необходимо, чтобы европейское общественное мнение потребовало прекращения издевательств над человеком! Необходимо вмешательство европейского социализма» – взывают из России корреспонденты с. р. «Голос России», сообщая о неописуемых ужасах, творившихся в 1921–1922 г. в концентрационных лагерях в Холмогорске и Порталинском монастыре.

В значительной степени бесплодны были и тогда эти обращения и эти ожидания... (8).

Нансен упрекал западноевропейское общественное мнение в нежелании понять происходящее в России и советовал не ограничиваться «пустыми слухами». «Все понять – все простить...» И этой старой пословицей д-р Нансен пытался дать объяснение тому гнету, который царит на нашей несчастной родине. В революционное время – методы действия не могут быть столь мягки, как в мирное время. Политические гонения были и при старом режиме, который тоже представлял

собою олигархию. Теперь Немезида совершает свое историческое отмщение.

Не всякий способен, однако, в периоды, когда развертываются картины неисчислимых страданий и горя, становиться на эту своеобразную историческую точку зрения.

Может быть, в этом повинна русская некультурность, может быть, традиционность русской интеллигентной мысли, но мы – писал я – не способны понять великих заветов гуманности, облеченных в ту форму, в которую облекает их д-р Нансен.

И далеко не только он один...

Когда совершаются убийства части невинных людей, когда в стране свирепствует политический террор, принимающий по временам самый разнузданный характер, наше моральное чувство не может примириться с утверждением; «Ничто великое не совершается без борьбы и страданий». Наша общественная совесть требует другого отношения к «кровавым конвульсиям», о которых столь эпически писал Виктор Маргерит в своем приветствии советской власти по поводу 5-летия ее существования, т. е. 5-летия насилий над человеческой жизнью, над общественной совестью, над свободой слова.

Когда «учитель» и «ученик», Анатоль Франс и Мишель Кордей, преклоняются перед властью, которая якобы несет уничтожение несправедливости и угнетения после стольких веков, когда они говорят о русской коммунистической власти, как о провозвестнице «человеку нового лика мира», мы имеем право требовать, чтобы те, которые это пишут, и те, которые говорят от имени демократии, прежде всего познали современную русскую действительность.

Только раз поднялся как будто бы голос протеста западноевропейской демократии против большевистского террора – это в дни, когда смертная петля накидывалась на социалистов во время московского процесса партии с.–р. Казалось, европейский социализм сошел, наконец, с той «позиции нейтралитета», которую он занимал до той поры в вопросе о большевистских насилиях.

Мы слышали тогда голоса и Максима Горького, и Анатоля Франса, и Анри Барбюса, и Ромэна Роллана, и Уэльса, предостерегавшие московскую власть от «моральной блокады» России социалистами всего мира. Угроза смерти продолжала висеть над «12 смертниками»! А. Горький через несколько месяцев уже писал, что советская власть – единственная сила, способная возбудить в массе русского народа творчество к новым «более справедливым и разумным формам жизни». Другие приветствовали через полгода «новый лик мира»!.. (11).

Почему же так трудно теперь пробить брешь в лицемерном и апатичном нежелании говорить о том, что стало в России «своего рода бытовым явлением»?

Отчего мы не слышим еще в Западной Европе толстовского «Не могу молчать?» Почему не поднимем своего голоса во имя «священнейших требований человеческой совести», столь близких, казалось бы, Льву Толстому? Ромэн Роллан, который еще так недавно заявлял (в ответе Барбюсу), что он считает необходимым защищать моральные ценности во время революции больше, чем в обычное время? (13).

«Страшно подумать, что в нескольких тысячах верст от нас гибнут миллионы людей от голода. Это должно отравить каждый наш кусок хлеба», – писал орган чешских с.–д. «Pravo Lidu» по поводу организации помощи голодающей России. Но разве не отравляет наше сознание ежечасно существование московских застенков?

Нет и не может быть успокоения нашей совести до той поры, пока не будет изжито мрачное средневековье XX века, свидетелями которого нам суждено быть. **Жизнь сметет его, когда оно окончательно будет изжито в нашем собственном сознании**; когда западноевропейская демократия, в лице прежде всего, социалистов, оставляя фантомы реакции в стране, действительно, в ужасе отвернется от кровавой «головы Медузы», когда революционеры всех толков поймут, наконец, что правительственный террор есть **убийство революции и насадитель реакции**, что большевизм не революция и что он должен пасть «со стыдом и позором», сопровождаемый «проклятием всего борющегося за свое освобождение пролетариата».

Это – слова маститого вождя немецкой социал-демократии Каутского, одного из немногих, занимающих столь определенную, непримиримую позицию по отношению к большевистскому насилию.

И нужно заставить мир понять и осознать ужас тех морей крови, которые затопили человеческое сознание (14).

Берлин. 15. XII. 1923 – 15. 03. 24.

6 липня, субота

Проробив «Ferment in the Ukraine; documents by V. Chornovil (and others), передмова – Max Harvard, London – 1971. Усе справді гідно документовано, є дещо й з моїх текстів. Воно й годилося б зробити й зворотний переклад, видати ці «ферменти» й на Україні. Чи **там** – для нас, для ширшого вжитку. Воно ніби не нове, але зібране під однією палітуркою + систематизація = справляє враження.

Неллі Корнієнко

Л. Т. – Акровірш

Когда последние гетеры
Отвергнув варварскую рать,
Расцветом новой брачной эры
Не захотели Рим спасать

И на костер взошли священный,
Единокровием гордясь,
Над ними длань простер мгновенно
Князь Тьмы, единовластный князь.

Огонь был тут же ливнем залит –
Небес невероятна прыть!
Эфир любви, лелея, жалит, –
Любовь – как Ариадны нить,

Любовь – наука без эрзаца:
Искусство быть, а не казаться.

8 липня, понеділок. Карпати.

Мені 36. Відсвяткували не гучно – в родинному колі – Неллі, Ївга Кузьмівна, Оксана плюс та дівчинка, її подружка, яка питала її –

– А кабана в тебе нема?

– Нема.

– Оце вже погано…

Ми в Карпатах

А вже коли смеркло, зустрівся з львів'янином, має якесь відношення до турбази, вітання від Кендзьора.

Невтішні новини з Мордовії. Режим боїться витоку інформації – отож лютує. На 19-й зоні 17 червня почали голодівку, перший – Кронид Любарський. Підстава – не дають листів від родичів. Славко теж голодує.

Є його заява від 30 травня 1974 року, адресована начальникові оперативно-режимного відділу установи ЖХ–385 Смагіну:

«Останнім часом особливо почастішали випадки зникнення поштово-телеграфних відправлень, як моїх особисто, так і адресованих мені. Лише за останні три місяці я не одержав кількох листів і телеграм, висланих мені матір'ю, і кілька листів і телеграм, висланих мені родичами й друзями, що проживають у СРСР і за кордоном.

Зараз я не перераховую усієї кореспонденції, висланої мені, що безслідно зникла. За роки мого перебування в ЖК-385 її набралося стільки, що якби все перерахувати, треба було б списати не одну сторінку цієї заяви. Якщо в цьому виникне необхідність, я і мої кореспонденти спроможні подати з цього приводу вичерпну інформацію. Думаю, що ви й без того маєте змогу знати про всі поштові відправлення, які до мене не дійшли. Цілком очевидно, що подібний стан речей суперечить законові. Мені відомо, що недоставка кореспонденції здебільшого трапляється не з вини пошти, і тому вся відповідальність за це беззаконня повністю лягає на адміністрацію ЖХ-385.

Я певен, що ви маєте достатньо повноважень, щоб привести практику доставки кореспонденції відповідно до законодавчих норм. Я вимагаю, зокрема, одержання всіх не доставлених мені раніше поштових відправлень.

Якщо цього не станеться найближчим часом, то, звісно, я буду змушений вдатися до крайніх заходів, які має в своєму розпорядженні політв'язень».

Посадили в шізо й Чорновола – з Любарським, в іншій камері сидить Стус (кінчає шостий місяць?), поруч сидить Зорян Попадюк. Начальство переконане, що їхнє голодування приурочено до приїзду Ніксона.

23 червня вони ніби закінчили групову голодівку. Ніксон поїхав – тепер чекай відплати «за бунт».

А в Карпатах усе тихо й славно, наче тут споконвіку не було й нема радянської влади.

«Червоний терор»

«КРАСНЫЙ ТЕРРОР»

«В стране, где свобода личности дает возможность честной идейной борьбы… политическое убийство как средство борьбы есть проявление деспотизма».
Исполн. Комитет «Нар. Воли».

Варшава, 1922

В одном кафе «одна дама, подававшая мне кофе, вдруг спросила:

– Вы русский и недавно из России?

– Да.

– Скажите, пожалуйста, почему не найдется никого, кто убил бы Ленина и Троцкого?

Я был несколько смущен столь неожиданно в упор поставленным вопросом, тем более, что за последние годы отвык в России от возможности открытого высказывания своих суждений. Я ответил ей, однако, что лично, искони будучи противником террористических актов, думаю, что убийства прежде всего не достигают поставленной цели.

– Убийство одного спасло бы, возможно, жизнь тысячей, погибающих ныне бессмысленно в застенках палачей. Почему же

при царе среди социалистов находилось так много людей, готовых жертвовать собой во имя спасения других или шедших на убийство во имя отомщения за убийство? Почему нет теперь мстителей за поруганную честь? У каждого есть брат, сын, дочь, сестра, жена. Почему среди них не подымется рука, отомщающая за насилие? Этого я не понимаю.

И я должен был, оставляя в стороне вопрос **о праве и морали насилия**, по совести ей ответить, что в основном причина, мне кажется, лежит в том, что при существующем положении, когда человеческая жизнь в России считается ни во что, всякого должна останавливать мысль, что совершаемый им политический акт, его личная месть, хотя бы во имя родины, повлечет за собою тысячи невинных жертв; в то время как прежде погибал или непосредственный виновник совершенного деяния или, в крайнем случае, ему сопричастных – теперь иное. И сколько примеров мы видим за последние годы!

О ПРАВЕ И МОРАЛИ НАСИЛИЯ

«…Я совершил величайший грех, возможный для человека, два убийства, запятнал себя кровью, – писал после убийства Плеве из Бутырской тюрьмы в 1906 году Егор Сазонов в своих замечательных письмах к родителям, опубликованных мною в «Голосе Минувшего» (1918, № 1, ст. 12). – После страшной борьбы и мучений только под гнетом печальной необходимости мы брались за меч, который не мы первые поднимали… Не мог я отказаться от своего креста… Поймите же и простите… Народ скажет про меня и про моих товарищей, казненных и оставленных в живых, как сказал на суде мой защитник: «Бомба их была начинена не динамитом, а горем и слезами народными… бросая бомбы в правителей, они хотят уничтожить кошмар, который давил народную грудь», – скажет и оправдает нас, а наших противников, тех, которые своими насилиями над народом доводили нас до необходимости проливать кровь, осудит и память их предаст вечному проклятию».

Моральное оправдание этих «убийц» в том, что они не только убивают, но и умирают за убийство, как сказал Гершуни. Они действительно шли на эшафот и жизнь свою отдавали за других.

1. ИНСТИТУТ ЗАЛОЖНИКОВ

«Террор – бесполезная жестокость, осуществляемая людьми, которые сами боятся».

Энгельс

17-го августа 1918 года в Петербурге бывшим студентом, юнкером во время войны, социалистом Каннегиссером был убит… руководитель Петербургской ЧК – Урицкий. Официальный документ об этом акте гласил: «При допросе Леонид Каннегиссер заявил, что он убил Урицкого не по постановлению партии или какой-нибудь организации, а по собственному побуждению, желая отомстить за арест офицеров и расстрел своего друга Перельцвейга. (Перельцвейг с товарищами были расстреляны за несколько недель до убийства Урицкого. М. Алданов «Совр. Зав.», т. XVI).

28 августа социалистка Каплан покушалась на жизнь Ленина.

(Л. Т. Сьогодні вже надто багато свідчень того, що Каплан **не стріляла** в Леніна, її використали «втемну», а змову підготував через ЧК Свердлов, незадоволений «миндальничаньем» Леніна – з наміром посісти його місце. Ці дві «акції», незалежні одна від другої, стали зручним приводом оголосити «червоний терор» – на знищення колишніх соратників-есерів. Потім Сталін повторить цей кривавий «трюк» після вбивства Кірова, який так само заважав йому, як Свердлову – Ленін. Механізм один і той же, його включатимуть потім ще не один раз.)

Как ответила на эти два теракта советская власть?

По постановлению Петроградской ЧК («Еженедельник Чрез. Ком. 20 окт. № 5) – расстреляно 500 заложников. Мы не знаем и, вероятно, никогда не узнаем точной цифры этих жертв – мы не знаем даже их имен. (Насправді цифра значно більша – Л. Т.)

В самом деле, 23 марта 1919 года английский военный священник Lombard сообщал лорду Керзону: «В последних числах августа две барки, наполненные офицерами, потоплены, и трупы их

были выброшены в имении одного из моих друзей, расположенном на Финском заливе; многие были связаны по двое и по трое колючей проволокой» (A Collection of Reports on Bolschevism in Russia. Abridget Edition of Parlamenters Paper Russia, № 1).

Один из очевидцев петроградских событий сообщает такие детали:

«Что касается Петрограда, то при беглом подсчете число казненных достигает 1. 300, хотя большевики признают только 500, но они не считают тех многих сотен офицеров, прежних слуг и частных лиц, которые были расстреляны в Кронштадте и Петропавловской крепости в Петрограде без особого приказа центральной власти, по воле местного совета; в одном Кронштадте за одну ночь было расстреляно 400 чел. Во дворе были вырыты три больших ямы, 400 человек поставлены перед ними и расстреляны один за другим». («Livre blanc», 59).

«Историческим террором» назвал эти дни в Петрограде один из руководителей Вс. Чр. Ком., Петерс, в интервью, данном в ноябре: «Вопреки распространенному мнению я вовсе не так кровожаден, как думают». В Петербурге «мягкотелые революционеры были выведены из равновесия и стали чересчур усердствовать. **До убийства Урицкого в Петрограде не было расстрелов, а после него слишком много и часто без разбора, тогда как Москва в ответ на покушение на Ленина ответила лишь расстрелом нескольких царских министров»** (Л. Т. Як пов'язати «есерку Каплан» – з розстрілом царських міністрів **у відповідь на цей замах**?). И тут же однако не слишком кровожадный Петерс грозил: «Я заявляю, что всякая попытка русской буржуазии еще раз поднять голову встретит такой отпор и такую расправу, перед которой побледнеет все, что понимается под красным террором» («Утро Москвы», № 21, 4. XI. 1918).

Оставляю пока в стороне совершенно ложное утверждение Петерса, что до убийства Урицкого в П-де **не было** смертных казней. Итак, в Москве за покушение **социалистки** на Ленина расстреляно лишь несколько **царских** министров! Петерс не постыдился сделать это заявление, когда всего за несколько дней перед тем в том же «Еженедельнике ЧК» (№ 5) был опубликован весьма

укороченный **список** расстрелянных за покушение на Ленина. Их было опубликовано через два месяца после расстрела 90 человек (Л. Т. Еще опубликовано было 15 фамилий в № 3 «Еженедельника» – сноска). Среди них были и министры, офицеры, как и служащие кооперативных учреждений, присяжные поверенные, студенты, священники и др.

(Назагал у ці дні в Москві було розстріляно більше, є дані – понад 300. М. П. Арцибашев у своїх свідченнях Лозанському суду визначає цю цифру в 500 - Л. Т.).

«Комната душ», де розстрілювали.

«Молодой прапорщик Семенов арестован за то, что во время крупного пожара летом 1918 года на Курском вокзале (горели вагоны на линии), находясь среди зрителей, заметил, что, вероятно, вагоны подожгли сами большевики, чтобы скрыть следы хищения. Его арестовали, а вместе с ним арестовали на квартире его отца и брата. Через три месяца после допроса следователь уверил его, что он будет освобожден. Вдруг … «с вещами по городу». И через несколько дней его фамилия значилась в числе расстрелянных. А через месяц при допросе отца следователь сознался ему, что сын был расстрелян по ошибке, «в общей массе» расстрелянных.

Однажды к нам в камеру ввели юношу лет 18-19, ранее уведенного из нашего коридора. Он был арестован при облаве на улице в июле 1918 года, около храма Христа Спасителя. Этот юноша рассказал нам, что через несколько дней по приводе его в В. Ч. К. его вызвали ночью, посадили на автомобиль, чтобы отвезти на расстрел (в 1918 году расстреливали не в подвале, а за городом). Совершенно случайно кто-то из чекистов обратил внимание, что расстрелять они должны не молодого, а мужчину средних лет. Справились – оказалось, фамилия и имя те же самые, а отчества расходятся, и расстреливаемому должно быть 42, а этому 18. Случайно жизнь его была спасена, и его вернули к нам обратно («ЧеКа», «Сухая гильотина», стр. 49 – 50).

Хвиля терору прокотилась повсюдно, хоч про це не повідомляли.

Ось із того ж «Еженедельника Ч. К.»

«Преступное покушение на жизнь нашего идейного вождя тов. Ленина, – сообщает Нижегородская Ч. К., – побуждает отказаться от сентиментальности и твердой рукой провести диктатуру пролетариата». «Довольно слов!» «В силу этого» – комиссией «расстрелян 41 человек из вражеского лагеря» (офицеры, священники, чиновники, лесничий, редактор газеты, сторож и др.). В Нижнем Новгороде взято до 700 заложников».

«В ответ на убийство тов. Урицкого и покушения на тов. Ленина «красному террору подвергнуты» по постановлению Сумской (Пермяковской губ.) уездной Ч. К. трех летчиков, Смоленской обл. Ком. 38 помещиков Западной Области; Новоржевской – Александра, Наталия, Евдокия, Павел и Михаил Росляковы; Пошехонской – 31 (целыми семьями: 5 Шалаевых, 4 Волковых), Псковской – 31, Ярославской – 38, Архангельской – 9, Себежской – 17, Вологодской – 14, Брянской – 9 грабителей (!!) и т. д.

В № 3 «Еженедельника» – «за покушения на вождя» среди прочих – расстреляны ВЧК:

артельщик Кубицкий за ограбление 400 тр.;

два матроса – за то же;

комиссар ЧК Пискунов, «пытавшийся продать револьвер милиционеру»;

два фальшивомонетчика и т. д.

В Торжке «в качестве заложников» взяты инженеры, купцы, священники и… правые эсеры, всего 20 человек.

В Иваново-Вознесенске в заложники взято 184 человека.

В Перми за Урицкого и Ленина расстреляны 50 человек («Сов. Ком», 18 сент.).

Пятигорск – расстреляны генерал Рузский, Радко-Дмитриев и еще 32 заложника, арестованные в Ессентуках по приказу Наркома Внутр. Дел Петровского.

33 заложника в Кисловодске. Всего в концлагере в Пятигорске – 160 человек.

13 октября в Пятигорске… большевистский главком Сорокин пытался совершить переворот, имевший целью очистить «советскую власть от евреев». Он арестовал и расстрелял нескольких

членов ЧК. Сорокин был арестован в Ставрополе и убит. Вместе с ним расстреляли и 160 пятигорских заложников… 47 из них порубали шашками…

(Л.Т. – Страта – за наказом Атарбекова від 2 листопада).

ЗАЛОЖНИЦТВО ЯК СИСТЕМА

«В Черниговской сатрапии студент П. убил комиссара Н. И. Достоверный свидетель рассказывает нам, что за это были расстреляны его отец, мать, два брата (младшему было 15 лет), учительница немка и ее племянница 18 лет. Через некоторое время поймали его самого.

---

15 июня 1919 года от имени Председателя Всеукраинского ЧК Лациса – заявление:

«В последнее время целый ряд ответственных советских работников получает угрожающие письма от боевой дружины левых социалистов-революционеров интернационалистов, т. е. активистов. Советским работникам объявлен белый террор.

(Л. Т. почему – «белый», якщо – есери?)

Всеукраинская Ч. К. заявляет, что за малейшую попытку нападения на советских работников будут расстреливаться находящиеся под арестом члены партии соц.-рев. активистов как здесь, на Украине, так и в Великороссии. Карающая рука пролетариата опустится о одинаковой тяжестью, как на белогвардейца с деникинским мандатом, так и на активистов левых с-р, именующих себя интернационалистами». Председатель Всеукраинского ЧК Лацис».

Лаціса розстріляли в 1937 році, але не за ці провокації – вони були **нормою** і тоді, і потім. Чому провокації? «Угрожающих писем» від «активістів» **не було.** Їх писав Блюмкін на замовлення того ж Лаціса – чекістам потрібен був привід до розгортання нової хвилі терору.

«Как бы в ответ на это 25 сентября 1919 года в Москве в Леонтьевском переулке был произведен заранее подготовленный взрыв, убито и ранено несколько видных коммунистов. На другой день в московских газетах за подписью Каменева была распубликована угроза: «белогвардейцы», совершившие «гнусное преступление», «понесут страшное наказание».

Вибух не мав жодного відношення до «білогвардійців» і до тих, кого сотнями потім розстрілювали в тюрмах.

Між тим вибух підготували анархісти, ініціатором був робітник Казимір Ковальов[25]. Який, між іншим, знався з людьми Каменева, незадоволеного «непокірністю» московських більшовиків. Про це добре знав Дзержинський, майстер кривавих шахових комбінацій і неперевершений актор…

«По рассказу коменданта МЧК Захарова, прямо с места взрыва приехал в МЧК бледный, как полотно, и взволнованный Дзержинский, и отдал приказ: расстреливать по спискам всех кадетов, жандармов, представителей старого режима и разных там князей и графов, находящихся в тюрьмах Москвы, во всех местах заключения и лагерях. Так одним словесным распоряжением одного человека обрекались на немедленную смерть тысячи людей.

Точно установить, сколько успели за ночь и на следующий день перестрелять, конечно, невозможно, но число убитых должно исчисляться – по самому скромному подсчету – **сотнями**. На следующий день это распоряжение было отменено». «Че-Ка», «Год в Бутырской тюрьме», ст. 144).

30 ноября 1920 года появилось «правительственное сообщение» о том, что ряд «белогвардейских организаций задумал (?!) совершение террористических актов против руководителей рабоче-крестьянской революции». Посему заключенные в тюрьмах представители различных политических групп объявлялись заложниками.

(Але ще в 1919 році в «Киевских известиях» – 1. 03. – була заява Дзержинського: «арестованные левые с. р. и

[25] Насправді - Ковалевич (Л.Т.)

меньшевики будут служить заложниками, и судьба их будет зависеть от поведения обеих партий»).

Про які ж «змови» довідалось Ч. К.?

«В сущности, поводом к этому правительственному акту послужила лишь статья В. Л. Бурцева в его «Общем Деле». Он писал: «На террор необходимо ответить террором... должны найтись революционеры, готовые на самопожертвование, чтобы призвать к отчету Ленина и Троцкого, Стеклова и Дзержинского, Лациса и Луначарского, Каменева и Калинина, Красина и Карахана, Крестинского и Зиновьева и т. д.»

Может быть, в параллель этой статье следует отметить имеющую психологическую ценность запись дипломата в свой дневник при ведении Брест-Литовских переговоров. Чернин 26 октября 1917 года записал: «Шарлотта Кордэ сказала: Я убила не человека, а дикого зверя, – не найдется ли Кордэ и для Троцкого?»

10 липня, середа

Сьогодні Ївга Кузьмівна влаштувала майже літературний вечір, присвячений Некрасову. Не Вікторові Платоновичу, а – поетові, народолюбцю і радикалу, чиї хрестоматійні «Кому на Руси жить хорошо» – гімн «гнаних і голодних». В енциклопедії він – «виднейший русский революционно-демократический поэт». Вона читала напам'ять його вірші, ми говорили про **добу.**

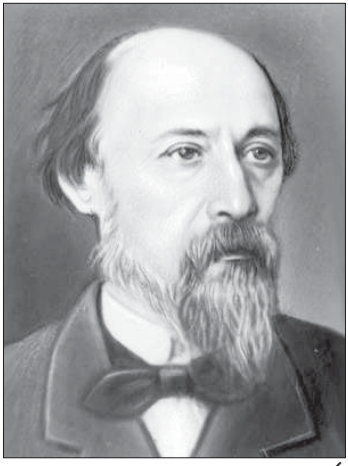

В. Некрасов – поет

Страждання, горе, жіночі долі, пієтет Курочкіна й Мінаєва до нього, оцінки Чернишевського – безперечні. Мені ближчі його сатири. А фраза «Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан!» – давно стала символом «гражданственности» в мистецтві.

Після її проникливої «лекції» – будь-який мій «виступ» проти Некрасова – дискутивний.

Свого часу я наштовхнувся на брошуру К. Чуковського «Некрасов и Муравьев» П-б, «Эпоха», 1922), потім вона одержала назву «Поэт и палач».

Це одне з найцікавіших досліджень **амбівалентності** самої вдачі Некрасова, його існування одночасно, одномоментно – **в панстві – і в рабстві**, в приналежності до «сильних миру сього» – і до закликів його знищити, – у чинопоборенні і водночас у чиношануванні.

16 квітня 1866 року Некрасов прочитав Муравйову-Вішателю на обіді в Англійському клубі хвалебну оду.

Кривавий Муравйов здобув славу «приборкувача Польщі» – автор текстів «умри не даром – дело прочно, когда под ним струится кровь!» закликає в оді **посилити** терор, на боятись нових страт. Молоді він говорив **«Иди и гибни!»** – а Муравйову – **«Иди и вешай!»** «этих молодых».

– Ваше сиятельство, не щадите виновных! – повторював «демократ» Вішателю і вимагав кари тим, кого сам перед тим благословив на подвиги.

Вчорашні адепти Некрасова палили через те його портрети, нищили його книжки – слово «негідник!» по відношенню до нього було найм'якшим.

Для мене патологія є й у тому, що **мати** його була **полька**, – а він благословляє **нищення Польщі!**

Мінаєв назвав його продажним рабом –

Но к музам, к чистому их храму,
Продажный раб, не подходи!

Вчинок символічно-рабський (Мінаєв: «Твоей трибуной стал обед») –

Братством, Истинной Свободы
Спекулировать забудь,
Лишь обеденной едою
Надрывай большую грудь.
Пусть мальчишки все строптивые
И засвищут на Руси –
На пирах куплеты льстивые

В честь вельмож произноси
Чти богатство, власть великую
И в сатирах уничтожь
Необузданную, дикую
И шальную молодежь!

3 Дельвіга:

«Муравйов, многопудовая туша, помесь бегемота и бульдога, «полуслепой инквизитор в одышке»…

Вдруг к Муравйову подходит Некрасов и просит позволения сказать свой стихотворный привет. М-в разрешил, но даже не повернулся к нему, продолжая по-прежнему курить свою длинную трубку. (После чтения «окинул его презрительным взглядом и повернул ему спин» – П. М. Ковалевский, СПБ, 1912, ст. 236).

– Ваше сиятельство, позволите напечатать? – спросил Н.

– Это ваша собственность, – сухо отвечал М-в, – и вы можете располагать ею, как хотите.

– Но я просил бы вашего совета, – настаивал почему-то Некрасов.

– В таком случае, не советую! – отрезал Муравйов, и Некрасов ушел, как оплеванный, сопровождаемый брезгливыми взглядами всех».

Громада пробачила йому це лише після його смерті…

Що ж сталось? Як це пояснює Корній Чуковський?

Не у всьому зграбно – посилаючись на «добу», на терор, на переслідування «Современника». Муравйов «был вешатель, но вешатель открытый, он вешал по убеждению, по долгу, по совести».

Розгром Польщі викликав у Росії «большой прилива националистических чувств». Європейці підтримали поляків – отже, «русское общество» – проти Європи і проти «ідей». (Погодін, Тютчев, Катков).

«А Муравйов хват!» – писал славянофил Кошелев славянофилу Погодину в 1863 году. – Вешает да расстреливает! Дай бог ему здоровья!»

(Герцен о «патриотическом сифилисе»).

Князь Суворов, внук: «Я людоедов не чествую». Тютчев – йому – єхидно:

Гуманный внук воинственного деда,
Простите нас, наш симпатичный князь,
Что русского честили людоеда,
Мы, русские, Европы не спросясь.

Олександр II відсторонив «людоїда». Петербург переміг.

А в 1866 році його знову закликали «усмирять Петербург!»

Геніальний опис замаху на царя – і «народного торжества». Азіопа в найбруднішому вигляді.

Отут, мовляв, Некрасов і перелякався всемогутності Муравйова і пішов до нього на поклон.

Це так, справді.

Але й ідея «единой России» відіграла своє: пошкреби російського демократи, і там, де стосується інших націй – він уже валуєвець або муравйовець. Згадаймо того ж Бєлінського…

«КРОВЬ ЗА КРОВЬ»

В Елизаветграде убито в 1921 году 36 заложников за убийство местного чекиста («Общее дело», № 345).

Локкарт – 10. XI. 1918:

«Большевики восстановили гнусный обычай брать заложников. И что еще хуже, они разят своих политических противников, мстя их женам. Когда недавно в Петрограде был опубликован длинный список заложников, большевики арестовали жен не найденных и посадили в тюрьму впредь до явки их мужей». («Libre blanc», с. 37).

В 1919 году в Кронштадте взяли в заложники «родственников офицеров, **подозреваемых** в том, что они перешли к белой гвардии».

«Коммунист», 1918, № 134: «13 августа военно-рев. Трибунал 14-й армии, рассмотрев дело 10-ти граждан города Александрии, взятых заложниками (Бредит, Мальский и др.) **признал означен-**

ных не заложниками, а контрреволюционерами, и постановил всех расстрелять». Приговор был приведен в исполнение на другой день.

Брали сотнями заложниц – **крестьянских жен** вместе с детьми во время крестьянских восстаний в Тамбовской губернии, они сидели в разных тюрьмах, в том числе в Москве и Петербурге чуть ли не в течении двух лет. Например, приказ оперштаба тамбовской Ч. К. 1-го сентября 1920 года объявлял: «Провести к семьям восставших беспощадный красный террор… арестовать в таких семьях всех с 18-ти летнего возраста, не считаясь с полом, и если бандиты выступления будут продолжать, расстреливать их жен…» («Рев. Россия», № 14 – 15).

«5 сентября сожжено 5 сел; 7 сентября расстреляно более 250 крестьян… В одном кожуховском концентрационном лагере под Москвой (1921-22) содержалось 313 тамбовских крестьян в качестве заложников, в том числе их дети от 1 месяца до 16 лет».

«Расстреливали детей в присутствии детей. Особенно свирепствовал в этом отношении Особый отдел В. Ч. К., находившийся в ведении полусумасшедшего Кедрова» (Кедров находится ныне… в психиатрической больнице, как неизлечимый). Он присылал с «фронтов» в Бутырку целыми пачками малолетних «шпионов» от 8 – 14 лет. Он расстреливал на местах этих малолетних шпионов-гимназистов.

Прошел еще год. И во время Кронштадтского восстания **тысячи** были захвачены в качестве заложников. Затем появились новые заложники в лице осужденных по известному процессу с-р смертников. Эти жили до последних дней под угрозой условного расстрела.

«Но мы безоговорочно уже знаем, что после оправдательного приговора в Лозанне большевики недвусмысленно грозили возобновлением террора к заложникам. Так Сталин – как сообщали недавно «Дни» и «Vorwärts» – в заседании московского комитета большевиков заявил:

«Голоса всех трудящихся требуют от нас возмездия подстрекателям этого чудовищного убийства.

Фактически убийцы тов. Воровского – не ничтожные наймиты Конради и Полунин, а те социал-предатели, которые, скрывшись от народного гнева за пределы досягаемости, еще продолжают подготовлять почву для наступления против руководителей русского пролетариата. Они забыли о нашей дальновидности, проявленной нами в августе 1922 года, когда мы приостановили приговор Верховного Трибунала, вопреки настойчивому желанию всех трудящихся масс. Теперь мы можем им напомнить, что постановление еще не потеряло силы, и за смерть тов. Воровского мы сумеем потребовать к ответу их друзей, находящихся в нашем распоряжении…»

[Грузинский ЧК объявил заложниками 37 социал-демократов, с предупрежением, что первые 19 по списку будут расстреляны за первую попытку террористического акта в Грузии. По сообщению «Соц. Вест.» 11-го февраля 1924 года (№ 3) постановление это было отменено по требованию из Москвы (не забудем, что это было время, когда решался вопрос о признании сов. власти). Причем мотивом отмены был своеобразный аргумент: т. к. меньшевики превратились в «ничтожную группу бандитов», а органы власти достаточно сильны для выполнения своих прекарных функций, «нет надобности прибегать к таким чрезвычайным мерам репрессий, как объявление заложниками отдельных видных деятелей меньшевистской партии».]

«Заложники – капитал для обмена»… Эта фраза Лациса, может быть, имела некоторый смысл по отношению к иностранным подданным, во время польско-русской войны. **Русский** заложник – это лишь форма психического воздействия, это лишь форма устрашения, на котором построена вся внутренняя политика, вся система властвования большевиков.

Знаменательно, что большевиками собственно осуществлено то, что в 1881 году казалось невозможным самым реакционным кругам. 5 марта 1881 года гр. Комаровский впервые высказал в письме к Победоносцеву («Письма и записки», т. I, стр. 181) мысль о **групповой ответственности**. Он писал: «…не будет ли найдено полезным **объявить всех уличенных участников в за-**

мыслах революционной партии за совершенные ею **неслыханные преступления**, состоящими вне закона и за малейшее их новое покушение или действие против установленного законом порядка в России **ответственными поголовно**, in corpore, **жизнью их**».

Такова гримаса истории или жизни…

«Едва ли, действительно, есть более яркое выражение варварства, точнее, господства грубой силы над всеми основами человеческого общества, чем этот ин-т заложничества» – писал старый русский революционер Н. В. Чайковский по поводу заложничества в наши дни. «Для того, чтобы дойти не только до применения его на практике, но и до **открытого** провозглашения, нужно действительно до конца эмансипироваться от этих веками накопленных ценностей человеческой натуры и внутренне преклониться перед молохом войны, разрушений и зла».

«ТЕРРОР НАВЯЗАН»

Бухарин:

«Пролетарское принуждение во всех своих формах, начиная от расстрелов… является методом выработки коммунистического человека из человеческого материала капиталистической эпохи».

Сьогодні ця його стаття так мене не вражає, як тоді, коли я вперше її прочитав. Найосвіченіший більшовик ленінсько-сталінської доби, по суті, сам добровільно творив систему, жертвою якої став. Кут зору полярно змінюється від того, по який бік кулемета стоїш – сам розстрілюєш чи розстрілюють тебе. Невміння перевтілитись у тих, кого ти хочеш «реформувати», знецінення людського життя для підкорення й перемоги «ідеї» – й стало причиною загибелі старих більшовиків, яких ми так довго числили героями. А вони просто виявились серійними ковалями, які кували гвіздки для власного розп’яття.

* * *

Террор в изображении большевистских деятелей нередко представляется как следствие возмущения народных масс. Большевики вынуждены были прибегнуть к террору под давлением рабочего класса. Мало того, государственный террор лишь вводил в известные правовые нормы неизбежный самосуд. Более фарисейскую точку зрения трудно себе представить, и нетрудно показать на фактах, как далеки от действительности подобные заявления.

В записке народного комиссара внутренних дел и в то же время истинного творца и руководителя «красного террора» Дзержинского, поданной в СНК, 17 февраля 1922 года, между прочим, говорилось:

«В предположении, что вековая старая ненависть рев. пролетариата против поработителей поневоле выльется в целый ряд бессистемных кровавых эпизодов, причем возбужденные элементы народного гнева сметут не только врагов, но и друзей, не только враждебные и вредные элементы, но и сильные и полезные, я стремился провести **систематизацию** карательного аппарата рев. власти. За все время "Чрезвычайная комиссия" была не что иное, как **разумное** направление карающей руки революционного пролетариата».

«Очевидно, первый комиссар юстиции при большевиках с. р. Штейнберг, выпустивший недавно книгу против террора «Нравственный лик революции» и всемерно обеляющий свою партию в участии в кровавом деле террора, неправ, утверждая, что Ч. К. возникли из «хаотического состояния первых горячих дней октябрьской революции».

Ленин еще весной 1917 года утверждал, что социальную революцию осуществить весьма просто: стоит лишь уничтожить 200–300 буржуев. Известно, что Троцкий в ответ на книгу Каутского «Терроризм и коммунизм» дал «идейное обоснование террора», сведшееся, впрочем, к чрезмерно простой истине: «враг должен быть обезврежен; во время войны это значит – уничтожен». «Устрашение является могущественным средством политики, и надо быть лицемерным ханжой, чтобы этого не понимать» (Из книги Троцкого Дзержинский заимствовал и аргументацию о «народ-

ном гневе»: «В обстановке классового рабства, – писал Троцкий, – трудно обучить народные массы хорошим манерам. Выведенные из себя, они действуют поленом, камнем, огнем и веревкой»).

И прав был Каутский, сказавший, что не будет преувеличением назвать книгу Троцкого «хвалебным гимном во славу бесчеловечности». Эти кровавые призывы поистине составляют, по выражению Каутского, «вершину мерзости революции». «Планомерно проведенный и всесторонне обдуманный террор нельзя смешивать с эксцессами взбудораженной толпы. Эти эксцессы исходят из самых аккультурных грубейших слоев населения, террор же осуществляется высококультурными, исполненными гуманности людьми». Эти слова идеолога немецкой соц-демократии относятся к эпохе великой французской революции» (стр. 139, К – 5 «Терроризм и коммунизм»).

Не считаясь с реальными фактами, большевики утверждают, что террор в России получил применение лишь после террористических покушений на так называемых вождей пролетариата. Латыш Лацис, один из самых жестоких чекистов, имел смелость в августе 1918 года говорить об исключительной гуманности советской власти: «нас убивают тысячами (!!!), а мы ограничиваемся арестом» (!!). А Петерс, как мы уже видели, с какой-то исключительной циничностью публично даже утверждал, что до убийства, например, Урицкого в Петрограде не было смертной казни».

Уже 8 января 1918 года в объявлении Сов. Нар. Ком. – о создании батальонов для рытья окопов – под надзором красногвардейцев: «Сопротивляющихся расстреливать!» – и дальше: «К-р агитаторов «расстреливать на месте преступления». Другими словами, восстанавливалась казнь **на месте** без суда и разбирательства. Через месяц это повторило объявление ВЧК. Угрозы посыпались как из рога изобилия: **любой ревком** – везде издает такие приказы (Калуга – «за неуплату контрибуций на богатых», в Вятке – «за выход из дома после 8 часов», в Брянске за пьянство, в Рыбинске – за скопление на улицах и притом «без предупреждения». Грозили те только расстрелять: комиссар города Змиева

обложил город контрибуцией и грозил, что неуплатившие «будут утоплены с камнем на шее в Днестре». А главковер, Крыленко хранитель законности в сов. России, 22. 01. объявил: «Крестьянам Могилевской губернии предлагаю **расправиться** с насильниками **по своему рассмотрению**». Комиссар в Сибири: «Если виновные не будут выданы, то на каждые 10 человек по одному будут расстреляны, нисколько не разбираясь, виновен или нет».

Т. е., узаконивание самосуда, «жалостливый большевик Луначарский».

«Волею рев. власти создавался слой революционных убийц, которым суждено было вскоре стать убитыми революцией» (Штейнберг «Нравственный лик революции»).

ДЕЛО ЩАСТНОГО

Не могло быть ничего более возмутительного, чем дело капитана Щастного, рассматривавшееся в Москве в мае 1918 года в т. н. Верховном Рев. Трибунале. Капитан Щастный спас остаток русского флота в Балтийском море от сдачи немецкой эскадре и привел его в Кронштадт. Он был обвинен тем не менее в измене: «Щастный, совершая геройский подвиг, тем самым создал себе популярность, намереваясь впоследствии использовать ее против советской власти». Главным, но и единственным свидетелем против Щастного выступил Троцкий. 22 мая Щастный был расстрелян «за спасение Балтийского флота».

Протест Мартова (эта «кровавая комедия хладнокровного человекоубийства») ничего не дал (обращения к рабочему классу!), – широких откликов не получил, т. к. политическая позиция Мартова и К° сводилась к призыву работать с большевиками для противодействия грядущей контрреволюции.

Левые эсеры поддержали террор (1918).

Позднее, в 1919 году, историограф деятельности чрезвычайных комиссий Лацис подвел итоги официальных сведений о расстрелах и без стеснения писал, что в пределах тогдашней Сов. России (т. е. 20 центральных губерний) за первую половину 1918 года

т. е. за первое полугодие существования Ч. К. было расстреляно 22 человека. «Это длилось бы и дальше, – заявлял Лацис, – если бы не широкая волна заговоров и самый необузданный белый террор (?!) со стороны к-р революции».

Так можно было писать только при полной общественной безгласности. 22 смертных казни! Я также пробовал производить подсчет расстрелянных больш. Властью в 1918 году (по советским газетам). В моей картотеке не 22, а 884 карточки!

Берлинский «Голос России» (22. 02. 1922).

…Не большевиками ли был сброшен в Неву после взятия Зимнего Дворца помощник военного министра князь Туманов? Не главнокомандующий ли большевистским фронтом Муравъев отдал на другой день после взятия Гатчины официальный приказ расправляться «на месте самосудом» с офицерами, оказавшими противодействие? Не большевики ли несут ответственность за убийство Духонина, Шингарева и Кокошкина? Не по личному ли разрешению Ленина были расстреляны студенты братья Ганглез в Петрограде за то лишь, что на плечах у них оказались нашитыми погоны?..

…Кто поверит Лацису, что «все они были в своем большинстве из уголовного мира», кто поверит, что их было только «двадцать два человека?..»

Официальная статистика Лациса не считалась даже с опубликованными ранее сведениями в органе самой В. Ч. К., – «…Уральской обласной Че-Ка за первое полугодие 1918 года расстреляно 35 человек...»

В августе в «Известиях» (28-го) – сведения о расстрелах в шести губернских городах 43 человек.

В докладе Бокия, заместителя Урицкого – после 12 марта – число расстрелянных – 800 человек, причем цифра заложников – 500 человек.

Запись Маргулеса в дневнике («Год интервенции», II, 77): «Секретарь датского посольства Петерс рассказывал, «как ему хвастался Урицкий, что подписал в один день 23 смертных приговора». А ведь Урицкий был одним из тех, которые будто бы стремились «упорядочить» террор…

Может быть, вторая половина 1918 года отличается лишь тем, что с этого времени открыто шла уже кровавая пропаганда террора. После покушения на Ленина orbi et urbi объявляется наступление времен «красного террора», о котором Луначарский в совете раб. депутатов в Москве 2-го декабря 1917 г. говорил: «Мы не хотим пока террора, мы против смертной казни и эшафота». Против эшафота, но не против казни в тайниках! Пожалуй, один Радек высказался как бы за публичность расстрела. Так, в своей статье «Красный террор» он пишет («Изв», 1918, № 192): «… пять заложников, взятых у буржуазии, расстрелянных на основании публичного приговора пленума местного Совета, расстрелянных в присутствии тысячи рабочих, одобряющих этот акт – более сильный акт массового террора, нежели расстрел пятисот человек по решению Ч.К. без участия рабочих масс».

Террор превращается в разнузданную кровавую бойню, которая на первых порах возбуждает возмущение даже в коммунистических рядах. С первым протестом еще по делу капитана Щастного выступил небезызвестный матрос Дыбенко, поместивший в газете «Анархия» следующее достаточно характерное письмо от 30-го июля: «Неужели нет ни одного честного большевика, который публично заявил протест против восстановления смертной казни? Жалкие трусы! Они боятся открыто подать свой голос – голос протеста. Но если есть хоть один еще честный социалист, он обязан заявить протест перед мировым пролетариатом … мы не повинны в этом позорном акте восстановления смертной казни и в знак протеста выходим из рядов правительственных партий. Пусть правительственные коммунисты после нашего заявления-протеста ведут нас, тех, кто боролся и борется против смертной казни, на эшафот, пусть будут и нашими гильйотинщиками и палачами».

Справедливость требует сказать, что Дыбенко вскоре же отказался от этих «сентиментальностей», по выражению Луначарского, а через три года принимал самое деятельное участие в расстрелах в 1921 году матросов при подавлении восстания в Кронштадте: «Миндальничать с этими мерзавцами не приходится» («Рев. Россия», № 16), и в первый же день было расстреляно 300 …

Любители и знатоки **внешних инсценировок** пытались создать такое впечатление, печатая заявления разных групп с требованием террора. Но эта обычная инсценировка никого обмануть не может, ибо это только своего рода агитационные приемы, та демагогия, на которой возросла и долго держалась большевистская власть. По дирижерской палочке принимаются эти фальсифицированные, но запоздалые однако постановления – запоздалые, потому что «красный террор» объявлен, все лозунги даны на митингах (В Москве, например, во всех районах устраиваются митинги о красном терроре, на которых выступают **Каменев**, **Бухарин**, **Свердлов, Луначарский, Крыленко** и др.), в газетах, плакатах и резолюциях, и их остается лишь повторить на местах.

(Л. Т. Самі ж і пішли потім під кулю. Як стукне, так і грюкне…)

На похоронах Урицкого – уже более конкретные лозунги: «За каждого вождя тысячи ваших голов», «пуля в грудь всякому, кто враг рабочего класса».

«Красная газета» (31 августа):

«За смерть нашего борца (Урицкого) должны поплатиться тысячи врагов. Довольно миндальничать!...»

«Красная газета» (1 сентября):

«Сотнями ли будем мы убивать врагов. Пусть будут это тысячи, пусть они захлебнутся в собственной крови. За кровь Ленина и Урицкого пусть прольются потоки крови – больше крови, столько сколько возможно».

Радек в «Известиях», № 190:

«Уничтожение отдельных лиц из буржуазии, поскольку они не принимают непосредственного участия в белогвардейском движении, имеет только средства устрашения в момент непосредственной схватки, в ответ на покушение. Понятно, за всякого сов. работника, за всякого вождя рабочей революции, который падет от руки агента контрреволюции, последняя расплатится десятками голов».

Губернский военный комиссар Москвы:

«… на **единичный** белогвардейский террор он ответит **массовым**, беспощадным, пролетарским террором».

Нарком внутренних дел Петровский рассылает всем советам телеграфный «Приказ» (№ 1 «Еженедельник») о заложниках:

«Убийство Володарского, убийство Урицкого, покушение на убийство и ранение В. И. Ленина, массовые, десятками тысяч расстрелы наших товарищей в Финляндии, на Украине и, наконец, на Дону и в Чехословакии, постоянно открываемые заговоры в тылу наших армий, открытое признание (?) правых эсеров и прочей к-р сволочи в этих заговорах, и в то же время чрезвычайно ничтожное количество серьезных репрессий и массовых расстрелов белогвардейцев и буржуазии со стороны советов, показывает, что, несмотря на постоянные слова о массовом терроре против эсеров, белогвардейцев и буржуазии, этого террора на деле нет.

С таким положением должно быть решительно покончено. Расхлябанности и **миндальничанью** должен быть немедленно положен конец. Все известные местным советам правые эсеры должны быть немедленно арестованы. Из буржуазии и офицерства должны быть взяты значительные количества заложников. При малейших попытках сопротивления или малейшем движении в белогвардейской среде должен приниматься (?) безоговорочно массовый расстрел. Местные губисполкомы должны проявлять в этом особую инициативу.

Отделы управления через милицию и чрезвычайные комиссии должны принять все меры к выяснению и аресту всех скрывающихся под чужими именами и фамилиями лиц, с безусловным расстрелом всех замешанных в белогвардейской работе.

Все означенные меры должны быть приведены немедленно… Ни малейших колебаний, ни малейшей нерешительности в применении массового террора.

Еженедельник В.Ч.К.

«Отбросим все длинные, бесплодные и праздные речи о красном терроре… Пора, пока не поздно, не на словах, а на деле провести самый беспощадный, строго организационный массовый террор…»

Коммунисты Витебска, требовавшие 1000 жертв за каждого сов. работника «Если для утверждения пролетарской диктатуры во всем мире нам необходимо уничтожить всех слуг царизма и капитала, то мы перед этим не остановимся и с честью выполним задачу, возложенную на нас Революцией».

«Наш террор был вынужден, это террор не Ч. К., а рабочего класса», – вновь повторял Каменев 31 декабря 1919 года. «Террор был навязан Антантой» – заявлял Ленин на седьмом съезде советов в том же году. **Нет, это был террор именно Ч. К.** Вся Россия покрылась сетью чрезвычайных комиссий для борьбы с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией. Не было города, не было волости, где не появлялись бы отделения всесильной всероссийской Ч. К., которая отныне становится основным нервом гос. управления и поглощает собой последние остатки права. Сама «Правда», официальный орган центрального комитета коммунистической партии в Москве, должна была заметить 18 октября: «Вся власть советам» сменяется лозунгом: «Вся власть чрезвычайкам».

Нилостонский, автор книги «Der Blutrausch des Bolschewismus» (Берлин), насчитал в одном Киеве 16 самых разнообразных Ч. К., из которых каждая выносила самостоятельные смертные приговоры. В дни массовых расстрелов эти «бойни», фигурировавшие во внутреннем распорядке Ч. К. под простыми №№ распределяли между собой совершение убийств.

3. «КРОВАВАЯ СТАТИСТИКА»

Чрезвычайные комиссии – это органы не суда, а «беспощадной расправы» по терминологии Центрального комитета коммунистической партии.

Ч. К. – «это не следственная комиссия, не суд, и не трибунал», – определяет задачи Ч. К. сама чрезвычайная комиссия. «Это орган боевой, действующий по внутреннему фронту гражданской войны. Он врага не судит, а разит. Не милует, а испепеляет всякого, кто по ту сторону баррикад».

Нетрудно представить себе, как должна была в жизни твориться эта «беспощадная расправа», раз действует вместо «мертво-

го кодекса» законов лишь «революционный опыт» и «совесть». Совесть субъективна. И опыт неизбежно заменяется произволом, который приобретает вопиющих формы в зависимости от состава исполнителей.

«Мы не ведем войны против отдельных лиц, – писал Лацис в «Красном терроре» 1 ноября 1918 года (То же в «Еженедельнике» Чрез. Комис. Казань, № 1, и в «Правде» 25 декабря). – Мы истребляем буржуазию как класс. Не ищите на следствии материала и доказательство того, что обвиняемый действовал **делом** или **словом** против советской власти. Первый вопрос, который вы должны ему предложить, какого он происхождения, воспитания, образования или профессии. Эти вопросы и должны определить судьбу обвиняемого. В этом смысл и «сущность красного террора».

Лацис отнюдь не был оригинален, копируя лишь слова Робеспьера в Конвенте по поводу прериальского закона о массовом терроре; чтобы казнить врагов отечества, достаточно устанавливать их личность. Требуется не наказание, а уничтожение их».

1918 год

В упомянутых выше статьях Лацис в свое время писал: «Наш обыватель и даже товарищеская среда пребывает в уверенности, что Ч. К. несет с собой **десятки и сотни тысяч смертей**. Это действительно так: недаром в общежитии начальника буквы В. Ч. К. читаются «всякому человеку капут». Лацис, приведя ту фантастическую цифру 22, а которой мы уже говорили, насчитывает за вторую половину 1918 года 4½ тысячи расстрелянных…

Четырех с половиной тысяч Лацису мало! Он легко может убедиться, что его официальная статистика до чрезвычайности уменьшена. Интересно было бы знать, в какую рубрику, например, отнес Лацис расстрелянных в Ярославле после восстания, организованного в июле Савинковым.

Председатель Германской Комиссии (действовавший на основании Брестского договора), лейтенант Балк приказом за № 4, 21 июля 1918 г., объявлял гражданскому населению Ярославля,

что ярославский отряд Северной Добровольческой Армии сдался вышеозначенной Германской Комиссии. Сдавшиеся были выданы большевистской власти и в первую очередь 428 из них были расстреляны. По моей картотеке насчиталось за это время в тех же территориальных пределах 50 004 карточки расстрелянных.

Из этой кровавой статистики совершенно **исключались** сведения о массовых убийствах, сопровождавших подавления всякого рода крестьянских и иных восстаний. Жертвы этих «эксцессов» гражданской войны не могут быть вовсе уже нечисленны.

В 1920 году («Известия», 8 февраля) Лацис дал уже пополненную статистику, по которой число расстрелянных в 1918 году у него достигало 6185 человек. Причислил ли сюда Лацис те тысячи, которые, например, расстреляны в 1918 году в Северо-Восточной России, о которых говорят и так много все решительно английские донесения?

«В британское консульство продолжают являться люди всех классов, главным образом, крестьяне, чтобы засвидетельствовать убийство своих родственников и другие насилия, совершенные большевиками в неистовстве» (Элиот-Керзону 21 марта 1919 г.). Причислены ли сюда жертвы «офицерской» бойни в Киеве в 1918 году? Их исчисляют в 2000 человек! Расстреливали и рубили прямо в театре, куда военные были вызваны для «проверки документов». Причислены ли сюда жертвы одесской бойни морских офицеров до прихода австрийских войск? «Позже, – сообщает один английский священник, – член австрийского штаба говорил мне, что им доставили список свыше 400 офицеров, убитых в Одесском округе! («Livre blanc», ст. 136). Причислены ли сюда жертвы севастопольской бойни офицеров? Причислены ли те 1342 человека, убитые в январе-феврале 1918 года в Армавире, как выяснила комиссия по расследованию деятельности большевиков, организованная по распоряжению генерала Деникина? Наконец, гекатомбы Севастополя, о которых рассказывает в своих воспоминаниях В. М. Краснов – расстрелы 67, 96 и т. д.?

1919 год

Продолжая вести свою кровавую статистику, Лацис утверждает, что в 1919 году по постановлению Ч.К. расстреляно 3456 человек, т. е. всего за два года – 9641, из них контрреволюционеров 7068. Нужно запомнить, что про признанию самого Лациса таким образом выходит, что более 2½ тысяч расстреляно не за «буржуазность», даже не за «контрреволюцию», а за обычные преступления (632 должностных, 217 – спекуляция, 1204 – уголовные деяния). Этим самым признается, что большевики ввели смертную казнь уже не в качестве борьбы с буржуазией, как определенным классом, а как общую меру наказания, которая ни в одном маломальски культурном государстве не применяется в таких случаях.

Но оставим это в стороне. В Чрезвычайной Комиссии, по данным Лациса, расстреляно в сентябре 1919 года 140 человек, а между тем в это время в Москве ликвидировано было к-р дело, связанное с именем известного общественного деятеля Н. Н. Щепкина. В газетах было опубликовано 66 расстрелянных, но по признанию самых большевиков – расстреляли более 150-ти. В Кронштадте были расстреляны в июле 1919 года 100 – 150 человек, опубликовано лишь 19. На Украине, где свирепствовал сам Лацис, расстреляны были **тысячи**.

Л. Т. (Україна)

Зберігся лист Леніна до Лаціса:

«Каменев говорит – и заявляет, что несколько наиболее выдающихся чекистов подтверждают, – что на Украине Чека нанесли огромный вред, будучи созданными слишком рано – впустив в себя очень много таких, которые примазались…» (т. 50, ст. 338).

Збереглася й відповідь Лаціса Ленінові:

«Дорогой Владимир Ильич! Вы в своем письме настаиваете на чистке украинских Ч. К. К этой работе я приступил с самого первого дня своей работы с 10 апреля. Из материала, который прилагается, Вы это увидите. Вся наша беда в том, что не из чего строить. На Украине собрались те из сотрудников, которых мы выбрасывали в Москве как малоспособных и

малонадежных. Парткомы ничего не могут дать. Сравнивать с другими учреждениями, так у нас все-таки втрое больший процесс коммунистов. Сейчас мы перешли принимать только коммунистов (большевиков) и социал-революционеров…»

Коли Харків зайняли денікінці, 27 30 червня комісія під орудою головного санітарного лікаря В. В. Фавра провела ексгумацію 107 жертв червоного терору (тюрми ВУЦК на вул.. Чернишевського 5 – і в яру поблизу міста), – закатовані, спотворені тіла, відрубані голови, руки, вспороті животи… Символом ката став комендант концтабору ХГЧК С. О. Саєнко, якого ніхто ніколи не засудив за ці злочини. Цей Степан Саєнко, за моїми даними – досі! – головний державний арбітр Харківської області, який вже на пенсії, бо він 1886 р. н. Втім, відставних чекістів не буває…

* * *

Про Лаціса в Україні – окрема розмова. Після 1932 року зірка його піде на спад, його зашлють директором інституту Плеханова; але витягнуть з нори в роки **нового терору.** 1938-го року його розстріляють – **ті, яких він власноруч виплекав.**

* * *

За звітом сестер милосердя рос. Червоного Хреста в Женеві – лише в Києві – за Лаціса – 3000 розстрілів (там працювало 16 м'ясорубок – 16 «Чрезвычаек»).

А за даними комісії Рерберга – встановлено 4800 прізвищ, інші – невідомі.

За даними Нілостонського, загальне число тих, хто загинув від більшовиків у Києві – 12 000 чоловік.

У. Ч. К. створила особливу комісію, яка стала за наказом Москви досліджувати ці жахітні розстріли. Очолили її Мануїльський і Фелікс Кон.

«Развитие террора было приостановлено до момента эвакуации Киева, когда в июле-августе снова повторились сцены массовых расстрелов. 16 августа в «Известиях» – список 127 расстрелянных – последние жертвы, опубликованные официально.

З КНИГИ «ЧЕ-КА». САРАТОВ ЯР. (Овраг около Монастырской слободки).

«К этому оврагу, как только стает снег, опасливо озираясь, идут группами и в одиночку родственники и знакомые погибших. Вначале за паломничества там же арестовывали, но приходивших было так много… и несмотря на аресты они все-таки шли. Вешние воды, размывая землю, вскрывали жертвы коммунистического произвола. От перекинутого мостика, вниз по оврагу на протяжении сорока-пятидесяти саж, грудами навалены трупы. Сколько их? Едва ли кто может это сказать. Даже самая чрезвычайка не знает. За 1918 и 1919 годы было расстреляно по спискам и без списков около 1500 человек. Но на овраг возили только летом и осенью, а зимой расстреливали где-то в других местах. Самые верхние – расстрелянные предыдущей поздней осенью – еще почти сохранились. В одном белье, со скрученными веревкой назад руками, иногда в мешке или совершенно раздетые…

Жутко и страшно глядеть на дно страшного оврага! Но смотрят, напряженно смотрят пришедшие, разыскивая глазами хоть какой-либо признак, по которому бы можно было узнать труп близкого человека…»

«… И этот овраг с каждой неделей становился страшнее и страшнее для саратовцев. Он поглощает все больше и больше жертв. После каждого расстрела крутой берег оврага обсыпается, вновь засыпая трупы; овраг становится шире. Но каждой весной вода открывает последние жертвы расстрела…» («Че-Ка», «Из деятельности саратовской чрезвычайки», ст. 197).

Авербух в своей не менее ужасной книге, изданной в Кишиневе в 1920 году, «Одесская Чрезвычайка», насчитывает 2200 жертв «красного террора» в Одессе за три месяца 1919 года («Красный террор» был объявлен большевиками в июле 1919 года, когда добровольческие войска заняли Харьков). Расстрелы начались задолго до официального объявления т. н. «Красного террора» – через неделю-другую после вторичного занятия Одессы большевиками. С середины апреля – идут публикации о расстреле 26, 16, 12 и т. д.

«Известия» – апрель 1919 (Одесса):

«Карась любит, чтобы его жарили в сметане. Буржуазия любит власть, которая свирепствует и убивает. Хорошо … «С омерзением (?!) в душе мы должны взяться за приведение буржуазии в чувство сильнодействующим средством. Если мы расстреляем несколько десятков этих негодяев и глупцов, если мы заставим их чистить улицы, а их жен мыть красноармейские казармы (честь немалая для них), то они поймут тогда, что власть у нас твердая, а на англичан и готтентотов надеяться нечего».

Списки всегда преуменьшены. Одна из свидетельниц, имевшая возможность делать некоторые наблюдения, говорит, что когда в «Известиях» (Одесса – Л. Т.) было опубликовано 18 фамилий, она насчитала 50 расстрелянных; когда было 27, она считала 70, в том числе 7 женских трупов – о женщинах в официозе – ни слова).

Еженочно расстреливали до 68 человек, с 1 апреля по 1 августа – 1300 человек. Немецкий мемуарист And. Niemann говорит, что общее количество жертв большевиков на юге ≈ 13–14 тыс. человек…

Забастовки рабочих в Астрахани, 10 000 митинг оцеплен пулеметчиками – расстрел. Гранаты. (Март).

Расстреляно не менее 2 тысяч, до 4 тысяч раненых.

Повторно – 12 марта. Часть рабочих – «в плен» → по 6 комендатурам, по баркам и пароходам. Ужасы на пароходе «Гоголь». Телеграммы в Центр. Троцкий: «Расправиться беспощадно!» Расстреляли всех и потопили на баржах. Камни на шею. «В одну ночь с парохода «Гоголь» сброшено в воду 180 человек.

13-го и 14 расстреливали одних рабочих. Затем спохватились – и для маскировки стали повально брать «буржуев». Приказ: «Брать каждого домовладельца, рыбопромышленника, владельца мелкой торговли, заведения – и расстреливать…»

Общее число этого второго расстрела до **5000** жертв.

Туркестан. «В ночь с 20 на 21 января расстреляно свыше 2500 человек, – расправа за январское восстание. В последующие дни было расстреляно еще столько же.

Почему Лацис не зачислил этих жертв в свою официальную статистику?

Эсеровская газета «Воля России» (7 ноября 1920 г.) – подсчитала, что за три первые месяца ЧК расстреляли 13 850 человек. (Л. Т. А Лаціс малює 3456!).

«Правда» – по поводу публикации в Англии данных, что число расстрелянных достигло 138 тысяч, писала 20. 03. 1919 г.: «Было бы действительно ужасно, если бы это была правда».

Насправді ж і ця цифра занижена.

1920 год

В феврале 1920 года смертная казнь была вновь отменена. И Зиновьев, выступавший в Германии в Гане в октябре 1920 года, решился сказать, что после победы над Деникиным смертная казнь в России прекратилась. Мартов, выступавший на съезде немецких независимых 15 октября, уже тогда внес поправку: Зиновьев забыл сказать, что смертная казнь прекратилась на самое короткое время (да и прекратилась ли фактически? – С. М.), и теперь снова применяется «в ужасающих размерах».

Пример с делом амнистии:

Надписи на стенах камер в Ч. К. «Ночь отмены (смертной казни) – стала ночью крови». Каждая амнистия для тюрьмы обозначала массовые расстрелы. Чекисты стремились поскорее покончить со своими жертвами. И бывало, что именно в ту ночь, когда в типографии уже набиралось объявление об амнистии, долженствовавшее появиться на другой день утром в газетах, по тюрьмам производились массовые расстрелы. Это следует помнить тем, которые указывают на частое издание актов амнистии советской властью.

«После амнистии в память трехлетней годовщины октябрьской революции в Екатеринодарской Чека… обычным чередом шли на расстрел, и это не помешало казенным большевистским публицистам в местной газете «Красное Знамя» поместить ряд статей, в которых цинично лгалось о милосердии советской власти, издававшей амнистии и применявшей их ко всем своим врагам». Так было и позже. В 1921 году накануне открытия II конгресса

Коминтерна в Бутырской тюрьме в одну ночь, казнили около 700 человек.

«Ночь отмены смертной казни стала ночью крови...» У нас есть достаточное количество свидетельств, говорящих, что это именно так и было. Установилось как бы правило, что время, предшествующее периодическим отменам или смягчениям смертной казни, становилось временем усиленных смертных казней без всякого иного внешнего повода.

Л. Т. Подальша радянська практика не лише підтвердила, але й урізноманітнила цей жахітний механізм. Перед приходом німців більшовики **системно** розстріляли й замордували (штиками, гранатами, кулеметами) **усіх в'язнів** у тюрмах України, – з жінками, дітьми, священиками – тобто людей ні в чому не винних! **Поспішили знищити.**

А чого варті **системні** знову ж таки розстріли перед «заміною» Ягоди на Єжова, Єжова на Берію! Готуючи ці заміни, Сталін давав розпорядження на збільшення числа розстрілів – з тим, щоб «новому» шефові людиновбивства було «менше роботи», – бо його чекали «інші пласти». Аналіз чисельності розстрілів показує, що призначенню кожного «нового» («ліберальнішого» – як думалось багатьом) передувало нищення тих, хто міг би сподіватися на «лібералізацію».

І, нарешті, хвилі розстрілів «по случаю» – перед «видатними подіями» – з'їздами, комінтернами, річницями вождів. Якби вивести криву розстрілів, піки її припали б на два листопади – 1927 і 1937 років. Саме перша декада цих «ювілейних» дат виявилась присудом смерті для багатьох тих, хто цю революцію готували.. А в 1937 році, за деякими даними, з тим навіть не ховалися – демонструючи, що розстрілюють «ворогів народу» – як подарунок (?!) славетній даті – 20-річчю Жовтня!

Отже, 15. 01. 1920 Ч. К. виступила ніби ініціатором відміни смертної кари. Але в ніч перед цим лише в Москві було розстріляно в тюрмах понад 300 осіб.

Известная деятельница в рядах левых социалистов-революционеров Измайлович, бывшая в этот день в тюрьме, рассказывает: «В ночь перед выходом декрета об уничтожении смертной казни по приговорам чрезвычаек… 120 человек увезли из Бутырок и расстреляли… Смертники каким-то образом узнали о декрете, разбежались по двору, молили о пощаде, ссылаясь на декрет. Сопротивляющихся и покорных – всех перебили, как скотину… Эта тризна тоже войдет в историю («Кремль за решеткой», 112).

P. S. Амністовували ж «по случаю» свят і указів – майже завжди **кримінальних**, хоч повідомлено в пресі, що проявили милість до «ворогів народу». Їм було завжди вигідно вивищувати своїх «соціально близьких» – і знищувати *політичних* опонентів. Це повторювалось потім в усіх таборах, включно зі Соловками. Так діється і зараз.

«Уже постановление В.Ч.К. было принято, даже отпечатано в новогодних газетах (по ст. ст.), а во дворе М. Ч. К. наспех расстреляли 160 человек – из тех, кого, по мнению Коллегии, нельзя было оставить в живых. Тут погибли в числе прочих уже осужденные трибуналом и отбывшие половину срока в лагере, как, например, по делу Локкарта – Хвалынский, получивший даже в этом жестоком процессе только 5 лет лагеря. Расстреливали 13-го и 14-го. В тюремную больницу утром привезли из М. Ч. К. человека с простреленной челюстью и раненым языком. Кое-как от объяснил знаками, что его расстреливали, но не достреляли, и считал себя спасенным, раз его не прикончили, а привезли в хирургическое отделение больницы и там оставили. Он сиял от счастия, глаза его горели, и видно было, что он никак не может поверить своей удаче. Ни имени его, ни дела его установить не удалось. Но вечером его с повязкой на лице забрали и прикончили…»

В Петербурге накануне смертной казни и даже в ближайшую следующую ночь было расстреляно до 400 человек. В Саратове 52, как свидетельствует одно частное письмо, и т. д.

Л. Т. Але й тут Ч. К. лишили собі лазівку. Було роз'яснення Голови Ч. К., що постанова про відміну смертної кари не поширюється на місцевості, підпорядковані фронтам.

Тому Ч. К. мала можливість відправити на розстріл жертву «в зону військових дій». А зоною «військових дій» можна було оголосити і зону, де вже не велось військових дій.

Отож, ніби забуваючи про відміну смертної кари, «Известия» повідомили, що з січня по травень було розстріляно 521 чоловік (трибунали – 176, а одна московська Ч. К. – 131).

Наказ Троцького від 24. V. фактично вже **відновив** смертну кару.

Лариса Рейснер: «Простых красноармейцев расстреливали, как собак» (про Свияжск, серпень 1918 р. «Пролет. Рев» 2 № 18 – 19, 185).

По газетах:

З 22. V. по 22. VI – 600 чоловік

VI – VII - 898

VII – VIII – 1183

VIII – IX – 1206

«Летом 1920 года расстреляно в Москве 20 врачей по обвинению в содействии в освобождении от военной службы. Вместе с тем было арестовано 500 человек, якобы дававших врачам взятки». З них 120 розстріляли достовірно.

Корреспондент «Воли России» насчитывал в одном Петербурге расстрелянных за 1920 год 5 000 человек.

(О расстреле детей, больных сапом, сообщалось в английской печати. «Посл. Нов.», 1922 г., № 656).

НА СЕВЕРЕ

Тут – про маніакального Кедрова.

«Кедров, находящийся ныне в доме сумасшедших, прославился своей исключительной жестокостью».

«Были случаи расстрелов 12–16-летних мальчиков и девушек».

«Регистрация» или «перерегистрация» белых офицеров – и расстрел их на месте регистрации по этим адресам-спискам (Холмогоры, Вологда, Дон, Кубань, Крым, Туркестан, затем Петроград и Москва, Ярославсль).

«Воля России» (1920, № 14)

В Архангельске Кедров, собрав 1200 офицеров, сажает их на баржу вблизи Холмогор и затем открывает по ним огонь из пулеметов – «до 600 было перебито!»

Холмогорский расстрельный лагерь – «лагерь смерти»…

* * *

Владимир Войтинский:

«В 1921 году большевики отправили на барже 600 заключенных из различных Петроградских тюрем в Кронштадт; на глубоком месте между Петроградом и Кронштадтом баржа была пущена ко дну: все арестанты потонули, кроме одного, успевшего вплавь достичь Финландского берега». («12 стервятников», – суд над эсерами в Москве; вступ. статья).

ПОСЛЕ ДЕНИКИНА

И пожалуй, эти ужасы по крайней мере по количеству жертв бледнеют перед тем, что происходило на юге **после** окончания гражданской войны.

«Кровавая полоса мести..,»

Большевики в Одессе в 1920 году в третий раз. Идут ежедневные расстрелы по 100 и больше человек. Труппы возят на грузовиках» («Рев. Россия», № 5).

«В отличие от прошлого года большевики расправляются со своими жертвами быстро, не публикуя списков расстрелянных» («Посл. Новости» 4 июня № 23).

«Число расстрелянных по официальным данным доходит до 7000. (Л. Т. жителі вважають – від 10 до 15 тис жертв.) Расстреливают по 30–40 в ночь, а иногда по 200–300. Тогда действует пулемет, ибо жертв слишком много, чтобы расстреливать поодиночке, тогда не печатают фамилий расстрелянных, – берутся целые камеры из тюрем и поголовно расстреливаются.

Тогда же произошла расправа над галичанами, изменившими большевикам. Тираспольский гарнизон был поголовно расстрелян. Из Одессы приказано было эвакуировать ввиду измены всех галичан, но когда они собрались на товарную станцию с женами, детьми и багажом, их стали расстреливать из пулеметов.

В «Известиях» появилось сообщение, что галичане, изменившие пролетариату, пали жертвой озлобленной толпы (Осипов, «На переломе». Очерк. 1917–1922 г., стр. 67–68).

«Польский заговор», по общему признанию, был спровоцирован самими чекистами, «оставшимися без работы». Расстреляно было больше 300 человек.

С августа 1920 года по февраль 1921 только в одной Екатеринодарской тюрьме было расстреляно около 3 000 человек («Че-Ка», «Кубанская Чрезвычайка», стр. 227 – 228).

«Наибольший процент расстрелов падает на август, когда был высажен на Кубань Врангелевский десант. Председатель Ч. К. отдал приказ: «Расстрелять камеры Чеки». На возражение одного из чекистов – Косолапова – что в заключении сидят и те, кто нарушил запрет ходить по городу после 8-ми вечера, – последовал ответ: «Отберите этих, а остальных пустить в расход».

Приказ был в точности выполнен. Жуткую картину его выполнения рисует уцелевший от расстрела гражданин Ракитянский:

«Арестованных выводили из камеры десятками. Когда взяли первый десяток и говорили нам, что их берут на допрос, мы были спокойны. Но уже при выходе второго десятка обнаружилось, что берут на расстрел. Убивали так, как убивают на бойнях скот… Вызываемых на убой спрашивали, в чем они обвиняются, и в виду того, что задержанных случайно за появление на улице Екатеринодара после 8 часов вечера отделяли от всех остальных, Ракитянский, обвинявшийся, как офицер, заявил себя тоже задержанным случайно поздно на улице, и уцелел. Расстрелом занимались почти все чекисты с председателем чрезвычайки во главе. В тюрьме расстреливал Атарбеков. Расстрелы продолжались целые сутки, нагоняя ужас на жителей… Всего расстреляно около 2 000 человек за этот день».

Розстрілювали й далі.
30 жовтня – 84
Листопад – 100
22 грудня – 184
24 січня – 210
5 лютого – 94

«Приговоры, в которых ясно говорилось «расстрелять», мы находили пачками в отхожих местах» (тобто, Ч. К. їх нищили – Л. Т.).

Те ж – при евакуації Екатеринославля при опасности (Врангель). Так всегда: отступают большевики из Винницы и Каменец-Подольска – в харьковских «Известиях» Украинского Ч. К.» – расстрел 217 заложников, среди них крестьяне, 13 народных учителей, врачи, инженеры, раввин, помещики, офицеры.

Так действуют и наступающие войска. На другой день по взятии большевиками Каменец-Подольска расстреляно было 80 украинцев; взято 164 заложника, отправленных вглубь страны («Посл. Нов», декабрь, 1920 г.).

Ростов на Дону:

«Чрезвычайка, вдохновляемая Петерсом, заработала. Чтобы не слышно было выстрелов, два мотора работали беспрерывно… Очень часто сам (Петерс) присутствовал при казнях… Расстреливали пачками. Был случай – в одну ночь – 80 человек. красноармейцы говорят, что за Петерсом всегда бегает его сын, мальчик 8-9 лет, и постоянно пристает к нему: «Папа, дай я…»

Л. Т. 1938-го року розстріляли і Якова Петерса, і я дещо про цю страту знаю. Але тут мене зачепила історійка про його сина… У 37-му році це мав би бути зрілий 33-річний чекіст. Вижив? Чи теж просив тих, хто розстрілював його батька: «Дай я… дай я…»? Сюжети для нового Шекспіра?

«И вновь несчастная Ставропольская губерния, где расстреливают жен за то, что не донесли о бежавшем муже, казнят 15–16 летних детей и 60-летних стариков… Расстреливают из пулеметов, а иногда рубят шашками.

По Пятигорску. Там были убиты председатель Ч. К. Зенцов и военком Лапин («убиты группой всадников при проезде в автомобиле). И. С. Шмельов в показании лозаннскому суду говорит, что в ответ на это было расстреляно более 120 тыс. мужчин, женщин, стариков и детей…

КРЫМ ПОСЛЕ ВРАНГЕЛЯ

Жертвы исчисляются уже десятками тысяч, Крым назывался «Всероссийским кладбищем». «Расстреляно 50 000», – сообщает «За Народ» (№ 1) Другие – 100 – 120 тыс. и даже 150 тыс. Бела Кун, не постыдившийся опубликовать такое заявление: «Троцкий сказал, что не приедет в Крым до тех пор, пока хоть один контрреволюционер останется в Крыму: Крым – это бутылка, из которой ни один контрреволюционер не выскочит, а так как Крым отстал на три года в своем революционном движении, то быстро подвинем его к общему революционному уровню России…»

«Война продолжится, пока в Красном Крыму останется хоть один белый офицер», так гласили телеграммы заместителя Троцкого в Реввоенсовете Склянского.

ПРО ЗЕМЛЯЧКУ – САМОЙЛОВУ

(Самойлова, получившая в марте 1921 года «за особые труды» орден Красного знамени).

(А далі виноска: По всем данным, как сообщал в 1922 году «Голос России», Самойлова была «похищена» в Гурзуфе зеками и убита).

Л. Т. – Легенда. На жаль – легенда…

РОЗСТРІЛИ ЗА РЕЄСТРАЦІЙНИМИ СПИСКАМИ.

Первая же ночь – в Симферополе – 1800 человек, в Феодосии – 420, в Керчи – 1300 и т. д.

Затем стали назначать по 2 смены за ночь (палачи не выдерживали!).

Феодосия – 60 чел, в ночь – 120.

Расстрелянных бросали в старые Генуэзские колодцы.

В ямы – складывали рядами. На расстрелянных через минуту ложился новый ряд живых «под равнение», и так продолжалось, пока яма не наполнялась до краев. Еще утром приканчивали некоторых **размозживанием головы камнями**. Сколько похоронено полуживых!

В Керчи устраивали «десант на Кубань»: вывозили в море и топили.

Обезумевших жен и матерей гнали нагайками и иногда расстреливали. За «Еврейским кладбищем» в Симферополе можно было видеть расстрелянных женщин с грудными младенцами.

В Ялте, Севастополе раненых выносили на носилках из лазарета и расстреливали. И не только офицеров – солдат, врачей, сестер милосердия, учителей, инженеров, священников, крестьян и т. д.

Затем пошли облавы в деревнях. В Симферополе после облавы – 19-20 декабря задержали 12 000 человек.

Затем стали вылавливать **по анкетам**. Для этого – вызовы в ЧК и ответы на **десятки вопросов**.

Тех, кому сохраняли жизнь, отправляли в концлагеря, где многие нашли свою могилу. Тот, кто бежал, подвергал риску оставшихся. Например, за бегство 6-ти офицеров из лагеря на ст. Владиславлево было расстреляно 38 заключенных («Посл. Нов.», № 221).

В Керчи «по анкетам» – 860 расстрелов, на самом деле – 1 670 (!). В Севастополе и Балаклаве – до 29 000 человек. В Севастополе, в частности – расстрел 500 портовых рабочих, помогавших загружать суда Врангеля.

Севастополь – списки в «Известиях»:

28 ноября – 1 634, из них 278 женщин

30 ноября – 1 202, из них 88 женщин

Считается, в одном Севастополе за первую неделю расстреляли 8 000 человек («Посл. Нов.», № 198).

В Севастополе и вешали, – сотнями.

«Нахимовский проспект увешан трупами…»

«Офицеров вешали – «для назидания» – обязательно в форме с погонами. Невоенные большей частью болтались полураздетыми».

Расстреливали больных и раненых в лазаретах (в Алупке, например, в земских санаториях 272), врачей и служащих Красного Креста, сестер милосердия (зарегистрирован факт единовременного расстрела 17 сестер), земских деятелей, журналистов и пр. и пр. Тогда же были расстреляны социалист – А. П. Лурье – только за то, что он был редактором «Южных Ведомостей», и секретарь Плеханова с. д. Любимов.

«Число жертв за одну ночь доходило до нескольких тысяч человек…» («Воля России», 21 августа 1921 г.)

1921 год

«К июлю 1921 по тюрьмам Крыма сидело свыше 500 заложников за связь с «зелеными» (А. В. Осокин). Многие были расстреляны, в том числе 12 – 13 женщин (в Евпатории – 3 апреля; в Симферополе – 5 в ночь на 25 марта по ст. ст.; в Карасубазаре – 1, и в Севастополе – 3 или 4 апреля), главная вина которых состояла в том, что они имели родственников в горах, или подали хлеба проходившим в лес, часто и не подозревая, что они имеют дело с беглецами, принимая их за красноармейцев.

«В довершение целым селам был предложен ультиматум: «если не вернете ушедших в горы, то будете спалены». (Деревни Демерджи, Шумы, Корбек, Саблы и др.). Но ультиматум не был приведен в исполнение, т. к. зеленые в свою очередь заявили, что в случае исполнения угрозы они вырежут всех коммунистов и их семьи, не только в деревнях, но и в таких городах, как Алушта, Симеиз, Судак.

Раскрываются все новые и новые «заговоры» с кровавыми эпилогами. Террор широко захватывает и татар, например, в августе расстреляно несколько десятков мусульман за «устройство к-р собрания в мечети»…

В сентябре, поверив «амнистии», в гор спускаются две партии зеленых во главе с татарином Маламбутовым.

«Чекисты, захватив Маламбутова, выпустили за его подписью воззвание к еще оставшимся в горах зеленым, в котором указывают на свое миролюбие и на то, что «у всех нас, товарищи зеленоармейцы, один враг – капитал!» Попавшийся Маламбутов принужден был отправиться со своим штабом, в сопровождении значительного отряда чекистов, в горы и выдать все укромные участки и заветные места зеленых. Идет отчаянная пальба: это – красные выкуривают последних зеленых, преданных несчастным Маламбутовым. Сегодня Маламбутова с его товарищами гнусно расстреляли, обвинив в шпионаже». Часть зеленых прорвалась в горы и зверски мстит красным за казнь Маламбутова.

Террор в казацких станицах, угрозы повального уничтожения «всех лиц»…

УКРАИНА

Здесь нам передышки: между 1920 и 1921 г. разницы не будет. Это повстанческое движение многообразно. И трудно подчас различить, где это движение носит характер махновщины или самостийно-украинский, где оно имеет связь с так называемыми «белыми», где оно переплетается с укрывающимися «зелеными», где оно чисто крестьянское на почве взимания продналогов и пр., где оно отделимо от «белогвардейских» и иных заговоров. Но при ликвидации их нет уже оттенков. Приказ № 69 по Киевскому округу, по-видимому, еще 1920 года, предписывал применение массового террора против зажиточных крестьян вплоть до истребления их «поголовно»; приказ заявлял о расстреле всякого, у кого найдется хоть один патрон после срока сдачи оружия и т. д. При активном сопротивлении террор, как всегда, превращается в кровавую бойню. В Проскурове жертв считается 2 000. Близ Киева выступает атаман Тютюнник – в Киеве ежедневно расстрелы нескольких десятков человек. Вот официальный документ, воспроизводящий протокол заседания от 21 ноября 1921 года специальной Ч. К. – пятерки по рассмотрению дела разбитой и захваченной банды Тютюнника («Посл. Новости», 2 772). Он констатирует, что зарублено в бою свыше 400 человек и захвачено 537. «В момент боя некоторые из чинов высшего ком-

состава, – видя безвыходность положения, сами себя расстреливали и взрывали бомбами». «Позорно и гнусно для предводителя вел себя Тютюнник». – Он с некоторыми приближенными бежал в самом начале боя. Судил Ч. К. 443 – остальные умерли до суда. Из них 360 как «злостные и активные бандиты», приговорены к расстрелу немедленно: «остальные направлены для дополнительного допроса следственным властям… Когда мы читаем в петербургской «Правде», что в Киеве раскрыт заговор, руководимый «Всеукраинским повстанческим комитетом» и что арестовано 180 офицеров армии Петлюры и Тютюнника, мы с уверенностью можем сказать, что это сообщение равносильно сообщению о расстрелах.

Прибывший в Польшу профессор киевского политехникума Коваль сообщает об усилении террора в связи с раскрытием в Киеве «очередного заговора». Каждую ночь расстреливается 10 – 15 человек. «В Педагогическом музее, – сообщается в этом интервью («Посл. Новости», 18 сентября) была устроена выставка местного исполкома, на которой, между прочим, фигурировали и диаграммы расстрелов Чеки. **Минимальное** количество расстрелов в месяц – 432».

Заговоров «петлюровских» организаций без числа: 28-го сентября в Одессе расстреляно 63 человека во главе с полковником Евтихиевым («Известия», № 217); в Тирасполе 14 человек («Общее дело», 22 сентября, 7 октября), там же – 66; в Киеве 39 (все больше представителей интеллигенции) – («Руль», 30 сентября); в Харькове 215 «украинских заложников» в виде возмездия за убийство советских представителей повстанцев (это сообщение «Frankfurter Zeitung» перепечатал из Харьковских «Известий», «Руль», 7 декабря 1921 г.) и т. д. Житомирские «Известия» сообщают о расстреле 29 человек за участие в заговоре, а между тем едва ли эти композиторы, учителя, агрономы имели хоть отдаленное отношение к Петлюре.

А такими сообщениями пестрили официальные большевистские газеты: в Подольской губернии раскрытии 5 к-р организаций, охватывающих всю Подолию. В Чернигове расстреляно 16 и т. д. Это «и так далее» – не отписка, это подлинная действительность, ибо отдельные сообщения накапливаются грудами.

БЕЛОРУССИЯ

Наряду с Украиной стоит Белоруссия. 1921 год полон сообщениями о повстанческих движениях и о действиях советских карательных отрядов, расстреливающих без приговоров и по приговорам реальных и мнимых участников восстаний. «Ежедневно расстреливают по несколько десятков человек – сообщает корреспондент «Общего дела» (19. IV. 1921): «особенно много расстрелов белорусских деятелей». В Минске закончился процесс приверженцев Савинкова… семь человек приговорили к смертной казни» («Посл. Нов.», 30-го августа). В течение сентября расстреляно 45 человек – дополняет ревельский корреспондент «Daily Mail».

Україна:

…В непосредственную связь с повстанческими движениями надо поставить массовые расстрелы левых с. р. и анархистов. «Группа русских анархистов» в Германии, как мы уже знаем, издала в Берлине целую брошюру о гонениях на анархистов в России.

«…Возьмем хотя бы такой факт: в дни соглашения советской власти с Махно осенью 1920 года махновская делегация на основании политического пункта соглашения официально определила число лиц, сосланных до того советской властью в Сибирь и др. отдаленные места России и подлежавших возвращению 1 200 000 с лишком человек (гл. образом, крестьян). Мы не знаем и того, сколькие еще были брошены в местные тюрьмы и расстреляны. Летом 1921 года советская пресса сообщила, что в районе Жмеринки была обнаружена и ликвидирована (расстреляна) организация анархистов в 30 – 40 человек, имевшая отделения в ряде городов юга России. Мы не могли установить имена погибших товарищей из этой организации, но знаем, что там была наша лучшая анархическая молодежь. В том же 1921 г. летом в Одессе была частью расстреляна, частью заключена в тюрьмы большая анархическая группа, ведшая пропаганду в советских учреждениях, в самом Совете депутатов и даже в компартии, что было поставлено ей в вину, как «государственная измена». Мы взяли наудачу несколько свежих примеров. Перечисление же всей вереницы разгромов, арестов, высылок и расстрелов анархистов в России занял бы не один том.

Жестоким преследованием подвергались даже мирнейшие анархисты – толстовцы. За отказ от воинской повинности до конца 1921 года расстреляны 92 толстовца.

Эти факты – «капли в море»…

Указанная брошюра анархистов приводит характерные секретные телеграммы центральной власти в Харькове на имя председателя Укр. Совнаркома Раковского («Гонения на Анархизм в Сов. России», стр. 23 – 24): 1) Взять на учет всех анархистов на Украине, в особенности в махновском районе: 2) Вести усиленную слежку за анархистами и приготовить материал **по возможности уголовного характера**, по которому их можно было бы привлекать к ответственности. Материал и распоряжения держать в секрете. Разослать надлежащие распоряжения повсеместно… 3) Анархистов всех задержать и предъявить им обвинения. «Общее дело» (2. XII. 1921) с ссылкой на харьковские «Известия» передает, что в «порядке красного террора» в ноябре 1921 года в Киеве, Одессе, Екатириновславле, Харькове и др. городах расстреляно свыше 5 000 заложников. Прочитав вышеизложенные факты, усомнились ли мы в этой цифре?

ГРУЗИЯ

И вновь та же картина. Тысячи арестов. (Рамишвили в беседе с редактором «Le Peuple» в декабре 1921 года считал число арестованных превышающим 5 000.

…и сотни расстрелов, произведенных закавказской чекой. В первый же день занятия большевиками Тбилиси город был отдан «на поток и разграбление».

«Наш собеседник видел в ту же ночь огромную гекатомбу из 300 трупов, сваленных в ужасающую кучу у Соборной площади. Все стены вокруг были забрызганы кровью, так как казнь, очевидно, была произведена тут же. Тут были и женщины и мужчины; старцы и дети; и штатские, и офицеры; и грузины, и русские; и рабочие, и богачи».

Здесь действует знаменитый Петерс, усмиритель Северного Кавказа Атарбеков и не менее известный матрос Панкратов. Это один из усмирителей Астрахани, перебравшийся в Баку, где им

была уничтожена на о. Нарген, не одна сотня бакинских рабочих и интеллигентов...»

Л. Т.: Атарбеков пішов з життя 1925 року. Загинув в автокатастрофі разом з Мясніковим і Соломоном Могилевським. Аероплан «Юнкерс-13» загорівся в небі, Атарбеков і Могилевський на висоті 20 м вистрибнули, але розбились. Є дані, що це робота Берії, про минуле якого Атарбеков і Могилевський **знали.**

Атарбеков – к началу апреля 1919 – 4 000 жертв. Врятували його від смерті – (у вересні) – Сталін, Орджонікідзе, Камо – ще й **підвищили в посаді** за ці подвиги.

Вишняк в книге «Черный год» приводит показательные данные о расстрелах в трибуналах за июнь: в Москве – 748, Петрограде – 216, Харькове – 418, Екатеринодаре – 315 и т. д. («Общее Дело», 2. 03.).

В. Ч. К. – за первые три месяца Нового года: расстреляно 4 300 человек, подавлено 114 восстаний, – в 12 центральных губерниях. Массовые расстрелы отмечаются в Ярославле, Саратове, Самаре, Казани и Курске. В одной Москве за январь расстрелов числится 347.

Железнодорожным трибуналом – 1921 – расстреляно пассажиров и служащих 1 759 человек.

Расстрел 27 гимназистов в Одессе – дети (5 человек). такие же расправы были и раньше. Например, в Москве в 1919 году расстреляно немало детей «бойскаутов», в 1920 году лаутенистов – «за шпионаж» и др.

В Одессе после ликвидации всероссийского комитета помощи голодающим было расстреляно 12 человек, причастных к этой организации.

Из концлагеря в Екатеринбурге бежало 6 человек. Приезжает зав. Отделом принудительных работ Уранов, выстраивает офицеров, содержащихся в лагере, и «выбирает» 25 ч-к для расстрела – в назидание оставшимся («Рев. Россия», № 12–13).

Осенью в Петрограде расстреляно 61 человек по делу Таганиевского «заговора» (Л. Т. Додатково потім розстріляли ще дві менш численні групи).

Після повстання в Кронштадті були розстріляні тисячі, за повідомленням «Frankfurter Zeitung» лише в Петроградському гарнізоні з 28.02. по 6 березня загинуло 25 000 чоловік. Розстрілювали ще людей перед фортецею. В Оранієнбаумі – 1 400 розстріляних (6 священиків).

«Эсеровско-меньшевистский заговор» в Саратове, в марте, вернее – «бунт» в связи с продразверсткой хлебного налога – массовые расстрелы, в том числе заложников – учителей, инженеров, чиновников царского времени.

Україна:

Восстание железнодорожников в Екатеринославле – 51 жертва (другие данные – более 200).

«Ночью второго июня осужденные на двух грузовиках были доставлены к крутому берегу Днепра и за их спинами был поставлен пулемет. Как подкошенные, падали расстрелянные в воду. «Трупы относило течение, некоторые трупы оставались на берегу». Остальных рабочих потребовала для расправы всеукраинская Чека в Харькове… Так был подавлен, по отзывам большевиков «маленький Кронштадт»…

«Заговор» в Бийске – 300 арестов и 18 расстрелов, в Семиреченской области – 48 расстрелов, в Елисаветграде (декабрь) – 55 расстрелянных.

Возвращаются казаки, бежавшие с родины. Казак Чувилло, вновь бежавший из Ейска, передает в русских зарубежных газетах: из партии в 3 500 человек – 894 расстреляно, судьба остальных **неизвестна**.

Одесские газеты: расстреляно до 30 % прибывших из Контстантинополя в Новороссийск в апреле 1921 года на пароходе «Режид-Паша» (возвращение 2 500).

Первый раз – 1 500. Из них тут же расстреляно – 500, остальных – в концлагеря, где они потом погибли (Север).

Условная фраза: «Принять на службу в Могилевскую губернию».

Наивность Нансена – о репатриантах, будто бы власть «держит слово».

1922 – 1023 годы

Были утверждения, и особенно со сторонни иностранцев, побывавших в России и лишь поверхностно познакомившихся с жизнью страны (например, Эррио), что будто бы террор в России отошел в прошлое.

Из отчета комиссариата внутренних дел: за май 1922 года расстреляно 2 372 человека.

За январь и февраль – 262, в Москве в апреле – 348, в ночь с 7 по 8 мая в Москве – 164 (из них 17 духовных лиц), в Харькове за май – 187, по Хо… губернии – еще 209, Петроградский ревтрибунал – свыше 200.

Сталин в выступлении на моск. парторганизации оправдывая массовые аресты интеллигенции, грозит новой волной террора.

5 июля – Петроградский ревтрибунал – 11 смертных приговоров по делу 86 членов петроградских церковных общин. Среди расстрелянных - …, митрополит Вениамин и еще четверо; по майскому процессу 54 церковников в Москве – 12 смертных приговоров.

Україна:

На Украине «ликвидация восстаний превращена на деле в истребление еще уцелевшей интеллигенции».

Из письма бежавшего из Проскурова во второй половине января:

«Невероятный террор последних месяцев заставил многих скрыться заблаговременно. Аресты оставшихся из интеллигенции продолжаются.

Расстреляны Корицкий, Чуйков, братья Волощуки (причем старший из них – агроном – перед расстрелом повесился, жена же Волощука сидит арестованная в Чека). Доброшинский, Кульчинский, Андрусевич, юноша Клеменс, Шидловский, Ляховецкий, Радунский, Грицун и масса других, всего около 200 человек… В той же день в момент расстрела бежали, выломав дверь в Чеке, девять человек из арестованных.

Те, чьи имена перечислены выше, не занимались никакой политикой, **в большинстве были противниками украинства** и являются совершенно невинными жертвами сфабрикованных чрезвычайкой обвинений. Проскуривские «заговоры» делаются по общим правилам чекистского искусства».

Л. Т. Отже, «противников украинства» теж арештовували, а «українство» вже було **апріорі розстрільна стаття?.. Норма?**

Про «червоний терор» Ч. К. + «Єдіної неділимої» слід написати окрему книгу. З цифрами і фактами.

Из других мест Украины приходят такие же ужасные вести о разгуле террора.

Просмотрите хотя бы комплекты «Голоса России», «Последних Новостей» за 1922 год (например, в № 700 – 800, «Посл. Нов.» сведения о расстреле есть в №№ 703, 709, 721, 732, 740 – 742, 766, 753, 773, 780, 791)

– «савинковцы» (напр., в Харькове 12 человек)

– «петлюровцы» – 25 чел. 24 сентября в Одессе, 55 в Николаевске, в Минске – 34, в Гомеле – 8

148 «казаков» за восстание в Киеве

260 чел. – Одесский морской заговор

Бежавший за границу через Минск З. Ю. Арбатов в своих ярких воспоминаниях («Архив Рус. Революции», XII, 145) рассказывает о Минске:

«На стене деревянной лавки прибитый мелкими гвоздями висел список фамилий, под которыми крупно выделялись слова: «кого карает Чека». На ходу глазом схватил я цифру «46». Мой спутник потянул меня за собой: «У нас здесь это не новость… Список меняется каждый день… но если увидят, что вы список читаете, то вас могут взять в Чека… Если среди ваших знакомых нет врагов советской власти, вам незачем интересоваться этим списком… Расстреливают каждый день по несколько десятков человек…»

1923 год. Отчет Верх. Рев. Трибунала: с января по март расстреляно 40 чел., в мае только Трибуналом расстреляно 100 чел.

Что может быть красноречивее факта, установленного спецкомиссией В. Ц. И. К. – зарегистрировано 826 самочинных расстрелов Гос. Пол. Управлением. Среди них – 519 политических. По ревизии ВЦИК отстранены 3 председателя местных отделов ГПУ, 14 следователей и т. д.

3 моїх джерел (Л. Т.) 1921 р. – 144 тис. розстріляних.

1923: – 13 представителей киевской пр «организации»

26 петлюровцев (Подольск)

64 волынских петлюровца

15 – Одесса (и женщины)

Харьков – 78 «банд» процессов

5 июля 1923 г. 700 – 800 человек в подвалах Чека в Метехском замке.

1924

В Киеве инсценируется большой политический процесс, раскрытие ГПУ «Киевского областного центра действия…»

Расстрелы – скрытные («из Тамбова посылают расстреливать в Саратов, из Саратова – в другое место, чтобы замести следы»). «Исчезают люди, и нигде не узнаешь, куда они девались…»

Итог:

Зимой 1920 года в состав входит 52 губернии – с чрезвычайками и трибуналами. Кроме того – эртечека (работ., транспорт, чрез. ком.), железнодорожные трибуналы, В. О. Х. Р., выездные сессии, 16 трибуналов в армии. Вместе – до 1000 застенков, а с уездными и чеками и того больше.

Губерний стало больше (+ Сибирь, Крым, Дальний Восток) – увеличилось и число застенков.

Кривая расстрелов – от 1 до 50 в день в каждом застенке и до 100 – в только что завоеванных территориях.

Таким образом – в год – около **1,5 миллиона**.

Была даже должность – «завучтел», заведующий учетом тел…

4. На гражданской войне

«Правду выпытывали из-под ногтей,
В шею вставляли фугасы,
«Шили погоны», «крошили лампасы»,
«Делали однорогих чертей» –

Сколько понадобилось лжи
В эти проклятые годы,
Чтоб разъярить и поднять на ножи
Армии, царства, народы.

М. Волошин.

Деникинская комиссия в отчете о «красном терроре» в период 1918 – 1919 г.г. насчитала **1 700 000 жертв**.

Таганрог: 20. 01. – 17 апреля 1918 года. Юнкера заключили перемирие, но большевики его не соблюли: расстрелы, пытки, истязания, добивали раненых в лазаретах.

«На металлургическом заводе красноармейцы бросили в пылающую доменную печь до 50 человек юнкеров и офицеров, предварительно связав им ноги и руки.

Впоследствии останки этих несчастных были найдены в шлаковых отбросах на заводе».

«Убитых оставляли подолгу валяться на месте расстрела и не позволяли родственникам убирать тела своих близких, оставляя их на съедение собакам и свиньям, которые таскали их по степи».

Март – апрель 1918. В ст. Ладыженская зарублено 74 офицера и 3 женщины. В Новочеркасске – 43 офицера. В станицах Лабинского отдела – казнено 770 казаков.

«Варфоломеевская ночь» в Евпатории 14 января – арестовано и казнено свыше 800 человек, 46 офицеров бросили с камнями на ногах с борта «Румынии» – на глазах у жен и детей, стоявших на берегу.

«Казни происходили и на транспорте «Трувор». Вызванного из люка под конвоем матросы вели через всю палубу на «лобное место». Тут жертву окружали со всех сторон вооруженные матросы, снимали с жертвы верхнее белье, связывали веревками руки и ноги и в одном нижнем белье укладывали на палубу, а затем обрезали уши, нос, губы, половой член, а иногда и руки, и в таком виде жертву бросали в море… Казни продолжались целую ночь, на каждую уходило 15 – 20 минут. Чтобы заглушить крики, транспорт пускал в ход машины… За три дня на «Труворе» и «Румынии» было убито и утоплено не менее 300 человек».

Матрос Куликов говорил на одном из митингов, что «собственноручно бросил в море за борт 60 человек».

В ночь на 1 марта – расстреляли 40 человек на берегу моря. Стреляли разрывными, кололи штыками и рубили шашками.

Расстрелы в Ялте (80 офицеров), Феодосии (60), Симферополе (100 офицеров и 60 граждан, убитых во дворе тюрьмы). В Севастополе убивали по плану (800 человек), зверски – выкалывали глаза.

Из расследования И. В. Гессена – «о надругании над калмыцкими женщинами, о детях с «отрезанными ушами», об истязании изнасилованных гимназисток в гимназии с. Петровского» (Архив, VIII, 164).

Харьков, Полтава: «трупы с отрубленными руками и размозженными костями и оторванными головами», «с переломленными челюстями, с отрезанными половыми органами» (Кобеляки – 69, В Харькове – 18 семидесятилетних монахов. Вот труп 75-летнего архиепископа Родиона, с которого в Харькове сняли скальп»).

1918. «Изрубив персидского консульского агента Ибдала Бока, красные ворвались во двор, где искали приюта и защиты 310 персидских подданных. Всех их расстреляли там из пулеметов…»

В Ростове на Дону гнали колонну в кальсонах, полуголых – к церкви, и у ограды давали залпы.

Расстреливались все подростки 14 – 16 лет, записавшиеся в добровольческую армию, + гимназисты и семинаристы.

Сарапул (конец 1918) – отступая, решили очистить Потьму путем расстрела **всех** заключенных.

Сообщение Эльстона - Бальфуру 18. 01. 1919 о Киеве:

«… Даже турецкие варварства в Армении не могут сравниться с тем, что теперь большевики делают в России. Изуродованные трупы чешских солдат. У них были отрезаны половые органы, вскрыты черепа, изрублены лица, вырваны глаза и вырезаны языки… Местные представители чешского национального Совета, д-р Ґирса и его помощник, говорят, что больше года тому назад сотни офицеров были расстреляны в Киеве при взятии его большевиками.

Многих тяжело раненых вытаскивали из больницы и безжалостно убивали.

Большевики выгоняли на улицу и расстреливали людей с ранениями живота, с переломами членов.

…Собаки на улицах ели трупы офицеров. Жена помощника д-ра Ґирса видела автомобиль, наполненный замороженными трупами офицеров, которые везли по улицам за город, на пустырь».

Очень образное описание Киева дал большевистский главнокомандующий Муравьев. Этот редкостный авантюрист говорил Владимиру Ильичу, что он идет с революционными войсками завоевывать весь мир. В своей одесской речи так описывал свои подвиги в Киеве:

«Мы идем с огнем и мечом, устанавливаем советскую власть… Я занял город, бил по дворцам и церквам, по попам, по монахам, никому не давал пощады! 28 января оборонческая дума просила перемирия. В ответ я велел бить удушливыми газами. Сотни генералов, может и тысячи – были убиты беспощадно. Так мы мстили. Мы были в состоянии удерживать взрыв мести, но не надо было этого, т. к. наш лозунг – быть беспощадными»
(Маргулиес «Огненные годы», 191).

Эльстон – Бальфуру 14. 01. 1919 г.:

«…Число зверски убитых неповинных граждан в уральских городах достигает нескольких сот.

Офицерам, захваченным тут большевиками, эполеты прибивались гвоздями к плечам; молодые девушки насиловались; штатские были найдены с выколотыми глазами, другие – без носов; 25 священников были расстреляны в Перми, а епископ Андроник заживо зарыт».

Автор воспоминаний о революции в Закавказье говорит о 40 000 мусульман, погибших от руки большевиков при восстании в Елисаветполе в 1920 г. («Архив Революции», IX. 190).

Китайцы и интернациональные батальоны отличались особой жестокостью.

Лацис – по поводу «разных конвенций», по которым «пленные не расстреливаются» – 23 августа 1918 г.: «Все это только смешно. Вырезать всех раненых в боях против тебя – вот закон гражданской войны».

5. «Классовый террор»

«Пролетарии, помните, что жестокость – остаток рабства потому, что она свидетельствует о присущих в нас самих варварствах».

Жорес.

«С рабочими, оказавшими большевикам сопротивление, обходились так же, как с крестьянами, доносит Элит Керзону 5.03.1919 г. («Livre blanc», 131) «Сто рабочих было расстреляно в Мотовиловке близ Перми в декабре 1918 года за протест против поведения большевиков».

В Тамбовской губернии

Это было до т. н. антоновского восстания, явившегося ответом на то, что делали большевики во имя «классового террора» с деревней.

Ноябрь 1919 года:

«Советская власть двинула на место десятки карательных отрядов… В Спасском уезде, во всех волостях, где только появлялись карательные отряды, шла самая безобразная порка крестьян. По селах много расстрелянных. На площади Спасская публично было расстреляно 10 крестьян вместе со священником. Расстрелянных за Спасской тюрьмой 30 человек заставили перед смертью вырыть себе одну общую могилу. В Кирсановском уезде усмирители в своей безумной жестокости дошли до того, что запирали на несколько дней арестованных в один хлев с голодным хряком; подвергшиеся таким пыткам сходили с ума. Председатель Нащёкинского Комитета Бедноты продолжал расстреливать самолично уже после отъезда карательного отряда. В Моршанском уезде сотни расстрелянных и тысячи пострадавших. Некоторые села, например, Ракша, почти уничтожены орудийными снарядами. Имущество крестьян

не только разграблялось «коммунистами» и армейцами, но и сжигалось вместе с запасами семян и хлеба. Полуживыми зарывали в землю, насиловали женщин, жгли села; масса расстрелянных. Одним из отрядов командовал 16-летний мальчишка Лебский, а председателем ЧК – А. С. Клинков, бывший купец, невежда, взяточник и пьяница, расстреливал налево и направо.

В деревне «красный террор» ужаснее, чем в городе.

«Крестьяне в свою очередь тоже беспощадно расправлялись с коммунистами».

«Ожесточение крестьян доходило до таких пределов, что я знаю факт, когда под самой Москвой в Можайском уезде крестьяне пойманного комиссара распиливали деревянной пилой».

В Томской губернии в 1920 г. – расстреляно 5 000 человек.

В Уфимской губернии – расстреляно 25 000 крестьян.

Лясковическая волость Бобруйского уезда сожжена большевиками дотла.

В Бузулуке в 1920 – расстреляны 4 000 повстанцев.

В Чистополе – 600.

В Елатьме – 300, причем эти «триста» должны были предварительно вырыть себе могилу.

«В старое время, – говорят в Макарьеве, – становые на мужиках ездили, а теперь коммунисты катаются». Это тоже из «Правды». Приезжает продотряд в одно село в Хвалынском уезде Саратовской обл. Собирает мужиков ночью, приказывает истопить баню и привести «самых красивых девушек молодых..,»

«Расстрел и порка – вот поистине символ «переходной эпохи» к социализму. Что тут говорить о «белых». Никто не перещеголяет большевиков в их кровавом угаре».

При обсуждении в Моск. Совете тезиса Лациса о ненужности судебного следствия рабочий М… заявил: «К чему даже и эти вопросы? (о происхождении, образовании, занятии и пр.). Я пройду к нему на кухню и загляну в горшок: если есть мясо – враг народа! К стенке!»

По рубрикам (условно) Расстреляны: в 1918 г. (картотека автора):

Интеллигентов – 1286

Заложников – 1026
Крестьян – 962
Обывателей – 468
Неизвестных – 450
Уголовников – 438
Преступники должностные – 187
Слуг – 118
Солдат и матросов – 28
Буржуазии – 22
Священников – 19

Каутский: «Это братоубийство, совершаемое исключительно из желания власти».

Один из сидельцев тюрьмы Николаевской Ч. К.: «Особенно тяжело было положение рабочих и крестьян, не имевших возможности откупиться: их расстреливали во много раз больше, чем интеллигенции».

Если взять мою рубрикацию 1918 г., то на группу т. н. «буржуев придется отнести еще меньший процент».

Доношение как норма

«Отныне мы все должны стать агентами Чека» – провозглашал Бухарин.

А уже 19 июля 1919 г. в Киеве губернский комитет обороны разрешает **населению** «арестовывать всех, выступающих против советской власти, брать заложников из числа богатых и …**расстреливать** их, производить обыски и расстреливать тех, у кого обнаружено оружие» («Начало», 19 июля 1919 г.).

6. «Произвол» Чеки

«Диких зверей просто убивают, но не мучают и не пытают их».

Агранов не Агранов, а некто Я. П. Полонский, вроде Ограновича. Садист из Одессы. Чекист Калинченко – на самом деле грузин Саджая.

Убийства вершились анонимно, имена убийц, как правило, неизвестны.

Лгут:

Чичерин: «Тайных трибуналов в России не существует. Что касается казненных по приказу Чека, то число их было опубликовано (!!!). Судьба дочерей царя – мне неизвестна. Я читал в газетах (?!), будто они находятся в Америке» («Посл. Нов.», 25. IV. 1922).

Термин в Ч.К.: «Расстреливать вглухую» (Одесса).

Уполномоченный из Москвы чекист Гольдин – в Кунгуре:

«Для расстрела нам не нужно доказательство, ни допросов, ни подозрений. Мы находим нужным и расстреливаем, – вот и все».

В Харьк. Ч. К. чекисты Португейс и Фельдман расстреливали в 1919 году уже без всяких протоколов: просто-на-просто делали чернильным карандашом лаконические и крайне небрежные надписи: «Баеву, как неисправимую преступницу расстрелять» (Ей было 17 лет, третья кража. Но расстреляли за то, что обозвала Стеклова «жидом»)

По «неряшливости» расстреливали однофамильцев.

Поступает донос на Арона Хусида. Следовалель Сигал арестовывает 11 человек по фамилии Хусид, казнены «на всякий случай» два из них, кто к-р – не установили.

В Одессе расстрелян тов. прокурора Н. С. Баранов вместо офицера с таким же именем.

Потребовали на расстрел – «Выводцев Алекса!» В … был другой Выводцев К. М. – ответили: «Имя неважно, нужен именно этот Выводцев. В Одессе расстреляли крестьянина Яков Хромой, – смешали с Яковом, **кривым** на ногу.

У чекистов была даже особая категория «ошибочников».

В Москве «раскрыли» целую офицерскую организацию «левшинцев». После чего арестованы все офицеры, жившие в Левшинском переулке, из 28-и – расстреляли 26.

Из документов: «В г. Бронницах (под Москвой) комиссары расстреливали прямо всех, чья физиономия им не нравилась.

В Ярославле заложников расстреливают вперед, так как готовится «кулацкое восстание».

Заложники из членов семьи: в Елисаветграде (май 1923) расстреляна семья из 4-х девочек 3–7 лет и старухи матери 63 лет за сына офицера.

Истязания и пытки

В Пензе председательницей Чека была женщина Бош, зверствовавшая так в 1919 году, что была даже отозвана центром. В Вологде председатель Ч. К. двадцатилетний юноша любил такой прием (и не в 1918 г., а уже 20-м). Он садился на стул у берега реки; приносили мешки; выводили из Ч. К. допрашиваемых, сажали их в мешки и опускали в прорубь. Он признан был в Москве ненормальным, когда слух о его поведении дошел до центра.

* * *

«Ген. Рузского рубил кинжалом сам Атарбеков – руководитель Ч. К. Другим рубили сначала руки и ноги, а потом уже головы».

Саенко – Харьков

Излюбленный способ Саенко: он вонзал кинжал на сантиметр в тело допрашиваемого и затем поворачивал его в ране.

Пьяный или накокаиненный Саенко «приказал Пшеничному, Овчаренко и Белоусову выйти во двор, там раздел их донага и начал с т. Клочковским (австрийский штабс-капитан) рубить и колоть их кинжалами, нанося удары сначала в нижние части тела и постепенно поднимаясь все выше и выше…»

Обыкновенно всех приговоренных Саенко расстреливал собственноручно… Маленького роста, с блестящими белками и подергивающимся лицом маньяка, бегал Саенко по тюрьмам с маузером со взведенным курком в дрожащей руке.

Когда казнили 50 человек, родные и близкие собрались на Чайковскую. «Внезапно открылись двери комендатуры и оттуда вышли Саенко и Остапенко. Толпу Саенко велел разогнать прикладами, а сам при этом кричал: «Не бойтесь, не бойтесь, Саенко доведет красный террор до конца, всех расстреляет».

В Воронеже пытаемых сажали голыми в бочки, утыканные гвоздями, и катали. На лбу выжигали пятиугольную звезду; священни-

кам надевали на голову венок из колючей проволоки. В Царицине и Камышине – пилили кости. В Полтаве и Кременчуге всех священников сажали на кол. В Полтаве, где царил «Гришка-проститутка», в один день посадили на кол 18 монахов.

В Екатеринославле предпочитали распятие и побивание камнями. В Одессе офицеров истязали, привязывая цепями к доскам, медленно вставляя в топку и жаря, других разрывали пополам колесами лебедок, третьих опускали по очереди в котел с кипятком и в море, а потом бросали в топку.

«Краснею за ваш застенок» – писала Л. Рейснер про петербургскую Ч. К. в декабре 1918 года.

Свидетельства под пытками. «Обвиняемые в количестве 10 человек отрекались от показаний, указав, что подписи были даны ими в результате страха пыток… Оказалось, что истязания и пытки обычное явление и применялись в Ч. К., как общее правило».

Садист Бачулис, комендант Холмогорского концлагеря.

Садист следователь Вуль.

Изменились ли условия? Мы не так давно узнали об убийстве в марте 1923 года при допросе старого революционера Куликовского агентом иркутского Г. П. У. Корреспондент «Дней» сообщал, что за отказ отвечать на допросе его стали бить рукояткой револьвера, разбили череп и убили…

Разнузданность палачей

Звери – харьковский Саенко, его помощник матрос Эдуард, одесский Калинченко.

Среди одесских палачей был негр Джонсон, специально выписанный из Москвы.

«Сдирать кожу с живого человека перед казнью, отрезать конечности при пытках и т. д. – на это способен был один палач негр Джонсон. Он ли один? В Москве на выставке, устроенной большевиками в 1920 – 1921 г.г., демонстрировались «перчатки», снятые с человеческой руки.

С Джонсоном могла конкурировать в Одессе лишь женщина-палач, молодая девушка Вера Гребенюкова (Дора). О ее тиран-

ствах также ходили легенды. Она «буквально терзала» свои жертвы – вырывала волосы, отрубала конечности, отрезала уши. Достаточно привести тот факт, что в течении двух с половиной месяцев ее службы в ЧК ею одной было расстреляно 700 с лишком человек, т. е. почти треть расстрелянных в Ч. К. всеми остальными палачами.

В Киеве расстреливаемых заставляли ложиться ничком в кровавую массу, покрывавшую пол, и стреляли в затылок и размозжали череп. Заставляли ложиться одного на другого еще только что пристреленного. Выпускали намеченных к расстрелу в сад и устраивали там охоту на людей. И отчет киевских сестер милосердия тоже регистрирует такие факты. «В лунные, ясные летние ночи», «холеный, франтоватый» комендант губ.Ч. К. Михайлов любил непосредственно сам охотиться с револьвером в руках за арестованными выпущенными в голом виде в сад. Французская писательница Одетта Кён, считающая себя коммунисткой и побывавшая в тюрьмах Ч. К. в Севастополе, Симферополе, Харькове и Москве, рассказывает о такой охоте за женщинами в Петрограде (1920). В камере было еще 20 женщин к-рок. Ночью за ними пришли солдаты. Вскоре послышались нечеловеческие крики, и заключенные увидели в окно, выходящее во двор, всех этих 20 женщин, посаженных голыми на дроги. Их отвезли в поле и приказали бежать, гарантируя тем, кто прибежит первым, что они не будут расстреляны. Затем они были все перебиты…

Ревекка Пластинина (Майзель), раньше была скромной фельдшерицей – расстреляла собственноручно свыше 100 человек. «В Вологде чета Кедровых – рассказывает Е. Д. Кускова, бывшая там в ссылке, – жили в вагоне около станции… В вагонах происходили допросы, а около них расстрелы. При допросах Ревека была по щекам обвиняемых, орала, стучала кулаками, иступленно и кратко отдавала приказы: к расстрелу, к расстрелу, к стенке!»

Кор. «Голоса России» – о Ревеке Майзель:

«После торжественных похорон пустых красных гробов началась расправа Ревеки Пластининой со старыми партийными врагами. Она была большевичка. Эта безумная женщина, на голову

которой сотни обездоленных матерей и жен шлют свое проклятие, в своей злобе превзошла всех мужчин В. Ч. К. Она вспоминала все маленькие обиды семьи мужа и буквально распяла эту семью, а кто остался не убитым, тот убит морально. Жестокая, истеричная, безумная, она придумала, что ее белые офицеры хотели привязать к хвосту кобылы и пустить лошадь вскачь, уверовала в свой вымысел, едет в Соловецкий монастырь и там руководит расправой вместе со своим новым мужем Кедровым. Дальше она настаивает на возвращении всех арестованных комиссией Эйдуха из Москвы, и их по частям увозят на пароходе в Холмогоры, усыпальницу русской молодежи, где раздевши, убивают на баржах и топят в море. Целое лето город стонал под гнетом террора».

* * *

«Почти в каждом шкафу, – рассказывает Нилостонский при Киевской чрезвычайке («В кровавом похмелье большевизма», 19), почти в каждом ящике нашли мы пустые флаконы из-под кокаина, кое-где даже целые кучи флаконов». В состоянии невменяемости палач терял человеческий образ.

«…главный (московский) палач Мага, расстрелявший на своем веку не одну тысячу людей (чекист, рассказывавший нам, назвал невероятную цифру в 11 тысяч расстрелянных рукой Мага), как-то закончив «операции» над 15 – 20 человеками, набросился с криками «раздевайся, такой сякой» на коменданта тюрьмы Особого Отдела В. Ч. К. Попова, из любви к искусству присутствовавший при этом расстреле. «Глаза, налитые кровью, весь ужасный, обрызганный кровью и кусочками мозга, Мага был совсем невменяем и ужасен» – говорил рассказчик. – «Попов струсил, бросился бежать, поднялась свалка, и только счастье, что вовремя подбежали чекисты и скрутили Магу…»

«Когда я вспоминаю лица членов Чека: Авдохина, Терехова, Асмолова, Никифорова, Угарова, Абнаверос или Гусига, я уверена – что это были люди ненормальные, садисты, кокаинисты, – люди, лишенные образа человеческого». В России в последнее время в псих. лечебницах зарегистрирована как бы особая «болезнь палачей».

В Киеве в январе 1922 г. была арестована следовательница-чекистка венгерка Ремовер. Она обвинялась в самовольном расстреле 80 арестованных, преимущественно молодых людей. Ремовер признана была душевнобольной на почве половой психопатии. Следствие установило, что Ремовер лично расстреливала не только подозреваемых, но и свидетелей, вызванных в Ч. К. и имевших несчастье возбудить ее больную чувственность… Один врач рассказывает о встреченной им в госпитале… «комиссарше Нестеренко», которая, между прочим, заставляла красноармейцев насиловать в своем присутствии беззащитных женщин, девушек, подчас малолетних».

Ремовер в Одессе убивает в присутствии свидетеля некоего Григорьева и его 12-летнего сына… Другой чекист в Одессе «любил ставить свою жертву перед собой на колени, сжимать голову приговоренного коленями и в таком положении убивать выстрелом в затылок». Таким примерам несть числа…

Терминология смерти: «пустить в расход», «разменять» (Одесса), «идти искать отца в Могилевскую губернию», «отправить в штаб Духонина», Вул.. «сыграл на гитаре» (Москва), «больше 38 я не мог запечатать», т. е. собственноручно расстрелять (Екатеринослав), или еще грубее: «нацокал» (Одесса), «отправить на Машук – фиалки нюхать» (Пятигорск): комендант петроградской ЧК громко говорит по телефону жене: «Сегодня везу рябчиков в Кронштадт».

Издевательства над женщинами».
«Ущемление буржуазии»

7. Тюрьма и ссылка

Я знаю случай в Москве (1920), когда родителям Ч. К. сообщи, что их 16-летний сын … расстрелян 4 декабря. Между тем точно установлено, что он был расстрелян лишь 22-го. Такую справку дали, чтобы родители «не хлопотали за сына». Хлопоты, по мнению Лациса мешают планомерной работе – поэтому Лацис нередко **спешил** расстрелять тех, о которых ходатайствовали.

* * *

Из осужденных 40 % приходилось на рабочих и крестьян (такой же итог и статистика деятельности Ревтрибунала за 1923 год: интеллигенции – 34, крестьян – 29, буржуазии – 26, рабочих – 11 % «Звено, 1923, 18. VI). Террор и до наших дней не носит классового характера. Это лишь система властвования, отмечавшая деспотию.

Соловки

Письмо из России, напечатанное в № 31 «Революционной России» (октябрь-ноябрь 1923).

«Главное отличие «красной каторги» от дореволюционной состоит в том, что вся администрация, надзор, конвойная команда и т. д. – все начальство от высшего до низшего (кроме начальника Управления) состоит из уголовных, отбывающих наказание в этом лагере. Все это, конечно, самые отборные элементы: главным образом чекисты, приговоренные за воровство, вымогательство, истязания и прочие проступки. Там, вдали от всякого общественного и юридического контроля, в полную власть этих испытанных работников отдано бесправное и безгласное население «красной каторги»… Эти ходят босые, раздетые и голодные, работают минимум 14 часов в сутки и за всякие провинности наказываются по усмотрению изобретательного начальства: палками, хлыстами, простыми карцерами и «каменными мешками», выставлением в голом виде на комаров…»

Ужасы режима в «Кремле», несмотря на открытые камеры, превосходили всякое описание. Бьют нещадно. Бьют работающих за малейшее упущение. Палками снабжены не только надзиратели, но и старосты работающих партий. Наказания – инквизиторские: ставят «подо комаров» голыми (летом) или сажают на неделю – две в темное помещение, где нельзя лечь (так оно узко), или, зимою в башню, где держится лед от холода. Кормят ужасно, ибо паек раскрадывается.

Положение **женщин** – поистине отчаянное. Они еще более бесправные, чем мужчины, и почти все, независимо от своего

происхождения, воспитания, привычек, вынуждены быстро опускаться. Они – целиком во власти администрации, которая взимает день «натурой»… Женщины отдаются за пайки хлеба. В связи с этим страшное распространение венерических болезней, наряду с цингой и туберкулезом.

Одним словом – самый настоящий **рабовладельческий** лагерь с полным бесправием заключенных с самыми ужасными картинами быта, с голодом, с побоями, истязаниями, надругательствами…

Этот режим – величайший позор для большевиков, даже если бы он применялся лишь к самым тяжким уголовным преступникам. Когда же в такие условия становятся побежденные политические враги, то нет достаточно негодующих слов, которыми можно было бы заклеймить эту подлость.

8. «Краса и гордость»

«Чрезвычайная Комиссия – краса и гордость коммунистической партии», – сказал однажды Зиновьев.

Лацис: «Чрезвычайка – это лучшее, что наши советские органы могут дать».

«…Все эти Яковлевы, Стасовы, Самойловы, Островские и др. – идейные коммунисты и коммунистки, облекшиеся в чекистские тоги, пожалуй, представляют собой еще недостаточно изученную страницу общественной психологии и общественной патологии.

[Самойловой, Конкордии Громовой («Товарищ Наташа») и Соловцевой, одной из вдохновительниц севастопольских офицерских расстрелов в 1918 году посвящен очерк в книге Т. С. Варшер: «Виденное и пережитое». О Самойловой см. статью Е. Д. Кусковой «Женщины – палачи» («Посл. Нов.», № 73).

Только садист, творя свое кровавое дело, может услаждаться еще этой кровью и воспевать ее в стихах, как сделал это автор тифлисского прославленного навеки сборника «Улыбка Чека». Для него

Нет больше радости, нет лучших музык,
Как хруст ломаемых жизней и костей,

Вот отчего, когда томятся ваши взоры,
И начинает буйно страсть в груди вскипать,
Черкнуть мне хочется на вашем приговоре
Одно безтрепетное: «К стенке! Расстрелять!»

Чувствительность и жестокость так часто сопряжены друг с другом и Эйдук-поет, склонный к лирической сентиментальности, может во имя «революционного дела» собственноручно убивать людей…

В Ярославской губ. Ч. К. был следователь, бывший водопроводчик. Вначале он «работал хорошо, а потом начал пить». Был у него друг-гармоньщик, с которым они вместе пьянствовали. Вот он напьется и идет допрашивать арестованных. А чтобы ему не скучно было, он с собою и друга брал своего. Этот допрашивает, а тот на гармошке наигрывает… Был он малограмотный. Писать настоящего заключения не мог и только выводил каракулями: «белай расхот». (ст. «Штрихи тюремного быта» в сб. «Че-Ка»).

В Житомире Ч. К. имеет даже свою театральную труппу.

В одной Москве числилось по разным учреждениям в общем чуть ли не 20 000 этих агентов с привилегированным пайком только в одной ВЧК непосредственных служащих в 1919 г. было более 2 000, из них три четверти латышей. Латыши вообще занимают особое положение в учреждениях Ч. К. Они служат здесь целыми семьями и являются самыми видными адептами нового «коммун. строя»). Это своего рода «чужоземная опричнина» – в Москве Ч. К. называют «Вотчиной латышей» («В Москву из Латвии в В. Ч. К. едут как в Америку, на разживу…»

Звали идейных людей, а в огромном большинстве шло отребье. В Ч. К. проникают «преступные елементы» – констатировал Крыленко. Так должно было быть неизбежно. (Что говорить о Ч. К., раз по свидетельству самого Ленина, в самой компартии «на 100 человек порядочных 90 негодяев». Впрочем, сам Ленин к этому факту относился даже скорее сочувственно. «Еще в 1905 году он говорил: «Партия не пансион для благородных девиц… Иной мерзавец может быть для нас именно тем и полезен, что он мерзавец» (В. Войтинский: «Годы побед и поражений», 11, 102).

Притоном оперировавшего в Екатеринодаре шайки грабителей оказалась квартира следователя Чека Климова.

Агент секретно-оперативного отдела той же Ч. К. Альберт, делегированный Союзом Молодежи в число студентов Кубанского университета, оказывается также главарем шайки грабителей.

«В городе пошли слухи, что секретарь ЧК т. Михаил – никто иной, как Мишка Япончик. Но 25 мая 1919 года в № 47 «Известий С. РД» появилось официальное опровержение этого слуха, причем Мишка Япончик именовался тут «неизвестным грабителем». Прошло несколько дней и в газетах, кажется в «Коммунисте», было напечатано письмо Михаила Винницкого, он же Мишка-Япончик, что он грабил только буржуев, а еще через короткое время т. Михаил Винницкий начал делать большую карьеру; свою шайку воров и грабителей обратил в специальный полк, 54 Советский и был назначен командиром этого полка… Когда же началась мобилизация коммунистов, то политкомом в полк Япончика был назначен сам т. Фельдман, душа и главная творческая сила Исполкома (см. также Вл. Маргулиес «Огненные годы», стр. 178–179).

Одесский же разбойник Котовский является перед нами в виде начальника красной дивизии. Этот Котовский выделяется среди других своей терпимостью («Общее дело», 11. 03. 1921). Но другие люди – звери зверями и остаются. Таков бывший глава царицынской сов. администрации некий Осип Летний, ставший впоследствии начальником банды, совершавшей бесчисленные убийства и грабежи. Таков председатель Рев. Трибунала в Баку Хаджи – Ильяс и его товарищи, члены местной Ч. К. «расстрелянные в январе 1921 года по обвинению в участии в организации, которая под видом борьбы с контрреволюцией занималась грабежами и вымогательствами.

Взятки и подлог. Процесс в Верх. Рев. Трибунале некоего Косарева, занимавшего ответственную должность члена контрольно-ревизионной комиссии. Оказалось, что раньше он был приговорен к 10 годам каторги за убийство старухи с целью грабежа. В 1920 г. Косарев судился за доставку вагона дров вместо вагона замороже-

ной дичи. В 1922 г. в Моск. Рев. Трибунале рассматривалось дело коменданта одного из провинциальных Трибуналов Тарабухина, оказавшегося в своем прошлом бандитом. Его судили за вымогательство. Тарабухин со своим помощником убил ювелира и присвоил себе ценностей на 20 миллионов.

«Старые способы охраны – провокации – осуждены членами комиссии» – гордо говорил еще в октябре 1918 года в Петрограде руководитель Ч. К.

На самом же деле, начиная с дела Локкарта, который был приглашен по инициативе Петерса на заседание фиктивного «комитета белогвардейцев» (как то впоследствии признала сама «Правда»), вся деятельность чекистского «аппарата» строилась на самой грубой провокации, которой давалась санкция свыше, 5-го декабря 1920 года за подписью Дзержинского «Особым отделом» был разослан спец. секр. приказ, в п. 5 которого рекомендовалось «устройство фиктивных белогвардейских организаций в целях быстрейшего выяснения иностранной агентуры на нашей терртории».

Очевидно в силу этого циркуляра сам Лацис был творцом гнусной политики провокации в Киеве с фальшивыми чилийскими и бразильскими консулами, набранными из чекистов, устраивавшими якобы побег за границу и затем передававшими спровоцированных лиц «революционному правосудию» как контрреволюционеров.

Петербург, Таганцевское дело – агент чекист матрос Паньков.

«Заговор» в Киеве – во главе граф Альберт Петрович Пирро, Бразилия, консул.

«Расстрелянными по одним сведениям оказались Пирро и еще четверо: «об остальных лицах следствие продолжает вестись». Среди расстрелянных – некая Р. Л. Поплавская, – «собиралась ехать во Францию для предупреждения Клемансо, что выезжает инкогнито группа коммунистов с агитационной целью. Гр. Пирро, конечно, не был расстрелян, ибо, как теперь это известно, он был лишь провокатором. Но кто из чекистов принял облик несуществовавшего г. Пирро, так и остается еще невыясненным (материалы о «Консуле Пирро» – наиболее, пожалуй яркой страницы из истории больш-провокации,

будут напечатаны в № 5 «На чужой стороне», см. «Соц. Вести», 1921 г. № 5 и «Архив Русск. Революции», III, стр. 210.

Провокатор «баронесса Штерн» в Одессе, 1920.

Характер дела анархистов Льва Черного, Фани Барон и др., расстрелянных в 1921 г. – «за печатание фальшивых советских денег». Казненные не имели к этому отношения – а идея печатания денег исходила из Московского Ч. К.; два ее агента – Штейнер (Каменный) и шофер… чекист… Делалось это с ведома и под руководством М. Ч. К.

Провокации по уходу за границу – Одесса; член особого отдела ВЧК «знаменитый» Заковский (латыш) и московский чекист Михайловский + «Лялька» Ксения Владимировна Михайловская (урожденная фон-Гернгросс, дочь полковника). – Польша, Румыния и др.

«Штаб проституток в Московском Ч. К.»

Провокации и в низах. «Комячейки» – «Комищейки». Освобождения за подкупы.

16 апреля 1923 – в Москве на Никитском бульваре – покончил выстрелом в висок один из ревизоров, Скворцов, бывший рабочий. Оставил письмо в Президиум ЦК Р. К. П.

«Товарищи! Поверхностное знакомство с делопроизводством нашего главного учреждения по охране завоеваний трудового народа, обследование следственного материала и тех приемов, которые сознательно допускаются нами по укреплению нашего положения, как крайне необходимые в интересах партии, по объяснению товарища Уншлихта, вынудила меня уйти навсегда от тех ужасов и гадостей, которые применяются нами во имя высоких принципов коммунизма и в которых я бессознательно принимал участие, числясь ответственным работником компартии. Искупая смертью свою вину, я шлю вам последнюю просьбу: опомнитесь, пока не поздно, и не позорьте своими приемами нашего великого учителя Маркса и не отталкивайте массы от социализма».

* * *

Ленин: «Во имя достижения своих революционных целей, своих желаний **все дозволено**.

(Тут Ленин не оригинален – он лишь повторил буквально слова Коло д'Эрбуа «Монтаньярская терминология для Ленина характерна).

«Нелепо ввести деятельность Ч. К. в юридические рамки – отвечает один из чекистов Шкловский в «Еженедельнике».

«Задания секретным уполномоченным на январь 1922 г.»:

1. Следить за администрацией фабрик и интеллигентными рабочими, точно определять их политические взгляды и обо всех их антисоветских агитациях и пропаганде доносить.

2. Следить за всеми сборищами под видом картежной игры, пьянства (но фактически преследующих другие цели), по возможности проникать на них и доносить о целях и задачах их и имена и фамилии собравшихся и точный адрес.

3. Следить за интеллигенцией, работающей в советских учреждениях, за из разговорами, улавливать их политическое настроение, узнавать о их месте пребывания в свободное от занятий время и о всем подозрительном немедленно доносить.

4. Проникать во все интимные кружки и семейные вечеринки господ интеллигентов, узнавать их настроение, знакомиться с организаторами их и целью вечеринок.

5. Следить, нет ли какой-либо связи местной интеллигенции, уездной, центральной и заграницей и о всем замеченном точно и подробно доносить. («Голос России», 16 апреля 1922 г.).

Как-то московская «Правда» (13 июля 1921), повторяя более раннее обещание Троцкого «перед уходом хлопнуть дверью на весь мир», писала: «тем, кто нас заменит, придется строить на развалинах, среди мертвой тишины кладбища».

Месть.

В 1921 г. берлинский окружной суд оправдал убийцу великого визиря Турции Талаат-Паши, молодого армянского студента Тейлеряна.

«Какое счастье, – говорил Мирабо 27 июня 1789 года, – что великая революция обойдется без злодеяний и без слез. История

слишком часто повествовала о деяниях хищных зверей. Мы можем надеяться, что начнем историю людей».

Как ошибался Мирабо!

Но «история людей» не началась еще и в наши дни.

Воззвание Мартова против смертной казни (в связи с расстрелом Щастного 28 мая 1918 г.). Между тем большинство его партии тогда сотрудничало с большевиками и Ч. К. о котором в воззвании – ни слова.

Каутский – 29 сентября в предисловии к русскому изданию «Пролетарская революция и ее программа»:

«С московскими палачами никакая партия, борющаяся за освобождение пролетариата, не может иметь ничего общего».

Сергей Петрович Мельгунов (1879–1956) – историк, в 1922 выдворен из России. Видавець, редактор. Расстрельный приговор по делу «Тактического центра» (1920), замененный на 10 лет тюрьмы.

19 липня

Здається, я занадто перепив з цієї закривавленої чаші. Вчора він уже мені приснився – цей Кедров; гідний жалю, з поламаними руками, аби нічим було писати скарги. Найвищий суд, казав Хрущов, його тоді виправдав, одмінив смертний вирок, але вчорашні «братове», Берія і К° – поспішили розстріляти. Важко пояснити, чому. Одне з пояснень – знали, що це надто великий кат, який полюбляв власноруч розстрілювати дітей…

Отож приснились вони мені як персонажі фільму жахів – він з вінком на голові, і божевільна його дружина… Штука тут уже не в тому, хто скільки жертв поклав, а в самій концепції такого життя. Служіння шляхетній ідеї? Абсурд. Це просто вислід сказу, наслідок самообожнення, всевладності – упивання чужою кров'ю як вином: більше вб'єш інших – довше житимеш…

Нелля мене все застерігає – так глибоко зануритись – можна й не випливти.

Не кожному поясниш – Нелля це чудово розуміє, що мої вкрай веселі «пурсоньяки» й жага карнавалу – корінням звідти, з протестної підсвідомості й самозахисту (книгу з цієї ж причини я відкладав). «Злочин і покарання» – не міг себе пересилити, не годен був бути аналітиком – заважало кляте перевтілення. «Біси» я вже прочитав в іншому віці, коли щось у мені оформилось – і досліджував злочинство, як Ремі Шовен досліджував бджіл… Справді кажуть на Сході – щоб зрозуміти якесь явище, **треба вийти за його межі…**

20 липня

ПРОРОЦТВО ҐЕРАКЛІТА

Серйозно Арагон в часи скандалів
Вірив у відкриття «Аліси в краю чуда».
З вірою сюрреаліста, в божевіллі ірраціональнім
Сальвадор Далі кидав мягкий годинник на суд,
А Бретон переконано стріляв с сивобородої пістолі,
Ціль їх була: розплескати стояче болото
ясної нормально свідомості. Тоді
З болем, якщо збудеться пророцтво Ґеракліта,
Кіт кинеться в морі ловити щук. Без охоти
Кіт м’явкатиме на підлозі, вилизуючи консерви.
Як давно відомий шок темного Зен-Буддизму,
щоб омолодити бюрократичні нерви
Наприкінці Великого, космічного Року,
У хаосі, що запалить Капрікорн…
Скитальники закладуть скити Поетів!

Г. Мазуренко

Це – Галя Мазуренко, «Скит Поетів», збірка звичайних та сюрреалістичних поезій. Малюнки автора. London – 1971.

Поетеса й графік (1901 р. н. – Петербург), з 1923 р. – Чехословаччина, з 1945-го – у Лондоні. «Празька школа» + сюрреалізм. Графіком, пише, не схотіла бути, бо там неодмінний «пунктор» (–пунктир – лінія тіла)… І перенесла

ту «безпунктирність» у поезію. Цікаво читати її поряд з Аполлінером…

* * *

«Переможені народи маються
в ореолах надій, ідеалізму.
І я стояв непевний».
Сказав старий годинникар і продовжував:
Приїхавши до Лондону, я стояв непевний,
Глядячи на крамниці з годинниками.
Гадав, – стукотять по ріжному, залежно
Від камінців. Машина любить декорацію.
Крамар із телескопом у оці
Клав коліщатко до прадідівського, –
Диво – чудо, не годинник! Іде по старому,
Цілий місяць без заводу, вказуючи
Весну, літо, рік на той світ, панові своєму.
Чи не стати й мені майстром? Є досвід і практика;
Був гончарем, слюсарем, клав цегли на дім вчителя,
Був на повстанні, на війні, продавав свій годинник!
Не продав та навчивсь, дивлячись до майстерні
І маю три будинки».
Тут мій старий годинникар зупинився
і глянув на мій годинник.
«П'ятнадцятеро кам'янців. Не турбуйтесь. Через
П'ять хвилин піде».
І я знаю, що годинник піде як новенький.

* * *

Заговор мовчання дивна річ.
Пріч, не вірю, відійди пріч,
Кам'яне пекло вигнання.
Вічно невтомні фанатики зла,
Серце потомлене, а земля тісна, мала,

Друже мій одинокий, друже, прости!
Боже, як зависоко твої сині мости!

Передослухала до кінця
Революційні недомовки.
І тепер болить голова.
Бо в революцій немає лиця,
А Проти слів громихають слова
Здвиги Правди, перелицьовки істин.
Харя рява гризе коріння життя.
«Ми тебе розстріляємо». – Мені друг сказав –
«За те, що ти індивідуалістка».
Та й сам зник після процесів у небуття…

* * *

В помилках живого вида поезії зберігається,
Коли мова засушилась від правил і норм,
Вислизне говірка і відпочине.

* * *

До бойкоту можна звикнуть, але не до чорної совісті.
Король Лір прогнав Корделію, оборонивши себе тими, хто
підмінює слова чесні на слова нечесні.
Генію відмовляють за акцент, цвіт шкіри, він,
або за те, що він не жінка і не чоловік,
а Нерон гадає, що він, як поет може спалити Рим
і створити римські бані.
Демони найкращі робітники: не страйкують.
Вчені розрізують шлунки рослин, щоб ворожити
про кохання.
Виноградна лоза вибирає золото з землі, а другі
рослини – кулі.
Тоді шахтяри капають і знаходять щелепи предків
Замість руди.
Бюрократії невигідні говірки, навіть великих

письменників (Стефаник).
Жерці чорних культів зловживають слова літургії.
Музику бюрократичних машинок поважно вивчає
бо мусить, навіть глухар.

21 липня 1974

Ці її сюрреалістичні накопичення імен, фактів, рефлексій, цифр і подій в чомусь нагадують мої щоденники. Вона вірить, що знайдеться читач, який дешифрує всю цю свавільно витворену картину й зуміє пов'язати її з нею, авторкою, з її уявленням про вічне й скороминуще, – тобто осягне її життя-творчість як цільність. Цього і я хотів би через свої щоденники (фрагменти є цитатами з нерозгаданого цілого і пошуки цієї єдності вічного й скороминущого). Себто мої «факти» й моя «правда» – лише метафори чогось більшого – осягнути це більше можна як поезію, поєднану з метафізикою, космосом, міфологією і запитальними знаками…

21 липня 1974

ПОРІВНЯЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

– Чого той оратор мовчить і жестикулює?
– Він не годен вживати позичених слів.
…
Як помічено вище, – я колись умру під Різдво.
Як бувало колись давно. Не пізніше та не раніше.
Людина з обличчям ката. Та словами ідеаліста
Понаймає собі бюрократів, яким також треба їсти.
…
Тільки князь не боїться чорної роботи».
Сказав Андрій Боголюбський, нищачи Київ.
Найкращу освіту має князь тьми.
Він перебив всесвітню історію,
А тепер взявся за Достоєвського «Біси».
…

Людина з обличчям Марата
Життям приватним достойна Спінози,
Плавала в ванні, наповненій кров'ю.
А гильотина підмітала хату.
Маячили голови, рожі – рози
І люди підписувалися «З любов'ю».
…
В рідні поетів спільна прикмета:
Вони бунтарі або поети.
Жорстокість не завжди прямолінійна:
В ній незчерпні ресурси.
Діти родяться однаково, та потім їх
сортують.
…
Слово лжі на бороді не висне:
– Тікаєш? – Робесп'єр до Талейрана,
– Тікаю. Так. А тебе повісять….
Дали візу. Прелат сів писати мемуари.

* * *

Ідеї легше змінити, ніж погані звички:
Іоан Грізний слухав листа князя Курбського,
Проткнувши жезлом ногу посла
І поклавши голову на жезл,
Щоб той не відійшов, відчувши,
Що совість можна збити з панталику,
Коли людина слизька, а очі порожні.

Робесп'єр

Талейран

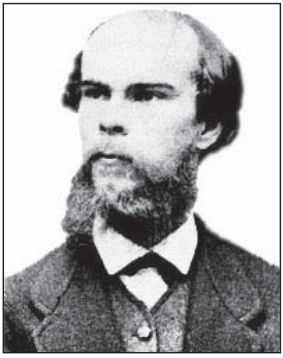

П. Верлен

В ЧАС ГОРЯ

В час горя пив у бістро п'яненький Верлен.
Спивався Соловейко голосний. Дивіться:
Перед ним блискучий джентльмен
Із соняхом у петлиці.

Саркастично відвернувся,
Сказав каламбур…
Зодягнений по останній моді,
Впав, покотився до сорому бур
І зупинився в тюрмі, на колоді.
Він сміх почув. Він, недавній бог. Напів
глузду на товпу. Холодний
Зникнув Оскар Уайльд. А Верлен пив,
та й пропивав свій голос – спів.

Шевченко?.. Замучений, може, він пив,
Та голос вельможний мов громом будив,
За серце хапав, переповнене жахом,
Коли хто в час горя спивався та й чахнув.

СЮРРЕАЛІЗМ ГОГОЛЯ

«Пиши просто!» – в дійсності сказала Варвара. Реалізм.
Гак обірвався від шкури. На шкурі повиснув
Він, – сюрреалізм, – і недоповісився.
Викреши вогню!
Втекти б йому від реального! Не
пощастило.
У Варвари в дійсності тільки ніс.
Але який ніс!
Обломився гак, повиснув шнур. Гоголів
сюрреалізм
Недоповісився, впав на підлогу, на дно,
в болото.
Забився під греблю, мов замріяний
динаміт…
Викреши вогню!
Свідомо Варвара порядкувала в хаті,
Критично пчохала та пронюхала де

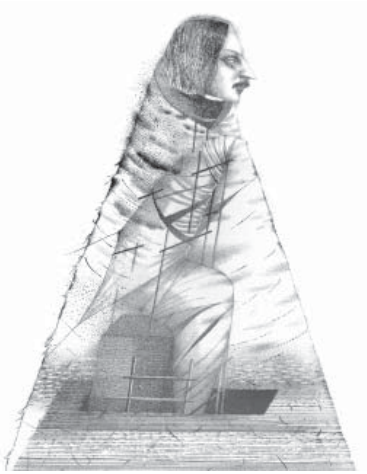

Кучері незрозумілих речень, де есканізми,
Зупинила божевільну втечу Гоголя…
Варвара наказала: «Треба з'ясувати досвід»
Треба не в небі бути присутньому,
упорядковуючи Мертві Душі, а жити й сторожити
працю життя, як обірвану шкуру!»
«Викреши вогню!»
Золоте Руно утекло в майбутню казочку, а я…
– Подумав Сюрреалізм Гоголя: «А я недоповішений,
А в мене кремінь. І кресало.
Чи не закурю люльку над динамітом?

ЧИСТИЙ ЧЕТВЕР

В погожий вечір, в запеклому Квітні
Читаю Зерова чіткий сонет.
Загадую, як жив, творив поет
В безпеці перших роковин століття?
Як він знаходив, – в мить липкого лихоліття,
Коли ранений Київ добивав багнет,
В степах коралових суниць букет,
Дубів у плавнях горде верховіття?
В погожу ніч, коли не спить тюрма,
В криваву ніч, коли звучить сурма
З таємного сузір'я Скорпіона,
У чорних, у підземних небесах,
Коли поезії тернову надягну корону,
Незламний дух його буяв в сонетах і піснях.

М. Зеров

* * *

В огороді бузина, а в Києві дядько…
Він сідає на човна, милий, мрійний дядько
Дідько пісеньку співа. Ніч, ставок, палатка
Біла, біла та рясна в огороді влітку,

Розпускала бузина парасольку – квітку.
Бузина у снах росла, підросла під хмару.
Дідько грати перестав з дядькою у парі.
Вже не мріє, не співа, як співав спочатку.
Бо в острозі бузина, а в Сибіру дядько…

РОЖЕВИЙ АЛЬБОМ

Розсердило поета Вороного.
Для чого ж то написано туманно, не конкретно?
Чом на кінці поезії ні з того і не з сього
Намітка: «З Третьої – до Запорізької Дивізії»,
Чи полк Сірка, чи слід хреста малого
У гімназійному альбомі.
Не сіяно цікавість до життя,
Не каблуки розбиті й терпнуть ноги,
Ростуть, як Сторожа край Високого Порога.
Закореняться, вростають у пісок.
З перлинами їх слів на ясному убранні.
І зупиняють дійсности поток, –
Прекрасні постаті, що вищі від кохання.
– «Це позасмертне, застаріле, нецікаве» –
Мене старий поет журив. – «Так що ж? Нічого,
Що не секретне й поза не для справи…»
З іроній дійсности, чи скептицизму злого,
З ерозій голосівки «Є» та «де»: процес життя,
та позасмертний чар у ризах святкового,
вливає в серце силу над-буття.

Вівторок, 23 липня

Марс, бог Вівторка, заліза, крови, вогню,
Каміння, костей. І магії час.
Переступники силою волі втілити волю свою.
Місячно-пристрасті, злі заповняли вони полум'я.

З відчаю війн розпушилась у пух атомічний земля.
Ми, що жили в ті часи потопились у темній красі…
Скеля туманів Атлантіс. Там магію сили рослин
Страшні чародії плекали. Нас відживали вони.

КУТОК УКРАЇНИ

Травень б'ється в вікно та сміється,
В клясі граються у відміни ,
А полиця від творчості гнеться
В англомовних дітей України.
Поговорять про батьківський спомин,
Про село, про дідів з України
І журнал підростає під гомін
Щоб куток України не гинув.
От шумлять в помилках самосієм
Мрій творчі та нариси літер.
Діти знають і діти уміють
Не лякатись, своє творити….
Ось, наплутавши по відмінах,
Юна сила себе в мові бавить.
Навіть «Семеро ЛесьУкраїнок»
Намальовано й ждуть вистави!

* * *

У Лондоні глядить з вікна полковник.
Напів закрито світ цеглиною будинка
Душа будує сивокрилий човник,
Душа шукає гори й полонинку.
Де нанесли морозу та пішли Льодові Мужі,
Шукає степ широкий, весняні калюжі,
Де тіні предків сплять без відпочинку,
– «І я так бився», – думає старий полковник.
– «І не мав ні щастя, ні спочинку.

Погріти б руки, де пашить полова з печі.
Чи я туди на крилах мрій долечу?
Льодові Мужі нанесли морозу,
А радіо шипить про небезпечне.
З-за кирпича витягує занозу
Маланка розтопивши печі!

ЕЗОТЕРИЗМ

Ці глиняні сходи ще мнякі,
Для них затяжко. Змастила ноги.
Ноги від глини стали брудні,
Брудні від тяжкої дороги.
Ось перша ступеня. Край неї струмок
Відмиває глину, шепоче:
Це тільки перший, найперший крок
А другий зробити хочеш?
Звивалися змії гадючим жгутом
На другій ступені. Стій просто.
Там били нізащо тройним батогом,
Там з горя сивіло волосся.
На третій? Ввірветься в Святеє Святих
Унинiє й тяжко замучить.
Там глум і образи, найближчих твоїх
Корони із тернів колючих.
Четверта ступеня їх всіх було сім
Там помочі більше немає.
Гвіздками прибите, кривава висить
Розтерзана «Я», аж сконає…
Де п’ята, – містична, безпомічна смерть,
До пекла у темряві сходи.
Світ духів завісу надвоє роздер.
«Я» баче й тремтить перед входом.

На шостій поховане тіло… а «Я»
Все дихає в жовтій пшениці.
Святе воскресає в святе Все-чуття.
Щоб злитись, з'єднатись, розлитись,
А Сьома – Вознесення. Сяє Скит
В містерії кротких, глибокій.
А сьома – Вознесення. Тихий міт
Молчальників та пророків.

* * *

Які чудові по мовах аварії!
Угри дивляться «Пів оком чи оком».
Ніколи обома очима!
Сповіли, що в угрів за плечима
Рахують «до п'яти». Після Року
Двадцятого, починають спочатку!
А китайці насміхаються збоку,
З тих, що вживають іншого роду,
Ніж мертвий і живий…
В Африці мода на могутній рід і рабів
Замість жіночого й чоловічого роду.
В дравидів тільки рід дравидів і пер..в!
Розривається на говірки незалежні того слова,
Техас, Бразилія… Хіба не аварія?
Зате ми завмираємо в академії, як Іспанія.

ГРАЮТЬ У «ВІРИШ – НЕ ВІРИШ»

Фантастичні дослідники семантичних метаморфоз
Роздягають мантії слів,
До коріння обдирають слово…
Слово! Що знаємо ми про корінь Первослова?

Загубивши його своєрідних дідів,
Не відгадавши фанатизму історії?
Фонетичні зміни вросли в корінці,
Там є, що хто знає, і не одну свою мову,
Як свою, рідну, не знає й її.

* * *

Веселі банальності: пелюстки мигдалю,
Камелії розсипані під деревом.
А навколо бузькові кущі і щебет.
Посеред Лондона парк. Фонтан в сльозах,
Рожевий вінок на чугуннім трапі…
Ідуть ноги, біжать ніжки, шкандибають капці
Підплигують черевички, блискотять бляшки.
В сандалях сліпий. Ось собака гарчить коло
семафору,
Де карнавал молодих кучерів, париків та лисин,
Закоханих очей, байдужих гляділок і серйозних
очисьок…
І раптом по всьому. Згусток крові
У серці й кінець…

Про Л. Плюща

Про Леоніда Плюща

Після книжки «Червоний терор» читати про «історію хвороби» Плюща так само моторошно, як сидіти в камері НКВД. «Хвороба» все та ж; з поправкою, що терор перейшов в інші, хоч і не менш жахітні форми. Традиція давня. Росія розпочала її з Чаадаєва, перетворивши його на певний історичний знак, але фактично убивши людину — Чаадаєва... Так само з Григоренком, з нашими українцями...

І ось в Амстердамі Фонд ім. Герцена видав укладену Тетяною Ходорович збірку матеріалів про Л. Плюща: ретельно підібрану – від його особистих листів із психушки та листів і звернень Тані Житні-

кової – до аналітики творчості Леоніда Плюща – як ученого, літератора, етика.

Татьяна Сергеевна Ходорович,
СССР, Москва И-41, пр. Мира, д. 68, кв. 156, тел. 281-88-15.

Особливо вражає підсумковий есей «Наказание безумием» (166– 187).

Не маю й хвилі сумнівів, що це видання **неодмінно** слід поширити українською.

Якнайшвидше.

В Международный Красный Крест,
в Международный Комитет защиты прав человека в Советском Союзе,
в Международную Лигу защиты прав человека:

Мы обращаемся к вам с призывом сделать все возможное для спасения жизни Леонида Плюща, который с июля 1973 года находится в Днепропетровской специальной (тюремной) психиатрической больнице МВД УССР. Леонид Плющ входил в состав инициативной группы, лояльно выступающей в защиту прав человека и против незаконных репрессий. Он арестован в январе 1972 года и по определению Верховного Суда УССР, которое мы считаем совершенно необоснованным, направлен в Днепропетровскую психиатрическую больницу – тюрьму, известную суровостью режима даже в ряду других учреждений этого типа. Он находится в палате, где вместе с ним заключено более 25 человек в ужасных условиях унижений и издевательств и физических страданий. Бесконтрольное и бессмысленное применение голоперидола в больших дозах привело к резкому ухудшению его здоровья, к крайнему истощению и к постоянному ознобу, к слабости, отекам, судорогам, падению аппетита. Плющ не может уже читать, писать письма

и использовать полагающуюся заключенным одночасную прогулку. На все просьбы жены сообщить ей диагноз мужа данные о его состоянии и лечении администрация больницы отвечает отказом. В последний раз жена Плюща видела своего мужа 4 января. Писем от него нет. Мы опасаемся, что его состояние сейчас еще хуже.

Леонид Плющ находится на краю гибели. Мы призываем вас добиваться международной инспекции в Днепропетровской специальной психиатрической больнице, как и в других больницах этого типа, международной экспертизы состояния здоровья Леонида Плюща и передачи его для восстановления разрушенного здоровья в зарубежную больницу. Обращение к вам и в вашем лице к международной общественности – единственный остающийся для нас путь к спасению жизни Леонида Плюща.

12 февраля 1974 г.

Елена Боннэр, Татьяна Великанова,
Сергей Ковалев, Андрей Сахаров,
Андрей Твердохлебов, Татьяна Ходорович.

Ще одним листом Т. Ходорович просить передати цю заяву Генсекові ООН Курту Вальдхайму.

І зробити її нарис (мова саме про **нарис**, а не лише про їхню спільну заяву) надбанням гласності.

* * *

Post – skriptum з листопада 1976 року:

У «Сучасності» збірка Т. Ходорович вийшла українською! Гарний переклад, фото. Я маю **друге** видання – перше, очевидно, вийшло раніш? (1975).

Найголовніше: Плющ живий і визволений (у січні) з великої психушки під назвою СРСР!

Середа, 24 липня.

Коли Володя Чернявський передавав мені вітання, там була одна єретична фраза – про те, що «после создания государства Израиль у евреев возникло намного больше проблем, чем до того». Йшлося в нього не про зовнішні впливи й загрози (євреї – араби, палестинські рефлексії), а саме про суперечності між самими євреями. Зокрема, між «радянськими» і «нерадянськими». «И если в Союзе у нас ощущалось какое-то единство, тут это нам и не снилось».

Міф про те, що євреї – всюди і завжди «одне ціле», й опонентами їх є завжди тільки … – як правило, міф антисемітів. Для них Ейнштейн і Ботвинник, Ойстрах і Мандельштам, Ів. Монтан і Симона Синьйоре, Шагал і Кафка – «неприйнятні», позаяк на них тавро єврея. Між тим єврейський світ такий же розмаїтий як і світ англосаксонський чи мусульманський, у власну богообраність вірить хіба купка ортодоксів з хасидських громад. Але єврейський націоналізм відродив державу Ізраїль – і відродив мертвий давно іврит. Однак проблема перед цією державою – і нацією – більша: як гукнеш, так і відгукнеться, не в Торічеллієвій же порожнечі все діється. Будь-яке екстре має «за» і «проти» – і суперечності з обох боків лише наростають…

Галич

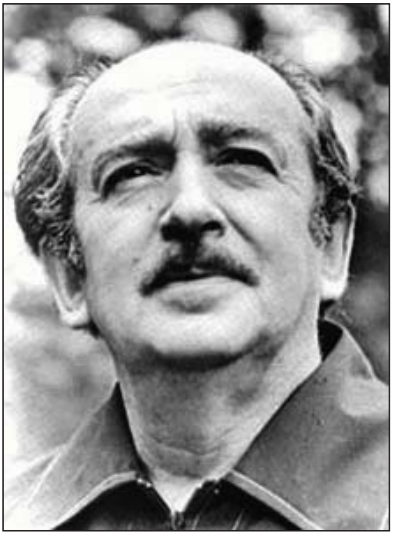

Інша річ – СРСР, тут бійся найближчих друзів. Галича здав найближчий його товариш – Борис Ласкін, з яким вони сусіди по квартирі і дружили (до певного часу!) родинами. Але Галич – єврей талановитий, а Ласкін – так собі, середняк. От він на відміну від Галича й запобігав ласки у сильних миру сього, у нього за столом бували «хлопці» з ВЛКСМ, з Великого дому,

і навіть, переказують, найвищі чини КГБ. У Москві була окрема категорія відомих євреїв, які постійно намагались бути «попереду прогресу». Цезар Солодар, Арон Вергеліс, Блантер, хвалені Тетяна Ліознова й Ангеліна Степанова, яких спускали, як ланцюгових псів – на Єфроса, на Любимова, на того ж Галича – Ласкін до них пристав.

Є версія – проблеми Галича почалися з Полянського, чия дочка вийшла заміж за актора Таганки Івана Диховичного; Галич співав там, що хотів, і це «що хотів» потрапило до Полянського. Він справді був у Політбюро наймерзеннішою постаттю, але в цькуванні Галича – не одинокий. Смикнули ж «нагору» Ласкіна – і він там наговорив такого про друга, що хоч його розстрілюй.

Отака дружба.

Москва знає ще одного «друга» Галича – Ол. Арбузова. Мабуть він таки заздрив успіхові Галича («Вас вызывает Таймыр»). Арбузов взагалі істота заздрісна – до Розова, до Зоріна, а також і до М. Рощина (Шатрова на дух не зносить – той платить йому тією ж монетою). Саме Арбузов «задав тон», коли Галича виключали зі спілки – мовляв, він авантюрист, бо привласнив чужий образ» (тобто, що Галич **не сидів**, а пісні – ніби він був зеком), зазіхнув на священних жертв культу особи! Драматургія?!

Я не про Міхалкова й «славянофілів» з «Комс. Правди» і «Молодої Гвардії» – ті принципово «по той бік барикад». А це ж свої, єдинокровні?!

Ні, проблема єврейської єдності – умовна. Вони об'єднуються перед лицем великого лиха, як от у Голокосту. Хоч і тоді між ними були свої «продавці повітря».

Четвер, 25 липня 1974

Неважко пояснити мій негатив у ставленні до Микитенка, своєрідного антагоніста й партійного винищувача Леся Курбаса та Миколи Куліша. Справа тут не лише в особистостях – для мене йшлося про різні стратегії будівництва України – енкаведистсько-компартійної за Микитенком –

чи європейсько освіченої і незалежної – за Курбасом і Хвильовим.

Дейчі проклали між нами місток – я намагався вжитись у Микитенка й спробувати бути його адвокатом; не виходило. Заважали його пиха, фарисейство, кар'єризм.

Сьогодні говорили ми про нього з Євгениєю Кузьмівною. Звичайно, нічого особливого вона про нього не знає. Дружба – хатами – й родинами; але – деякі деталі – цікаві.

І все-таки – чому він загинув? Іван Ле і Левітіна з його компанії не просто вижили – вписались в класики. А Микитенко – загинув?

Ще з перших розмов з Зінаїдою Григорівною я не вірив і не вірю в його самогубство. Весь 37-й рік був уже роком його утисків.

І вчорашні «друзі» вмить стали ворогами. Іван Ле на партзборах таврував його тими ж словами, якими Микитенко таврував Курбаса й Куліша, а Антоненко-Давидович, якого поселили в колишню квартиру Левітіної (оце ж від нього – що по її смерті знайшли в матрасі купу золотих червінців – спала на золоті!), знайшов там її чернетку доносу на Микитенка, адресованого Єжову…

Уже на початку 1937-го почались доноси на нього, на його брата Григорія, який, мовляв, був під час громадянської війни в банді, «виступав проти більшовиків». Брата арештували – з'ясувалось, справді був собі такий бандит Грицько Микитенко, але інший, однофамілець, давно загинув від руки Ч.К. Проте розбиратися не стали, і всупереч втручанню Івана Ле – **розстріляли**.

Олег Іванович Микитенко розповідав, що нищив батька, крім Левітіної та Ле, Семен Гордеєв (Гольдфайн Самуїл Мойсейович, колишній арсеналець і автор патріотичних «гімнів». Процвітає і зараз).

Випадкове співпадіння – чи обумовлена норма, що вбивцями українця Микитенка стали три єврея – Софія Левітіна, Іван Ле (Мойся), Гордеєв? Думка не моя – пані Орисина, яка стверджує, що Микитенко часом «вибухав» в «національному плані», не приховував своєї антипатії до подонків цієї нації – а їх було багато! Отож могла бути й чекістська розправа «по підказці» одного; були й інші, з вищих ешелонів. Мав зуб на нього і Корнійчук. Зуб **конкурентний**…

Якщо загибель Курбаса і Куліша – ідеологічна, їх убили як лідерів певних програм і напрямків, то вбивство Микитенка – вписується у розправу над Постишевим, Хвилею, Косіором, Любченком. Це все той же розгул терору, коли певна група хоче будь-що залишитись біля влади (зіпхнути = розстріл). Ціною будь-якої крові. Через те гинули й найвищі – найпершими – Ягоди, Єжови. «Недоторканих» не було.

І все одно смерть Івана Микитенка – смерть таланту, вбивство масштабної людини, злочин найвищого ґатунку.

Тому помалу-малу я прощаюсь із своїм «негативізмом» щодо Микитенка і переглядаю свій погляд на нього.

П'ятниця, 26 липня

Липинський. Міхновський

Більшовизм ненавидить передовсім інтелігенцію, і зрозуміло чому. Але й той же Міхновський, якого в любові до більшовизму не запідозриш, говорив, що в історії української нації її інтелігенція раз у раз грала ганебну і сороміцьку роль. Зраджувала, ворохобила, інтригувала, але ніколи не служила своєму народові. Звичайно ж, він не про Садовських і Кропивницьких, не про Івана Франка і не про Лесю, йдеться більше про землячків з циновими ґудзиками… Але якась частина правди в докорах на адресу інтелігенції – є…

Але на кого тоді ставити в процесі українського поступу? Той же Липинський в «Листах до братів–хліборобів» стверджує: «Військово-хліборобський, козацько-шляхетський

аристократичний клас, що відродився був і сформувався знов за Великого Гетьмана Богдана, – потім був демократією нашою вирізаний і винищений до коріння».

Міхновський

Отже – знищення демократією? А не царизмом?

Інакше кажучи, знову камінь в город інтелігенції, яка чомусь, будучи елітою, заповзялася нищити еліту.

Але той же непримиренний до інтелігенції Міхновський, який ставить на «братів-хліборобів», кидає гасло: «Третя українська інтелігенція стає до боротьби з свій народ, до боротьби кривавої безпощадності» (1906).

І в іншому місці:

«Ми востаннє виходимо на історичну арену і або поборемо, або вмремо! (Це з «Самостійної України» Міхновського).

Хто такі ми? Абстракт мас? Чи все-таки свідома частина України – інтелігенція, якої так бояться більшовики?

* * *

Авжеж, з контексту зрозуміло, що Міхновський відкидає інтелігенцію просвітянську, угодовсько-етнічну. Він того не приховує: «Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться».

Липинський

Ох, ще й як повернуться! Бо не можна нічого відкидати в процесі українського поступу: ні крашанок, ні вертепу, ні вишиванок – ні Європи, ні Хмельниччини, ні українського бароко, ні

Шевченка замість ікони в Червоному кутку, ні Сосюри з його метаннями від Леніна до Мазепи. Головне – пробувати власний шлях, «дерзать!» – як пише Хвильовий в «Думках проти течії», **без російського диригента.**

Але це теж чисто українське – страх бути першим, спроба перечекати, піти за кимось… Або притримати того першого, який не побоявся вирватись з шеренги.

Липинський лякає історію українською демократією, яка «по знищенні власної аристократії нічого збудувати не могла». Але де він бачив цю українську демократію? Втім, він говорить це вже в 1926 році, і тоді це камінчик в городи Винниченка й Петлюри, Грушевського й Скрипника… Рацію має, але ж основний ворог – не вони?!

До «Списку…»

У Харкові були розстріляні брати Кас'яненки, Григорій та Євген. Григорій був відомий авіаконструктор, в пошані верхів (1891 р. н.) і ніяк не належав до прихильників «національної лінії». Мабуть, постраждав він через брата Євгена (1889 – 1937), який був близький до лінії Хвилі – Микитенка, марксист, редактор партійних видань, брав учать у «викриттях» і «погромах». Мабуть, «недорозкрив» і «недопогромив» – і коли пішло на винищення української верхівки, поплатився життям і він. А доля Григорія Касьяненка під питанням уже з 1930 року.

Був у Харкові журналіст і громадський діяч Мелетій Кічура (1881 – 1939), адвокат, член «Західної України». Його схопили 1933 року (Хвильовий, Скрипник, усунено Курбаса), суд – 10 років (але «без права переписки», отже – розстріл.

Там само не можу знайти нічого про смерть кінооператора Олексія Калюжного, 1890 р. н. Майстер своєї справи, за ним фільм «Злива», «Кармалюк», «Беня Крик», «Синій пакет», працював у Києві, Одесі, Москві. Раптовий арешт 1940 року – і чоловіка ніби не було. Жодних слідів. Закатували відразу? Бо якби пішов по таборах, хтось би його зустрів. Ніде – ніхто.

* * *

Лист від Л. Фінкеля (Чернівці): 25/ VII – 74.

Лист від Леніда Фінкеля

Ребята, дорогие!

Вы родились в рубашке (коллективной). После Вашего отъезда случилось такое наводнение (на следующий день), что выбраться из Черновиц в Коломыю, например, невозможно. Вообщем костюм Ноя стал самым модным, чего никак нельзя сказать про ковчег (см. БСЭ, организация социалистического производства).

Наводнение, конечно, было бы не наводнением, ежели б не затопило кого-нибудь из евреев. А кто-нибудь из евреев – это всегда я. Нежданно-негаданно, как снег (т. е. вода) на голову, моя должность попала под сокращение штатов, и с 1 августа я безработный. Это еще более укрепило меня в надежде быть в Москве в сентябре. У Тони все без изменений. И слава богу.

Обнимаю Вас.

Леня.

Субота, 27 липня

Оксана Яківна повернула мені мою чернетку її листа Стельмахові (додавши йому копію заяви Дзюби). Конспіраторка, вона звикла до того, щоб **чернетки не бігали де не слід.** Сказавши, що вона дещо змінила («щоб не було вашого стилю…», «а в інших місцях я спростила»). Датувала вона своє звернення до Стельмаха 12-м липня – як на мене, передержала, бо могла й віддати і в червні, коли була у нас.

Лист Оксани Мешко до Михайла Стельмаха

Результат? Стельмах мовчить і, мабуть, не дуже перейнявся долею Олеся. Ось коли він побачить цю її заяву **у тій пресі, до якої він небайдужий,** може, щось і в ньому здригнеться… Отже долучаю до архіву і цю чернетку - лист О. Мешко до Михайла Стельмаха:

Шановний
Михайле Панасовичу,

даруйте мені, що знову до Вас пишу, бо я ніби громом прибита – Вашим зреченням (відмовою) підтримати моє клопотання за Олександра Сергієнка, мого сина – в другій інстанції – перед Верховною Радою України.

Нагадаю Вам, що мені хотілося починати клопотання саме з Верховної Ради, але Ви, Михайле Панасовичу, відмовили тоді мені, сказавши: «Залишмо собі Верховну Раду як вищу інстанцію».

Не лише я покладалась на силу Вашого депутатського авторитету. Ви самі тоді і вважали, що Ваша підтримка стане поштовхом для Верховного Суду України розглянути справу мого сина, уникнувши цього разу формальності (як це сталось 5 вересня 1972 року, коли вирок Київського обласного суду було затверджено невмотивовано).

Та й Голова Верховного Суду т. Якименко – ще й не сам по собі, а надаючи ваги Вашому голосові, голосові депутата Верховної Ради, – запросив Вас у травні ц. р. на розмову до Верховної Ради з приводу поданої Вами заяви 29 квітня 1974 року – у справі мого засудженого сина. Змусив т. Якименко Вас «повірити» йому, – він очолює саме ту інстанцію, яка завідомо формально поставила до цієї справи під час кампанії репресій 1972 року на Україні, що у О. Сергієнка «нема підстав» для перегляду справи (справу слу-

хали за зачиненими дверима, на зачитання вироку пропустили матір і дружину).

Не знаю, чи переконав Вас т. Якименко, але те, що розмова з ним стала для Вас бар'єром перестороги – поза сумнівом. А чи в тій бесіді т. Якименко поінформував Вас, що «навздогін» Вашій заяві Іван Дзюба послав до Верховного Суду у справі О. Сергієнко заяву і від себе? А ця ж людина, на відміну від Вас, має інше становище, – наявність страху на прив'язі ходить, – проте Дзюба подав голос, спростовуючи у своїх заяві несправедливе інкримінування Сергієнкової причетності до його авторської праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

А це ж був головний пункт звинувачення моєму синові! Між тим Івана Дзюбу як свідка не було допитано на суді Сергієнка членами Київського обласного суду під час судового слідства. І друге: адвокатові М. Я. Лінді (Ленінград, юристконсультація, Невський проспект, 16), що приїхав до Києва для ознайомлення зі справою О. Сергієнка на підставі офіційно оформленого мною доручення, справи не дали, мотивуючи це так: «Справу передали 10-му відділові КГБ, начальник цього відділу хворий, а без його дозволу справи ніхто не видасть». Така бюрократична тяганина зі справою триває від 12 червня донині.

Ось Вам і «немає підстав для розгляду цієї справи!» А ще т. Якименко наголошує на тому, що мій син «погано поводиться» (чи то там «неправильно». Це ходяче, універсального значення слово в лексиці адмінтехперсоналу вітчизняних «виправних» таборів, під яке можна підігнати звичайну поведінку людини і навіть суворо покарати «за неправильное поведение»).

З цього приводу пише людина-ерудит: «Я ще не читав такого фантастичного роману, який розробив би таку загалом вже розроблену проблематику». Або: «Найважче, коли голим тілом дотикаєшся до зашкарублих ярликів, що переінакшують увесь світ звичайних понять, у яких відстоявсь людський дух».

Поміркуйте самі: «По представлению начальника лагеря т. Котова (Пермская обл., Чусовский р-н, пос. Кучино, Угр. ВС 389/36) ...в порядке изменения режима содержания... не за содеянные преступления, а за нарушение лагерного режима» –

з офіційного мого листування з цими установами – підставою (не судовим вироком! і без адвокатського захисту) Чусовського нарсуду Сергієнка ув'язнили на три роки (!) у Владімірський централ – найстрашнішу тюрму в Союзі. (Підлога цементова, вікна загороджені суцільними поперечними дерев'яними планками, через щілини котрих проходить лише розсіяне денне світло)…

10 квітня 1974 року заступник начальника тюрми перерахував мені на прийомі, які саме порушення режиму інкримінував т. Сергієнкові Чусовський нарсуд від 23 грудня 1973 року.

1. Не виконував норм виробітку.

2. Не ходив на політзаняття.

3. Неправильна поведінка, не став на шлях виправлення, не вважає себе за винного і т. ін.

4. Були випадки, що й не виходив на роботу.

Оце то найістотніше – цього будо досить для покарання тюрмою – каторгою! А протоколи ж «порушень» складають надзирателі за принципом: «Власть на местах».

Я спитала заступника начальника тюрми, чи знає він О. Сергієнка, які має до нього претензії. Відповідь: «Нічого поганого. Спокійний, ввічливий».

Парадокс: відсутність криміналу в судовій справі Сергієнка Олександра залатана тюрмою – каторгою на три роки! Безвинну людину, до того ще й хвору на невиліковну хворобу (у нього – хронічна гематогенна-дисемінована туберкульоза легенів з 1949 року), закинули до тюрми на фізичне знищення і – хоч бийся головою об мур! – до тюремно-кріпосної цитаделі!..

Оце і є ті «підстави» – без перебільшення і без прикрас, що звуться чистісінькою правдою, поданою шиворіт-навиворіт.

На цьому можна було б і поставити крапку, якби… не тяжке минуле, що колись випало підліткові Олесеві Сергієнку, а тепер обізвалося такою лункою мукою. Змовчати про це – означає не все сказати. За голою схемою без описів і пунктирів воно достеменно виглядає так:

1. У 1935 році його батька, члена ВКП(б), викладача соцдисциплін у вищих учбових закладах Дніпропетровська, тримали рік під слідством як колишнього члена УКП (Української кому-

ністичної партії). Потім звільнення – з усіма ускладненнями для всієї родини.

2. У 1941 році у Тамбові на очах Олеся було вбито його 11-річного брата – під час прямого бомбардування бомба влучила у дім.

3. Його батька (інваліда Вітчизняної війни) було контужено на фронті, що призвело його до психічного розладу. Співжиття з ним давалося взнаки.

4. У лютому 1947 року в Києві органи КГБ безпідставно арештували його матір: Постанова ОСО КГБ про позбавлення волі на 10 років.

5. Наляканий, психічнохворий батько залишив сина і стару бабусю напризволяще. Хлопчик виростав сиротою, піклуванням однієї бабусі, що сама потребувала опіки.

6. Літом 1949 року бабусю з онуком викинули з кімнати відомчого житлового банківського будинку на Інститутській вулиці прямо в двір, з усіма манатками. До осені прожили вони вдвох під сходами, під ногами у мешканців чотириповерхового будинку, на очах у своїх співгромадян столичного міста, на центральній вулиці його.

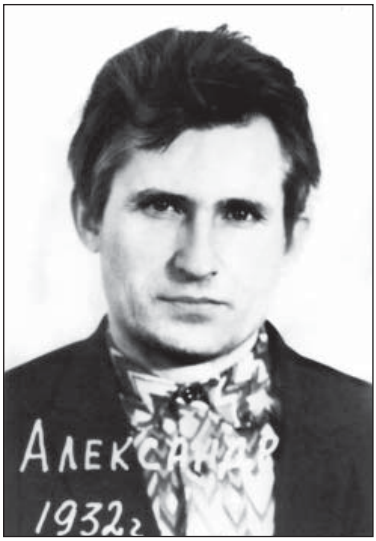

Врятувала їх жінка-депутат: поселила їх в прикухонну комірчину з вузьким вікном, загальною площею 4 кв. метрів, у великому будинку на Костельній вулиці ч. 3. Жив мій син там і по смерті бабусі в 1951 році і по поверненні матері після реабілітації в 1956 році, вже вдвох з матір'ю до 1958 року, коли, позбавлена в правах, я одержала житлову площу 12 кв. метрів. Хворів мій син, і через хворобу призовні медкомісії щоразу бракували його від призову до військової служби.

Навіть коли мимохідь це прочитати, то виникає само по собі пи-

тання – чи не забагато тяжкого лиха на одну людину в нашому соціалістичному суспільстві з передовим гуманним ладом?

Вирішуйте самі і за власним сумлінням, чи повинні Ви, шановний депутате Михайле Панасовичу, обізватися на захист скривдженої людини, над якою нависла загроза смерті. А Ви – в силі їй запобігти!

Лишаюся Вам вдячною. Спасибі й за той, бодай короткий час, що оманою надії підживив серце матері і громадянки, піддав віри у силу

* * *

Листівка від Є. Дейч

Від Є. Дейч:
Прохоровка, 26 июля 1974

Дорогие мои.

Очень жалеем, что вы не с нами. Здесь прекрасно. Купаемся, катаемся на лодках, гуляем. Пока солнечно и тепло, но я считаю, что Днепр чуден при любой погоде.

Пробуду здесь с Рыльскими до 3 августа. Надеюсь, что у вас все благополучно.

Обнимаю троих

Ваша Е. Д.

30 липня.

«Світ заговорив про покинутість людини, про тривогу як її основне почування, про тривогу як про праматерію душі. («Загублена українська людина», 1954, Микола Шлемкевич).

Коли все почалося? Де початок цієї тривоги? Мабуть, вона – споконвічна, без неї українець – нещирий, неглибокий. Тривога ця, як правило, безпричинна, тобто походження її – космічне, Боже.

Я не раз замислювався над тим, про що тут у Шевченка:

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.

Болить, плаче – мов негодована дитина, тобто голосно й невтішно – з якої причини? Що за тією недугою, яку він і недугою назвати не хоче? Але ж «щось такеє бачить око» – тобто предмет тривоги не міражний, не фантом?

Але й Господь не може пояснити Сковороді його туги:

Ах, ти тоска поклята! О докучлива печаль!
Гризеш мене ізмлада, як моль плаття, як ржа сталь.

Я знаходжу цю тугу в лініях Київської Софії, в українському бароко, не кажучи вже про наші пісні…

Оксана увійшла в вік, коли вони постійно повторюють: «Я вже не дитина». Якщо раніше її більше цікавили казки для дівчат, в яких, скажімо так, модифікувався характер героїні (безкорисливість, врода як нагорода за добро, співучасть, чужа біда – моя біда, самопожертва), то вже з минулого року (і в Карпатах я в цьому переконався) пішло більше на казки про хлопчиків, де є наука самостійного вибору і вчинку, налаштованість на пригоду, на діло, відчайдухість. Це збіглося з її інтересом до міфів (російські билини у нас якось «не пішли», сама лиш Еллада – і Схід. Схід доводиться **пояснювати**, але його загадки й ваблять глибше, бо – шаради; отож мала увійшла в смак і в цьому). А ще – продовження «піратів» і задерикувацтва, яким ми захопилися вже кілька років тому…

Проте – без мене, на самоті – вирізає з паперу сукні для намальованих ляльок, від середньовіччя до наймодерніших (театр – благо вдома є стоси театральних альбомів і сценічних строїв) – бали. Середньовіччя, дами Ренесансу (увесь цей живопис теж є вдома).

Й етап уже цілком «фундаментальний» – звірі й птахи. Риби «не проходять», але в цілому зоопарк – грандіозний.

Живемо в постійно конфліктному соціумі, який я би назвав соціальним декоріумом; не все малій поясниш, та головне для мене – захистити її від страху (яким насичене повітря – школа, сусіди, радіо, офіційні «установки») і виховати незалежного і «проти течії». При тому, що нічого «нашого» ми з Неллею від Оксани не приховуємо, та й не вийшло б це у нас.

А ще в домі щодня багато людей (і з України, і з Прибалтики, з таборів, з Вірменії, та й Москви вистачає) і розмови **специфічні**; Оксана до того, помічаю, дуже прислухається. Підсідаю потім до неї наодинці і перекладаю все на нашу з нею мову. Краще за мене це вміє робити Нелля, яка втім, часом до малої ставиться надто круто, й Оксана її, буває, навіть побоюється. Ну, а я, невиправний ліберал, доктор Айболить – вдаюсь після того до вигадливих вербальних компресів і присипок.

Тут варто пояснити, що взаємини Неллі й Оксани – взаємини «на рівних», Нелля забуває, скільки Оксані років і говорить з нею, як говорить із собою, без скидок на вік.

Оксана більше наслідує Неллю, ніж мене – між ними є й суто жіноча єдність, інстинкт статі, взаємовгадування – а натури обидві незалежні, то ж часом коса на камінь – іскри крешуться. І я не дивуюсь, коли помічаю вплив Оксани на Неллю, а не лише Неллин (суттєвий!) – на Оксану.

Вище я вже згадав про страх. Це штука генетична для всієї нашої генерації, – страх соціальний, правовий, спадкова радянська деморалізація – цегла, з якої вони намагались будувати свій міфічний соціалізм. Цегла крихка – розсипається; але іншої мало, цегельні досі працюють по-старому.

Цей страх проникає до наших дітей через їхніх дідів і бабусь, через учителів і вихователь ок, через їхніх однолітків із «законослухняних» чи «неблагополучних» родин, не кажучи вже про страхопудство офіціозної преси, радіо і телебачення.

Авжеж, усе це згустки чужих емоцій, якими нашпиговане «соціалістичне» повітря. Мале й старе схильне до емпатії – чужі вібрації однолітків і довкілля стають вібраціями наших дітей, – і вони ризикують бути узалежненими від цього, сказати б, прихованого психозу.

Наше буття (контакти, друзі, театр, телефонні розмови, домашні бесіди – особливо на пленері, нове знання, нові людські долі) – є оздоровлення, загата від страху й несвободи. Від страху за вчора й за завтра (бо він в суспільному вимірі – завжди на відстані, дистанційований, ніби «несьогоднішній»). Наш дім, наша хата – своєрідний острів свободи, і в цьому мікрокліматі немає місця для страху й несвободи.

Чи подаємо ми Оксані все лише в позитиві? В тому й штука, що – ні. Принципово – ні. Правда негативу – такий же гарт, як і постійна молитва до Бога з проханням чистого неба і ясного сонця.

Через те андерсенівського хлопчика, який вигукнув: «А король – голий!» Оксана не вважає героєм. Він для неї – єдина можлива норма.

Такий сьогодні наш дім, наша хата – без міражів і самооман. Острівець в океані забріханості й цинізму.

Додаток

Новое русское слово – Russian Daily – Novoye Russkoye Slovo

Ив Монтан

Ив Монтан

«Хватит быть дурачками»

Заключенные тюрем и лагерей! Пытаемые в психиатрических тюрьмах! Евреи с Украины, из Ленинграда, Москвы и Воронежа! Сотни тысяч решившихся эмигрировать, несмотря на весь связанный с этим риск, от примитивных проявлений расизма до обвинений в пре-

ступном антипатриотизме, до запрета высшего образования вашим деется, а то и до лагеря или ссылки для тех, кто осмеливается требовать соблюдения прав человека. Так ведь, Анатолий Щаранский (13 лет срока)? Так ведь, Иосиф Бегун (накопивший уже 17 лет приговоров), так ведь, Юрий Тарнопольский, Захар Зуншайн, Дмитрий Шапиро, Иосиф Беренштейн и еще, наверное, сотня отказников, сидящих в тюрьме или в лагере за желание уехать? И вы, силезские шахтеры, пражские студенты, униженные, преследуемые, лишенные слова гданьские рабочие!

Знаете ли вы все, что говорит вам благомысленная Франция, эта столь гуманная Франция, столь легко и великодушно способная мобилизоваться против расизма, на помощь «третьему миру», на борьбу с войной или в поддержку Ларзака? Она говорит вам, чтобы вы катились куда подальше – вот что она вам говорит. О, разумеется, она не говорит этого открыто и, вероятно, будет удивлена и шокирована, услышав такое, но это так.

Ибо что же значит сегодня называть себя левым – демократом ли, либералом, верующим или атеистом, – если не начать с того, чтобы занять позицию по отношению к преступной марксистско-ленинской утопии, а затем к безжалостной логике исламского интегризма – одним словом, к нарушению прав человека. О, как я вас понимаю, нежные, юные улыбающиеся лица, которые увидишь при любой великодушной и бескорыстной акции типа митинга на площади Согласия против расизма или пластинки в помощь голодающим Эфиопии, даже если голод в этой стране – большей частью вина марксистско-ленинского правительства. Я слышу, как вы изо всех сил кричите: «А Южная Африка? А Чили?» Да, да, все это верно, но – несопоставимо, ибо о том, что происходит там, мы знаем, и видим, и можем действовать.

Но ваши пылкие и возмущенные сходки слишком легко сбиваются в одну и ту же сторону. Вот вам пример, один из тысячи: как это вышло, что во время визита Громыко в Рим в марте этого года не было ни одной делегации, ни одного плаката, на котором было бы написано: «Громыко! Руки прочь от Афганистана!»? Почему? Припомните только, как единодушно все, за исключением сталинистов, были против этого вторжения пять лет назад... Президент Республики перед своим избранием обещал официально признать афганское сопротивление. Исполнил ли он это обещание? Нет. Притом – как лояльно заявил один из представителей оппозиции, и я разделяю его мнение, – я не думаю, что личные чувства президента в этом отношении изменились. Но факт остается фактом. Ни одного плаката – слышите? Зато мужчины и женщины, называющие себя левыми или демократами, осуждающие вторжение в Афганистан и не пошевелившиеся во время визита Громыко, внезапно поднимаются тысячами, как, например, в Испании или в Европейском парламенте, с криками: «Рейген! Руки прочь от Никарагуа!»

В 60-е годы, вместе с сотнями и тысячами мужчин и женщин, чьи лица были столь же юны, веселы и полны решимости, как ваши, с американскими и европейскими певцами, со студентами из университетских городков, а частично и благодаря некоторым нашим политическим фильмам, мы смогли свергнуть греческих полковников и Салазара, прекратить войну в Алжире и во Вьетнаме. Но поднялись ли мы, чтобы заставить отступить войска КГБ из Будапешта, танки из Праги или Кабула? Ну, конечно, нет, ведь это значило бы лить воду на мельницу правых, скажут некоторые. Каких правых? Если вы были попутчиками и соучастниками Марше в течение десятка лет, то сектантские и нетерпимые правые – это вы!

«Не позвольте превратить Чехословакию в Биафу духа!» – сказал поэт. Сегодня это, к тому же Биафа цензурованная, заглушенная, с замкнутым ртом. Танки по-прежнему стоят в Праге и Кабуле. Нет больше свободного профсоюза в Польше. Отец Ежи Попелушко замучен и зверски убит. Польские шахтеры нищают. Но мы поддерживаем народы Латинской Америки, мы мобилизуемся против Ле Пена – все это, конечно, нужно, но признайтесь, что это полегче, не

так рискованно и, в конце концов, куда более комфортабельно, а главное, это позволит избежать сомнений в себе самих, сомнений во всем. Ибо все следует подвергать сомнению, безбоязненно, храбро и прозорливо. Так, как сегодня...

Да, сегодня мы собрались чтобы разоблачить нарушение Советским Союзом Хельсинкских соглашений по правам человека. Соглашений, которых – нужно ли это напоминать? – желал и жаждал мир, которые подписал Брежнев в 1975 году. «Хельсинкские соглашения? Права человека? Да мне на них...», – вот суть того, что заявил западной прессе веселый полутруп Черненко в 1984 году. А чего ему было стесняться?

И если бы он еще был жив, то недавно мог бы видеть и слышать, как в передаче последних известий по второй программе неподражаемый писатель-советник президента по делам Латинской Америки заявляет: «Сегодня существует – и следует порадоваться – демократия в Аргентине и Бразилии, как существует демократия в Польше». Да, да, вы не ослышались, «демократия в Польше». И, как он написал, «Гулагов больше нет».

Да, Черненко мог бы не стесняться, прочти он в «Либерасьон» заявление бывшего министра иностранных дел, человека, заметим, славного и честного, который сказал: «Советская угроза? Вы уж меня извините, я, должно быть, слишком толстокожий, я этой угрозы не чувствую». Семнадцать советских дивизий в состоянии боевой готовности стоят на Эльбе, по-видимому, ради пикника на воздухе! Скажу мимоходом, что если спутники замечают любое передвижение войск и техники с Востока на Запад, то этого движения они не обнаружат: 17 дивизий – уже на месте. Да что об этом говорить...

И вот, наконец, интервью, которое дал журналу «Политик интернасьональ» один из лидеров оппозиции. Он там заявляет: «Красная армия вступила в Венгрию в 1956 году, в Чехословакию – в 1968-м, но она не вторгалась в Польшу за эти последние годы!. И верно! У нее были достаточно сильные и убедительные средства, чтобы потребовать от братской партии пустить в ход ее собственные танки.

Но я, видите ли, предпочитаю заявления этих трех деятелей – вполне, кстати, респектабельных, – я предпочитаю, не питая наи-

вных иллюзий, без сектантства и без утопии читать, слушать, что говорят мне Суварин, Солженицын, Плющ. Или читать «Ослепление» Кристиана Желена, «Иной мир» Густава Герлинга-Грудзинского, «Наших» Елизаветы Порецкой, «Колымские рассказы» Варлама Шаламова, «Машину и винтики» Михаила Геллера, «Что за прекрасное воскресенье» Хорхе Семпруна, «Признание» Артура Лондона и – читать, и заставлять читать, и перечитывать, снова и снова Солженицына.

Знаете, что-то в самом деле переменится в тот день, когда мы сможем с бригадой телевизионщиков спокойно вести съемки в Афганистане, когда мы сможем наконец на месте проверить, верно ли, что эти мрачные лагеря медленного уничтожения, созданные задолго до нацизма, да, задолго до нацизма, как бы ни было больно это слышать бывшим узникам нацистских лагерей, эти, повторяю, мрачные лагеря медленного уничтожения, имена которых Колыма, Каргополь, Ярцево, Караганда, всех не перечтешь, – верно ли, что их больше нет. И не притворяйтесь, что вы верите, и не учите верить более юных, вы, ветераны, – верить, что все это принадлежит отошедшей эпохе. Не блефуйте. От какого взмаха волшебной палочки их больше не стало бы? Увы, их действительно больше не будет, когда можно будет туда отправиться так, как можно поехать куда хочешь в нашем мире западной демократии, колченогой, кривобокой, уязвимой, слабой, но свободной – да, свободной, где можно уезжать и возвращаться, мобилизоваться и защищаться...

Не поддадимся кагебистской пропаганде на тему прихода к власти нового лидера. Помните историю с Андроповым? Тонкий комментатор Шекспира, поклонник битлов и любитель хорошего виски! Пить он не мог из-за болезней – это бросалось в глаза, но неважно, он по-прежнему слыл любителем виски, особенно если это могло заслонить тот факт, что в течении 16 лет он был начальником самой грозной из репрессивных полиций – ужасающего КГБ, советского гестапо.

И вот появился Горбачев, и мы слышим: «У Горбачева лицо необычайно открытое – все чувства наружу, как круги от летнего ветерка на пруду», – говорит Деннис Хили, бывший министр и крупная фигура лейбористской партии.

Давайте остановимся, умоляю вас. Хватит быть дурачками и, в конечном счете, трусами. Либо заставим соблюдать Хельсинкские соглашения, либо откажемся от соучастия, которым становятся и наше молчание, и наши причитания. Разоблачим сами этот мрачный фарс – он и так продолжался слишком долго. Не сдадимся, останемся пробужденными, сильными, твердыми и бдительными.

Печатается по тексту, опубликованному в газете «Русская мысль».
30 июля 1985 г.

Вересень 2014 р.

Я свідомо дав це звернення Іва Монтана **з іншого часу**, з іншого щоденника – сьогодні, коли цей том виходить друком. І хоч Ів Монтан калатає тут у дзвін тривоги виключно на захист так званих «советских отказников», яких радянська влада репресує через їхнє бажання виїхати в Ізраїль, і проблема ця давно в минулому, – текст Монтана про Росію-СРСР небезпечно кореспондується із сьогоднішнім закривавленим обличчям Росії Путіна, яка віроломно напала на Україну – з ашлюсом Криму й намаганням створити на східних кордонах України маріонетковий анклав – «Новоросію». Божевільний спадкоємець Сталіна й Гітлера так само залякує Европу своєю мілітаристською потугою, аж до вимахування атомною бомбою і погрозою Третьої Світової війни. Перелякана Европа боязко торгується з маньяком – замість того, щоб ужити, нарешті, кардинальних заходів на захист демократії і прав людини. Кожен день нерішучості наших західних партнерів – це десятки втрачених українських бійців і сотні поранених, це жертви серед цивільного населення – жінки, діти, старі, це зруйновані заводи, шахти, житлові будинки, школи й дитячі садки - від шквального вогню «Градів» і російських танків. Причина нерішучості Европи – острах втратити російський газ. Свого часу Европа так само, з аналогічних меркантильних міркувань – «прогавила» Гітлера, а потім Сталіна з його окупацією Угорщини, згодом – Чехословаччини – розплачуватись довелось надто дорогою ціною. Про цей звіриний оскал Радянського Союзу-Росії і попереджає Ів Монтан. Він

переконаний – зуби радянського дракона мають бути знищені. Ми, українці, поділяємо сьогодні цю його переконаність – й упевнені в тому, що самого неофюрера й неогенераліссимуса чекає Суд Народів. Бо сказано – катюзі по заслузі. І міфові про «Руський Мир» час покласти край, як покладено край міфам про «Третій Рим» і «Третій Рейх». І це проблема не України – всього світу. Усіх демократичних держав. І зробити це треба сьогодні – бо завтра може бути пізно.

Будьмо ж, братове-українці, особливо пильні – перед лицем ворога й в оточенні ренегатів од влади і «п'ятої колони», яким так хочеться, щоб у ці дні побільше загинуло наших хлопців і дівчат з Майдану – аби вони потім не вийшли на новий, сподіваюсь, останній Майдан...

Одурений тотальною державною пропагандою, де біле з підступною майстерністю видають за чорне, великоруський простолюд, охоплений ідеєю всесвітнього російського месіянства, боготворить свого кумира – точнісінько так, як це було з Гітлером і Сталіном. Але тверезі голоси, подібні до голосу Монтана 1985 року, лунають сьогодні, у 2014-му - усе частіше – з Великобританії й Америки, з Франції та Німеччини, з Польщі, Литви, Латвії та Швеції - і навіть - з Росії, де для кожного антипутінського протестанта це є ризиком для життя, як був ризиком для життя антифашизм у гітлерівській Німеччині. Цих голосів у світі все більшає - і ми, українці, вже не почуваємося самотніми перед лицем російської агресії.

Отож я, глибоко мирна людина, завершую ці рядки закликом:

- Смерть ворогам!

Нас ніколи й нікому не здолати. Бо за нами – Бог! А де Бог – там Правда!

- Слава Україні!

- Слава героям!

Хвороба Рейгена

АНДРЕЙ СЕДЫХ

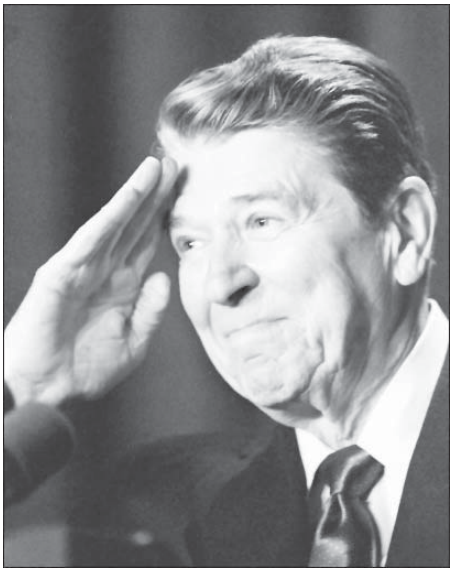

БОЛЕЗНЬ РЕЙГЕНА И ПЕЧАТЬ

Пресса Соединенных Штатов совершенно свободна и не зависит от несуществующей цензуры. Единственным цензором любой газеты является ее редактор. А редактора цензурирует его совесть, вкус и журналистская этика, – понятие довольно туманное. Для упрощения скажем: это понятие о том, что можно и чего нельзя писать на страницах газеты, что нужно довести до сведения читателей и о чем можно умолчать. Влиятельная газета «Нью-Йорк таймс» избрала своим девизом фразу, которая ежедневно появляется на первой странице, рядом с заголовком газеты: «Все новости, подходящие для печати».

Болезнь президента Рейгена наглядно показала, что в погоне за сенсацией или просто из желания как можно лучше и полнее информировать читателей сплошь да рядом газеты печатают информацию, которая нарушает право человека на врачебную тайну и понятие этики. Конечно, когда речь идет о болезни президента, читающая публика должна быть информирована возможно полнее. Но жажда сенсации у газетчиков явно превалирует над всеми остальными чувствами.

Большинство читателей, вероятно, видели по телевидению пресс-конференцию врачей, которые оперировали президента Рейгена. Хирург д-р Розенберг с места в карьер начал свое выступление с фразы, которую боялась, но должна была услышать вся страна:

– У президента обнаружен рак толстой кишки.

Чтобы смягчить это первый удар, д-р Розенберг тут же добавил, что вырезанный полип оказался злокачественным, но рак не распространился на другие органы президента, вообще-то отличающегося завидным здоровьем. Вся пораженная часть толстой кишки была вырезана; хирурги убеждены, что рак не успел распространиться, никаких метастазов обнаружено не было.

Хирург добавил и специально подчеркнул, что президенту в данное время ничего не угрожает, – он может и должен после короткого периода выздоровления снова вести нормальный образ жизни. Свыше 50 процентов больных раком прямой кишки выживают не только в ближайшие пять лет, но живут до глубокой старости. Рейгену сейчас 74 года, он очень здоровый человек, и есть все основания думать, что он будет долгожителем.

Казалось бы, все ясно и понятно. Но такова уж натура журналистов, что им нужно держать читателей в напряжении, добавлять ежедневно все новые и новые подробности. Целый страницы в газетах посвящены теперь раковым заболеваниям. Подробнейшим образом описывается, как возникают раковые опухоли и как от них избавиться. Печатаются беседы со специалистами-онкологами. Я видел в газетах специально выполненные рисунки, изображающие различного вида опухоли, схему толстой кишки Рейгена с точным указанием местонахождения злокачественного полипа и т. д. По совести говоря, кому нужны все эти подробности? И что должен испытывать президент, просматривая по утрам газеты? Например, такой заголовок: «Доживет ли Рейген до конца своего президентского срока?»

Дошло до того, что Нэнси Рейген, обычно воздерживающаяся от критики печати и телевидения, не выдержала и заявила:

– Меня удивляют бесконечные интервью, которые дают по телевидению врачи, не приглашенные к участию в операции. Что они знают? Все это делается ради личной рекламы. Мне кажется, телевизионным компаниям и некоторым газетам нужно строже отбирать материал.

В эти дни миллионы американцев всех вероисповеданий молились о выздоровлении своего президента, он очень популярен.

Но поток материалов о раке в газетах и в журналах имел одно положительную сторону. Множество людей, считавших, что это не имеет к ним никакого отношения, словно они имеют какой-то личный иммунитет, под влиянием прочитанного начали интересоваться своим здоровьем. Мне рассказал врач, работающий в больнице, что количество пациентов на приемах в последнее время, под влиянием болезни Рейгена, увеличилось. Все просят сделать обследование, в частности рентгеновские снимки и анализы, – нет ли в организме подозрительной опухоли? Начитавшись предупреждений о необходимости систематического освидетельствования с целью раннего обнаружения болезни лучше всего в зачаточном состоянии, особенно это касается людей старше 50-ти лет, американцы не жалеют сейчас денег на анализы и визит к специалистам.

Все это в какой-то степени оправдывает широкую газетную кампанию. Но не нужно перегибать палку и вызывать панику. И следует все-таки считаться с самим президентом, которому, конечно, очень приятно читать в газетах интимные подробности о своем состоянии. В конце концов мы были свидетелями своего рода медицинского чуда. Через четыре дня после сложной операции президент покинул больницу и имел возможность лично встретить президента Китайской Народной Республики, приехавшего с официальным визитом в США, а вечером присутствовал на банкете в честь этого высокого пролетарского гостя, который явно жаждет стать союзником США... Не всякий способен на такое физическое усилие через несколько дней после серьезной операции. В Европе врачи продлевают период выздоровления чуть ли не на две-три недели.

Важно одно: по всем признакам президент здоров, полон энергии и в самом ближайшем будущем, после отдыха на своем калифорнийском ранчо, вернется к нормальному образу жизни. Мы рады за него и за себя. Пора сократить медицинские консультации на страницах ежедневных газет и перестать делать прогнозы насчет будущего президентства. Остальное сделает время и Божья помощь.

31 липня, вівторок

З новин, які не стали несподіваними – вчора залишила Союз Галина Вишневська, світового класу співачка. Вилетіла в Париж з двома дочками. Ростропович уже там. Солженіцин, Галич, Віктор Некрасов, Максимов, Калик – отак їх набереться більше, ніж було на тому «пароплаві філософів», на якому врятувались Бердяєв, Мельгунов і К°. Не знаю, що дасть ця «чистка» Союзові, але розмір того, що вона **забере** в нього, усвідомлюю. Ці прізвища – хоч про це наші «вожді» не мають і гадки; – кульмінаційні у світовому масштабі, до цих людей прислухаються на Заході багато більше, ніж до тієї ж часто нетверезої Фурцевої чи «законослухняних» атлантових, які ніякого неба на плечах не держать.

А я взяв із собою в Горький роздобутий мною в останніх мандрах опус Вірка Балея – музика України, київський авангард. Трохи ускладнено як для загалу, але ця робота заслуговує на те, щоб її знали й поширювали. До того ж вона цілком вписується у мою потребу елітарної культури, елітарно-національної», **культури на завтра.**

P. S.

Дістати книжку Бориса Левицького «The Stalinist Terror in the Thirties; Documentation from the Soviet Press, (Стенфорд, 1974). В одного чоловіка я гортав його німецьку книгу 1961 року – «Vom roten terror zuz sozialistischen Jesetzlichkeit», – карточку знайшов, самої книги не маю. Я б виписав з них документальні дані, яких тепер у день з вогнем не знайдеш.

Левицький був один із засновників Української Народно-Демократичної партії, член – засновник УРДП, друкується у Гедройца в «Культурі». Йому має бути десь під шістдесят.

Копії листа Івана Світличного

* ** ** ** ** ** *

Лист Ів. Світличного до Л. Світличної 12.05.74 р.

Дорогенька моя половинонько!

Пишу трохи раніше усталеного графіку, бо попереднього листа — в кінці квітня — я написав Надійці — отже, інтервал між листами до Тебе й так вийшов великуватий. А Твої листи я отримував справно — останній № 21 (від 25.04). Правда, в двох із них були замальовані останні рядки, але з контексту видно, що вони не такі важливі, щоб за ними слід було дуже шкодувати: краще отримувати хоч такі листи ніж не отримувати зовсім.

А зовсім не отримав я листа від Юрка: він виявився «подозрительный по содержанию», а крім того в ньому були «цинические выражения». А нащо мені це? Тільки моральної розпусти тут ще бракувало!..

Циніку Юркові Ти за увагу, звичайно, подякуй і побажай від мене морального виздоровлення, але я виявився не в програші: замість цинічного Юркового листа я отримав високоморальний і чистий лист від Світи. Компенсація, як бачиш, цілком достатня, бо якби я й сам мусив вибирати, я б, звичайно, зробив такий самий вибір. Юркові Ти про це не кажи: може, він колись збереться й на пристойний лист — у тому самому суто літературному стилі, як він писав раніше; хотілося б іще щось такого почитати.

А Світа мене втішила по-справжньому. Я ж від неї не мав листа дуже довго і вже почав думати, що я її, може, чимось образив абощо, але тепер все стало на свої місця. Дай їй Боже здоров'ячка, а її листів ніякі фото (на які вона посилається) не замінять.

До речі, де саме працює Юрко?

Отримав ще дуже гарного листа від Ярика — в Маріїній інтерпретації. Уявив його трохи реальніше — майже так, як з того листа, який Ти писала після побачення минулого року. А тепер з нетерпінням чекаю Твого післясвяткового листа —

сподіваюся, в тому ж (конкретному, детальному) стилі, і головною темою буде знов Ярик.

Якби Ти й на інші теми писала в тому ж стилі! Бо я дуже чекав подібного листа про Твої іменини, а Ти про це написала надто загально...

Гарні листи мені написали й Іра та Світа. Іра півлиста написала французькою мовою — і я навіть усе зрозумів. Уявляєш? Тепер я французьку вчитиму тільки на «5», щоб, як зустрінемось, не зганьбитися перед власною племінницею.

А ще вони прислали мені свої фото. Як виросла Світа, можна дивуватися, але Іра не тільки виросла, але й змінилася — якби це було окреме фото та не підписане, я б не пізнав її. По-моєму, вона схожа на свою маму в тому самому віці.

Мав листа і від мами — в основному про Ярика. На фото вона виглядить непогано — краще, ніж коли я її бачив востаннє. Про Ярика написала мені й Надійка з Лисичанська. А ще вона прислала фото свого Валерки — подякуй їй за все.

Подякуй також і дядькові Левові: він мені зробив надзвичайну послугу — вислав білінгвальне видання французьких віршів в перекладах російських поетів. На жаль, цю книжку я тільки бачив, її поклали на склад до моїх речей, і я зможу отримати її тільки тоді, як їхатиму десь на етап (тоді видаються всі речі зі складу). Дядько Лев разом з бандероллю написав листа до адміністрації з проханням видати ту книжку мені, але адміністрація на такі приватні прохання уваги не звертає. А жаль. Тоді всім нам було б менше клопоту: Ти не мусила б висилати мені оригінали віршів, адміністрація не мусила б посилати їх на переклад, а що я мав би з того вигоду, бо було б з чого вибирати, — про це й говорити нічого. Але логіка й бажання проти формальних приписів, на жаль, ваги не мають.

З Миколиних перекладів я отримав тільки Верлена. Аді не дійшов — може, загубився, тому що був написаний окремо, а не в тексті листа. То, може, напишеш ще раз? Підстав для того, щоб він не доходив, немає ж ніяких. А переклад Верле-

на звучить гарно. Якщо й інші його переклади такого рівня, Миколу можна вітати.

Рецензію на «Людину й море» я отримав. Вона не тільки слушна, але для мене й не несподівана: я такою її й уявляв, приблизно так і сам думав. Тільки що моє слово для інших не таке авторитетне, як Маестрове. Наступні переклади давати на рецензію не обов'язково, не варт обтяжувати Маестро такими невартісними речами, в нього й без того клопоту досить. Та й надсилати нові оригінали поки що не варт, бо ще й ті далеко не всі прийшли, а як прийдуть, я тобі напишу, тим часом трохи відпочинь хоч від цього писательства, все одно переклади не йдуть так швидко: я найбільше займаюся не перекладацькою, а словниковою роботою — і цікавіше, й результативніше.

Перекладачів перших і третіх перекладів Ти, звичайно, вгадала (бути і Тобі експертом!), а другого не вгадала тільки тому, що не знаєш його, хоч він і сусід — і наш, і Маестрів. А зараз я стількох перекладів не маю, то надсилаю хоч один, такий:

ТЕРНОВІ ТЕРЦИНИ

1

Весніє дух. І навесні, як щовесни,
ясніє мисль. Але слова тьмавіють,
бояться ясноти, як оклику «Розпни!».

Світліє біль. І крізь примкнені вії
забовваніли знов на судищі мені
старі, як світ, позліткові повії.

Вогненний терне мій! В тернисті наші дні,
коли терпінь заятрили терцини,
ми вже були удвох підкошені на пні.

Як баглось нам ридання Магдалини!

2

Як баглося ридання Магдалини,
пречистої сльози потручену зорю.
І видиво святе за мною ревно лине.
Чому я тернові кажу: я не згорю.
Є певно щось понад вогонь терновий,
Коли мене жене настійливо на прю.

Лиш тільки раз в блаженній сну покрові
Я очі напіткав, які б і наяву
мені не поскупилися любові.

Затаєне ім'я торкнув, як тятиву.

3

Затаєне ім'я торкнув, як тятиву,
щоб дзвоном возвістити воскресіння,
щоб осліп падали засліплі у траву,
щоб істину, неначе голку в сіні,
найпослідущий серцем в серці віднайшов,
а сльози проростали, як насіння.

Але чому у час розімкнутих оков
взялася цвітом зрубана тернина,
простуючись з-під кутих підошов?

Все знов почнеться з Матері і Сина.

Маестрові цього перекладу не показуй, бо він же, мабуть, не має оригіналу, а без оригіналу як оцінити переклад? Хоча він має смак до поезії й може й без порівнянь з оригіналом читати — так, для насолоди. І Тобі ж я посилаю для цього (хоча я б, якби був автором, присвятив би вірші Тобі; власне, якщо не автор, то перекладач це мав на увазі. Вітай пані Зіну, хай їй добре буде, як і всім іншим іменинникам, про яких Ти писала.

До речі, Таня з Дарниці цього місяця також іменинниця, і якщо Ти від мене її привітаєш якнайсердечніше, буду Тобі вдячний, а заодно розпитаєш і про Льоню, дещо я про нього чув, але мало.

А п. Зіні перекажи також, що кумівство — річ приємна і хто б не радів такій гарній пропозиції?

Від Михасі та Галинки листів тим часом не маю. Може, вони надсилали не рекомендовані? То ризиковано.

А від М.Білецького я мав давно, ще в районі Нового року, я про це Тобі писав, а після того також не маю нічого.

Зміст віршів Бодлера я отримав і трохи згодом напишу, які маю оригінали; про вірші Десанки я вже писав, хіба Ти не отримала?

Дякую за бандероль — не тільки отримав, ми її вже й реалізували, «Золотий ключик» смачний, а драже визнано за вітаміни, і мені його не видали, але це втрата невелика. Щодо сухої смородини, то її в бандеролях не дозволяється надсилати, можна тільки в посилках, тому я й радив надіслати Надійці, але тепер уже пізно (в посилках і бандеролях дозволено висилати не ті самі речі, Ти це пам'ятай).

Шкода, звичайно, що й я не здогадався попросити вислати в бандеролі паркерівську (а не паксівську!) пасту, це можливо, хлопці тут отримують, і для мене, для роботи над словником це було б добре, але це теж уже пізно, хіба що можна буде переслати кому іншому.

Папір для писання тут є в ларку, я накупив собі досить, навіть із запасом, то висилати не треба.

Як Ти знаєш, на свята й у неділю нам крутять фільми, маємо й інші розваги, зокрема тут є програвач, і якби Ти чи хтось на побачення зміг привезти платівок української музики, особливо естрадної, але не тільки естрадної, це було б непогано, адміністрація проти цього, очевидно б, не перечила. Перекажи про це й п. Зіні.

Ти знову питаєш мене про здоров'я. Але з моїм організмом ніяких змін немає, все по-старому, маю іноді клопіт тільки з тиском, трохи частіше, ніж дома, бо атмосферний тиск

тут міняється різкіше; а все інше, як і було; серце зараз навіть краще (може, тому що його любаски не терзають).

Зараз і в нас почалася весна, досить пізня, разом із травневими святами (перед святами ще падав сніг, зовсім ще не розтав і досі), але вже зовсім тепло, і я намагаюся бути більше на сонечку, дихати свіжим повітрям (а воно тут справді свіже, не те що у містах).

А з роботою в мене склалося так. Я вже хотів був писати Тобі, щоб Ти зовсім не прала білизни, а зберегла до мого приїзду, я б, приїхавши, виправ усю разом, але через неможливість виконувати деякі операції прального процесу я залишив цю роботу, так і не набивши на ній руку до ступеня високої кваліфікації. Врешті мені змінили групу інвалідності з 3-ї на 2-гу, і я тепер від постійної роботи звільнений. З моїм станом і фахом тепер на долю нарікати гріх.

Ти дарма дорікаєш мені, ніби я не уявляю літературної ситуації на Україні. Гай-гай, уявляю, ще й як! І коли питаю про заробітки Маестро та ін., то маю ж на увазі зовсім інше, і Ти б мусила розуміти моє запитання. А ситуація зрозуміла не лише з виступу Б.Чалого. Скільки їх, тих виступів! Мій колишній шеф робить це куди кваліфіковані-ше... Нове піднесення літератури, звичайно, не за горами, і йдеться лише про форми його вияву, а мені, літераторові, й це не байдуже.

Київська передплатна книгарня висилає книги з великим запізненням, але все-таки висилає, і нещодавно я отримав 3-й том Гейне і 5-й та 6-й томи Малишка. Попитай там, може, можна передплатити й Байрона — я недавно читав переклад частини його «Дон Жуана» у «Всесвіті» і виявив, що я його практично не знаю, було б непогано познайомитися ближче, але якщо це зв'язано з якимись складностями, клопотатися тим не варт, це все-таки предмет розкошів.

А от видавничі плани мене цікавлять більше. Найбільше цікавить лінгвістика, і то різних видавництв. «Науку» та «Наукову думку» я сподіваюся мати цілком, або мені, або комусь іншому тут, гадаю, рано чи пізно вишлють, це найсолідніша книготорговельна контора, а от інші висилають не так охоче,

бажано, щоб Ти дещо написала («Мысль», «Прогресе» та ін.). Після лінгвістики — літературознавство, це вже вибірковіше. Ще в меншому обсязі — філософія, але що тут вибирати, Тобі орієнтуватися важче. Філософія тут потрібна не лише мені.

Вітай, до речі, Миросика, поскоріше б він тата побачив, бо як піде до школи, це буде складніше. Вітай і Дмитрика, і Таню і обох Оксан, як і їхніх батьків. А чи не можна прислати Вірине фото? Невісточка ж, хотілося б знати, яка вона зараз. Вітай і її, і батьків, звичайно.

За словник і книгу Левого дякую. Я їх також замовляв, але надії отримати — майже ніякої.

Дякую також за чергову субсидію — днями бачив свій рахунок і завважив, що він збільшився (значить, витрат менше, ніж надходжень).

Ну, що ж, здається, тим часом усе.

Бувай, дорогенька, здорова й щаслива.

2 серпня 1974

Вірко Балей про українську музику

Цей матеріал перебіг кордон у футлярі скрипки, але залишмо таємницю, хто був той музика і хто замовляв музику. Вірко Балей – постать відома, таких людей я називаю людьми стратегічними. Тут він пише про те, чого уникають вітчизняні українські музикознавці (не всі – офіційні). Реферат Вірка Балея мені конче необхідний, він заповнює ту прогалину, яку я постійно відчуваю (приміром, у розмовах з тим же Альфредом Шнітке, з Силантьєвим, з редакторами «Мелодії», з журналом «Музика»…).

Цілком я цієї роботи російською не переклав (не було для кого, конкретно, а праці тут багато), але окремі фрагменти, тези й твердження – поширюю – для тих, кому це цікаво.

КИЇВСЬКИЙ АВАНГАРД: РЕТРОСПЕКТИВА ПОСЕРЕД ТЕЧІЇ

ВІРКО БАЛЕЙ

Вірко Балей (нар. 1938, Україна) працює зараз на музичному факультеті Університету Лас Вегас, Невада. Він є засновник та директор Las Vegas Chamber Players та Щорічного фестивалю сучасної музики, який він перетворив на подію, схарактеризовану Хойвелом Тірквітом із «Сан Франціско Кронікл» у таких виразах: «надзвичайний з будь-якої точки зору, не лише для Заходу, а й у міжнародному масштабі». На додачу до основної діяльності як композитора і виконавця, він також вдався до праці над книжкою про українську радянську музику.

I

Один чоловік прийшов до річки та перестрибнув через неї. Перед тим як він стрибнув, він був на березі. Після стрибка він був у повітрі. Де він був, коли стрибав?

(стара загадка)

Майже кожна спроба представників Заходу якимсь чином пролити світло на музику Радянської України наштовхується на труднощі через відчутний брак точної інформації. Завдання нинішньої статті – почати заповнення цієї «культурної прогалини» – описати діяльність так званого «Київського авангарду», до орбіти якого входять чотири композитори, відомі принаймні на ймення: Валентин Сильвестров, Леонід Грабовський, Віталій Годзяцький та Володимир Загорцев. – (Ці імена більше відомі в їхній російській транслітерації – Grabovsky, Godziatsky тощо, очевидно тому, що українська та російська мови не мають літери h. Враховуючи цю зрозумілу звичку, я, проте, не бачу жодної рації для того, щоб її наслідувати. – (Але спочатку ми мусимо зробити відступ, оскільки короткі вступні зауваги необхідні для того, щоб знайти місце і властиву перспективу для феномену «шести-

десятників»). – «Шестидесятники» значить «покоління шестидесятих років»; це був термін, вживаний для назви молодих поетів – Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського та інших; зараз цей термін вживається мною у ширшому значенні для опису загальної культурної атмосфери шестидесятих років.

Київ, а ширше кажучи, вся Україна, характеризувалася як «цитадель музичного консерватизму» (Dictionary of Contemporary Music edited by John Vinton, s. v. «Soviet Union – sinse 1948» by Joel Spiegelman). Але консерватизм української радянської музики нескладний за природою, якщо врахувати її дуже суперечливе політичне становище і той факт, що її початок датується 1918 роком, а це був час, коли вона не мала безпосереднього живого минулого. Створити таке минуле, **націоналістичне** минуле XIX століття, – стало одним з її першорядних завдань, і вже саме по собі це було консервативною метою, у часи, коли надійшли 30-ті роки та колективізація, це завдання перетворене було у віровчення соціалістичного реалізму.

Бурхлива активність 20-х років сформувала багато справді видатних художніх індивідуальностей, але лише одна з них одержала міжнародне визнання та популярність, а саме Олександр Довженко. Музика відігравала важливу роль у цьому культурному відродженні, в особі не лише Бориса Лятошинського (місце, яке займає в українській радянській музиці Борис Лятошинський (1895–1968), подібне до місця Кароля Шимановського в польській: це є місце ініціатора нового руху. У 20-х та першій половині 30-х років він створив цілу серію насичених та глибоко виразних творів, які заслуговують на те, щоб їх заново відкрити (для Заходу це буде просто першовідкриттям): дві фортепіанні сонати, скрипкова соната, тріо. Другий та третій струнні квартети. Друга симфонія, опера: «Золотий обруч» та багато вокальних циклів. Не можна поминути його педагогічних досягнень: він був вчителем Сильвестрова, Грабовського, Годзяцького, Губи, Загорцева та багатьох інших, але й грона професіональних композиторів та виконавців, яке вперше за декілька століть мало шанс створити національну музичну традицію; ця остання навіть якщо б вона суворо дотримувалася встановлених для неї меж, зробила б внесок у національну мистецьку скарбницю. І справді, необхідно б було почати від самого початку.

Але увірвалася епоха Сталіна. Вона несе із собою колективізацію, «єжовщину», Другу світову війну та «ждановізм». Нарешті, у 1953 році настала смерть Сталіна. Протягом 1953 – 1958 р. р., які іноді згадуються як «повернення до соціалістичної законності», Гомулка здобув владу у Польщі; це обмежило там радянський вплив, зате угорці позбулися своїх «революційних» претензій.

У червні 1956 року київська газета «Радянська культура» надрукувала знаменну статтю поета Максима Рильського під назвою «Краса»:

«Нещодавно кілька письменників, художників, композиторів, критиків вели розмову про шляхи розвитку радянського мистецтва, зокрема літератури. Раптом хтось промовив слово «краса». Всі здригнулися. Поправді можна було сказати, що ми забули це слово...»

Наприкінці 1956 року були утворені комісії для того, щоб почати повільну й кропітку працю «реабілітації» культурних лідерів двадцятих та тридцятих років, таких як драматург М. Куліш, режисер Л. Курбас, письменник-прозаїк В. Підмогильний та багато інших.

«Відлига» почалася. Контакти з Заходом були відновлені: виставка французьких книг та репродукцій – не лише імпресіоністів, але й нових художників, таких як Брак, Дерен, Пікассо тощо; виставка Рембрандта; у 1959 році до Києва приїхали англійські композитори та західні письменники, включаючи Альберто Моравіа, а найголовніше, почали приїздити поляки, критикуючи все і всіх. Приватні розмови із стількома гостями мали ще додати збудження до загальних настроїв.

Подією, яка поклала початок діяльності київської групи, була стаття українського музикознавця Г. Мокрієвої «Лист з Києва», яка з'явилася у польському двотижневику «Рух музичний» (Halina Mokrejeva, List z Kijova, Ruch muzyczny, I Maja 1962). Вона подала відомості, що в Києві згуртувалося нове покоління композиторів, з яких принаймні один, Валентин Сильвестров, написав серіальні твори. Іншими композиторами, яких вона хоча й коротко, але з ентузіазмом згадувала, були Леонід Грабовський, Віталій Годзяцький, Володимир Губа та Віталій Пацера.

Годі говорити, що музичні сановники, яким належала влада на той час і виховання й естетичні уподобання яких базувалося на

самозакоханій (автоеротичній) спадщині XIX століття, сприйняли явище авангардизму не лише як складне для сприйняття, а й ідеологічно підозріле – якщо не нетерпиме. Ця стаття була відкритим демаршем у полемічному обміні думками, який, незважаючи на це, був успішно продовжений.

Це був 1962 рік... а зараз маємо 1974 – і багато що змінилося, навіть у Києві. Твори віденських атоналістів визнано, виконано і записано на платівки. Реабілітовано Стравинського, в тому числі і «атонального» Стравинського. У Києві музикознавець Стефанія Павлишин надрукувала дві чудові брошури: одну про Шенбергів «Місячний П'єро», а другу – про музику Ч. Айвза – обидві переповнені музичними прикладами. Серед інших знаменних подій – вечір, присвячений музиці А. Веберна, виконання струнним квартетом ім. Лисенка Струнного квартету № 3 Шенберга, а Київським камерним оркестром (диригент Ігор Блажков) – Струнного квартету № 2 у транскрипції автора для струнного оркестру; грамзапис, зроблений Блажковим, «Серенади» Шенберга та «Tone Roads» № 3 Айвза – з членами Ленінградської філармонії. Майбутнє заповідає нові київські прем'єри, в тому числі «Прелюдії та фугу для 13 струнних інструментів» Лютославського та «Місячний П'єро» Шенберга.

Але будь-які досягнення мали б невелике значення, якби вони не супроводжувалися, продовжувалися появою значних, справді оригінальних композиторів. Деякі з їхніх імен ми вже згадували, але зараз ми маємо почати більш детальний розгляд двох з них – Валентина Сильвестрова та Леоніда Грабовського.

II

Зміст – це скороминущий зблиск чогось непевного, стик, подібний до блискавки. Він дуже крихітний – дуже крихітний, зміст.

(Вілем де Кунінг)

Валентин Сильвестров (нар. 30 вересня 1936, Київ, УРСР) почав брати уроки гри на фортепіано у 1953; вчився у Київському інженерно-будівельному інституті у 1955–1958 роках, музики – у

Київській вечірній музикальній школі; перейшов до Київської консерваторії у 1958 році, закінчив її у 1964 р.; вивчав композицію у Бориса Лятошинського, гармонію та поліфонію – у Левка Ревуцького; заробляв на прожиття головно викладанням фортепіано, спочатку у музичній студії Київського університету, а потім у музичній студії хорового товариства України.

Дебют Сильвестрова як композитора відбувся у грудні 1961 року під час пленуму молодих композиторів України, коли його перший значний твір, фортепіанний квінтет, викликав мішані почуття у слухачів. Твір побудований на двох конфліктних елементах: діатоніці та хроматизмі, які сміливо співставляються з атональністю. Ця ідея конфлікту між двома зовні протилежними суттєвостями, тут – між традиційним (тональним) та експериментальним (атональним), дуже швидко розвивається у протилежність між «культурним» (точним) та «містеріальним» (але атонічним). Я спішу нагадати при цьому, що терміни «культурний» та «містеріальний» належать самому Сильвестрову. Три частини (Прелюдія, Фуга, Арія) рясніють також поліфонічними моментами «із вражаючою ритмічною різноманітністю та контрастами поміж окремими мелодичними лініями» (Галина Мокрієва, «Лист з Києва»). Квінтет є блискучий твір, як на молодого композитора, хоча впливи можна легко виявити і побачити, включаючи і вплив Бориса Лятошинського; однак, у «Тріаді» для фортепіано і в «Тріо для флейти, труби та челести (відповідно 1961 та 1962 р. р.) ми опиняємося у власному, осібному світі Сильвестрова, де впливи, стилістично очевидні, вже нейтралізовані та асимільовані у афористичних тезах поза романтичного (хоч і дуже експресивною), рухливого характеру. Стрибок між «Квінтетом» та «Тріадою» дуже значний; майже кожний такт свідчить про повних перехід Сильвестрова до серіальної естетики не лише у самій звуковисотній організації (яка є найбільш розповсюдженим загальним знаменником), але в її експресивних ознаках. Неодмінно згадується ор. 19 Шенберга і багато подібних творів Веберна, але тут є добра нагода повідомити читачів, що музика Веберна не була знайома Сильвестрову і його друзям до цього часу – з одним винятком: радіопередача з Варшави наприкінці 1960 року з «Концертом для 9 інструментів» Веберна. Для мене було несподіванкою

також і те, що Леонід Грабовський вперше почув «Весну Священну» Стравинського у 1959 році, а «Altenberg Lieder» Берга – у 1961.

ПРИКЛАД 1.

У цих двох творах можна прослідкувати зародки майбутнього Сильвестрова; дехто чує в них початок заперечення західної теорії мистецтва як наслідування та концептуалізації і заміни її замовлянням, магічним елементом.

Його перша повністю вдала композиція «Містерія» для альтової флейти та 6 груп ударних, була написана для Северіно Гаццелоні. Вона користувалася значним успіхом у Європі та була записана фірмою «Філіпс» у виконанні Франсуа Ебраля та Lts Percussions du Strasbourg, але (згідно даних автора) ще не виконувалася у Сполучених Штатах. Твір цей являє собою тричастинну арію для альтової флейти. Як точно писав Рудольф Хайнеман (Rudolf Heinemann, Zeitgcnossische Music, Musika, Juni 1966), «основний меланхолійний настрій та лірична щирість надають творові стриманості, таємничої поетичної атмосфери». Цілий ряд елементів для майбутнього розвитку було знайдено саме тут: це основна пульсація у чверткових нотах, яка дорівнює 72 M.M. (пізніше вона перетвориться у 0.8“) – подібно до ритму биття серця, вживання більш точної нотації – з одного боку й більш (алеаторичної) – з другого, сполучення великої кількості цезур в одну низку на зразок довгого і монотонного таємничого замовляння. Серіальність у «Містерії» використана мелодично – з частковими модуляціями II у клястери (різновид Klangflächen, §§§ або «звукових поверхонь» – Шенберг. – Прим. Л. Г. §§§).

1965 рік був, безперечно, дуже продуктивним: «Проекції для чембало, вібрафона та руркових дзвонів (це його єдина суцільно графічна композиція), «Монодія» для фортепіано з оркестром, «Друга симфонія» для флейти, фортепіано, ударних та струнних і «Спектри» для камерного оркестру.

Перше виконання «Спектрів» відбулося в Ленінграді у 1967 році: диригував Ігор Блажков, український диригент, який тоді відбував навчання як один із двох диригентів-асистентів оркестру Ленінградської філармонії. Перше виконання у Сполучених Штатах відбулося

3 лютого 1974 р., під час Четвертого щорічного фестивалю сучасної музики в Лас Вегас, Невада, під керування Кейта Хамбла. Виконання «Спектрів» супроводжувалося загалом прихильними відгуками. Відомий контрабасист Бертрам Турецький писав: «Я думаю, що Сильвестров написав визначний оркестровий твір. Він чудово відчуває і тембр, і структуру. Його відчуття часу також здебільшого має експресивний характер... як Гайдн, він знає коли рухатися, коли змінювати характер руху і – краще за все – коли зупинитися!» (Бертрам Турецький до Вірко Балея, 5 березня 1974 р.). Коментарі Юджіна Курца були не менш приємними: «Я вважаю «Спектри» бездоганними з точки зору художності. Безпосередньо вражає витонченість інструментовки та змістовність музичного мислення...» (Юджін Курц до Вірко БАлея, 23 лютого 1974 р.).

В «Спектрах» (і слідом за ним у гігантській «Есхатофонії») знаходимо вперше у повністю розвиненому вигляді концепцію, вже відмічену нами у ранньому «Квінтеті»: боротьба та діалог між «культурними» (точними) та «містеріальними» (алеаторичними) структурами. Ця колізія послідовно проводиться у третій частині, де «містеріальне» витіснює «культурне», переходячи кінець-кінцем у поступову трансформацію матерії або у її випалення дощенту. Таким чином, основний метод композиції монографічний, тобто мелодичний: форма як мелодія. Через це алеаторичні фрагменти також мусять розвивати мелодичні лінії – або, скоріше їх шепотіти чи дзюркотіти. Часова структура твору у цілому така:

I частина	2 частина	3 частина
/---------/	/----------/	/----------/

В цьому творі дванадцятитоновість все ще помітна, але в основному її не можна виділити з нього в чистому вигляді. Твір вільний від примусового догматизму і становить суб'єкт лише особистого закону, що є ознакою самокритичності та зрілості.

Більша частина 1966 року була зайнята для Сильвестрова компонуванням його найбільш значного за задумом твору, «Есхатофонії» для великого оркестру – можливо, найбільшої композиції, яка з'явилася в СРСР у так званому «передовому стилі» (написана для 2 пікколо, 2 флейт, 3 гобоїв, англійського ріжка, 4 кларнетів – Е, 2

В та І бас-кларнет, 3 фаготів та контрафаготу, 4 труб, 4 валторн, 3 тромбонів, туби, 4 груп ударних, челести, 2 арф, рояля, 28 скрипок, 12 альтів, 10 віолончелей та 8 контрабасів, вона ставить надзвичайні вимоги як перед оркестром, так і перед диригентом). Твір було замовлено фондом Кусевицького і вперше виконано у Дармштадті 6 вересня 1968 року під керуванням Бруно Мадерни. Дуже невдовзі після того він був опублікований у Шотта. Клаус-Хеннінг Бахман, рецензуючи твір для «Австрійської музичної газети», був цілком під враженням від п'єси і висловив його так, нібито більшість людей могла чути її:

«Дивовижна владність, з якою Сильвестров робить своєю власністю сучасні тенденції і в той же час залишається індивідуальним у кожнім такті...» (Claus-Henning Bachmann «Die neue Musik in Spiegel der Darmstädter Ferienkurse 1968», Österreichsche Musikzeitschrift, December 1968.)

«Есхатофонія» продовжує принцип діалектики, започаткований у «Спектрах»: протилежність культурного, рафінованого, поствебернівського, вкрай збудженого – і «містеріального», первісного, імпровізаційного, майже пластичного звучання. Наслідок – багата і надзвичайно виразна музична мова, яка в усіх технічних її ресурсах спрямована на розвиток її естетичних передумов. Перша частина подібна до структури «Спектрів», де різноманітність елементів розв'язується у зникнення, розчинення «культурного». Друга частина (свого роду «скерцо») точно виписана аж до найменших деталей. В третій частині Сильвестров розв'язує складну нотаційну проблему, проблему знаходження зовнішньої форми для «містеріального» елемента своєї музики: застосування 0.8" як визначення темпу, ясне розчленування фраз через кількість пульсацій для кожної фрази, а також ясність гетеро фонічних нашарувань зумовлює краще і точніше керування «часом». В цій частині «містеріальне» знаходить свою форму.

ПРИКЛАД 2

Незважаючи на те, що в цьому описі «Есхатофонія» могла б видатися лексиконом засобів виразності авангарду (зокрема так званої «польської школи»), в дійсності вона використовує багато ідей пу-

антилізму цілком в рамках діалектичної схеми «текст» та «контекст» (серед інших явищ пуантилізм є тут системою дбайливо реалізованих нашарувань «атак» та дрібниць розподілом цезур). В цьому творі є багато надзвичайних моментів: дуже ефектна кульмінація (починаючи зі стор. 33 – всі номери сторінок даються за виданням Шотта) звідки починається унісон МІ (тінь Воццека) і закінчується захоплюючим лементом пташарні (стор. 47); гарне соло флейти, одного з найулюбленіших інструментів Сильвестрова; оглушливий вступ subito ppp (стор. 46) якраз перед фінальним вибухом; ефект шарманки (стор. 78); і в останній частині постійний обмін інформацією поміж багатьма інструментальними групами – оригінальний те ефектний розвиток ідей пуантилізму; – і все це можна знайти у більш викінченому і витонченому вигляді у наступному творі, «Гімні» для п'яти інструментальних груп. (В «Есхатофоні» початковий діалог – боротьба поміж «культурним» та «містеріальним» досягає нового рівня; можливо, цей діалог може бути найкраще описаний як серія пульсацій: серіальність – кластери – серіальність – кластери; детермінована (точне) – недетерміноване – детерміноване – недетерміноване... І так далі. Здається також доречним висловити тут думку, що композиції від «Містерії» до «Гімну» (але виключаючи «Гімн») використовують сервільну техніку як трамплін, як відправний пункт для стрибка в інші сфери. Починаючи від «Гімну», Сильвестров залишає серіальність як стартову позицію; вона стає тепер тільки ще одним засобом в його розпорядженні, ще однією реліквією «історичної необхідності».

Вперше «суцільної» оригінальності Сильвестрова досягає в «Гімні». Прем'єра в Роттердамі 15 вересня протягом Міжнародного тижня товариства «Гаудеамус» – 1970 була здійснена Утрехтським симфонічним оркестром (диригент – Пауль Хуппертс). Це мало наслідком здобуття премії та багато прихильних коментарів. Композиторів опис твору з'явився в програмі концерту:

«Гімн» для 5 інструментальних груп було скомпоновано у 1967 році і присвячено моєму другові та диригентові Ігорові Блажкову, який був першим виконавцем багатьох моїх творів. Твір побудовано на зіткненні або розростанні та спаданні імпульсів, і він відповідає своєму гімнічному та елегійному походженню. Головний формотвір-

ний чинник – це принцип музичної риторики, ясно виражений в системі необхідних жестів диригента».

«Гімн» – це гіпнотична літаргія. Твір тривалістю 9,5 хвилин складається з 18 основних жестів (або фраз) плюс кода. Система нотації, знайдена в останній частині «Есхатофонії», розвинена тут повністю: «концертуючий» стиль, основна пульсація (або темп) 0.8" і ясність нашарувань. Ця переважно гетеро фонічна естетика блискуче схоплює суть внутрішньої особистої концепції, але виражає її в колективному жесті. П'ять груп, індивідуально та концертуючи, «витанцьовують» серію повторень; постійна розробка основної частини, яку становить свого роду ураган в середині твору – гімнічний жест. Рух є все; але це є рух бумеранга, який тут коріниться в жанровому першоджерелі; внаслідок цього кожний вибух доповнюється мовчанням (здебільшого), таємничим як вібрація телефонних проводів. Твір закінчується одним з найбільш первісних, першоелементарних звучань: «лясканням» (цілою серією ляскань по нижній деці рояля), безпосереднім фізичним звуком, який ми завжди «носимо з собою». Як це часто буває в музиці Сильвестрова, індивідуальне звучання переживає враження від першого прослуховування («композицію» цього враження).

В. Сильвестров

Між «Гімном» та «Драмою» Сильвестров написав фортепіанну п'єсу «Елегія» (1967) та симфонічну поему «Пам'яті Бориса Лятошинського» (1968), яка продовжує і ще більш рішуче визначає (кристалізує) здобутки «Есхатофонії», та «Гімну». «Драма» (1970–1971) – це три частинний твір, побудований таким чином: перша частина – це скрипкова соната; друга частина – віолончельна соната; третя – фортепіанне тріо. Твір надзвичайно тональний (на додачу до появ та зникнень двох виконавців на струнних інструментах, використовуються такі предмети: чотири

різновисотних металевих дитячих тарілочки, три малі скляні чарки з товстими стінками та коробка з сірниками), насичений умисними архаїзмами і становить спробу зібрати докупи різні стадії історичного розвитку в простому **тексті.** Тому не треба піддаватися шокові колажу, який тут є простою спробою використання готового матеріалу у невластивий йому спосіб, часто – алогічний та фіктивний (фальшивий, помилковий, несправжній). «Драма» наближається до концепції пародії в тому значенні, як і творчість Томаса Манна з пародією. У випадку «Драми» Сильвестрова вражає та любовна (?) перспектива, яка оточує п'єсу. (Під «перспективою» – дистанцією – можна розуміти певний тип самосвідомості, яка дає спроможність бачити своє творіння в іронічному світлі.) Іронія (та її наслідування, пародія) майже завжди є результатом конфлікту – або дуалізму. Мусить бути ясним, що діалектична «суперечка» між «культурним» та «містеріальним» та їхніми субструктурами тут досягає кульмінації, і що протилежність не задовольняє (більше як діалектична суперечка, а лише як синтез). Це примирення п'яти осібних музичних сфер: модальності, тональності, аномальності, серіальності та сонористики (кластери, недовизначеність тощо). Концепція одночасного використання п'яти музичних сфер як основного композиційного прийому дуже айвзівська, і зараз Айвз із найбільш улюбленим композитором Сильвестрова, особливо його «Конкорд-соната» та Четверта симфонія.

ПРИКЛАДИ 3а та 3б.

Як це можна зрозуміти: як відступ, відхід, здачу позицій під можливим тиском? Нічого подібного! Хай нам дозволено буде висловити тут таке міркування. Якщо класичну (тональну) музику розглядати як «текст», то нові періоди (історично не уникненні) набувають позиції «контексту» до «тексту». Інакше кажучи, хвиля історії від Моцарта до Шенберга становить творення «контекстуальної» музики разом із серіалізмом, який в свою чергу розглядається як найсуворіша критика діатонівської естетики. **Текст та контекст** (зручний дуалізм) зазнав остаточного нищівного удару в особі Джона Кейджа та його 4.33". Результат, для Сильвестрова, полягає у синтезі обох їх, а не у взаємних прокльонах. Таким чином, в діалектичній мові авангардизму, останні сильвестрівські здобутки можна розглядати як «текстуальну

критику» «контекстуальної» творчої активності останніх 50 років, а не як її заперечення. Зрозуміло, все це звучить як бінарний структуралізм. Чи є це оригінально, тобто інтуїтивно, знайдене чи запозичене з плідних праць Клода Леві-Строса і основної бінарної методології структуралізму Р. Якобсона, я не знаю. Оскільки є очевидною наявність цього і в ранньому «Квінтеті», я схильний віддати належне його творцю. Ясно, що ця діалектична система контрастів та співвідношень повинна кінець-кінцем бути логічною, послідовною (саме так!) та **гармонічною**. Краса, для Сильвестрова, неможлива без **гармонічності**. В свою чергу, результатом є новий **текст**, об'єднання позначуваного і того, що позначає.

«Драма» доповнюється «Медитацією» для віолончелі та камерного оркестру (написаною для М. Ростроповича, яка тихо чекає свого першого виконання (та Сонатою для фортепіано. 1973 рік став роком створення цілого циклу творів, написаних у «старому стилі», і що за найвизначніша (та незвичайна) колекція творів! В них Сильвестров починає відкривати заново діатоніку майже мінімалістичного (нефункціонального) типу. «Музика для дітей» (зошит I та II).

ПРИКЛАД 4.

«3 п'єси в старому стилі», «2 п'єси в старому стилі», «2 п'єси для дітей в старому стилі» - більшість цих творів на перший погляд становить педагогічний тип, але ближче знайомство з ними доводить, що це є пісні досвідченості, а не наївності. Те, що вони собою являють, є нове відкриття Сильвестровим музичної наївності, перегляд дечого з тієї культурної спадщини, яка нас оточує – доповнюються «Кантатою» для камерного оркестру та одинадцятьма популярними (так, поп!) піснями! Останньою його закінченою композицією є «Струнний квартет».

Виникає невеликий сумнів у тому, чи досягло нового рівня мистецтво Сильвестрова. Чи це вдалося йому, я не можу сказати; проте, не підлягає сумніву, що ми маємо справу з великим талантом, ще досить молодим, але вже із значним «корпусом» творів поза собою, які гарантують йому місце у музичному світі.

Посилання на Леві-Строса тощо може видатися надто філософічним, проте я твердо переконаний, що такі твори, як «Драма», ви-

магають нової термінології для їх вірного аналізу, і що спроба перевірки основних категорій структуралізму та семіотики буде винагороджена, якщо хто-небудь вдасться до неї. Для дальших студій цієї теми я раджу читачеві передивитися «Структуралізм», вид. Джоном Ерманом (Нью-Йорк, Харкур, Брейс та Йованович, 1968) та «Знак – мова – культура», вид. Грейманом, Якобсоном тощо (Гаага, 1970).

III

Кожний твір мистецтва дає нам схематизовану та абстраговану від будь-яких зв'язків пам'ять вольовогу акту.

(Реймонд Бейєр)

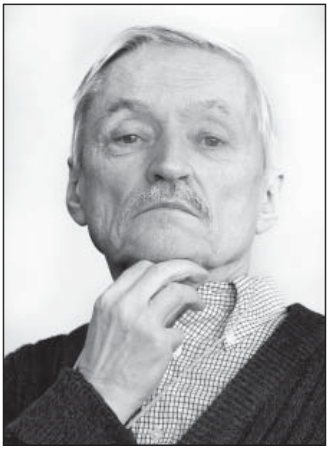

Л. Грабовський

Леонід Грабовський (нар. 28 січня 1935, Київ, УРСР) вчився у Київській консерваторії з 1954 по 1959 р. р.; почав курс композиції у Левка Ревуцького, пізніше перейшов до класу Бориса Лятошинського. Залишившись аспірантом, одержав диплом у 1962 році; з 1966 по 1968 викладав у своїй «альма матер», а після того писав музику для різних кіностудій Києва.

Випадок з Леонідом Грабовським не простий, оскільки він здобув значну репутацію у 1962 році, коли його «Чотири українські пісні» для хору та оркестру здобули першу премію на Всесоюзному огляді. Визначна постать радянської музики, Дмитро Шостакович, писав про це схвально:

«Українські пісні... Грабовського сподобалися мені надзвичайно... Його обробки вразили мене свободою трактування і добрим хоровим письмом... Одне лише я міг би закинути композиторові – надмірну витонченість оркестрового стилю...» (Інформаційний бюлетень Спілки радянських композиторів, 1962, № 1, стор. 32).

Критика цікава тим, що вона закидає Грабовському передчасну оркестрову вправність – факт, відзначений також Галиною Мокрієвою в її статті в «Русі музичному».

Грабовський почав як послідовник лінії Барток – Стравинський (ранній): в дусі неокласицизму, поєднаного з суто сучасним розумінням етнографічного матеріалу. На початку 60-х років він переклав на російську та українську мови дві важливі книги з серіальної естетики: «Дванадцятитоновий контрапункт» Е. Крженека та «Посібник до дванадцяти тонової композиції» Г. Єлінека. (Він переклав також на українську мову «Дума про кохання і смерть корнета Крістофа Рільке» Р. М. Рільке, опубліковану у щомісячнику «Всесвіт», 10, 1973, Київ). Це стало причиною великої внутрішньої перебудови, але треба відзначити малий спершу базпосередній результат, оскільки на цей час він був зайнятий писанням свого дипломного твору, «Симфонічних фресок» (1961). Між 1962 та 1964 р. р. Грабовський написав ряд творів, які все більше і більше наближали його до позицій дванадцятитоновох естетики. У той же самий час він зайнявся вивченням не лише Другої віденської школи, а й польського авангарду, ідей Штокгаузена чи Ксенакіса, музики Фельдмана та Кейджа і прозаїчних партитур Джорджа Брехта. Дво- чи трьохрічне визрівання вилилося у цілу серію творів, написаних 1964 року у вибуху активності, яка межує з феноменальністю: **Тріо** для скрипки, контрабаса та фортепіано, **Мікроструктури** для гобоя соло, **Із японського хокку** для тенора, флейти пікколо, фагота та ксилофона, **Пастелі** (за Тичиною) для жіночого голосу, скрипки, альта, віолончелі та контрабасу І Константи для скрипки соло, чотирьох роялів та шести груп ударних! Тільки три з них приступні для нашого вивчення їх з якоюсь мірою детальності, і тому ми зосередимося на двох із них – на **Тріо**, а також на **Із японського хокку.**

Тріо було першим твором, написаним в його новому постсеріальному стилі. І справді цікаво, що вибух цього авангардизму привів **не** до слов'янського застосування серіальної техніки на зразок європейського чи прінстонського її різновиду, а до заперечення всякого догматизму, який надягає машкару «нового академізму». Г. Г. Штуккеншмідт з симпатією писав про твір, почувши його в Берліні у 1967 році:

«Найбільш радикальний дванадцятитоновий композитор з Києва – це Леонід Грабовський... звуки pizzicato а іе, Кейдж, акорди, що виконуються ліктями на фортепіано, glissandi за підставкою, постукування по резонансній деці струнних інструментів приховують ліричну чулість, яка проблискує принаймні у скрипковій кантилені фіналу (H. H. Stuckenschmidt, «Berliner Festwochen»: Slavische Akrente und Indisches Tanztheater, Melos, 1967, II).

Штуккеншмідт не згадав ще про декілька ефектів: закривання зрозмаху клавіатурного віка, трель педалями тощо. Твір багато чим зобов'язаний Фельдману та Кейджу, але не звучанням, а концепцією: повільне, поступове розгортання, мінімальна інформація, точно невизначений ступінь наближення в ній, – але він жахливо слов'янський зі своїми драматичними вибухами та напруженим ліризмом (так, особливо у третій частині). Третя частина гарна і проста.

ПРИКЛАД 5.

Тріо становить тричастинну фантазію, написану стохастично – і за три дні! Одне з його головних достоїнство – це спонтанність, сповнена малих і несподіваних повторів, що справляє дуже гумористичне враження; цей аспект п'єси дуже часто ігнорується при виконанні. Відзначимо закінчення другої частини: вкрай мелодраматичне, з капризною серією заключних акордів у кожного інструмента; «смішне» останнє crescendo завершується ударом фортепіанного віка. Закінчення твору також дуже ефектне: це розчинення в небутті, – і контрабас розстроює струну, щоб заграти найнижчий звук, який ще можна на ній видобути. Твір загалом вдалий, незважаючи на недосконалість його нотації – нотаційний словник походить від «Трьох коротких творів для скрипки та фортепіано» К. Пендерецького – вдалий завдяки його «скоринці», жвавості та молодості.

З другого боку, **Із японських хокку** є цілком вдалий вокальний цикл. Нотаційні неясності, ще наявні в **Тріо**, тут знайшли розв'язання, і тепер співвідношення поміж «зовнішністю» та «змістом» повністю зрозуміле. Перше публічне виконання з Рексом Ейкумом в ролі соліста відбулося 20 лютого 1967 року в рамках симпозіуму по музиці радянського авангарду, проведеного школою музики при Індіан-

ському університеті. Роблячи огляд цієї події для «Мюзікл куортерлі», Джеймс Броуді та Лоуренс Онклі відзначали з похвалою успіх твору, аналізуючи та оцінюючи п'єсу:

ПРИКЛАД 6.

Короткі та чарівні твори Грабовського на тексти хайку (хокку) для тенора, флейти пікколо, фагота та ксилофона негайно ж полонили аудиторію. Жодна з частин не тривала більше хвилини, а найкоротша – не перевищувала 30 секунд. Незвичні ефекти надавали кожній з мініатюр своєрідного, індивідуального характеру. В одній тенор легко й швидко б'є себе по грудях під час співу, видобуваючи дивний різновид вібратор, який поєднується з фруллато флейти пікколо. У іншій частині співак затискає собі носа і співає фальцетом на краю свого діапазону, імітуючи пронизливий крик птаха (подібно до ворона або сопухи) (James Brody and Lawrence Oncley, «Current Cronicle: Bloomington, Indiana», Musical Quarterly).

Надзвичайним є те, як добре Грабовський зрозумів, що хокку складається майже з самих пропусків, що слухач потребує свого власного пульсу для того, щоб виповнити ці «білі плями», і що ці вокальні твори повинні діяти як чорнетки і виконувати роль **ренсо**, або асоціації ідей. Третій хокку становить блискучий приклад обраного Грабовським методу: емоційна кульмінація пісні – це кінцеве **сі** pianissimo, але не на кінцевий склад хокку, а на дзенське А, додане композитором, – майже як думка, що прийшла надто пізно. Інструментальний супровід якраз і є серією трьох А (це є дві чисті квінти, точніше, інтервали (відповідно) 19 та 26, а також мала секунда – два основні елементи структури цих а; другий з них діє як зв'язуюча ланка, як хроматична імла), яка виконує подвійну функцію: цезур та **кірейі**, або обов'язкових слів.

ПРИКЛАД 7.

Ощадливість засобів, ясність структури де в чому зобов'язані вебернівському та післявебернівському типові мислення, але тут це не вебернівська «експресіоністична розчуленість», нервові смикання, надмірна самосвідомість. В цих вокальних творах чистота і фактографічна дистильованість звуку змагається з ясністю ліній, вродже-

ною натуральністю **хокку**, включаючи і більш «сенсаційні» моменти. Мінімалізм діє тут чудово, чарівно, внаслідок того що пізнання Дзен подібне до обміну інформацією, але зробленому мінімальними засобами, часто – звичайним жестом. Таким чином, **хокку** є естетична реалізація Дзен. Грабовський зрозумів це інтуїтивно і створив один з найбільш вдалих вокальних циклів після Веберна.

«La Mer» у багатьох відношеннях найбільш важливий за задумом твір Грабовського. Написаний для читця, двох хорів, органу та великого оркестру, він здобув прем'єру в Голандії протягом Музичного тижня Товариства «Гаудеамус» – 1971. Його композицію було розпочато у 1964 році (рік «Тріо» та ін.), але закінчено між 1968 та 1970 роками. Важко оцінити його у співвідношенні з іншими творами, оскільки в даний час важко визначити, якою мірою твір було «закінчено» 1964 року і наскільки тривалими були стадії переробки (якщо вони мали місце) перед тим, як твір було завершено. Перше виконання твору викликало дуже гарячу суперечку; твір або дуже чарував, або дуже не подобався. Найбільш вдалий епізод, як здається, – це перша частина. Як писав Ернст Вермулен, «чудовий своєю переконливою силою початок п'єси міцно западає в пам'ять» («Gaudeamus – Musicwoche ist reich an Exprimenten», Melos, December 1971).

Твір складається з чотирьох частин з розділом наприкінці, де домінує хор. Хорове письмо де в чому зобов'язане «Trois poemes d'Henri Michaux» Лютославського, але йому вдається зберегти свою індивідуальність. Частково задум Грабовського був альтернативним, наприклад: коли хор співає «un cri», то є glissando, а на «Propheties – Propheties!» є подібні ж вигуки. Дещо у творі «кінематографічне» – монтажоподібне, з багатьма напливами та подвійними експозиціями – з таким же кінематографічним захопленням зовнішніми фактурами та асоціацією слухових образів. Початок дуже і дуже «фантастично-чарівний»; він дуже і дуже повільно розростається над басом (орган 32 subbass), дуже pianissimo – тиша перед бурею. Володіння Грабовського матеріалом незаперечне; використання оркестру (в більш традиційному сенсі), сполученого з органом, читцем та мішаним хором, двома роялями, двома арфами, електрогітарою та чотирма групами ударних – вражає. Переконує монументальність задуму, віртуозне застосування ансамблів, тембри і драматизм.

В серії під назвою «Гомеоморфія I – III» для фортепіано (1968 – 1969) та «Гомеоморфія IV» для оркестру (1970) Грабовський починає розвивати стиль, який, за його відчуттям, виражає щось нове, щось таке, що можна з усією певністю визначити як його власне. Це доповнюється «Маленькою камерною музикою № 2 для 12 струнних інструментів соло (1971) – і після цього наступає своєрідне мовчання. Від 1971 до початку 19.. року він не закінчив нових творів, але був зайнятий незакінченим досі твором (work-in-progress з робочою назвою «Вечори в міському театрі далеко від Диканьки» за М. Гоголем). Ця серія музично-театральних моментів має бути виконана протягом 6 вечорів.

Щойно він закінчив новий твір під назвою «Concorsuono/ consuono del corno per concorsol» для валторни соло. Він вірить, що знаходиться на порозі створення набагато більш широкої, фундаментальної, складної та оригінальної музичної мови: техніки «безкінечних метасерій». Зрозуміло, тільки час може це довести.

IV

В. Годзяцький

Хоча досягнення Сильвестрова та Грабовського значні й самі по собі, проте вони не можуть становити ізольованого феномену. Треба додати до них принаймні три додаткові прізвища до цієї київської групи: Віталій Годзяцький (нар. 1936), Володимир Губа (нар. 193?) та Володимир Загорцев (нар. 1944).

Годзяцький зробив собі ім'я ф.-п. п'єсою «Розриви площин» і дуже цікавою автобіографією, опублікованою у «Данському музичному журналі», № 5, 1965 (Vitaly Godziacky, «Selfbiografi», Dansk Music Tidsskrift, 5, 1965). Фортепіанний твір (написаний у

1963 р.) надзвичайно атлетичний, мускулястий, із вільним застосуванням серіальної техніки. У наступному році він «написав» чотири магнітофонні етюди, використовуючи техніку «конкретної музики». На жаль, більшість наступних творів цього композитора недосяжна для нас.

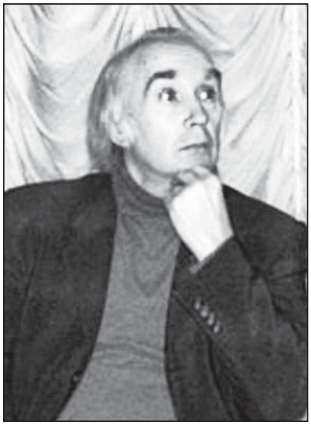

В. Губа

З Володимиром Загорцевим нам більше пощастило; чотири його партитури (написані між 1956–1966 р. р.) приступні для вивчення, а одна з них, «Обсяги», в останній час мала ряд виконань як в Європі, так і в США. В порівнянні з Сильвестровим, його стиль – це більш традиційний авангард, повний контрастів та значної кількості контрольованих імпровізацій (здебільшого на кульмінаціях).

Володимир Губа зайнятий зараз виробленням свого власного підходу до тональності та написав декілька блискучих фортепіанних п'єс.

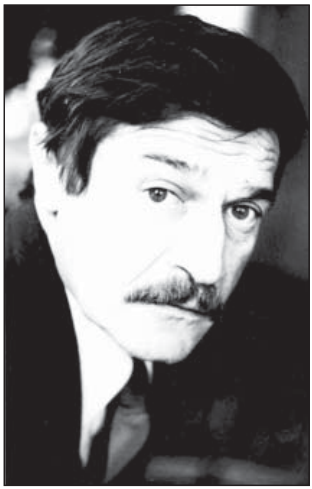

В. Загорцев

Нарешті, є ще два імені, які я маю виділити з багатьох; вони досягли зрілості наприкінці 60-х та на початку 70-х років: це Іван Карабіц (нар. 1945) та Євген Станкович (нар. 1942). Карабіц здобув прихильні відгуки в пресі за кантату «Сад божественных песен» на слова філософа Григорія Сковороди (Н. Гордейчук, Интерпретация известной традиции, Советская музыка, июнь, 1974). Твір свідчить про зростання уваги до відродження багатьох діячів української музичної культури XVII та XVIII століть і, крім того, становить приклад збільшення інтересу до трьох провідних постатей цього періоду: Д. Бортнянського, А. Веделя та М. Березовського.

Євген Станкович здається більш оригінальним та незалежно думаючим. Один з найбільш вагомих його творів, «Симфонієта», становить собою три частинну пародію-колаж. Перша частина нагадує стиль Прокоф'єва, який легко розпізнати; друга (повільна) має форму серенади з багатьма витонченими деталями в дусі Стравинського; у фінальній частині домінує Прелюдія № 2 c-moII (ДТК, I) та абсолютно малерівська мелодія, яка нагадує окремі місця III симфонії. Частина починається дуже наївно, але швидко перетворюється у поліритмічні канони і врешті у фрагменти алеаторичного типу. Самий останній твір Станковича – це «Sinfonia large», написана для Київського камерного оркестру і присвячена його диригентові, Ігореві Блажкову, який вперше виконав її у Києві в 1973 році. Виконання було з великим успіхом повторене у багатьох містах Західної України та в Москві. Твір було також записано на платівку фірмою «Мелодія», і запис цей має з'явитися протягом найближчих чотирьох чи п'яти місяців. Його звучання дуже сучасне, але у відношенні експресії – не стилю – воно нагадує Альбана Берга.

Одним з найбільш цікавих завдань цього есе у цілому було спостереження тих змін, які мали місце в культурному житті, і зокрема в житті музичному, Радянського Союзу взагалі та України в тому числі. Багато що змінилося насправді в порівнянні з тим, що раніше передбачалося. Діалог, початок якому поклала Галина Мокреєва в 1962 році, було продовжено в різних формах аж до безпосередньої сучасності. Але ми маємо звернути нашу увагу на деякі з найбільш важливих моментів цього спору.

У 1967 році щомісячник «Юність» опублікував інтерв'ю з Валентином Сильвестровим, в якому він зробив спробу більш широко викласти свою власну позицію та позицію своїх товаришів (Наталья Горбаневская, «Выйти из замкнутого пространства», «Юность», сентябрь 1967 г.). У статті він дуже красномовно висловився, що «музика авангарду має бути оцінена зі спробою визначити джерела музичного стилю, жанру та традицій; із зусиллям, наприклад, повернути вальсовий ритм до тих рухів, з яких вони походять» (там саме). Це явно нагадує про «Гімн», написаний у тому ж самому році. Після погодження сучасного авангарду із «дебюсізмами» та спробою нової музики пробитися крізь границі соборного замкненого простору,

він робить таке спостереження про східну музику: «Східний музичний твір рухається в напрямі розростання та розвитку, подібно до сніговита, що котиться. Романтизм по-своєму намагався вийти за межі просторового бар'єру. Як спроба видертися із теперішнього замкненого простору, вибух авангарду нічим не відрізняється від вибуху романтизму». (Там саме.)

Інтерв'ю викликало значний інтерес і багато суперечок. Нарешті, в 1970 р. на сторінках офіційної «Советской музыки» з'явилася серія статей про молодих українських композиторів (Ю. Малышев и другие. «Национальные традиции – основа художественного стиля», «Советская музыка», № 6, 170, июнь).

Цим дебатам надала цікавості серія прослуховувань, яка включала в себе «Маленьку камерну музику для 15 струнних інструментів» та «З японських хокку» Грабовського та «Спектри» Сильвестрова для камерного оркестру. На жаль, розміри теперішньої статті не дають нам змоги належно оцінити ці дебати про корисність та/чи безкорисність авангарду та його відношення до радянського стилю, які знайшли вираз у багатьох статтях, опублікованих протягом останнього десятиріччя. Всі вони заслуговують на статтю кожний зосібна. Але я сподіваюсь, що я просто дав читачеві зрозуміти той факт, що спір існує і що він далекий від остаточного розв'язання. І Сильвестров, і Грабовський часто згадувалися різними співчуваючими – і Грабовський написав навіть значного обсягу есе. Досягнення їхні можна оцінити, спостерігаючи воістину радикальні зрушення, які зайшли в творчості більш традиційних композиторів; ці останні засвоїли багато що з фактурних та оркестрових засобів авангарду. Але їхня (С. та Гр. – прим. пер.) музика як така все ж «суперечлива».

Чому? Відповідь, знов-таки, не дуже складна: по-перше, це та обставина, що багато подібних же вух можна знайти навіть у нас, в Сполучених Штатах. Для вихованого в академічному дусі апарату сприйняття радянських музикантів музика Сильвестрова та компанії може здаватися «пощечиной общественному вкусу» (тут – вільний переклад перекладача). Безпечну рівновагу діатонічної системи (не має значення, якою мірою ароматизованої чи серіалізованої) було за атаковано та взято штурмом тими, хто свідомий художньо-історичних тенденцій, притаманних новому мистецтву взагалі і новій музиці зо-

крема. Таким чином, відгук був негативним, а це майже завжди знаходить вираз у термінах про щось таке, чого **немає** – інакше кажучи, у термінах негативних в абсолютному значенні цього слова. Для багатьох вкрай складно зрозуміти, що цей тип мислення просто вже віджив своє, що незмінна характеристика та дефініція мистецтва неможлива, якщо мистецтво продовжує заново визначати себе самого від однієї новації до іншої. Внаслідок цього для академічних режимів нове часто ототожнюється з «диким», «дикунським» і чудернацьким, чужим – вони виходять з категорії «нижче» замість категорії «поза». Кінець-кінцем, час покаже, котра із сторін була більш **правою**, котра із сторін передбачила майбутнє більш точно.

Copyright. Virko Baley, 1974.

P. S.

Вірко Балей дав огляд фаховий – «музиканти самі про себе». А мені в голові віршик 60-х, після пам'ятника Лисенкові біля Опери (1965?):

Казав Микола Лисенко
Левицькому-Нечую:
«Стою я біля Опери,
А музики – не чую!..»

* * *

Мій лист до с. Соловей

30. VII. 74.

Здрастуй, наш рідний Соловей (так і хочеться написати Сольвейг) – ти ж наша рибочко! Отже, 17 травня тепер святкуватимем як день Перемоги. Поздоровляємо тебе – етцетера, етцетера… Будь нам назавжди щаслива. Хай «у тебя будут звезды, которые умеют смеяться» (Екзюпері). Добре тому, хто сміється останній – от ти й смійся остання, бо ми з Неллею своє вже відсміялися і стали тепер дуже серйозні.

Були ми увесь час «в бігах» – от і відписуємо тобі так пізно. Червень – гастролі в Кірові, з 2 липня ми поїхали (через Чернівці!) у

Карпати (Яремче). Там нашим гідом був Льоня Фінкель. А їхали ми на турбазу, там і відпочивали 22 дні (троє Танюків і Євгенія Кузьмівна, а іноді до нас приїздив Толя Крим). Читали у Льоні його шикарний альбом, вірші Перельмутера, Свети Соложенкіної. І проза у нього гарна. Давав він мені читати й свою п'єсу, але то ще поверхово. Ескіз. Льоня нам усім дуже сподобався, йому чорт зна як важко у Чернівцях. А після того, як ми поїхали звідти, прийшла від нього листівка, що його звільнили з роботи – скорочення штатів… Будемо думати, чим і як йому допомогти. На додаток до всього – він нам давав свій фотоапарат, а ми, блукаючи по горах, його загубили. Ні, і, звісно, відмовляється від будь-якої компенсації – хочемо купити йому щось краще, ніж його ФЄД, бо він прекрасний фотограф. І жаль, що в тім апараті загубились усі плівки, де він клацав нас по всіх усюдах, в тому числі на румунських кордонах і в центрі Європи.

Так нам сподобалося в Карпатах, що Нелля з'авантюрилась зустрічати Новий рік у ресторані «Беркут» (там готель, можна брати лижі, одне слово, Корнієнко хоче на Новий рік шматочок Швейцарії потримати в руках). Чи не пристанете до кумпанії? У листопаді будемо туди писати, замовляти місця. Підбий на це Василя – і гайда!

Гарна в тебе стаття про Первомайського, – це ми вже всі тут відзначили. Приємно.

Оксану забрали після Карпат до Москви, тепер вчитиметься тут. Я їду на гастролі в Горький, беру Оксану, Нелля працюватиме – треба їй чимало робіт закінчити. А перш ніж закінчити, непогано було б і почати.

А поки я був у відпустці (не ходи у відпустку – кажуть мудрагелі), вилаяли мене в «Театральной жизни» – знову ж за паплюження класики. Я не читав, але, кажуть, що хоч у пристойній компанії – з Ефросом та Любимовим. Зате ж вийшов нарис Крима у «Юності» (?) – такий похвальний, що після нього у мене ще дужче лаятимуть товариші Зубкови.

І ще – вийшла нарешті моя книжка про Крушельницького, – сигналка на столі, а більш не маю жодного примірника, хоч і замовив

собі 100 авт. екземплярів. Чому так? Бо перший випуск тиражу надіслали у Київ, а в Москві обіцяють продавати не раніш як у жовтні. Я дуже злий за те, що почали з Києва, – потрапить у руки якомусь Станішевському-Бобошку-Йосипенкові-Ужвійці, та й візьмуть на зуб. І підуть доносити в Москву, або й гірше – у пресі вилають за Курбалесію чи за «Малахія» (ситуація для цього на Україні дуже слушна). Я сподівався, що до Києва дійде пізніш, а тим часом встигли б щось тут у газетах (Москва) надрукувати, і тоді б уже земляки з циновими ґудзиками мовчали. А мені скандалу ніяк зараз не хочеться – бо я хочу на матеріалі про Крушельницького робити дисертацію (власне, вже зробив, лишилась сама техніка).

Отже, заглянь у книгарню на Хрещатику (здається, № 44 – біля театрального інституту). Там «Крушельницький» кажуть уже, продавався. Якщо ти багата на гроші, пришли мені примірників з 5, потім порахуємось. Якщо ж тобі моє писання буде якимось чином до смаку, чи не взяла б ти чогось кудись написати з цього приводу – ти ж тепер людина театральна. Я поїду за три дні в Горький, отже, пиши на Неллю – вона мені зателефонує. Десь числа 20 хочу з Горького повернутися – Оксані треба до школи.

Нелля відпочила, засмагла, взяв її ентузіазм до домашньої роботи (щось миє, шиє, переставляє – не віриться, що це надовго. Уже цілих 2 дні!). Хоче поїхати на тиждень у Єреван (коли ми з Оксаною щезнемо з обрію).

Ото й усе. Вітай Василя – і привозь його до Москви. Бо я тебе давно не бачив і скучив. А тут ти ще й заміж вийшла.

Обіймаємо тебе і цілуємо – всією родиною, щоб Василь не хвилювався. Напиши – обіцяю відповісти не після такої павзи, як цього разу.

Твої Танюки-Корнієнки.

P. S. Вітання тобі від Евг. Кузьм. Дейч. Вона дружила з Первомайським, і стаття твоя викликала у неї велику симпатію.

Л. Т.

* * *

«Литературная Газета», 1 січня 1948

Архів

Л. Санов про Некрасова

Л. САНОВ

ПРО ВИМОГЛИВІСТЬ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КРИТИКИ

Боротьба за більшовицьку партійність, за комуністичну ідейність радянської літератури висуває особливо важливі і відповідальні завдання перед нашою літературною критикою. Критика і самокритика – могутній засіб розвитку радянського суспільства – набуває виключно великого значення на ідеологічному фронті і, зокрема, на ділянці літератури, де йде наполеглива боротьба за виховання комуністичної свідомості, де особливо високою є вимогливість в ідейних і моральних оцінках, де поведінка людини – героя літератури – завжди перевіряється життям, практикою соціалістичного будівництва.

За роки радянської влади в нашій країні виросли нові люди, які пройшли мудру і багату школу соціалістичного виховання, суворої праці і боротьби, справжні творці і герої життя. Відмінною рисою цих людей, піднятих до активної громадської і трудової діяльності великою партією більшовиків, є висока соціалістична свідомість, глибоку внутрішня переконаність, віра в ідеали комунізму, полум'яна пристрасть у боротьбі за здійснення цих ідеалів.

Створити ідейно і художньо цільні, життєво правдиві і переконливі образи героїв нашого часу – таке першорядне, почесне завдання стоїть перед радянською літературою.

Брати активну участь у здійсненні цього завдання покликана і наша літературна критика. Борючись за ствердження в літературі образу справді передового героя, за ідейну і моральну цільність його характеру, проти «родимих плям»

капіталістичного світу, проти стихії патріархальних пережитків у душі героя, проти горезвісної психологічної роздвоєності, проти ідеалізації відсталості та індивідуалізму, наша критика тим самим допомагає становленню і розвиткові кращих якостей радянської людини, втіленню саме цих якостей на сторінках літературних творів.

Героїчний характер усього нашого життя і героїчний характер радянської літератури, цілком природно, підвищують вимогливість критичних оцінок і характеристик, примушують бути особливо строгими в аналізі кожного художнього твору, кожного літературного образу. Ліберальне пробачення всіх недоліків і хиб книги, естетсько-імпресіоністська критика, непомірні захоплення і вихваляння, що їх так люблять розсипати окремі критики і рецензенти, засліплені чи то актуальністю теми, чи уявною новизною форми, і неприпустима зневага до ідейного змісту твору в цілому та до ідейного світу його героїв, – усе це на жаль, ще дуже часті явища в нашому літературному житті.

Особливо шкідлива і небезпечна така практика щодо творів ідейно-чужих, ворожих, реакційних. Вересневий пленум правління **СРПУ** гостро засудив спроби тих, хто шляхом злочинного вихваляння націоналістичних творів, перейнятих почуттям невіри в сили нашого народу, намагався дезорієнтувати, обманути радянського читача; пленум засудив також примиренське ставлення до творів пристосовницьких, «ідилічних», що також зводили наклеп на наше величне сьогодні, на наших славних і благородних людей.

Але в цій статті ми хочемо поговорити про інше, про те, наскільки шкідливі, непомірні похвали творам загальновизнаним, наскільки недоречні сліпі захоплення тим, де, навпаки, мусить прозвучати тверезий і вимогливий голос критика. Ми хочемо говорити про те, як розмова про високоідейні критерії нашої літератури підмінюється необґрунтованим і невмілим виправданням всіх і всіляких відхилень героя від передового світогляду, від комуністичної ідейності.

Повість Віктора Некрасова «В окопах Сталинграда», удостоєна Сталінської премії, заслужено користується популярністю серед наших читачів. Талановите зображення фронтового життя, яскраві картини боїв, героїчної невтомної солдатської праці і служби, – усе це риси повісті Віктора Некрасова забезпечити їй широке визнання.

Водночас наша критика не раз справедливо вказувала на ряд істотних недоліків цього твору: ідейну вузькість і обмеженість, внутрішню суперечливість окремих персонажів, часом невисоку «стелю» мрій і прагнень героїв.

Недоліки повісті «В окопах Сталинграда» стали особливо ясними і наочними після появи нових визначних творів на цю тему – п'єси Б. Чирскова «Переможці» і особливо кіносценарія М. Вірти «Сталінградська битва». Усе те, чого невистачає молодому прозаїку в його першій книзі – широти узагальнень, ідейної пристрасності героїв, – усе це прагнуть втілити в своїх творах письменники, які розробляють далі цю величну тему, які не обмежують себе вузькими масштабами батальйонної або навіть ротної ділянки, а показують героїку сталінградської битви на широкому фоні усієї Великої Вітчизняної війни.

Чим же пояснити те, що окремі наші критики замість того, щоб, розглядаючи цю повість в наші дні, поглибити її критичний аналіз, поставити до неї нові, підвищені вимоги, справді розібратися в її достоїнствах і недоліках, оцінити її без лакування і прикрашування, стають на фальшивий шлях беззастережного її вихваляння, як твору бездоганного, абсолютно позбавленого будь-яких помилок і хиб?

У дев'ятому номері журналу «Вітчизна» опублікована стаття О. Борисова «Повість про захисників Сталінграда», присвячена розглядові твору Віктора Некрасова. Можливо, не варто було б так детально зупинятись на цій статті, якби автор не став безпідставно на шлях цілковитого заперечення і спростовання усіх тих у більшості своїй справедливих закидів і зауважень, що їх зробила до цієї повісті наша критика, яка, до речі, ніколи не збиралась перекреслювати цей твір.

О. Борисов виступає уже не вперше з приводу повісті «В окопах Сталинграда». В свій час у газеті «Сталинское плем'я» він вже намагався проголосити цей твір своєрідним куміром, відкидаючи справедливі докори критики авторові, викликані ідейною вузькістю окремих героїв повісті, їх дрібно-індивідуалістичними спогадами і інтересами, які в хвилини затишшя і відпочинку нібито оволодівають найпередовішими людьми нашої армії.

У новій свої статті про цю ж повість О. Борисов ще далі йде шляхом непомірного і некритичного вихваляння твору В. Некрасова і знову виступає у невдячній ролі охоронця автора від літературної критики, беручи під захист явно невдалі, ідейно неповноцінні сцени і образи, доходячи у своїх висновках до цілком хибних і принципово неправильних тверджень.

О. Борисов бачить значення і достоїнство повісті «В окопах Сталинграда», насамперед, в тому, що «автор обрав особливий метод»: «Рішуче відмовившись від роз'яснювання почуттів персонажів, уникаючи зовні свого письменницького коментаря, Некрасов пішов шляхом створення картин... В повісті особливої цінності набувають подробиці, епітети, емоційне забарвлення мови героя...»

Що ж розуміє під цим «особливим методом» О. Борисов? Розшифровуючи це поняття, він говорить далі про «інтонації», «півтони», «підґрунтову течію» повісті. Так критик вже з самого початку своєї статті обминає головне, основне – розкриття ідейного змісту книги, характеристику ідейної сутності образів.

О. Борисов вважає особливою заслугою молодого письменника те, що він «сам, цілком свідомо, освітив події **вузьким променем**...» (підкреслення тут і далі наше – Л. С.). Якщо повість В. Некрасова дійсно давала привід для такого висновку, то в усякому разі не захоплення повинен був викликати у критика цей «вузький промінь», що став причиною ряду істотних недоліків цього твору.

В повісті В. Некрасова діють бійці й офіцери Радянської Армії, герої Вітчизняної війни. Серед них є люди різного

життєвого і соціального досвіду, різного рівня культури, різного психологічного складу. Критика цілком вірно відзначала, що навіть центральному герою повісті Юрію Керженцеву часом невистачає ідейної глибини і послідовності, що надто часто в його свідомості оживають пережитки старої психології, індивідуалістичні риси і нахили.

Для О. Борисова при оцінці героїв повісті головним і єдиним мірилом є їхня здатність здійснити подвиг, вірніше, навіть не так ця здатність, як самий результат дії, вчинок сам по собі... Дуже цікаво прослідкувати хід думок автора статті «Повість про захисників Сталінграда», який прагне відвести від головного героя повісті усі справедливі і серйозні закиди критики. О. Борисов пише:

«Скільки жовчних слів викликали у деяких критиків шафа, диван, кіт Фракас! Вони забували, що все це – картини далекого дитинства. В хвилини вимушеної бездіяльності Керженцев згадує по контрасту з «тяжкими як жорна» думками про далеке спокійне і радісне дитинство. Закидати Керженцеву міщанство було, принаймні, безглуздям. Всім цим затишним спогадам не знаходиться місця тоді, коли герой діє. Але й тут, після неймовірного напруження боїв, Керженцев раптом каже: «Найбільше я люблю спокій. Щоб мене ніхто не викликав, коли я спати хочу, не наказував... Скінчиться війна – житиму десь на березі тихої річки, буду рибу ловити». Далі ці мрії розвиваються як справжня «ідилія»: цвіркун на печі, самовар, метелики, малинове варення тощо.

Це місце теж викликало нападки критиків. Обвинувачі говорили про егоїзм, вузькість героя. Але ж це мрії про самовар примушують Керженцева втратити почуття самозбереження (саме це почуття характеризує, насамперед, міщанський, егоїстичний, аморальний підхід до війни), не мрії про малинове варення ведуть Керженцева, буквально через п'ять хвилин після наведених міркувань, в атаку, не в бажанні самоварничати – джерела його душевної сили, яка передається всім бійцям у хвилину атаки!

Керженцев – громадянин...»

Нехай пробачить нам читач за цю довгу цитату. Ми зобов'язані були її навести ля того, щоб показати, як невірно тлумачить О. Борисов основи радянського героїзму, джерела громадянських почуттів наших людей.

Героїзм і патріотизм радянської людини є результатом високо-ідейного змісту всього нашого життя, результатом соціалістичної свідомості трудящих, величезної політично-виховної роботи нашої партії в широких масах народу. Подвиг бійців і офіцерів Радянської Армії в роки війни також був зумовлений їх соціалістичною свідомістю, їхнім розумінням великих визвольних цілей нашої боротьби, сила їх патріотичного почуття перебувала у прямій залежності від ідейної і політичної загартованості кожного із них. Саме це і мусив, насамперед, відтворити письменник, який зображує героя Великої Вітчизняної війни. О. Борисов схильний пробачити В. Некрасову не тільки те, що його герої, в переважній більшості, не живуть таким напруженим ідейним життям, а й готовий виправдати навіть всі їхні індивідуалістичні мрії, всю обмеженість їхніх прагнень, їхній ледве не болісний потяг до затишку, заспокоєності, яким переповнений, зокрема, Юрій Керженцев.

Таким чином, для О. Борисова в його оцінці правдивості і виховної сили образу героїв війни важливий, кінець кінцем, лише самий подвиг, який цей герой здатний здійснити. З таким тлумаченням героїзму ніяк не можна погодитись. Читач хоче бачити і розуміти джерела, передумови подвигу, ідейні стимули, які ведуть людину до героїзму, які характеризують душу радянського патріота, людину передового світогляду, високої комуністичної свідомості. Читач не розуміє і не можу пробачити письменникові ідейної збідненості, внутрішньої суперечливості образу Керженцева, який іде в атаку з мрією про... малинове варення і кота Фракаса, про тиху річку і цвіркуна на печі. І як не намагається О. Борисов прикрасити і звеличити ці убогі ідеали літературного героя його ж зневагою до небезпеки, хоробрістю, презирством до смерті,

дійсно властивими Керженцеву, ми все ж сприймаємо образ Керженцева, як дуже звужений та ідейно збіднений.

В зв'язку з цим слід зупинитись на тих положеннях, які висуває Борисов, характеризуючи і оцінюючи ряд інших персонажів повісті: «Ми, читачі, – заявляє він, – не пробачаємо недоліків Лісогора, недисциплінованості і «стихійності» Чумака, первісної безвільності Фарбера, але чи означає це, що Некрасов мав відмовитись від показу цих людей, ввести всіх їх до будь-якого одного безбарвного знаменника?»

Ось, виявляється, в чому справа. Літературні герої, позбавлені тих моральних пороків і недоліків, які притаманні вищеназваним персонажам повісті, уявляються критикові «одним безбарвним знаменником». Але це ж ні що інше, як ствердження права героя на червоточину, на моральну ваду і свідоме приниження справді передових радянських людей, які показують яскраві зразки величі людського духу, високої ідейності і моралі і ніяк не можуть бути віднесені до категорії «безбарвного знаменника». Хотів того чи не хотів О. Борисов, але від його міркувань дуже недалеко до давно зданої в архів так званої «теорії живої людини», автори якої колись також визнавали лише героїв психологічно-роздвоєних, морально надламаних і цілком виправдовували кожний відступ літературного героя від принципів радянської моралі і етики.

Звичайно, повість В. Некрасова нічого спільного не має з цією «теорією», але прагнення кожний недолік твору будь-що подати, як успіх автора, призводить О. Борисова до плутанини, до повторення віджилих літературних схем, до давно спростованих нашою літературою поглядів.

Перед літературою соціалістичного реалізму стоїть завдання – створити образ цільного героя, художньо втілити кращі провідні риси його характеру і поведінки. Справжня краса та яскравість людської душі розкриваються в образі героя ідейно і морально цільного, зростаючого в боротьбі, в подоланні труднощів. Але чи означає це, що для відображення героя в боротьбі, в розвиткові, в русі слід у його власній душі дозувати високе і низьке, передове і відстале, рівномір-

но розподіляти світло і тіні? Письменник мусить побачити головні тенденції, які ведуть героя вперед, побачити красу нового світу, втілену в душі передової радянської людини, в її героїчній праці й боротьбі, — і нехай повірить нам О. Борисов, — такий герой ніколи не нагадає читачеві того «безбарвного знаменника», появи якого так боїться критик.

* * *

Серйозним ідейним недоліком повісті В. Некрасова «В окопах Сталинграда» є відсутність зображення провідної ролі партії, її героїчної роботи в армії, напруженої діяльності партійно-політичних працівників серед військ у дні сталінградської битви. В своїй статті О. Борисов не вважає за потрібне навіть торкнутися цього питання. Він висуває поняття «органічного патріотизму», який, на його думку, характерний для героїв повісті, часто говорить про те, що ці герої перевиховувались у горнилі війни, переборювали пережитки минулого, але критик ні разу не згадує про те, що В. Некрасов не показав керівної ролі партії на фронті і, насамперед, у політичному вихованні армії, у зміцненні і поглибленні почуття полум'яного радянського патріотизму наших воїнів.

Критик проходить байдуже також і повз те, що в творі В. Некрасова невірно змальовано картину відступу нашої армії в перший період війни. Паніка, розгубленість, хаотична мішанина різних військових частин та інші «жахи», описані на початку повісті, є абсолютно, нехарактерними для зображення нашої армії, того впертого, організованого опору, який виявили радянські воїни в боротьбі з фашистськими полчищами, ще в ті дні, коли ворог мав численну перевагу і перевагу несподіваного нападу. Не вважаючи своїм обов'язком відзначити припущені автором перебільшення та згущення темних фарб О. Борисов і сам ще більше поглиблює помилку письменника. Так, виходячи з абсолютно хибної думки, що відступ наших бійців у перший період війни був ледве чи не злочином перед Батьківщиною, що

бійці нібито не могли дивитись в очі тим, хто залишався в містах і селах на шляху відступу армії, критик бачить в зображенні подібних настроїв особливу заслугу В. Некрасова.

«Баби питають, де ж німці? І куди ми йдемо? Ми мовчки п'ємо холодне, з погреба, молоко і махаємо рукою на схід.

Туди... за Дін...

Я не можу дивитися на ці обличчя, на ці сповнені запитання і здивовання очі. Що я їм відповім? На комірі в мене два кубики, на боці – пістолет. Чому ж я не там, чому я тут, чому я трясуся на цій скрипучій підводі і на всі запитання лише махаю рукою? Де мій взвод, мій полк, дивізія? Авжеж я командир...»

Штучно одірвавши свого героя від напружених боїв армії проти ворога, від дивізії, полку, взводу і ретельно підкріплюючи розгубленість і безпорадність Керженцева, письменник робить явну помилку, а критик безмірно захоплюється цим, вихваляє за це і автора і героя.

У заключній частині своєї статті О. Борисов заявляє, що повість «В окопах Сталинграда» – «не імітація життєвої правди, а сама правда». Рішуче відкинувши всі закиди і зауваження критики і не переглянувши своєї власної, некритичної позиції по відношенню до цього твору, О. Борисов не хоче бачити усіх істотних відступів В. Некрасова від життєвої правди, усіх часом значних недоліків цього твору.

Повість «В окопах Сталинграда» – талановитий твір про Велику Вітчизняну війну, про героїчні події сталінградської битви. На початку цієї статті ми відзначили ряд позитивних якостей цієї повісті. Але, визнаючи творчий успіх автора і цінність його першої книги, ми зобов'язані в інтересах розвитку всієї нашої літератури, й інтересах дальшого ідейно-творчого змужніння молодого письменника сказати йому прямо і відверто про всі його зриви й недоліки і, насамперед, про ідейну вузькість ряду його героїв, про абсолютно недостатню увагу до зображення більшовицької партії – провідної сили нашого суспільства, яка виховує комуністичний світогляд і комуністичну свідомість в широких масах нашого народу.

Радянська література прагне створити гармонійний і цільний образ героя, – великої виховної сили, високих ідейних і моральних якостей. Метод соціалістичного реалізму вимагає зображення передових високих зразків людського характеру, добору і показу кращих рис радянської людини. Критик, покликаний боротися за посилення комуністично-виховної функції нашої літератури, не має права видавати недоліки навіть талановитого твору за його достоїнства, не має права закривати очі навіть на окремі його ідейні хиби. Стаючи на такий шлях, він фактично дезорганізує читача і письменника.

Не знаю, хто такий О. Борисов, але добре знаю, що таке – феномен Віктор Некрасов. Читати цей соцреалістичний опус сановного Санова – і нудно, і неприємно, і гидко. Але тим, хто буде після нас – варто знати й це – он ще коли починалося цькування «молодого письменника В. Некрасова».

Це проблема світоглядна – стаття Санова потребує добу. Це 1948 рік! Вони й після війни не навчились говорити по-людськи. І якщо добре розмислити, підтекст і стиль статті, продовжений у 60-і, і є причина і знак розпаду системи, її нежиттєвості. Санов і є «сталінщина» – його де не посій – там вродиться; бур'ян, що нищив і нищить досі живе.

Цілком інше – Паола Утєвська. А це все той же 1947-48 роки. Втім, є й у неї кілька «реплік», яких варто було б уникнути. Сьогодні їй за ці рядки соромно.

Але, в цілому – це не Санов. У неї інше чуття тієї ж доби – і Некрасова в ній.

П. Утєвська про Некрасова

«Дніпро» 1947, № 2

П. УТЄВСЬКА

СОЛДАТИ СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ

Найбільша в історії воєн Сталінградська битва, в якій наші славні воїни, на смерть ставши біля стін волзької твердині, завдали німцям такого удару, після якого вони

«не могли вже оправитись» (Й. Сталін), – має бути темою багатьох творів радянської літератури.

Історія оборони кожної вулиці, заводського цеху, окремого будинка може дати матеріал для великого твору. Письменник, узагальнивши в образах окремих воїнів типові риси більшості героїв Сталінграда, має показати не лише правдиво відтворені картини битви, але розкрити і показати джерела нашої перемоги. Тільки за цієї умови книга допоможе «...виховати нове покоління бадьорим, віруючим у свою справу, що не боїться перешкод, що готове подолати всякі перешкоди». (З постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград»).

Чи відповідає цим вимогам роман Віктора Некрасова «Сталинград»[26] – перший твір молодого письменника, учасника Сталінградськиї боїв?

Роман охоплює період від липня до грудня 1942 року. Правдиво, в нарочито спокійному тоні, якому автор не зраджує протягом усієї книги, розповідає Некрасов про біль відступів, про перші неймовірно важкі дні обороги Сталінграда і про поступовий перелом у ході війни, закінчуючи свою книгу описом днів, що передували повному розгрому оточених під Сталінградом німецьких військ. Некрасов нічого не прикрашає і не пом'якшує, – і тим яскравіше постає перед читачем велич подвигу оборонців Сталінграда.

Лаконічно, але точно відтворює письменник обстановку тієї невеликої ділянки фронту, на якій бореться описуваний ним «184 полк». З тим-таки суворим лаконізмом пише він і про людей цього полку. Лаконізм, побоювання проявити схвильованість, порушити гранично спокійний тон характе-

---

[26] Віктор Некрасов "Сталинград". Журнал "Знамя" №№8-9, 1946 р.

ризують «творчий почерк» Некрасова. Другою характерною рисою роману є старання автора відтворити все бачене ним до найдрібніших деталей.

Спокійний тон розповіді і вірність зображення деталей обумовили ряд позитивних якостей роману. Але перетворена в принцип ця манера письма спричинилась до деяких серйозних невдач, штучно знизивши емоційність окремих сцен, до деякої міри перешкодивши письменникові зробити з поодиноких фактів узагальнені висновки.

Та все ж, незважаючи на ряд недоліків, що їх можна пояснити частково письменницькою недосвідченістю автора, невмінням до кінця розвинути окремі положення цього роману, – книга ця заслуговує на серйозну увагу, і її можна поставити поряд з кращими творами останнього літературного року.

В пам'яті читача залишається ряд майстерно написаних Некрасовим сцен: нічна переправа через Волгу, оборона заводу «Метиз» і особливо – атака на висотку в районі Мамаєва кургана.

У цих сценах Некрасов виступає як письменник-реаліст. На матеріалі окремих епізодів, змальовуючи подвиги окремих воїнів, він показує мужність оборонців Сталінграда, створює узагальнені образи людей і подій, розкриває через них джерела перемоги.

Некрасов показує, як війна втілюється в побут людей, як подвиг стає нормою їх поведінки. Та, захопившись спокоєм викладу, письменник іноді підмінює витримку в поведінці своїх героїв їх зовнішньою байдужістю, – і цей «зовнішній» характер не завжди легко схопити читачеві.

Вся розповідь ведеться від імені військового інженера Юрія Керженцева – до війни архітектора. Коло дійових осіб – невеличка група офіцерів і бійців. На жаль, автор не приділив достатньої уваги створенню характерів усіх своїх героїв. Деякі образи не тільки незакінчені, але часто і суперечливі. Навіть у Керженцева ми зустрічаємо ряд суперечливих рис, причому ц і суперечності навіть серйозніші, ніж у інших персонажів.

Про минуле Керженцева ми дізнаємось із спогадів героя. І тут ми мусимо закинути авторові невдало дібраний матеріал. Протягом усього роману ми бачимо в особі Керженцева воїна, який на смерть стоїть, обороняючи не тільки окрему ділянку фронту, а всю нашу соціалістичну Батьківщину, обороняючи наше прекрасне життя. І цілком зрозуміле наше бажання побачити в минулому героя ті характерні риси життя радянської людини, які він готовий захищати ціною свого життя. А що змальовує Некрасов? Сімейний затишок, сумнівну обивательську ідилію. Сам автор засуджує згодом цей «затишок». Керженцев явно іронізує, говорячи: «Закінчиться війна – поселюсь десь на березі тихої річечки, вудитиму рибу, а вечорами на веранді питиму чай з варенням, а дружина поруч шкарпетки штопатиме...»

Наведена цитата свідчить про те, що письменник не продумав як слід усього написаного ним.

Найяскравіше видно цю недоробленість в такому епізоді.

Дев'ятнадцятого листопада – день народження Керженцева. Він готується з друзями відсвяткувати цей день, та під час готування до товариської вечірки Керженцева викликає дивізійний інженер Устинов, щоб повідомити йому: «Сьогодні о 6.00 ми переходимо в наступ».

Наступ по всьому фронту. Довгожданий день для кожного бійця, для кожного радянського патріота. Як же сприйняв Керженцев повідомлення Устінова? – Поки що, – говорить Керженцев, – мені зрозуміле одне: до початку наступу лишається десять годин, і відпочинок на сьогоднішню ніч для бійців, що я обіцяв, – перший за останні два тижні – безнадійно зривається».

Та невже на Сталінградському фронті хтось міг, знаючи про наказ наступати, пожалкувати про втрачений відпочинок? Автор, очевидно, не розуміє, що цими словами він може мимоволі спотворити образ радянського офіцера.

Ми мали б право обвинуватити автора у створенні неправдивого образу. Проте, з дальшого розвитку твору видно, що ця помилка письменника сталася саме через ту недоробленість, про яку сказано вище.

На жаль, цю посилку Некрасов продовжує і далі. Керженцев повертається до себе, і тут його зустрічає товариш, командир саперного взводу Лисагор, буквально оскаженілий від наказу про підготовку до наступу: «Сиділи б в окопах і пострілювали б, коли не лізе німець. Чого ще треба?». «Мене починає дратувати Лисагор», – говорить Керженцев. «Давай припинимо цю **ідіотську розмову** (курсив наш **П. У.**) «Не подобається – не воюй, справа твоя, – звертається він до Лисагора.

Читач має всі підстави віднести цю яскраву характеристику і до щойно наведених слів самого Керженцева.

Проте своєю поведінкою Керженцев спростовує обвинувачення, що його закидає автор бойовому офіцерові. Нам здається, що відповідальність за цю невдачу лежить не лише на молодому авторові, а й на редакторах його першого твору.

Серед інших персонажів роману звертає на себе увагу безперечно позитивний образ ротного командира Карнаухова. Та риси характеру Карнаухова Некрасов показує якось конспективно. Коли б письменник, змальовуючи цього прекрасного юнака, бодай трохи відійшов од постійно вживаного ним «спокійного тону», образ Карнаухова був би емоційніший і жвавіший.

Часто згадує письменник ім'я Харламова. Але що за людина Харламов – хороша чи погана, чим вона цікава, крім своєї не то кумедної, не то сумної розгубленості?

Надто суперечливий образ Лисагора. Це постійний виразник пошлуватої «філософії», обиватель, який прагне якнайкраще влаштуватися і разом з тим – відмінний, хоробрий офіцер. Хоча автор і приділяє йому чимало уваги, проте справжнього характеру його ми так і не пізнаємо.

Найбільше заперечення викликає образ ординарця Керженцева – бійця Валеги. Він весь час супроводить Керженцева, автор часто говорить про прихильність Керженцева до свого ординарця, про позитивні якості Валеги, та ні разу на ділі цих якостей не показано. Жодного разу Валега не стає справді бойовим другом Керженцева. Ми бачимо

тільки сліпо відданого своєму командирові ординарця, вся прихильність якого – в турботах про... хороше харчування Керженцева. Поряд з іменем Валеги ми завжди зустрічаємо слова «консерви», «тушонка», «жарена картопля». Навіть коли Валега чинить подвиг, коли він, ризикуючи життям, пробирається до свого командира на оточену німцями висотку, ми довідуємося, що він «тушонку приніс... шинель...» Чи ж варт було тільки заради цього ризикувати життям? І є щось принизливе для людської гідності Валеги в його нескінчених турботах тільки про ситість Керженцева, без показу інших, більш високих якостей його характеру. Некрасов пише про патріотизм Валеги, про його готовність захищати Батьківщину, та ні разу в усьому романі ми не бачимо Валегу-воїна.

Найбільше вдалися Некрасову образи кадрового офіцера-командира батальйону Ширяєва, командира роти Фарбера, в минулому наукового працівника, і матроса-розвідника Чумака.

Фарбер – мовчазна замкнена в собі людина. Лише один раз, розговорившись одверто, він розповідає Керженцеву про те, яким безпорадним він був на початку війни, як важко було офіцерові, не знавши військової справи, навчати доручених йому бійців. Наприкінці роману Фарбер виростає на досвідченого бойового командира. Некрасов показує не тільки процес зростання Фарбера, але і аналізує причини колишнього невміння. Фарбер – інтелігентна, культурна людина, пройшовши крізь суворе горно війни, стає духовно вищий, досконаліший. Багато що стає йому зрозуміліше, розвинулося почуття відповідальності у громадсько важливих справах.

Інакше відбуваються зміни на краще у Чумака. «До війни я сам собі цар і бог був» – говорить він, «...до війни для мене хлопці були... щоб пити не нудно одному...» Фронтове життя зробило з Чумака людину, яка готова, за його ж словами, «зубами горло перегризти» за товариша.

Героїв книги Некрасова єднає одна спільна риса, яка свідчить про те, що письменник уміє знаходити спільне і го-

ловне у зображуваних ним подіях, у створених ним образах окремих людей. Протягом усього роману Некрасов показує, що війна породила в наших людях не жорстокість і загрубілість, а виховала в них гідність радянських патріотів, глибоку людяність, почуття відповідальності за краєчок рідної землі, захист якого довірили їм Вітчизна.

Некрасов не ідеалізує війну, не приховує того жаху, який вона несе. Читач зробить з його твору правильний висновок: не просто війна, а визвольна, справедлива, вітчизняна війна радянського народу, її благородні цілі виховали радянських людей, які воювали за свою соціалістичну Батьківщину.

На початку статті ми говорили про обов'язок письменника не лише правдиво показати Сталінградську битву, але і розкрити джерела перемоги. Необхідність цього усвідомлює і Некрасов. На одній з останніх сторінок роману Чумак звертається до Керженцева:

– Чому все так вийшло? Га? Пам'ятаєш, як довбали нас у вересні? І все-таки не вийшло. Чому? Чому не скинули нас у Волгу?

Є питання, що потребують гранично чіткої відповіді. Таким є і питання, що його поставив Чумак.

Некрасов правильно відповідає на нього, та реалізація його відповіді може викликати і викликала вже в критиці незгоди.

Керженцев просто не відповідає Чумакові, замість відповіді він лише згадує окремих героїв великої битви, окремих творців перемоги:

«А Чумак, питаю, чому? Не хто-небудь, а саме Чумак... Може, ще Ширяєв, Фарбер спитають мене, чому? Чи той дідок-кулеметник, який три дні пролежав біля свого кулемета, відрізаний від усіх, і стріляв доти, доки не вийшли патрони?.. Може, він теж спитає мене, чому? Або той пацан-сибірячок...

Коли б живий залишився, теж, мабуть, спитав би, чому? З двома протитанковими гранатами від підбіг до самого підбитого танка і обидві в амбразуру кинув...»

Чи правильно відповів Некрасов на питання одного з своїх героїв, на запитання своїх майбутніх читачів? По суті, звичайно, правильно. Та з композиційних причин автор частково вмістив відповідь свою поміж рядків, чого не можна було робити з найважливішим у всій книзі питанням — питанням про джерела перемоги.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ
СОВЕТА МИНИСТРОВ СССР
ПО ДЕЛАМ ИЗДАТЕЛЬСТВ, ПОЛИГРАФИИ
И КНИЖНОЙ ТОРГОВЛИ

Издательство

«ИСКУССТВО»

№ Т-145 «2» августа 1974 г.

Уважаемый Лесь Степанович!

Я получил Ваше письмо по поводу досадного технического упущения в книге "Марьян Крушельницкий". Как Вы знаете, оно было обнаружено в сигнальном экземпляре издательским редактором Н.Т.Финогеновой, которая сразу же позвонила В.Г.Кисунько и высказала свое огорчение пропуском его фамилии как редактора книги. К сожалению, в корректуре, присланной типографией в издательство для подписания к печати, выходные сведения отсутствовали; редакция лишена была возможности их проверить.

Василию Григорьевичу Кисунько будет послано письменное извинение

Директор издательства

К.Долгов

* * *

Лист з Горького,
3. VIII – 74

Здрастуй, Неллю!
Наш телефон 31-21-34.

Сьогодні грали «Пурсо» .Чудово (без Буркова, але з Романовим + усі сторожили). А ще вчора Шкодін заборонив «П.» взагалі. Кузенков був у Покаржевського і той дозволив під особисту відповідальність Жарковського – пристойною – про рівень смаку, про імпровізації та ін. Говорив без балди, по суті. Ось чому вистава була гарна, незважаючи на місячну перерву.

Вітання тобі від Ліди, Рити, Бориса і К°. Оксана в нормі. Номер у нас гарний, з ьелевізором, виходить на Волгу. Але – дощ...

Цілуємо.

Я й Оксана.

* * *

Від Г. Іванової з Мінська

Ой, 4 августа!

Дорогие мои Лесики и Нелики!

Не думайте, пожалуйста, что я вас хоть на минуточку забыла или, не дай-то Бог, разлюбила! Просто я отключилась от всего и вся на недельку в этой чудо-лесной глуши оставленная до самой макушечки воздухом кристальной чистоты и настоянным ароматом леса и полей. Сплю на сеновале, вот и хожу пьяная!. А забрались мы с мамочкой в такую даль, что и почтового ящика не видать, а висит он в двух км от нашего хутора. Кругом нас лес, грибы и ягоды обитают почти что в огороде. Погодка очень и очень разная, но все равно чудо как хорошо. Народец собрался отменный, а по сему нам очень и очень приятно друг с другом. Смеху столько, что нехватка в сливочном масле, как и пр. деликатесов, не чувствуется.

Я чтобы не очень уже соскучиться по родным там слишком вижу про них сладкие сны.

Пожалуй, впервые за эти три страдательних года я так безмятежно отдыхаю. Приехали мы сюда 24-го днем (это приблизительно в 145 км от Минска, бывшая Польша). Один денек подарили Минску, по которому я побегала с удовольствием. Конечно вспомнила свой тайный и совершенно секретный «премьерный приезд», банкетик, столь душевный, полный, доброго, любовного восторженного признания Леся Танюка. Вот до театра «Юного гледача» я не добежала, да и не «стоит», ибо без Леся он осиротел и вряд ли сохранился дух его, но память хранит радость от встречи!

Господи! Как же там, в Белокаменной идут наши «главные дела»! Боюсь даже подумать о том, что все уже решено не людьми доброй воли. Нет, нет, нет, надо верить, надеяться и ждать!!!

Не надо мне отвечать, ибо пока вы соберетесь написать, закрученные в делах и хлопотах, мы уже уедем из этого «Зеленого рая». А случится это 13-го. 14-ое мы проведем в Минске и в 22 час. 22 мин. на Белоруссии додому. Вот еще если есть что-то наше, радостное тогда умоляю дайте знать, не томите!

Даю два адреса:

1. Минская обл. Вилейский р-н, п/о Ижа, дер. Бересниха.

Трубач А. В. для…

2. 220012, Минск, Ленинский просп. д. 76-а, кв. 39. Фрейберг, для…

Надеюсь, что у вас все благополучно и дела ваши идут по восходящей.

Оксанчик наслаждается домом своим, папой, мамой и Белочкой – лентяйкой.

Целую и обнимаю вас! До скорой, скорой!!! Мамочка шлет вам самый сердечный привет.

Всегда ваша Г. Іванова

3. 08. 74.

Останні вісті з Москви.

Вже місяць тримає голодування Валентин Мороз. Але його так і не переводять у табір. Виснажений, але незламний.

У Торонто діє Комітет захисту Мороза. Поки що тільки маніфестують.

«Пурсоньяк» став для Горького емоційним струсом, вони вловлювали всі підтексти й натяки – враження таке, що тут дуже тішаться з можливості вставити цензурі перо. Мабуть, це місто тупого й чорного керівництва – і публіка мститься на них, вивільняючи власний страх. Її оплески всьому, що є незатиск, свобода, воля – прекрасні. А ще ж могло бути й значніше, якби грав не Анисько, а Бурков…

Вистава була на підйомі не лише тому, що відкриття гастролей, а й тому, що вчора її **заборонили**. Як саме? Зателефонував Шкодін – спектакль в Горьком не играть, под личную ответственность Танюка. Я вмить набрав Кузенкова, він мав іти до Покаржевського: я сказав – аншлаг, і чотири подальші вистави, театр прогорить, якщо йому будуть «шкодить». Кузенков був у Покаржевського. Вони набрали мене – і я повторив «ситуацію» Покаржевському. Старий цинік зрозумів, що найдужче програє на забороні їхній агент – Жарковський. І – мені: «Под вашу ответственность. Если будут отрицательные сигналы, вы будете наказаны. Вместе с главным режиссером, который околачивается в Москве – вместо того, чтобы открывать гастроли!»

Круто, але пустушка. Якщо Дорн не організує свою плаху, все буде як сьогодні. А поки ще там вийдуть газети!..

Ліда Савченко: «Да вы Дорна поблагодарите за «Театральную жизнь». Публика потому и рванула к нам, что – разнос! Лучшей рекламы не надо!»

5. 08. 74

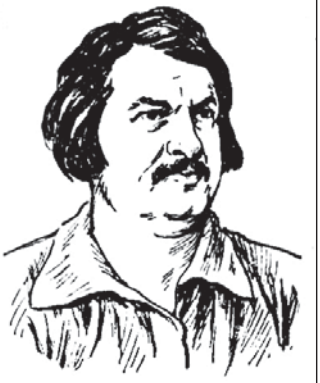

Бальзак.

Кілька реплік про Бальзака (взяв сюди кілька томів).

За Енгельсом, людина, яка не зрозуміла «Маніфесту» і Бальзака – недорозвинена істота. (Принагідно: жоден з нашого Політбюро не прочитав ані «Маніфесту», ані Бальзака).

Але це блеф. «Комуністичний маніфест» уже в наступному столітті забудуть, а Бальзак – переживе і Маркса і Енгельса.

Прізвище від роду він мав плебейське (Бальса – Balssa), частку de його тато-маклер додав для «аристократизму». Це боротьба двох «я» тривала в Оноре все життя. Молодим він пробує писати, намагається стати видавцем, відома його авантюра зі срібними рудниками. Зрештою, висновок: «Треба, попри все, писати з ранку до ночі, щоб здобути незалежність, в якій мені відмовлено».

Бальзак

Тут – головне слово – «незалежність» (і від кредиторів у тому числі). Цькування – і від преси. Підтримує його лише еліта. Гюго, Гейне, Берліоз, Ліст, Делакруа, Теофіль Готьє.

Вмирає рано (1950), підірвавши здоров'я. Серце.

96 романів зі ста п'ятидесяти задуманих.

Чи «реаліст» він у радянському розумінні? «Задача искусства не в том, чтобы копировать природу, но – чтобы ее выражать. Ты не жалкий копиист, но поэт! – каже Бальзак вустами одного з героїв. – Иначе скульптор исполнил бы свою работу, сняв гипсовую форму с женщины. Что ж, попробуй, сними гипсовую форму с руки своей возлюбленной и положи ее перед собой, – ты увидишь ужасный труп без малейшего сходства, и тебе придется искать резец и художника, которые, не давая точной копии, передадут движение жизни. Нам должно схвачивать дух, смысл, облик вещей и существ. Впечатления! Впечатления! Да ведь

они случайности в жизни, а не сама жизнь! Рука, раз я уже взял этот пример, рука не только прикреплена к телу, – она выражает и составляет продолжение мысли, которую надо схватить и передать. Ни художник, ни поэт, ни скульптор не должны отделять впечатления от причины, которые нераздельны одно с другим».

То чи «реаліст» Бальзак? Безумовно, ні.

Гобсек, Вотрен, Тайфер, барон Нусінген – цікаві тим, що вони – раби власних пристрастей.

Зауважив я одне – цікаво: усі його «негативні» персонажі говорять переважно **поганою** французькою мовою. Вони ніби не французи – вони духовні окупанти «прекрасної Франції».

При тому, що він вживається у них, часом симпатизує їхнім пристрастям – щиро їх ненавидячи! Люто!

Майже акторське перевтілення!

* * *

Мої листи з Горького

6. VIII. 74 г. Горький

Рідна моя!

«День за днем идет, мелькая…» – без особливих пригод. Андрій приїхав. 7 і 8-го репетируємо (без кола на сцені), – так, згадаємо виставу, і він поїде. Про жодні його зміни поки що не домовились.

Сьогодні був пляж, а Волга пахне нафтою; та хоч би погода не підвела.

Анисько зірвав на «Пурсо» (першому!) голос, відмінили «Продавця», грали «Коварство» (яке, отже, буде зіграно тут вже не менше як 13 разів). Репертуар оголошено до 26-го. Бідні горьківчани. За що їх так?

Оксана возиться тут з Ірою Кореневою, и та всерйоз її переконує, що у її тата «вшиті» жабри, і він може бути під водою цілий день – тільки якби годували. Ось які у нас артисти.

Дорн тут. Іноді навіть вітаємось, але не більше. У Париж він ще не їздив.

Жарковський – їде завтра на зйомки. Бурков знімається десь на Дону. Кузенков учора прибув – ще не бачились. Бочкарьов грав Протасова – хай ти скиснеш!

Шакуров приїхав з Наталею Оленевою і з сином (6 років), який – Іван – викапана Наталя. Буде репетирувати (не вона, зрозуміло, а він) в «Монолозі про шлюб».

У Горькому продавали мою книгу. «Театральной жизни» не дістав (№ 12).

Чи приїхав Мовчан? (до питання про рецензію у «Др. народів»). А Євгенія Кузьмівна? Чи ти побувала у неї на дачі? І чи пишеться тобі? Єв. К. привіт, я їй напишу.

Оксана спить. Плавала. Математики поки не чіпали. Сьогодні каже: – Скільки ми вже тут? Я: – чотири. Вона – здається, вже дуже давно!..

Хочу написати до Фінкеля.

Цілуємо тебе. Не сумуй і не нудьгуй – ми тут, здається довго не засидимось. Останній (4) «Пурсо» йде 14-го, отож усі можливості для почесної втечі до Москви є.

Твої Л. Т. й Оксана.

* * *

До Орисі Стешенко:

Дорога моя Княгине!

Пишу до Вас уже з Нижнього Новгорода, де почались наші гіркосолодкі гастролі; забрав я сюди й Оксанку, – що там не кажи, літо є літо…

З наступною прем'єрою в мене сутужно, та й «Пурсоньяка» то «закривають», то «дозволяють» – під мою відповідальність; а мені втрачати нічого; стою, як той дурний Лютер, на своєму…

А щоб не марнувався час, прихопив із собою багатокілограмовий літопис Лесі Українки руки Ольги Косач-Кривинюк, Н-Й, 1970. Не конспектуватиму – бо книжка моя, і нікому не віддам – роблю

закладки для пам'яті… Не знаю, для чого, але – не стояти ж їй марно на полиці!

Принагідно висилаю дещо цікаве. Колись я надрукував замітку про Лесю Українку в «Моск. комсомольці» (за що редакції дісталося, бо я згадав там Ігоря Калинця, а – «ніззя» було, він у чорному списку! Ну та вони хлопці тямущі, на мене не образилися – ми досі товаришуємо. Ось і передав мені один з них свою знахідку, лист Ізідори до Крупської. Сказавши при цьому, що Крупська не допомогла – ніхто вже з нею не рахувався, та й Крупська через два місяці – на свій день народження – раптом помирає!.. Не знаю, чи це так, бо Ізидору все-таки звільнили, хоч і не зразу…

Лист сповнений відчаю, але без жодного самоприниження і запобігання ласки. Я не проти того, щоб Ви його передрукували й вислали пані Ізідорі, навряд чи вона зберегла копії своїх тогочасних клопотань. А хлопчина з «Моск. комсомольця» сказав – їх було ще кілька, на різні адреси.

Вітання Вам від Оксани. Дитя росте допитливе й не надокучливе, вдачею в Неллю – і трохи в мене (розважливістю). Водив її сьогодні в тутешню картинну галерею. Але вистави цікавлять її більше – хоч актрисою, запевняє мене, не буде. Пташки, звірята й коні – ось вектор її зацікавлень. Звісно, і книжки…

Якщо вийде, покажіть Ізидориного листа Славкові Доценку. Ми з ним говорили про системність у підході до знищення родини Лесі Українки – тоді діяв певний план (!) Але то вже хай досліджують інші. Бо я й без дослідження переконаний, – лісоруби української культури зрізали не лише окремі (найвищі!) дерева – а й під корінь вирубували всі ліси. З родинами й нащадками.

Цілую Вас

Лесь Т. (Горький)

Архів

Неділя
4 серпня

Лист Із. Косач до Н. Крупської

Надежда Константиновна!

К Вам, знатная советская гражданка, пристально чистая большевичка, обращаю я стон моего страдающего сердца и мольбу о помощи!

Я изнемогаю под тяжестью незаслуженного мною наказания – изоляции от всего советского общества и ужасной позорной клички – контрреволюционный элемент. Я не контрреволюционерка и никогда таковой не была.

Кратко изложу кто я и, чтобы не быть голословной, могу указать на достойных доверия, честных уважаемых советских граждан, которые могут это подтвердить.

Мне пятьдесят один год. Родители мои прогрессивно мыслящие люди воспитали всех своих детей одинаково в демократическом духе (а одну из моих сестер – покойную писательницу Лесю Украинку ценит вся советская общественность не только как талантливую писательницу, но и как гражданку, что было отмечено советской печатью в августе сего года по случаю 25-ой годовщины со дня ее смерти), и я всегда была революционно настроена, хотя и не была никогда партийной. По окончании высшего образования (я окончила Киевский Политехнический Институт в 1911 году) я все время работала сначала в опытных учреждениях, а затем в вузах; последние 13 лет до дня ареста, т. е. до 10/IX 37 г. я преподавала и всю научно-исследовательскую работу по физиологии и анатомии растений в Киевских вузах (Агроинженерном Институте, Сель. Хоз. Институте, Лесотехническом Институте), работала по специальности, я выполняла и общественную работу, и члены кафедр ботаники и другие сотрудники указанных институтов могут меня охарактеризовать и подтвердить, что никогда я контрреволюционеркой не была. Моя трагедия произошла из-за того, что кто-то по личным неблаговидным мотивам

(мне на следствии не назвали это лицо, но я подозреваю, кто это) оклеветал меня перед следственными органами, почему согласно постановления Киевской обл. тройки Н. К. В. Д. от 20/XI 37 г. меня выслали на 8 лет в ОНЕГЛАГ, как контрреволюционный элемент, «за распространение контрреволюционных слухов», как мне сообщили по прибытии моем в лагерь 10/II – 38 г., где я нахожусь до настоящего времени.

Это чудовищное голословное обвинение и незаслуженное наказание меня поразило, и до сих пор я так мучительно переживаю изоляцию от всего советского общества, любимой работы и семьи, что мое и прежде слабое здоровье (страдаю миокардитом, подагрой и малярией) совсем расстроено, и мучительная мысль «За что?» порой угрожает еще и потерей рассудка.

Умоляю Вас помочь мне реабилитировать себя и вернуть мне свободу, умоляю, сделайте это во имя торжества советского правосудия.

И. Косач-Борисова

6/ XII – 38 г.

Адрес: Косач-Борисова Изидора Петровна. Почтовое отделение Кочмас, Плесецкого р. Архангельской обл. I п/и Бархатное 2-го отделения ОНЕГЛАГА Н. К. В. Д.

Четвер, 8 серпня, Горький

Нищення українського реліктy

Знищити реліктову соснову діброву на узбережжі Піцунди – означає вбити Абхазію. Таке ж – із нищенням реліктових запорізьких дубів, калинових гаїв на Полтавщині, смерек на полонинах. Московський «лісоповал» з мільйонами зеків – символіка з того ж ряду. Реліктами стали церкви й собори, старий живопис, дерев'яні храми, стара архітектура як така.

Релікт – *лат.* залишок, – те, що збереглося від минулих епох. Цивілізовані держави зберігають релікти як реліквії, моляться на них, подовжуючи цим в історії власне життя.

Нецивілізовані – нищать релікти під корінь, позаяк вважають, що з них – «нових» – усе почалося, і старе лише заважає їхньому поступові.

Читаю про Лесю Українку, про її рід. Щоб її прізвище «работало на нас», її давно вирядили марксисткою і майже більшовичкою. У якої є один, щоправда, ґандж. Любов до України, все те ж трикляте «мазепинство», таке ненависне імперії (російській, тепер – більшовиків). І що ж? Леся померла – до неї руки терору не дійшли (а логіка свідчить – згноїли б у ГУЛАГу). Але зостався рід Лесі Українки! Що з ним робити? А нічого! Знищити усіх під корінь! Ізидору – в ОНЕГЛАГ, Ольжиного Михайла Кривенюка – до табору, перейшов через в'язницю Климентій Квітка, двічі арештований Юрій Борисов, 1930 і 1938, загинув у таборі.

Абсолютно така ж картина і дітьми Івана Франка (закатований у червні 1941 року енкаведистами Петро, постать в історичному масштабі могутня), переслідування онуків…

А родина Коцюбинських, від Юрія до Наталі, залюбленої в українське мистецтво, – розстріляної 1939 року за все той же «націоналізм»!

Сама приналежність до «реліктового» древа не рятувала, радше навпаки: у всіх арештованих старанно випитували про всіх родичів (особливо за кордоном) – тобто установка була на **масове знищення родичів і близьких,** бо вони могли б зіпсувати «підмальований» портрет «релікта» – Франка, Лесі Українки, Коцюбинського, Старицького, Миколи Садовського. Якби у Винниченка й Петлюри були діти, вони б так само пішли під кулю, як діти Троцького, як Сергій, Олександр, Григорій, Марко й Катерина Грушевські… Принцип зрозумілий – що вища реліктова сосна, то глибше треба підрубати її коріння, знищити, випалити поруч з нею усе живе.

Причина одна – щоб знищити Україну, треба знищити її мозок і серце, – її культуру. А культура без реліктового спадку – радянський безбатченковий покруч, релакс і забавка – у кращому разі.

Он – американці трублять по радіо – світовий рекорд, – Філіп Маленький, французький каскадер, пройшов по линві, натягнутій у Нью-Йорку між двома баштами Всесвітнього Інституту Торгівлі.

Два світи, дві установки, а суть одна – вихолощення духу, творення юрби, натовпу – замість Людини.

Лист від Івана Марчука

* * *

Від Івана Марчука з Києва

Лесь, вітаю тебе!

Щойно приїхав з Тернопільщини і застав твого листа. А тому негайно побіг до книгарні і виконав твоє прохання. Перш за все скажу що дуже радий за тебе у зв'язку з появою сеї книжечки. За день я встиг її прочитати бігло. Як на мене, то ти вмієш дуже гарно писати. А що стосується технології театру, то я вважаю для себе се поле доста цілинним, щоб уже починати його орати. Але маю на сей рахунок впевненість абсолютну, що таким орачам, як ти під силу піднімати безмежні «цілинні простори».

У Москві хочу бути і напевно буду трохи пізніше. Маю серйозні наміри на деякі зміни. Про що я уже тобі згадував, а тепер потрібно поважніше з тобою порадитись.

Найщиріші вітання твоєму сімейству.

Твій Івась.

8. VIII – 74 р.

Надія Брилинська про «Крушельницького»

* * *

10. 08. 74

Від Надії Брилинської зі Львова:

З хвилюванням прочитала Вашу книгу про М. Крушельницького. Щире зізнання в тому, що Ви режисер, а не письменник, підлягає сумніву, коли ознайомитися з книгою в цілому.

І режисер, і письменник! То ж щиро вітаю і радію разом з Вами. Вдячна за приємні хвилини зустрічі, оскільки особа автора чітко простежується з кожним прочитаним рядком.

Друга зустріч – стаття «Карнавал» у ж. «Юність». Дякуючи авторові, вдруге проймаюсь почуттям гордості за Вас, відкриваючи для себе уже не письменника, а талановитого режисера, людину багатогранного обдарування.

Щасти Вам у дальших творчих пошуках і «формуванні не стільки ролей, скільки душ людських».

З повагою –

Надія Брилинська.

P. S. Побажайте усього найкращого дружині та доньці. Приїздіть у гості.

* * *

Від Надії Брилинської зі Львова:

Дорогий Лесю Степановичу!

Вдячна за теплі слова – відповідь на мого листа. Уже декілька днів тому з приємністю перечитувала Ваші «погрози», та стою на своєму непорушно. Саме так зверталася я до Вас весь час і не зраджу собі доти, доки не заболять вуха.

Одразу після отримання Вашого листа кинулась в пошуках книги. Використала усі можливі зв'язки і натрапила на околиці міста лиш на один екземпляр. А ту книгу, про яку я відгукнулась, привіз Юрко з Коломиї. Отож не маю навіть для себе, тому надсилаю тільки цю, що оце придбала. Обіцяно мені у бібколекторі ще кілька, то згодом надішлю.

Щойно приїхала з гір. Яремче – чудовий куточок для відпочинку, навіть, якщо цей відпочинок триває 1 – 2 дні. Трохи стомлена дорогою, тому не здивуйтесь, коли натрапите на якусь нісенітницю у цьому писанні. Запитувала у кіосках і там про книгу, та даремно.

Спасибі Вам, що допомогли мені уявити собі Оксану, розповіли про її захоплення. Яринка теж доволі розвинена дівчинка. Оце недавно вимагала від мене «чесного вчительського», бо, мовляв, вчителі не мають права обдурювати. Така була відповідь, коли я їй запропонувала «чесне слюсарське» чи ще там якесь слівце. Часто залишаю її у своїх батьків, тому не маю змоги фіксувати всі її афоризми. У жовтні їй минає шість років, а я дивлюсь і не вірю, що у мене така доросла донька. І радісно, і сумно, бо стільки ж років без вагання можу викреслити із свого життя. Це було ганебне існування, але базувалось на зневірі, обмані, недовір'ї, сварках. Ганебне, бо з цих шести років Яринка була зі мною три, і я була їй поганою матір'ю. Про батька мови не веду. Юрка я, мабуть, уже не зрозумію ніколи, особливо, його ганебного ставлення до подружнього життя, до мене особисто. По закону нитка уже обірвалась, не в силі в'язати наші взаємини далі. Існуємо під одним дахом, нагадуючи один одному ганебне минуле, ніби нагадуючи, якими не треба бути, вибравши нову стежку у житті.

Про театр, Лесю, сказати нічого не можу. Мене він болить. Ось уже два роки не заходжу туди, ні за куліси, ні з парадного. Хіба що змушена це робити, коли культпохід із школи. За це мене можете осудити. Та не тільки за це. Вирок я вже собі винесла сама. Щодо Нелі, її працьовитості, – то я тихенько радію, захоплююся, як і Ви, Лесю Степановичу!

Адресу надішлю, коли розпитаю. Оце і все.

Бувайте здорові.

Надія Б.

Субота, 10 серпня

– Ой, я так и знала, что вас встречу! (Це – в антракті «Коварства и любви» – жінка, за 60, з моєю книжкою «Марьян Крушельницкий»). – Подпишите, пожалуйста!

Она до войны жила в Харькове, видела Крушельницкого, Марьяненка, Чистякову – ворох восторгов, в том числе и о книге.

– Я вас сразу узнала, вы выходили на поклоны в «Пурсоньяке – когда следующий спектакль, я хочу привести всех своих, пусть порадуются настоящему мюзиклу. В молодости я смотрела «Алло, на хвилі!..»

Я підписав їй «Крушельницького» з її іменем і побатькові, з посиланням на Горький, –

– «…где «Горько!» кричали Мольєру.
В подяку за нашу аферу –
– Від французьких московітів –
Балаган для ерудитів.

От і маєш. Віршика майже згадав, хоч воно й на ходу, експромт – а прізвище та ім'я харків'янки, – вискочило з пам'яті.

Воно ще – ніби рано для склерозу –
та час вже переходити на прозу…

…

Читаю про Лесю. Попри всі її гасла – «Es lebe die Kunst! Es lebe die Freiheit!» – побут у неї був обтяжливий, бракувало поруч і мужчини, і друзів, і мистецтва (шедеврів!), – усе пішло в писання.

Паралель до моїх щоденників – її листи. Яким вона довіряє себе – таку, якою в істинному житті її майже ніхто не бачить.

Проблема слова і чину. Що після нас залишиться, якщо одного чудового дня які-небудь мікроби з'їдять увесь папір? Я не лише про списаний, але й про чистий.

Легенди, як про акторів?

Неділя, 11. 08

«Записки Державіна». Антисемітизм.

Пробую упорядкувати старе – виписки з книг, фрагменти з блокнотів – і кілька рукописів, що я їх не ризикнув вклеїти до щоденника раніше. Я – не про репліки до своєї п'єси, не виписки – з «Гуса» і не про В'ячеслава Іванова.

Я про «Записки Державіна» і про єврейську тему в історії. Звичайно ж, я симпатизую цьому здавна гнаному племені, але ніде я так і не знайшов пояснення, коли й чому це почалось – обструкція, підозри в лиходійстві, «обраність». Брався я і до релігійних постулатів, але списував єврейську жорстокість до «гоїв» на варварство, притаманне всім старим (конкурентним бо!) релігіям. Отож і Державін буде не зайвий у цій суперечці, такій вразливій до сьогодні.

Записка Державіна

Мнение об отвращении в Белоруссии недостатка хлебного и об устройстве быта евреев

Обязан будучи вследствие высочайшей воли Государя Императора сказать свое мнение об отвращении в Белоруссии хлебного недостатка и обуздании корыстных промыслов Евреев таким образом, чтоб они, снискивая себе пропитание собственными своими руками, были более чем ныне благу общему полезными, прочитывал я и разведывал все, что только до сих предметов принадлежит, По всему тому нахожу, что мнение должно быть въ двух частях : во-первых, вообще о Белорусских обитателях, во-вторых, о евреях.

Г. Державин

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

Вообще о белорусских обитателях. Белорусская губерния, составленная из бывших Полоцкой и Могилевской, простирается на нарочито различных земляных почвах. В Полоцкой – глинистые, песчаный и подзол; в Могилевской - серые, иловатые и тоже несколько глинистые, потому хлебные урожаи суть в них не одинаковы: в Могилевской всегда лучшие, в Полоцкой всегда худшие. Уверяют, что в сей последней уже сряду 9 лет продолжается недород хлеба, и оттого все запасы перевелись. В нынешнем году в сей северной части терпели поселяне не только недостаток, но и самый голод; в полуденной или Могилевской, хотя не было изобилия, но и нужды большой не видали. Кроме годов неурожайных причины недостатка хлеба нахожу я следующие.

Первое: вообще поселяне в Белоруссии хотя единоплеменны русскому народу, но примечается в них удивительная разность и в нравах, и в образе жизни. Русские крестьяне не только в смежных провинциях, но издавна в сей край зашедшие, трудолюбивы и прилежны к земледелию. В случае хлебного недорода наполняют недостаток свой извозом и разными промыслами, никогда почти не требуют ссуды или помощи от владельцев, несравненно принося больше им прибыли, сколько исправным платежом оброка, столько тщательным обрабатыванием полей. Напротив того, поляки ленивы в работах, непроворны, чужды всех промыслов и нерадетельны в земледелии; не заботятся о будущем, но ищут, как бы прогулять время и отлынивать от трудов. Несколько раз примечено, что в самую рабочую пору (они) целые дни просиживают над озером с удою. В случае неурожая хлеба считают необходимым долгом просить снабжения от помещиков не только для семян, но и для пищи. По собрании жатвы неумеренны и неосторожны в расходах: пьют, едят, веселятся и отдают жидам за старые долги и за попойки все то, что те ни потребуют; оттого зимой, обыкновенно, уже показывается у них недостаток. Едят хлеб не веяный, весной – колотуху или из ржаной муки болтушку; в мае, июне

и июле довольствуются, с небольшой пересыпкой какого-нибудь жита. изрубленными и сваренными травами наподобие каши; терпя голод, так бывают истощены, что с нуждою шатаются, и оттого успехов в земледелии в сем краю быть не может. Присовокупя к тому, что в праздничные дни, коих они сверх установленных множество выдумали еще сами, обращаются в пьянство и просиживают в корчмах. Таковой образ жизни польских крестян произошел, кажется, от древней их свободы, что вольно им было переходить от помещика к помещику. что платили тогда весьма легкие подати, что поступали в управление от одного арендатора к другому. А оттого, будучи не привязаны ни привычкой. ни доверенностью к помещикам, ни заботой и строительством к домам своим, первых почти совсем не зная, а о вторых не имея ни малейшего рачения уповают сегодня или завтра перейти на новые жилища. а оттого так сделались ко всему равнодушны и вялы, что похожи на отчаянных. Словом, живут со дня на день, лишь бы как-нибудь провести время.

Второе: владельцы также, исключая некоторых, не суть домостроительны: управляют имениями своими, а особливо богатейшие польские господа, большей частью не сами, но через арендаторов и экономов своих.

Третье: превосходнейшие прибытки получаются здесь больше от винокурения; курят вино владельцы, курят панцирные бояре, окольная шляхта, попы, разных орденов монахи и жиды.

Четвертое: многие здесь владельческие деревни отдаются в аренду, но редко можно видеть в них устройство по причине. что к заключению контрактов на аренды нет общих правил, коими бы охранялись как крестьяне от отягощения. так и хозяйственная часть от расстройки; от того выходит, что многие любостяжательные арендаторы, оставляя прямое хозяйство, которое при порядочном распоряжении могло бы приносить довольную к вознаграждению трудов их прибыль, выискивает все средства к скорейшему своему обогащению на счет вверившего им свои деревни; крестьян изнурительными работами и налогами приводят в бедней-

шее состояние и превращают их из хлебопашцев в бобылей, а владельческое домостроительство нерачением об оном и опустошением для извлечения своей корысти повергают в совершенный упадок.

Пятое: также некоторые помещики, отдавая на откуп жидам в своих деревнях винную продажу, делают с ними постановления, чтоб их крестьяне ничего для себя нужного нигде ни у кого не покупали и в долг не брали, как только у сих откупщиков, и никому из своих продуктов ничего не давали, как токмо сим жидам же откупщикам; а сии, покупая от крестьян дешевле истинных цен и продавая им втрое дороже, обогащаются барышами и доводят поселян до нищеты, а особливо при возвращении от них взаймы взятого хлеба: ибо ежели не с сугубым превосходством, то уже, конечно, должны отдать вдвое; кто же из них того не исполнит, бывают наказаны. Таким-то и тому подобными узами (не говорю сего обо всех) отняты все способы у поселян быть зажиточными и сытыми. Однако при всем том есть достаточные, которые вышли из необходимости быть одолжаемы жидами.

Шестое: к вящему же их (достаточных) расстройству не токмо в каждом селении, но в иных и по нескольку построено владельцами корчем, арендаторских жидовских прибытков продается по дням и по ночам вино. Сии корчмы ничто иное суть, как сильный соблазн для простого народа. В них крестьяне развращают свои нравы, делаются гуляками и нерадетельными к работам. Там выманивают у них жиды не токмо насущный хлеб, но и в земле посеянный, хлебопашенные орудия, имущество, время, здоровье и саму жизнь.

Седьмое: сии злоупотребления усугубляет обычай, так называемый коледа, посредством коего жиды, ездя по деревням, а особливо осенью при собрании жатвы, и напоив крестьян со всеми их семействами. собирают с них долги свои и похищают последнее нужное им пропитание.

Восьмое: жалуются здесь на сильный вывоз хлеба евреями в Лифляндскую губернию, а оттуда на привоз в Белоруссию многого количества вина. Я не понимал сему причины, какая была от того прибыль, чтоб из Белоруссии вывозя

хлеб в Лифляндию и пересиживая оный там в вино, ввозить паки в Белоруссию. Казалось мне, что прибыльнее бы было здешний хлеб, переведя в вино, здесь же распродать и тем бы избавиться от излишних туда и сюда на провоз расходов; но меня уверили, что будто лифляндские экономы знают какое-то средство, из меньшего числа хлеба большее количество доставить вина не прямым искусством, но какой-то сдобой.

Девятое: терпят здесь крестьяне недостаток в соли оттого, что казенная продажа оной в 1794 году отменена, а для вывозу оной из Риги не сделано распоряжения; но, напротив того, оказывается в том препятствие тем, что как продукты здешние выменивают они там на соль непосредственно у иностранных негоциантов, то и почитается сие за род торговли, купечеству принадлежащей, а потому рижскими купцами крестьянам сие возбраняется.

Десятое: поголовная хлебная подать, почитаемая здесь против прочих губерний тягостью, уменьшает также избыток в хлебе.

Одиннадцатое: сетуют здесь также, и мною лично при объезде губерний примечено, что многие небольшие дороги, по которым никакого погона скота в столицу не бывает, сделаны так же обширными, как и большие, то есть занято под них по 30 саженей шириной, потому многие удобренные поля или, лучше сказать, у некоторых владельцев целые владения под линии дорог сих отошли и чрез то запустели, что на них никакого посева хлеба не бывает.

Двенадцатое: несколько тысяч душ, бывших прежде владельческими крестьянами, домогаясь дворянства, запустили без хлебопашества поля свои.

Тринадцатое: недостаток в скоте отнимает способы к удобрению полей, и вообще от всего вышеописанного и тому подобного губерния сия терпит скудость в хлебе. К отвращению чего необходимо, удаля все причины содействующие сему, уничтожить злоупотребления и изыскать средства к умножению изобилия, и для того предполагается следующее.

Первое. Должно обратить внимание на сельское домостроительство, которое в худом состоянии здесь находится, и поелику земледелие есть главнейшая оного часть, от которого происходят скудость и изобилие, то об усовершенствовании оного прилагаю под литерой «А» поданный мне через правящего должность губернского маршала проект, сочиненный некоторым искусным в домостроительстве здешним обывателем и многими другими одобренный сообразно местному положению сей губернии. Не угодно ли поручить оный рассмотреть Комиссии сельского домоводства и опекунства иностранных, и ежели найден будет полезным, то, издав на основании оного экономический регламент, послать белорусскому дворянству, по крайней мере родом совета, ибо хотя всякий владелец сам должен печься о частной своей пользе, но правительство, по общему политическому правилу, обязано приводить доброе состояние частных семейств в ближайший союз с общим благом. А для вящего поощрения владельцев к сей общеполезной части не угодно ли будет облагонадежить их, что всякое хозяйственное устройство, приведенное к усовершенствованию, кроме вещественной самим им прибыли и удовольствия, удостоено будет высочайшим монаршим благоволением и доставит преимущество, что при выборе в должности предпочтен будет таковой менее радивому о собственном домостроительстве, и исполнение сего возложить на господ поветовых маршалов.

Второе. Поправление крестьянского характера и состояния должно также отнести к попечению владельцев. Им известны их подданных качества, склонности, поведение, хозяйство без урядицы, имущество, недостатки и всякие потребности. Они могут в них злое исправлять, доброе поддерживать благоразумным наставлением, прилежным назиданием, деятельным в нуждах пособием и должным взысканием; особливо отводит их от праздности, которая есть источник бедности, и сделать их промышленными, дабы они, по окончании полевых работ, осенним и зимним временем в домах не оставались тунеядцами летних плодов рук своих, но за-

нимались бы по свойствам и умению их рукоделиями или выходили в города для выделки здешних продуктов, как-то льна и пеньки, для чего множество сюда приходят великороссийских крестьян и приобретают себе прибыль, коей они лишаются по единой своей лености; или же обращались бы в извозах и других работах, коих в городах довольно сыскать удобно, - одним словом, сделать их полезными себе и другим, возбуждая отличием больше промышленных о собственном благе, в других похвальное ревнование и любовь к преимуществу, которые возродят потом склонность к трудолюбию, а сие принесет с собой довольство и изобилие.

Третье. Винокурение, привилегиями здешней стране предоставленное, признать должно необходимым средством в домостроительстве по местному положению. Оно доставляет удобность к содержанию довольного количества скота, нужного для удобрения здешних хладных полей, и делает главный владельческий доход, но по вкравшимся злоупотреблениям оно не приносит той выгоды владельцам, какую бы могли они иметь, пользуясь в полной мере сим правом, им предоставленным. И для того нужно строго подтвердить учреждение о винокурении в сей губернии графа Чернышева, бывшего здесь генерал-губернатором, 1772 года, состоявшееся и высочайше конфирмованное: во-первых, чтобы производили оное одни только помещики, владеющие деревнями, где их хлебопашество состоит при местечках и фольварках, на винокуренных своих заводах под собственным или управителей их присмротром, а не в других где отдаленных местах, и с тем обязательством, чтоб всякий таковой владелец непременно ежегодно оставлял у себя и у крестьян своих в зерне запасного хлеба столько, сколько, по расчислению хотя самой меньшей пропорции, нужно для прокормления в случае недостатка крестьян своих и обсеву их пролей, под опасением за неисполнение сего подвергнуть имение свое описи в казну. И чтобы повсеместно не ранее открывалось винокурение каждого года, как в половине сентября, и оканчивалось в половине апреля. Во-вторых, возобновить запрещение, чтоб не имеющие во владении сво-

их деревень – окольная шляхта, панцирные бояре и жиды – отнюдь вина не курили ни у себя, ни в помещичьих заводах, ни под каким видом и не ввозили оного образом торговли из других губерний, и не распродавали ни по домам, ни в корчмах, ни поведерно, ни почарочно. А об имениях поповских и монашеских (кроме собственных их родовых или приобретенных дворянских), но таких, кои по завещаниям и другим институтам перешли от помещиков к плебанам для поминовения их душ и числятся церковными, не угодно ли приказать рассмотреть прежние их инвентари, и в которых доходов с винокурения не окажется, на тех распространить такое же запрещение. В-третьих, нарушителей запрещения не оставлять ненаказанными, но тотчас, как скоро уведано будет о их преступлении, предавать законному осуждению; а помещиков, если они или не в предписанных местах устроят винокуренные заводы, или производить будут винокурение во время непозволенное, или же допустят в своих заводах производить винокурение тем людям, кои права к оному не имеют, под каким бы то видом ни было, таковых лишать навсегда права винокурения, и за всем тем поручить строгое иметь наблюдение земской полиции, определив, сверх того, доносителям в награждение половину выкуренного вина, а другую – в Приказ общественного призрения, дабы сие установление во всей точности исполняемо было.

Четвертое. В Великой и Малой России нет обыкновения, чтобы владельцы отдавали свои имения другим в аренду; но здесь и в других губерниях, присоединенных от бывшей Польши, издревле оно существует; то же употребительно в Курляндской и Лифляндской губерниях. Разность одних аренд между другими ощутима. В Курляндии сей образ управления имениями, если не возвышает, тот не приводит в упадок домостроительства; а здесь (хотя нельзя сказать вообще) более разорения, нежели выгоды приносит. Причина таковой разности – не одинаковые там и здесь условия об арендах: в Курляндии делаются оные на 9. 12. и 15 лет. и в заключаемых контрактах имения во всех частях предохраняются от расстройства; а в Белоруссии обыкновенно отдается аренда

на год, на три, а редко на шесть, по истечении ж одного года или трех иногда продолжается сызнова с тем или другим арендатором; а при том менее наблюдается предосторожности в охранении имения от разорения, ибо контракты большей частью партикулярные и до судебного утверждения не доходят; а от того происходит, что получающий имение на год, или на три не имеет нужды прилагать особенного старания об удобрении домостроительства, ибо круг его аренды совершается только на том, что ухватит от владельца; а для того обращает все усилие извлечь свою корысть из того, что видит и с чем приемлет имение, не заботясь о его усовершенствовании и не сожалея о его истощении.(...) И для этого не угодно ли распространить и на присроединенные от Польши губернии сие общее об арендах правило (...) Сими предосторожностями без нарушения права свободы располагать всякому своей собственностью, дворянские имения, переходящие в аренду, охранятся, сколько возможно, от разорения.

Пятое. Корчмы графом Чернышевым позволено строить и в них по здешним привилегиям продажу вина производить только при больших дорогах в узаконенном расстоянии друг от друга, на ярмарочных и прочих местах для довольствия проезжающих съестными припасами и фуражом; но как с забрания края по сие время слишком их размножилось и по поданным ко мне ведомостям числится около 5000, а слышно, что будто еще и более, то все излишние и вновь выстроенные после забрания края корчмы, находящиеся не при больших дорогах, тотчас уничтожить, и продажу вина в них запретить; а равно без позволения Казенной палаты и губернатора вновь их не строить, а особливо на границах великороссийских губерний где откупщиками казенного вина продажа производится, ибо таковые корчмы служат в подрыв коронных поверенных, следовательно, во вред казне. А которые корчмы где останутся, то учредить их на праве шинков, и жидов-арендаторов тотчас выгнать, и нигде им продажи вина ни ведрами, ни чарками производить не дозволять. (...) А в деревнях винокурения и шинков не иметь, чтобы крестьяне не спивались.

Шестое. Под воспрещением взять имение на три года в опеку, уничтожить вкравшееся между многими владельцами в обычай злоупотребление, что они не позволяют своим крестьянам покупать на стороне нужное им и продавать свои избытки иномукому, кроме их корчмарей, но распространить в сем случае свободу для поселян во всем пространстве, как водится в России. Между тем –

Седьмое: подтвердить не токмо владельцам, но и сельской полиции, чтоб по праздникам и воскресным дням отнюдь во время отправления божественной службы продажи вина не было, и корчмы в те часы, как и по ночам, по предписаниям градской полиции были запираемы, и смотреть, чтобы множества поселян в них не собиралось и праздно целых дней не провождали.

Восьмое. Не токмо самим владельцам, но и управляющим, и приказчикам за поселянами наистрожайше смотреть, чтоб с коледой жиды и никакие люди не ездили и хлеба с них, а особливо по ночам и украдкой, чрез попойку вина, не собирались. и вообще, чтобы жидам и никому другому хлебных долгов своих не платили без подачи предварительно владельцами своих счетов и без приставленных к тому от них людей; а в казенных имениях без присмотра сельской полиции, то есть войтов, старост и выборных, под опасением крестьян отдачи без очереди в рекруты, а евреев ссылки одних, без жен на работу в рудокопные заводы, или какой угодно будет положить штраф, но только строгий, потому что таковые тайные подъезды жидовские и подпойка поселян сколько делают между ними ближайшую связь, столько развращают их и лишают постоянного пропитания.(...)

Девятое. Все вышеописанные пункты (...) распространить и на казенные, имения.(...)

Десятое, К отвращению многого вывоза из губернии хлеба предписать, чтобы губернское правление, а особливо губернатор, имели вернейшие сведения каждый месяц в каждом повете, получая ведомости о ценах хлеба, и, печатав бы оные, публиковали по губернии, дабы всякий ведал о прямых ценах его.(...)

Одиннадцатое. В отвращение недостатка в здешней губернии соли и сугубой через то бедности крестьян, если несходно и затруднительно, как я и сам думаю, восстановить паки казенную продажу оной, то, по крайней мере, сделать такие распоряжения, чтоб в Риге она с иностранных кораблей казной покупаема мбыла и приезжающим отселе крестьянам с разными продуктами отпускаема не токмо за истинные цены, но с прибавлением некоторых в казну процентов, назначив к тому точное время, когда крестьянам приезжать за солью.(...)

Двенадцатое. О всех таких здешних поселянах, которые по всей губернии несколько тысяч доискиваются дворянства, не угодно ли будет приказать скорейшее и без очереди кому следует сделать единовременное рассмотрение, и если они найдутся подлинно дворянами, то, выселяя за границы, учредить из них ландмилицию или как благоугодно будет; когда признаны будут крепостными, владельческими, то расчислить, в продолжение нескольких лет, в рекруты или строгим высочайшим именным повелением приказать им быть в повиновении у помещиков и обрабатывать данные им от них земли, которые теперь лежат впусте.

Тринадцатое. Поелику недостаток рогатого скота, сколь здесь известно, случается наиболее от заразы, вносимой прогонным скотом, то наикрепчайше подтвердить брать всевозможнейшие в том предосторожности, дабы зараженный скот не был впускаем, и хотя о сем уже сделаны предписания, нужно только всемерно строгое исполнение оных. (...) Равным образом и в случае продажи на пути какой-либо части скота следует брать о том от покупщиков свидетельства и предъявлять их старшинам. (...) Сим средством, кажется, благонадежнее можно было бы отвратить скотский падеж (...)

Четырнадцатое. Относительно же таких дорог, по которым прогона скота не бывает к столице, приказать поступить по силе межевой инструкции, где точно предписано отвести по 30 сажен под те дороги, которые идут в столицу(...), а прочие отрезанные земли отдать по-прежнему владельцам.

Пятнадцатое. Сельские магазины, на основании изданных узаконений, содержать елико возможно в исправности (...)... позволить оные магазины, особливо в казенных селениях, содержать за печатями и замками избранных к тому миром старшин. (...) В помещичьих же селениях (выдачу хлеба) оставить на отчете самих помещиков... (...) Таковым образом может отвратиться от Белорусской губернии на предбудущие времена недостаток в прокормлении. Владельцы получат не меньшие доходы от избытков своих произрастаний, а крестьяне, питаясь без нужды чистым насущным хлебом, благословлять будут Отца небесного и земного, простершего о них свое высокое попечение.

ЧАСТЬ ВТОРАЯ

Известно, что лучшие учреждения заимствуются из нравов тех народов, для коих учреждаются, а нравы изображает история; то дабы елико можна представить мнение мое о Евреях основательное, почел я за нужное коснуться оной. Вижу из самого священного писания, что Израильтяне по случаю голода вышли из страны Ханаанской в Египет и там размножилися. Хотя в сравнении с прочими народами были не многолюдны, но производили и ныне производят много о себе шуму; освободясь же от Египта, населили Палестину. От последнего разорения Иерусалима рассеялись по лицу земному, ии кочуя так сказать по городам и селениям, переходят с места на место, чрез столько столетий; когда несколько царств разрушилось и почти следы их исчезли, они удерживают свое единство, язык, веру, обычаи, законы. Древле предопределенный народ владычествовать, ныне унижен до крайности, и в то самое время, когда пресмыкается под игом чуждым, по большей части властвует над теми, между которыми обитает. Везде во всех веках за свою взмерчивость, свары и злодеяния, а иногда и по клеветам, был иноплеменными не любим, презираем и гоним: но завсегда покровительствовав особо изданными для него законами,

даже инде отличаем и преимуществами. С одной стороны называется избранным от Бога; с другой – родом неблагодарным, строптивым, лукавым, неверным и развращенным. Светские летописи объявляют о Иудеях то же. Одни уважают оных, приписывают первым их патриархам просвещение науками и нравоучением всего человеческого рода и что истинное богопознание, законы и спасение от них начало свое восприняли. Другие, изображая Евреев всеми гнусными красками, присвоят им все мерзости и пороки, какие только ко вреду человеческому выдумать можно. Обличают паче в гордости, в трусости и в ненависти всех, кто только не их религии, а более Христиан. Укоряют также в корыстолюбии, пронырстве, ласкательстве, обманах и опрометчивости, в доносах, склонности к предательству, смутам и самым мятежам; словом, ежели бы описывать подробнее все преступления, в древних и новых временах на Жидов взводимые, то слишком должно бы распространиться, по сим, видно, причинам политики вопрошали – и едва ли решился вопрос сей: могут ли быть Жиды полезными государству? По строгим однако и мудрым в некоторых европейских странах державах о них учреждениям, предоставляется разрешить времени: долго ли они под уздою сих установлений спокойными пребудут? Но каким бы то ни было: ежели всевысочайший Промысел, для исполнения каких своих неведомых намерений, сей по нравам своим опасный народ оставляет на поверхности земной и его не истребляет; то должны его терпеть и правительства, под скипетр коих он прибегнул; споспешествуя установлению судеб, обязаны простирать и о Жидах свое попечение таким образом, чтоб они и себе и обществу, между которым водворились, были полезными. Жиды, в Польше из давних времен жительствовавшие, а именно: от 1096 года, а потом, по изгнании из Германии, умножившиеся около четвертого-на-десять века, происходят от некоего их родоначальника, называющегося по-гебрейски или Халдейски Ашхенасим по коим словом разумеетя европейский или немецкий Жид; а те, которые в Азию отлучились, нарицаются Сфарды. Доказательством тому служит,

что все здешние Жиды говорят поныне испорченным немецким языком, а богослужение свое отправляют на еврейском. По выселке их около помянутых времен из Испании (где из розданных ими тамошнему народу взаймы денег осталось мало без взыскания), умножились в здешнем краю при владении Казимира Великого, и чтоб не подвергнуть себя впредь случившемуся с ними в Испании, изобрели или употребили давно известное им средство забирать в долг деньги у народа, между которого они обитают, дабы чрез то удерживаться в оном. Они подвергали в поручительстве за суммы, занятые ими, всего их общества движимое имение, посредством их кагалов, кои от заимодавцев снискали себе тем самым привязанность и уважение. Сверх того, способствовало им отменное благоволение Царствовавшего тогда короля, реченого Казимира, который, по некоей особой к ним склонности, многими данными привилегиями открыл им свободу ко всякому промыслу и даже к шляхетскому праву. Они, пользуясь сею его милостью или паче непросвежением его народа, наполнили города, местечки и наконец рассеялись по деревням и корчмам, содержа в своих руках все то, что до внутренней оптовой и мелочной торговли и денежных оборотов принадлежит. Хотя после узнали Поляки ощутительный вред от внедрившихся между ними сих корыстолюбивых пришельцев и старались ограничить их пронырства и расхищение своих имуществ конституциями 1454, 1565, 1567, 1588, 1633, 1638, 1670, 1678 и 1690 годов, которыми, т.е конституциями, запрещено давать деньги им взаймы и брать от них, даже с залогом на время, дворянских имений, содержать на откупе и на арендах таможенные сборы, перевозы, продажу соли, корчмы, ни самих собою, ни под чужим именем, также иметь работников и работниц из Христиан и делать перекупы всяких товаров и продуктов, и чинить малейшее помешательство в торговле Христианам, под строгим за ними наблюдением и взысканиями за преступления по законам. Для того подвергнуты они суду и расправе общих правительств и установлением республики, с изъятием однако таковым, чтоб их против Христиан в свидетели не при-

нимать; хотя прежде еще сего не дозволено им было жить в Кракове, а конституциею 1766 года возбранено уже иметь и м сонмища свои и в столичном городе Варшаве. С другой стороны получили некоторые города привилегии. как-то: по Белоруссии Витебск, Могилев и Чериков, от Иоаннна и других Королей, дозволяющая им торговый промысел, покупку городовых мест и прочие городовые выгоды, хотя сии привилегии, яко исключительные, и не отменяют общих о Евреях законоположений. После того, по разным случаям, разные выходили к обузданию их постановления, но тщетно: ничто не помогло. Жадность к корысти разрушала все оплоты, а слабость исполнительной власти споспешествовала и укрепляла зло. Тунеядцы сии обманами и пронырствами пребывали в изобилии на счет своих гостеприимцев, и содержали их всегда своими данниками. Никогда никто не был из них хлебопашцем, а всякий имел и переводил более хлеба, нежели семьянистый крестьянин, в поте лица своего достающий оный. Не находилось также никогда между ими капиталистов по торговле но вероломством и банкротством нередко делались они обладателями чужих стяжаний. Подобно в прочих ремеслах и рукоделиях они не поднимались и не несли никогда действительной тягости работ; ибо всевозможно избегали трудолюбия, будучи по их талмудам удостоверены, что они господствовать, а другие народы раболепствовать им должны. При всем том находили изобильное себе продовольствие и содержание с многочисленными своими семействами. Таково было состояние Евреев во время польского владения по всей Польше и Белоруссии. Не упоминая об изгнании жидов из Киева, около 1113 года, Владимиром Всеволодовичем Мономахом, а из Новгорода 1528 года царем Иоанном Васильевичем Грозным, прозорливости великих российских монархов отнести должно установление в последующие времена таких законов, которые строго воспрещали иметь приход и въезд сим искусным грабителям в пределы империи; но со времени первого отделения от Польши Белоруссии присовокупился и род сей вместе с краем под сень скипетра всероссийского.

С тех пор от времени до времени неприметно и под разными предлогами вкрадывается и расселяется в Малой и Новой России и других сопредельных Белоруссии губерниях; а особливо в Киеве весьма много уже оказалось. Новейшие местные о Евреях сведения, собранные покойным графом Черышевым, бывшим прежде генерал-губернатором в Белоруссии, и много от разных людей приложенное - не думаю, чтоб были они все вовсе несправедливы и плод единственной ненависти, как они говорят, вдыхаемой различием веры. Сии сведения подобны историческим и суть таковы: Жиды умны, проницательны, догадливы, проворны, учтивы, услужливы, трезвы, воздержны, скромны, не сластолюбивы и проч. Но с другой стороны, неопрятны, вонючи, праздны, ленивы, хитры, любостяжательны, пронырливы, коварны, злы и тому подобное Можно о том читать обстоятельнее в к упомянутых приложениях. Но я замечу здесь только важнейшее. или, лучше, вреднейшее для обществ, между коими они обитают, обычаи и установления:

1) Находятся у них школы, т.е. молитвенницы или училища их веры и воспитания. Там раббины, наполняясь исступлением древних их талмудов или толковников их религии. преданием, обычаев и законов. превращают начальные основания их чистого богослужения и нравственности в ложные понятия о справедливости и неправде, и вместо общественной, практической добродетели поощряют простой народ к одним пустым обрядам и ненависти других народов. А чрез то так его ослепили непрестанно ослепляют, что возвысилась и утвердилась между ими и прочими не единоверными с ними так сказать неразрушимая стена, которая, окружая их мраком, содержит в твердом единстве и отделении от всех обитающих с ними. Там детей своих они воспитывают с наивеличайшим тщанием относительно только религии их и суеверий, а в прочем ничему иному не учат, правил благонравия и честности не преподают; напротив, поощряют и наставляют к обманам, хотя и хвастают, что будто между ими находятся мужи, имеющие великие познания. Я видал от восхождения до захождения солнца стариков и юношей,

кривляющихся и трясущихся с воплем над сими книгами. Закон свой содержат, особливо в буквальном смысле обрядов, весьма твердо. В субботу ни за что не примутся. Посты свои соблюдают с крайним благоговением, весьма строго и постоянно. Женятся весьма рано. иногда прежде 10 лет от чего хотя плодущие, но слабы. Доколе школы будут существовать в настоящем их положении, ни малой не предвидится надежды к перемене их нравов. В сих сонмищах преподается и укореняется суеверное учение, что они почитают себя единственно истинными богочтителями, а о всех других не единоверных с ними думают уничижительно, признавая их за язычников и идолопоклонников- под названием Акум (поганые). Там вперяется в народ беспрестанное ожидание мессии, которого они св помрачении своем баснословят быть Господом вселенной, не духом истины и добродетели, чем Спаситель наш, соединив земное с небесным, учинил человека по блаженству его души, царем мира, Божеству подобным; но они думают, что их Мессия, покорением под свою державу вещественно всех земнородных, будет над ними плотски владычествовать, возвратит им прежнее их царство, славу, великолепие, и воздвигнув материально вновь храм Соломонов, вознесет их имя паче всякого имени. Потому-то из детства упоенные сими предубеждениями, закореневшие и состарившие в оных, или, лучше сказать, не имея никакого понятия о человеколюбии, бескорыстии и прочих добродетелях, ни к чему они более не привязываются, как к собранию богатств, сокровищ, для созидания того храма или для плотских своих удовольствий нужных. Впрочем, думают только о настоящем, не заботясь ни мало о будущем; а потому ни в коем случае не мучатся совестию, пускаются на все. Честь у Жида ничего не стоит. Себя они чтут пред всеми другими превосходнейшими. Вследствие того, чтоб не показать своего унижения, не снимают ни перед кем ермолок. При малейшем а особливо общем их благоденствии, взмериваются до чрезвычайности, думая, что пришло время Мессии, который даст им собственных своих первосвященников, вождей, судей и прочее. Пример сего надме-

ния, как сказывают, здесь при дозволении им права заседать в магистратах и пользоваться привилегиями купечеству и мещанству, наравне с прочими подданными (чего, как выше явствует, не позволялось им польскими законами), весьма был ясно всеми видим.

2) Имеют они кагалы, т.е. судилища или места правления, составленные тоже из избраннейших их старейшин или раббинов, как и школы их. Они существуют издревле и владычествуют над их народом самовластно. При забрании белорусского края к России оставлены они, плакатом 1772 года Государыни Императрицы, на прежнем их положении, как думать можно, единственно для государственных податей, чтоб чрез них удобнее было сбирать оные. В сих кагалах определяются и совершаются все их духовные и гражданские дела. Духовные: позволение и запрещение хоронить умерших на кладбищах, обрезывать младенцев; входить в школы и их собрания; браки и разводы, употреблять резников, без коих никакого животного в пищу себе потреблять не могут. Гражданский: суд между ними и расправа; наследства, полиция и сбор с их народа денег, не токмо для государственных податей, но и для общественных их нужд. Сии сборы существуют у них, кроме многих прочих,под двоякими главными названиями, а именно: хебрикадыш (священный) и коробка. Из них первый якобы на погребение бедных, чем присвоили себе кагальное право забирать у наследников богатых умерших имения, иногда и до половины; второй – якобы на содержание школ и вспоможение убогим, который взыскивается с резников весьма дорогою ценою за продажу кошерного мяса. Все сие составляет кагалам ежегодно знатную сумму доходов, несравненно превосходнейшую, нежели с их ревизских душ государственные подати. Кагальные старейшини в ней никому никакого отчету не дают. Бедная их чернь от сего находится в крайнем изнурении и нищете, каковых суть большая часть. Напротив, кагальные богаты и живут в изобилии; управляя двоякою пружиною власти, т. е духовною и гражданскою, в руках их утвержденную, имеют великую силу над их народом. Сим средством содержат они

его, или по-видимому рассеянное общественное их политическое тело, не токмо в неразрывной связи и единстве, но в великом порабощении и страхе.(..) Примечено даже за некоторыми малоосмысленными Христианами, что и они подвергаются суду сих раббинов, которые не из свойственного им правосудия, но для дальнейших своих видов и ослепления прочих простолюдинов доставляют им некоторое удовлетворение; ибо в деле с Христианином у них правды быть не может. Сие запрещено талмудами. Славится здесь в разбирательстсве тяжб некоторый Жид Зальман Брохович, живущий в местечке Лезне пред глазами которого ополичил я винокурение, производимое Жидами под предлогом дворянского права. В лицемера сего, лично виденного мною, веруют наиболее Хасиды, почитают его своим патриархом. Слово его – им закон. Хасиды сии суть раскольники или секаторы, в недавнем времени от древних их преданий некими новыми обрядами отличающиеся. Уже приметно видим между ними раздор. Первые жалуются на последних, что они детей их, а особливо богатейших купцов, сманивая в свою секту обирают у них золото и серебро, которое остается в неизвестное употребление вышеупомянутого ханжи. Многие утверждают, что будто чрез него переводят они серебряные и золотая деньги в Палестину на богоугодные там дела, чаятельно при случае пришествия мессии, которого всечасно ожидают на создание их храма. В некоторых из сих кагалов и школ находятся у них раббины, называемые ими кабалистиками, которые таинственные означения талмудов объясняя по своему вымыслу и буквы священного писания перенося из одного места к другому и подбирая их слово к слову, составляют из них речения, к деяниям нынешних времен, или, лучше, к желаниям их относящиеся. Таковым прогностичеством, чародействами и подобными изуверствами или лучше, потачками и укрывательствами самых уголовных преступлений доводят они простой народ до предпринятой ими цели. (...) Там же, т.е в сих кагалах, исполняются или по крайности теперь только защищаемы бывают те христианские кровопролития, в коих Иудеи по разным вре-

менам и царствам подозревались и поныне по архивам замечаются (...)хотя я, с моей стороны, о сих кровопролитиях думаю, что если они и бывали где-либо в древности, то не иначе как токмо по исступлению некоторых их фанатиков, но счел однако за нужное не выпустить их из виду. (...) Занимаются также Жиды мелочными перекупками всяких произрастаний, и где их много живет, там вообще по городам бывает дороговизна в съестных припасах. Всего же больше упражняются в деревнях в продаже по корчмам горячего вина, а паче в раздаче в долги всего нужного крестьянам, с приобретением чрезвычайного росту; и потому попав крестьянин единожды в их обязанность, не может уже выпутаться из долгу. Для сбору сих своих долгов ездят они осенью так называемою колядою как выше описано, иногда тайным образом и по ночам, спаивая не только самих хозяев, но жен их и детей, развозимым с собою вином; пьяных обсчитывая, обирают с ног до головы, и тем погружают поселян в совершенную бедность и нищету.

Всяк себе представить может, каковы суть крестьяне под господством Жидов! Должно однако ж справедливость отдать и сим последним, что при нынешнем недостатке хлеба они не мало голодных поселян снабжали кормом; впрочем, всяк знает, что не без расчета, ибо при снятии жатвы данное ими сторицею они возвратят, ежели только правительство в том не воспрепятствует им учиненными от него строгими предписаниями. Жидов в Белоруссии числится до последней ревизии мужеска полу только 18.121 душа, но известно, что множество их прописанных или после ревизии из-за границы пришлых. Доказывается сие тем, что в губернском городе Витебске находятся, кроме наемных, 700 еврейских домов, а числится ревизских душ с небольшим 500 мужеска пола; но в каждом дворе однако до 20 их найти можно, а также и явкою ныне таковых прописанных в правительстве. Потому думаю, что скоро их найдется, как говорят здесь, более 100.000 мужеского одного полу.(...)

Один только Еврей польского короля, надворный советник Нота Хаймович представил необходимость доставить

множеству праздных людей сего народа безнужное пропитание заведением разных фабрик и рукоделиев, так чтоб освободить их от двойного оклада, из Белоруссии переселить на пространные пустопорожние земли; о чем подал свой проект, который, равно как и кагальные отзывы, при сем в подлинниках прилагаю. На вопрос же мой, тех поветовых маршалов, владельцев: каким образом крестьяне их освободиться могут от Жидовских корыстных промыслов, так чтоб оставался довольный Хлеб у них на пропитание, все отозвались, что избавиться от того они другого средства не предвидят, как только чтоб все Жиды были из деревень и местечек их высланы в те города, где они записаны или куда начальству угодно будет; ибо единственною причиною истощения их крестьян по своим оборотам признают они Жидов. Напротив, один из всей губернии помещик князь Любомирский отозвался, что крестьяне его не от жидовских промыслов терпят в хлебе недостаток, но от разных непредвиденных случаев и неурожаев; что ежели их выслать из его владений, то он понесет немалый убыток, по той причине, что получает с них знатные за аренды доходы и уплачивает оными проценты в банк (...)

Словом, ежели вообще их нравы и поступки одобрить не можно, то нельзя правильного сделать заключения, чтоб Евреи в нынешнем их положении были добрые люди, а потому и добрыми подданными почтены быть не могут, ибо известно, что единственно благонравный образ мыслей производит гражданские добродетели. А притом, как большая часть из них не имеют даже своих домов и могут переходить при всяком случае, с места на место в другие государства, нося все свое имущество с собою, то и не можно при знать их собственно принадлежащих Российскому государству. Многочисленность же их в Белоруссии (...). совершенно для стороны сей тягостна. (...) В рассуждении чего, чтоб исполнить волю Государя Императора и отвратить на будущие времена скудость в Белоруссии хлеба, с одной стороны обузданием жидовских промыслов; а с другой – некоторым освобождением от них сего края

(...) уменьшить их число и облегчить тем продовольствие коренных его обитателей, а оставшимся из них дать лучшие и безобиднейшие для других способы к их содержанию, как равно и переселившимся в другие места; узнать верное число их поместить в классы, пристойные благоустроенному государству, привести их под единственное управление самодержавной власти, а для того ослабить их фанатизм и нечувствительным образом приближать к прямому просвещению, не отступая однако ни в чем от правил терпимости различных вер; вообще. истребив в них ненависть к иноверным народам, уничтожить коварные вымыслы к похищению чужого добра; пресечь праздность и тунеядство; словом, устроить их политически и нравственно, подобно просвещенным народам.

* * *

Л.Т. Гладко было на бумаге
Да забыли про овраги,
А по ним ходить!

Типовий погляд російського кріпосника на проблему «волі й свободи» - будь-яка ініціатива знизу – антидержавна. Вроджена «істинно руська» нелюбов до «інородців» - явище в татаро-азіатській Росії (Державін теж татарського кореня!) – генетичне. І що більше людина тут є «прийшлою» в чужу культуру, то більше в ній національної пихи (бо вони переконані – без них Великої Росії не збудують, вони неодмінно мають бути «попереду прогресу»). Нічого подібного немає в Україні – читай Шолом-Алейхема, де не існує антагонізму між євреями й українцями, а всі визиски й проблеми – від влади, яка, звісно ж, є царська, російська. Тому мене завжди дратувало низькопоклонство багатьох євреїв перед російським авторитетом – і їхні кпини в український бік. Розумію, що таким є закон пристосування до дужчого (у двадцятих, коли Україна пішла вгору, чимало єврейських акторів, письменників, художників, музик –

перейшли в українську культурі і зробили для неї багато!), але навколішках і плазом волі не здобудеш.

Не маю сумніву в тому, що Достоєвський – великий письменник, світового масштабу. Але сам він з поляків – проте гидував «полячишками», всі «малоросійські» прізвища ліпив тільки до своїх негативних персонажів, а єврейську спільноту ненавидів із зубовним скреготом і, як йому здавалося, стратегічно. Ось хоч би ці його макабричні пророцтва з «Дневника писателя»:

«Интернационал распорядился, чтобы еврейская революция началась в России. И начнется. Ибо нет у нас для нее надежного отпора ни в управлении, ни в обществе. Бунт начнется с атеизма и грабежа всех богатств. Начнут низлагать религию, разрушать храмы и превращать их в казармы, стойла; зальют мир кровью. Евреи сгубят Россию и станут во главе анархии, Жид и его Кагал – это заговор против русских... Евреи всегда живут ожиданием чудесной революции, которая даст им свое жидовское царство. Выйди из народов и знай, что с сих пор ты един у Бога, остальных истреби или в рабов обрати, или эксплуатируй. Верь в победу над всем миром, верь, что все покорится тебе. Строго всем гнушайся и ни с кем в быту своем не сообщайся. И даже когда лишишься земли своей, даже когда рассеян будешь по лицу всей земли, между всеми народами – все равно верь всему тому, что тебе обещано раз и навсегда, верь тому, что все сбудется, а пока живи, гнушайся, единись и эксплуатируй – и – ожидай, ожидай... Верхушка иудеев воцаряется все сильнее и тверже и стремится дать миру свой облик и свою суть. Идея жидовская охватывает весь мир... На протяжении 40-вековой истории евреев двигала ими всегда одна лишь к нам безжалостность, безжалостность ко всему, что не есть еврей... и одна только жажда напиться нашим потом и кровью. Жид и банк – господин уже теперь всему: и Европе, и просвещению, и цивилизации, и социализму, социализму особенно, ибо он с корнем вырвет Христианство и разрушит его цивилизацию.

Да, Европа стоит на пороге ужасной катастрофы. Все эти Бисмарки, Биконсфильды, Гамбетты и другие – для меня только тени. Их хозяином, владыкой всего без изъятия и целой Европы является еврей и его банк. Иудейство и банки управляют теперь всем и вся, как Европой, так и социализмом, так как с его помощью иудейство выдернет с корнями христианство и разрушит цивилизацию. Революция жидовская должна начаться с атеизма, так как евреям надо низложить веру, ту религию, из которой вышли нравственные основания, сделавшие Россию и святой, и великой!..

Є над чим поміркувати і є причина для великої печалі. Бо в мене на серці й перед очима – образ цілком іншої Росії і цілком іншої її ролі в цивілізаційному поступі. Ідея Святої Русі – такий же міт, як легенди про Грааль або про тевтонських рицарів, які вийдуть з-під землі й порятують гітлерівський Рейх. А щодо катастрофи, перед якою не раз уже стояла і стоїть Європа, то однією з причин цього є Росія-СРСР – з їхньою ідеєю світового панування.. Отож, як казав класик, **на зеркало неча пенять, коли рожа крива**.

ЗАПИСКИ ДЕРЖАВИНА

1743 – 1812. М., 1859 г., 502 стр.

(Вырезка из журнала «Русская беседа», 35, 1859 г.

Стр. 474 – 476

Мнение о евреях Державина, сочиненное им во время посылки его в Польшу, отданное при императоре Павле на рассмотрение Правительствующего Сената приказано было рассмотреть с начала почти самого министерства Державина, учрежденному особому Комитету, составленному из гр. Черторижского, гр. Потоцкого, гр. Валериана Зубова и Державина, которое и рассматривалось чрез продолжение всего его Державина министерства: но по разным интригам при нем окончания не получило. Оно заслуживает, чтоб о нем сказать подробнее. Первоначально положено было, чтоб

призвать из некоторых губерний несколько старшин из кагалов и рабинов знаменитейших для объяснения с ними всех обстоятельств, в том Державина мнении изображенных... Продолжался их съезд и их представлення во всю почти зиму. Между прочим, г. Гурко, белорусский помещик, доставил Державину перехваченное им от кого-то в Белоруссии письмо, писанное от одного еврея к поверенному их в Петербурге, в котором сказано, что они на Державина, яко гонители (стр. 475) по всем кагалам в свете наложили херим или проклятие, что они на подарки по сему делу собрали 1 000 000 и послали в Петербург и просят приложить всевозможное старание о смене генерал-прокурора Державина, а ежели того не можно, то хотя покуситься на его жизнь, на что и полагают сроку до трех лет, а между тем убеждает его, чтобы сколько можно, продолжить дело, ибо при Державине не чают, чтобы в пользу их решено было. Польза же их состояла в том, чтобы не было им воспрещено по корчмам в деревнях продавать вино, от чего все зло происходило, что они спаивают и приводят в совершенное разорение крестьян: а чтоб удобнее было продолжать дело, то он будет доставлять ему из чужих краев от разным мест и людей мнения, каким образом лучше учредить евреев, которые скоро после того самым делом начинали вступать то на французском, то на немецком языке и доставляясь в Комитет, при повелении государя императора рассмотреть оные, то чрез гр. Черторижского, то Кочубея, то Новосильцова.

Между тем еврей Нотко, бывший у Державина в доверенности, якобы по ревности его к благоустроению евреев, соглашаясь с его Державина мнением, подававшей разные проекты об учреждении фабрик и прочее, пришел в один день к нему и под видом доброжелательства, что ему одному Державину не перемочь всех его товарищей, которые все на стороне еврейской, принял бы сто, а ежели мало, то и двести тысяч рублей, чтобы только был с прочими его сочленами согласен. Державин, сочтя сие важным и рассуждая,

что ежели на его убеждение согласиться и принять деньги, то изменить присяге и действовать вопреки воле Государя, что оставя в прежнем неустройстве евреев, оставить им прежние способы чрез винную по корчмам продажу грабить поселян и лишать их насущного хлеба; ежели ж не согласиться и остаться одному в противоборстве без подкрепления Государя, то успеху во всех его трудах и стараниях ожидать не можно. И так он решился о сем подкупе сказать Государю и подкрепить сию истину Гуркиным письмом (стр. 476), в котором видно, что на подкуп собрана знатная сумма, что на него умысел и прочее, как выше видно; а притом, что чрез князя Черторижского и Новосильцова вступили уже в Комитет два проекта о устройстве евреев, один на французском, а другой на немецком языке, то все сие сообразя и представя императору, надеялся он, что Государь удостоверится в его верной службе и примет его сторону. Правда, сначала Он колебался жестоко и когда Державин Его спросил, принять ли деньги, предлагаемые Ноткою 200 тыс. руб., то Он в замешательстве отвечал: «Погоди, я тебе скажу, когда что надобно будет делать», а между тем взял к себе Гуркино письмо, чтоб удостовериться о всем, в нем написанном, чрез другие каналы. Державин думал, что возымеет действие такое сильное доказательство и Государь остережется от людей его окружающих и покровительствующих жидов. Между тем по связи в дружбе с графом Валерианом Александровичем Зубовым, пересказал все чистосердечно ему случившееся, не знав, что он в крайней связи с господином Сперанским, бывшим тогда директором канцелярии Внутреннего министерства, г. Кочубея, которого он водил за нос и делал из него, что хотел. Сперанский совсем был предан жидам, чрез известного откупщика Переца, которого он открытым образом считался приятелем и жил в его доме. И так вместо того, чтобы выйти от Государя какому строгому против проныров евреев приказанию, при первом собрании Еврейского комитета, открывалось мнение всех членов, чтоб оставить винную продажу в уездах по местечкам по-прежнему у

евреев; но как Державин на сие не согласился, граф Зубов в присутствии не был, то сие дело (осталось) в нерешении. Государь между тем сделался к Державину от часу холоднее, и никакого по вышесказанному Гуркину письму не токмо распоряжения, ниже словесного отзыву не сделал…

Послесловие

Как известно, Гавриил Державин – сенатор и поэт – был послан Сенатом для изучения вопроса, касающегося евреев в черте оседлости. В результате им была составлена обширная записка «Мнение о евреях», в которой он обрисовал их вреднейшую в отношении коренного населения деятельность и предлагал выселить их из сел, отобрав у них торговлю водкой и вообще винный откуп.

Отрывок из «Записок Державина», касающийся рассмотрения его докладной весьма характерен: продажность приближенных к царю лиц, в данном случае членов Комитета по еврейским делам – не позволяла принять решительных мер.

Павел вскоре был убит (по официальной версии скоропостижно скончался). В 1801 г. стал царем Александр I, и в 1803 г. Державин был отправлен в почетную отставку, так и не добившись решения царя по его докладной «Мнение о евреях».

Все же Александр I попытался созданием еврейских земледельческих колоний и отобранием у них винного откупа освободить крестьян, живущих в черте оседлости, от еврейской эксплуатации.

Но как известно, из этого ничего не вышло, заниматься земледелием евреи не хотели.

Характерно, что и вторая попытка решения еврейского вопроса в 80-х г. г. XIX века – тоже не имела результатов. Огромная работа, проведенная губернскими комиссиями по еврейскому вопросу, не была использована, несомненно действовали те же методы – подкупы лиц, которым было поручено рассмотрение этих дел.

Яркие, глубоко обоснованные выступления русских писателей (Достоевский), ученых (Иловайский и другие), общественных и государственных деятелей (Н. Н. Голицын и др.) – не могли изменить положения: подкупленные, продажные прислужники царизма защищали евреев – капиталистов, открывая «зеленую улицу» для их мародерской деятельности в России.

Еврейство по чужим и собственным суждениям.

СУЖДЕНИЯ РИМСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

ДИОДОР (род. 30 лет до Р. Х. – ум. 20 л. после Р. Х.) – греческий историк.

В своей «Всеобщей истории» сообщает, что друзья царя Антиоха (175 – 163 до Р. Х., Сирия) советовали ему уничтожить еврейскую нацию, «потому что они отдельно ото всех народов хотели жить, не смешиваться с другими народами и смотреть на них как на врагов». После изгнания евреев из Египта они обосновались в окрестностях Иерусалима, «чтоб объединиться в нацию евреев, вызывая ненависть людей против себя. Они показывали необычные (отрицательные) нравы». «Ни с какими представителями других народов они не хотели разделять трапезы и вообще ни к кому не были расположены». Друзья короля напоминали, что «предки ненавидели этот народ. Они указывали также на «враждебные людям несправедливые законы, которые содержались в священных книгах евреев».

СЕНЕКА (Луций Аней, римский философ, род. в 4-м году до Р. Х., умер в 65 г. после Р. Х.)

Обычаи этого проклятого народа настолько усилились, что стали распространяться во всех странах. Они, как победители, навязывали побежденным свои законы. (Философ Сенека, изд. Випонт, 1782, том 4, стр. 423).

ТАЦИТ (Корнелий, римский историк, род. ок. 55 г. после Р. Х., умер ок. 120 г. по Р. Х.).

Большинство авторов соглашается, что пораженный отвратительной болезнью царь Египта Бокхорис, получил указание оракула Хаммона очистить свое государство и проклятый людьми и богами род переселить в другие страны. Но они сами удалились в пустыню. Один из изгнанных, Моисей, посоветовал им не ожидать от богов и людей помощи, а довериться его помощи... После шестидневного похода... они достигли страны и Иерусалима изгнали оттуда жителей.

Чтоб этот народ навсегда привязать к себе, Моисей издал новые законы в противоположность законам других народов: относиться презрительно, что для нас является святым; разрешается то, что у нас возбуждает отвращение. Свиней они не едят, считая их виноватыми в своем изгнании...

Обычаи их сразу по возникновении узаконили их старейшины. Покоренные народы платили им дань и налоги. С необыкновенным упорством они собирались вместе, поддерживали друг друга, при этом они проявляли ненависть против всех других (народов). Они ввели обрезание, чтоб по этому отклонению их можно было узнавать. Их прозелиты поддерживали аналогичные обычаи. Они учились презирать всех других богов, отказываться от своей родины, презирать родителей, детей и сестер. Еврейские обычаи абсурдны и противоестественны.

Пока ассирийцы, мадьяры (?) и персы завоевывали Восток, евреи были наиболее презираемой частью покоренных народов. После прихода к власти македонцев король Антиох пытался искоренить их суеверия, ввести греческие обычаи, чтоб исправить этот отвратительный народ.

(История, т. 5, стр. 3 – 8).

СУЖДЕНИЯ АРАБСКИХ И ПЕРСИДСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ И УЧЕНЫХ

Евреи, которые рассеяны по всему миру и в то же время крепко связаны между собой, являются хитрыми, враждебными людям и опасными созданиями. С ними

надо обращаться как с ядовитыми змеями, которым наступают на голову, если они вползают, потому что если им удастся поднять голову, они кусают и этот укус может быть смертельным.

(Адб ал-Кадир ал Юлиани, ал Фатх ар Раббани вал-рэд ар Рахмэни. - 545 г. по Р. Х.)

МАГОМЕД (род. в 571 г., ум. в 632 г. н. э., основатель мусульманской религии).

Мы запретили евреям многие занятия из-за их несправедливости, которые раньше разрешали, потому что они нарушают религию и становятся ростовщиками, что им теперь запрещено – беззаконно пожирать имущество других людей.

IV. Сура (стр. 78)

Ранее бог запрещал союз с детьми Израиля. Теперь этот союз разрушен, потому что мы их прокляли и выбросили из своего сердца. Их обман нужно разоблачать, потому что за исключением некоторых они все обманщики.

V. Сура (стр. 78). Из Корана.

Честности и справедливости искать среди евреев так же напрасно, как девушек среди старых проституток.

Манэви ал-Маулид, зиг. 72 (821 г. н. э.)

Мне до сих пор непонятно, почему эти бестии до сих пор не уничтожены. Разве они не дикие звери, которые жрут людей и только подобны людям? И разве не являються евреи никем другим, как пожирателями людей?

(Мирза Гассан Хан, Хиам, хиг. Вил. 3 (1689 г. н. э.).

СУЖДЕНИЯ ОТ ШЕСТОГО ДО ШЕСТНАДЦАТОГО СТОЛЕТИЯ

ГУНТРАМ (Гонтран, король Бургундии из дома Меровингов, 525 – 598).

Я горюю из-за этого народа-евреев, так как он плохой и неверный и всегда со злыми сердцами.

(Ок. 565 г. н. э. Из хроники Грегора фон Тур (540 – 584), книга 8, глава 1).

ПЕТР КЛЮНЬИ (1094 – 1156, ученый и писатель, основатель аббатства Клюньи в Бургундии).

Я советую не убивать евреев, а наказывать их соответствующим образом за их провинности. Разве справедливо отдавать им то, что они получили обманным путем? То, чем он владеют, является украденным самым постыдным образом, и самое плохое то, что их нахальство до сих пор остается ненаказанным. Что я говорю – это всем известно. Они ничего не приобрели честно землепашеством, ни честной военной службой и никаким другим ремеслом. Их сараи полны зерна, их погреба полны вина, кошельки полны денег, их шкатулки полны золота и серебра. Это все они обманом отняли у людей. За самую малую плату они перекупают у воров ценные вещи.

(ок. 1146 г.)

ЭРАЗМ РОТТЕРДАМСКИЙ (1467 – 1586, немецкий гуманист).

Это позор и угнетение евреями бедных людей, которые не могут больше так страдать и бог должен сжалиться над ними. Евреи-ростовщики сидят везде, вплоть до самых малых деревень, и если они дают в долг пять гульденов, то берут шестикратный залог, а после этого берут проценты с процентов до тех пор, пока бедный человек совсем не разорится.

(1487 г.)

ИОГАНН ТРИТЕМИЙ (1462 – 1516, немецкий богослов и историк, аббат в Вюрцбурге).

Это ясно, что у людей и низкого и высокого звания равно появилось отвращение к еврейским ростовщикам, и я одобряю все законные мероприятия, направленные на охрану народа, против еврейского грабежа. Может ли чужой, притесняющий народ царить над нами? И он царит над нами не своей силой, не своим высоким духом и своими добродетелями, а только посредством набранных им денег, которые являются для этого народа высшим добром. Можно ли разрешить этому народу безнаказанно откармливаться пóтом крестьян и ремесленников?

ГЕЙЛЕР ФОН КАЙЗЕРБЕРГ (правоведник Страсбургского собора, ум. в 1510 г.)

Лучше ли евреи христиан, поскольку они не работают своими руками? Они не выполняют заповеди бога: в поте лица своего ты должен добывать свой хлеб. Они не работают, а ростовщичествуют (деньгами) и предаются праздности.

МАРТИН ЛЮТЕР (1488 – 1546, реформатор церкви, основатель лютеранства[27]).

Как это невероятно, что Агластер не обратил внимания на прыжок змеи, которая его укусила, так нельзя допускать евреев порабощать чувства христиан, как они этого хотят.

Застольная беседа. (Эрланген, Издание трудов Лютера, т. 62, стр. 875).

Мы боимся того, что нас могут уничтожить язычники, как во времена Эстера в Персии уничтожали язычников. О, они любят книгу Эстера, которая очень точно соответствует их кровожадной и мстительной натуре. Нет никакого другого народа под Солнцем, который считал бы себя божественным народом, имеющим право убивать язычников.

Там же, т. 32, стр. 120 – 121.

Репліка з 1990 року:

Олександр Володін:

«Достоевский писал, что длительная дискриминация усугубляет качества человеческой натуры – как хорошие, так и плохие. Евреи, мне кажется, разделились на две категории, не похожие одна на другую, как негры и эскимосцы. Одни – бескорыстные, непрактичные, высокодуховные, другие – мелочные, беззастенчиво наглые, глупые. Если еврей глуп – он концентрирует в себе глупость всего народа». [«Экран и сцена», 30 авг. 1990, № 35].

27 В своей юности, пока Лютер не знал евреев, он очень хорошо о них отзывался. Он считал, что к ним надо относиться хорошо, так как и Иисус Христос был еврей. Эту двойную ошибку он понял после и на основании своего жизненного опыта в корне изменил свое мнение о евреях. Когда он познакомился с непрекращающимся ростовщичеством и лицемерным поведением евреев, он увидел, что влияние еврейства распространяется на князей и правительство и часто ведет к избиению народов. Он познакомился с тайными законами и скрытым образом мысли евреев, которые насмехались над всеми обычаями христиан. В 1548 г. он написал книгу: «О евреях и их лжи», в которой заклеймил этот преданный богом проклятию народ. (Эрланген)

12 серпня

Л. Т. Чернетка п'єси.

Фрагменти з моїх конспектів: П'єса. Ян Гус. Інше.

Дія перша.

Вечір 31 грудня 19.. року. Чимала нестандартна вітальня. Старовинна мебля, порцеляна, кольорове скло. Ліворуч на авансцені – канапа, вкрита барвистим гуцульським коцом; над нею шкірить зуби маска цейлонського демона. Рояль у кутку. Навпроти – піч з рельєфної кахлі, глибокий фотель і стилізований під вуличний ліхтар кінця XIX ст. модерний торшер.

На першому плані – стіл, на ньому – новорічні іграшки.

Стіна праворуч – стелаж з книжками, в нього вмонтовано радіолу; на стелажі – телефон, кілька мамаїв, квіти, театральний макет.

У кімнаті троє дверей. Двері ліворуч ведуть до покоїв, де мешкають Березнякові діти й сестра, праворуч – вхід до його кабінету. Крізь відкриті навстіж двері посередині видко передпокій.

Адам Гапочка силкується пропхнути з коридору до вітальні величезну ялинку, йому допомагає Орися.

Гапочка. Може б, я отут лупонув?

Орися. Та що ти? Вершина – це для звізди!

Гапочка. А ми тут краще глобусика прикрутимо. А щоб не чіплялися – натягнемо на нього шапку Святого Миколая, з червоним шликом – інтер – самі розумієте – націонал!

Орися. «Нова рада стала!..»

Гапочка. «Нова радість стала!..» Ламаєм?

Березняк. Ще півслова, і я тебе, Грицю… битиму.

Гриць. Ні… Всі ми, padre, на цьому світі граємо.

Березняк. Перед ким?

Гриць. В тому й біда, що ніхто на нас не дивиться. Що весь цей театр нікому не потрібен.

Березняк. За вікнами – літо. А надворі дощ.

Гриць. Сліпий.

Березняк. Про Сліпого поговоримо іншим разом…

– Колись монети карбували з щирого золота. Знайшлись мудрагелі, які насобачились підмішувати в золото дешевенький метал, і гроші попливли цезарям у руки. Грошей у державі побільшало, а ціну вони втратили. Погана звичка цезарів. Бо й на нових монетах все одно карбували їхні царственні профілі.

– Ти про що?

– Рим упав. Хто на черзі?

– Ти знову про наших профільних вождів?

– Боронь Боже! Вони давно вже, як той казав, «самі себе звоювали». А далі? Далі хто?

– Ті, для кого є щось дорожче за гроші.

14 серпня, середа

(Архів)

Кратохвил М. В. «Ян Гус». М., 1959.

Рубцов Б. Т. «Ян Гус». М., 1958.

Если ты отречешься, Собор присудит тебя к пожизненному заключению в шведском монастыре; вход к тебе должен быть замурован, и лишь через косое отверстие будет подаваться тебе пища и питье. Таково будет наказание за соблазн, произведенный твоим учением.

* * *

– Брось свое мудрствование и скажи, да или нет?

– Нет!

Михаил:

– Пусть тебя сожгут!

– Ты молчишь тоже – значит, ты согласен с его заблуждениями?!

Гус:

– Не стыдитесь меня, друзья мои!

– Мы не стыдимся!

Гус: Я это хорошо знаю. Хорошо знаю!

* * *

– Покажите ему его трактаты! Ян Гус, признаешь ли ты их своими?

– Признаю!

– Покоришься ли ты воле Собора?

– Охотно покорюсь, если Собор докажет мне мои заблуждения.

– Советую тебе отречься!

– Я бы отрекся, если бы церковь сказала мне, что у меня лишь один глаз, хотя их у меня, как видишь, два.

* * *

– У нас в Англии по приказанию архиепископа отреклись все магистры один за другим.

* * *

Палач: Умоляю тебя, отрекись!

Гус. Отрекся ли бы ты от того, чего не держался?

Палач (со слезами). Это трудное дело.

* * *

Стор. 830 – «Письмо пражанам»

* * *

– Настоящим святейший Собор отвергает и осуждает все книги, писанные им на каком бы то ни было языке, приказывает их сжечь и все его учение объявляет достоянием осуждения!

– Но ведь Собор даже не понимает моих чешских книг!

– Ян Гус был и есть настоящий и очевидный еретик; он осуждается и проклинается.

– Необходимо истребить этого закоренелого еретика, безбожие которого заразило еретической язвой столько городов!

– Да упразднится тело греховное!

– Аминь!

* * *

«Люби родину!» (Ян Гус)

– Я двигался, как один атом среди миллионов (с общим ходом истории – Л. Т.).

Мудрец: Это совместимо с гневом и иными страстями?

Гус: Я уверен, магистр, что нынешним летом гусь еще не будет изжарен, потому что на Мартинскую субботу приходится торжественная вагилия, когда гусей не едят (день Св. Мартина – 11 ноября).

* * *

Мимо проходит Хромой Монах.

Ян Гус: Правосудие хромает.

* * *

«Сказывают, когда запели «Приди, Святый Душе!», под сводом Ватиканской капеллы появилась вдруг сова и уселась против папы, глядя на него горящим глазом.

* * *

Надо всем царствует золото, а ему служат и железо, и дух. За деньги можно купить все, – и отпущение самых ужасных грехов, и папский престол!

14 серпня

Вячеслав Иванов.

По звездам.

Статьи и афоризмы.

Изд. «ОРЫ». С. Петербург, 1909. Копія.

З В'ячеслава Іванова

Цей рукописдовелося взати в Горький заради двох розвідок у III розділі:

1. Предчувствія и предвестія (189).

2. **О веселом ремесле и умном веселии.**

Є тут ще так звані «Спорады» (338 – 376) та «О достоинстве женщины» (337 – 392).

«Так или иначе, и сознательно ли предписывая пути жизни, или всем своим бессознательным устремлением отрицая ее во имя жизни иной, искусство, в этих двух типах духовного зиждительства, утверждает себя не обособленною сферой культуры, но частью общей культурной энергии, развивающейся в форме текучей, в форме процесса и становления, и потому или стремиться к бесформенности, или непрестанно разбивает свои формы, не вмещая в них им несоразмерное содержанием (ст. 190).

* * *

Романтизм – тоска по несбыточному, пророчество – по несбывшемуся. Романтизм – заря вечерняя, пророчество – утренняя... Романтизм в споре, пророчество в трагическом союзе с исторической необходимостью (191).

...под пророчествованием мы понимаем не непременно точное предвидение будущего, но всегда некоторую творческую энергию, упреждающую и зачинающую будущее, революционную по существу, – тогда как романтизм не имеет и не хочет иметь силы исторического чадородия, враждует со всякою действительностью, особенно с исторически ближайшею, и ждет лучшего от невозможного возврата былого (191).

В миросозерцании романтика не жизнь, новая и неведомая, противостоит живой действительности, но жизни противостоят сновидения, «simulacra inania» (193).

Романтик называет по имени тени своих мертвецов, которые он тревожит в их могилах. Мы же вызываем неведомых духов. Символы наши – не имена; они – наше молчание (193).

Истинное содержание худ. изобретателя всегда шире его предмета. Творение гения говорит нам о чем-то ином, более прекрасном, более божественном, чем то, что оно непосредственно выражает (200).

Чтобы произведение искусства оказывало полное эстетическое действие, должна чувствоваться эта непостижимость и неизмеримость его конечного смысла. Отсюда – устремление к неизреченному, составляющее душу и жизнь эстетического наслаждения; и эта воля, этот порыв – музыка (201).

...Нельзя не видеть, что жажда иного, еще не раскрывшегося театра, жажда неопределенная и глухая, и столь же неопределенное и глухое недовольство театром существующим стали явлением обычным. Тогда как в других родах искусства художники опережают

запросы общества и должны бороться с преданием не за свое новое творчество только, но и за самый принцип перемены и нововведения, – в области музы сценической «мысль о желательности исканий встречает едва ли не всеобщее, частью прямое, частью симптоматически выраженное и молчаливое признание» («Новые Маски», стр. 54) (301).

На думку Вячеслава Іванова, театр розвивається від «характеру» до пластики.

«Театр должен окончательно раскрыть свою динамическую сущность» (205); итак, он должен перестать быть «театром» в смысле только «зрелища». Довольно зрелищ, не нужно cizcenses. Мы хотим собираться, чтобы творить – «деять» – соборно, а не созерцать только: «zu schlaffen, nicht zu schaunen». Довольно лицедейства, мы хотим действа. Зритель должен стать деятелем, соучастником действа. Толпа зрителей должна слиться в хоровое тело, подобное мистической общине стародавних «оргий» и «мистерий» (206).

...что должно быть предметом грядущей драмы? Ибо всему должен быть в ней простор: трагидии и комедии, мистерии и лубочной сказке, мифу и общественности. Все дело не в «что?», а в «как?», – «как», понятом равно в смысле музыкальном и психологическом и в смысле выработки форм, внутренне способных нести динамическую энергию будущего театра. Мы не видим средства слить сцену и зрительный зал помимо разнуздания скрытой и скованной дионисийской стихии драматического действия – в оркестровой симфонии и в самостоятельной, музыкальной и пластической жизни хора (208).

Він веде до музичної драми, до Вагнера, до симфонізму театру, до синкретики, – проте завершує найсуттєвішим:

«И только тогда, прибавим, осуществится действительная политическая свобода, когда хоровой голос таких общин будет подлинным референдумом истинной воли народной» (219).

* * *

Лист до В. Махлянкіна

Дорогой Владлен!

О спектакле потом – спешу выполнить Вашу просьбу. Как говорят в Одессе, – «Вы хочете песен – их есть у меня!» Не высылал Вам так понравившиеся Вам три строфы, поелику считал их слишком, так сказать, пейзанскими – тихая печаль, грусть, элегия – и все. Мне показалось, – для того, чтобы песня запомнилась, в ней должно что-то случиться, необходим какой-то болевой взрыв. Хотя напетая Вами мелодия тоже, мне кажется, еще не получила завершения…

Вот что у меня тогда вышло:

Жила-была девчонка,
Одна, совсем одна…
И вдруг совсем нежданно
Стучится к ней весна, –
Как ласточка, стучится,
Поет-звенит в груди:
Сегодня на свидание,
Родная, приходи…

И так ей сладко пелось
В ее семнадцать лет,
И так любви хотелось,
Что не сказала «Нет».
И, все забыв на свете,
Пошла за тем, кто звал…
Весенний теплый ветер
Их волосы сплетал.

Но нет, судьба иная
Была ей суждена.
Девчонку обманула
Нежданная весна, –
Другую парень встретил,
Другую парень ждал…
Весенний теплый ветер
Их волосы сплетал…

Любовь сочится кровью
Растоптанной мечты.
Меж смертью и любовью
Нет видимой черты, –
Шальное сумасбродство,
Веселое кино…
Снести любви сиротство
Не каждому дано.

И столько было боли
В ее земной мольбе,
Что гром, гремевший в небе,
Забрал ее к себе, –
С тех пор она оттуда
Весеннею грозой
Нам посылает чудо,
Омытое слезой…

Лида Савченко даже всплакнула над судьбой бедной девочки, она натура переживательная – помните, как она рассказывала, что зимой жалась к деревьям, чтобы обогреть их от мороза своими ручонками? «Я, говорит, сразу запела бы это – размер «Сережка с Малой Бронной», или даже «В лесу родилась елочка…» Каково, товарищ композитор?

Будьте здравы и уравновешены, как Вам и надлежит быть. О театре рассказывать не хочется – лучше уж я по телефону. А тут еще и Гребенщиков запил – он, в сущности, хлопец одинокий, иногда

смурной. Они с Риммой Быковой играют «по полной», себя не жалея, а все остальные – с некоторой приглядкой. Юра в евтушенковских зонгах – великолепен (я не о вокале, там еще есть на что обратить внимание, он еще слегка побаивается фонограммы)!

«А в остальном, прекрасная маркиза,
Все хорошо, все хорошо!..»

Обнимаю.

Лесь.

Театру Станиславского нехватает тренажа. В самом простом и популярном смысле. Я не об элементарной физкультуре, – речь о тренаже духовном, о некоей театральной схиме, в пределах которой тело не просто выразительно – оно беседует с Богом. С десяток таких актеров в этой труппе есть – Боря Романов, Бурков, Сережа Шакуров, Алик Филозов, Лиза Никищихина, Таня Ухарова, Лида Савченко, Рита Рыжкова… Нет руля и нет ветрил… «Плывем… Куда ж нам плыть?» Ни Бобылев, ни Кузенков – по разным причинам, каждый по-своему – не для этого театра. Я бы мог тут закрепиться и живой воды напиться, да не вийдет; для этого надо было бы годков пять ловчить, возделывать почву, лепить театр из себя.

А тогда это уже был бы не я, связанный с Украиной узами куда более крепкими, чем с этим театром. Есть такая припевка в Украине: «Ох, та не люби двох…» Какое-то время мне это удавалось, а теперь… Нет, не силы иссякают – идиоты наступают. И там, и тут… Воевать на два и даже на три фронта становиться все труднее...

В русском языке есть слово «навзрыд». А мне чудится в нем постоянно – «навзрыв». В каждом атоме – свой динамит, скоро все это в воздух взлетит…

Когда-нибудь мы все станем друг для друга – воспоминанием – о том, как искали мы свою долю – бродя по минному полю… Как ослепляли нас фальшивые ракеты, как взлетало и возвращалось под ноги небо, и как всматривались мы в свои отражения в этой грязной болотной жиже, которую кое-кто пытался именовать жизнью.

Нет, пожалуй, не пошлю я Вам это глупое ночное письмо, не для образцовой оно и простой жизни в часы перемирий… Да и случались ли они вообще, эти перемирия?

Під тягарем холодних чорних хмар
Ховаюсь, як у мушлю, у «Кобзар»…

Ворожив на «Кобзарі» – і знаєте, що випало?

«Доле, де ти, доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! Злої!»

Я Вам читав колись одну славну українську п'єсу, де один такий уже ворожив на «Кобзареві». То його й застрелили. То він, бідаха, перед смертю лише про одне хотів дізнатися: з якого боку куля?

Л. Т.

13 серпня, вівторок

Антисемітизм – від Сима, якого вважають родоначальником семітів.

Ной був праведник, і навіть за християнськими тлумаченнями – предтеча Христа.

Але согрішив і Ной, зумівши зробити вино з винограду. Упившись вином, лежав він п'яний і чомусь голий (?) Цю голизну батькову побачив син його Хам із своїм сином Ханааном – і розповів про це братам – Симу й Яфету. Ті пішли прикрили батькову голизну (ішли задкуючи, щоб не побачити голого). Татуньо прокляв чомусь за цей гріх не Хама, а свого онука Ханаана, приписавши йому і його нащадкам бути довіку в рабстві у Сима. Отож семіти – нащадки Сима – стали **панами**, а нащадки Ханаана – їхніми рабами.

Семіти – не лише євреї, а й халдеї, асірійці, частина арабів.

Цитований вище Маневі-аль-Маулід (821 р. н. е.) – з тих арабів, які – семіти. Але й він кидає в євреїв свою каменюку – визнаючи їх як **ворогів.**

Я б не сказав, що нащадки Ноя (а йдеться саме про Сима, від якого семіти, і про Яфета, від якого пішли індоєвропейці) – апріорі лихі й грішні. Аргумент – 7 законів нащадків Ноя:

1. Заборона ідолопоклонства (тобто віра в Єдиного Бога).
2. Заборона богохульства (тобто Богошанування).
3. Заборона вбивства (повага до чужого життя).
4. Заборона перелюбу (шанування сім'ї, блуд – гріх).
5. Заборона крадійства (повага до чужої власності).
6. Заборона вживати в їжу плоди живої тварини.
7. Обов'язок створити справедливу судову систему.

* * *

До "Яна Гуса":

Священник: *Слушайте, слушайте, дети, о новом чуде; какой-то пражский мещанин был исцелен кровью Христовой от сведенной руки в память этого пожертвовал эту серебряную руку.*

Петрик *(подняв руку): Поп! Зачем лжешь? Вот видишь – моя рука сведена как раньше!*

* * *

Заразительная сила правды в том и заключается, что, будучи раз постигнута, она уже не дает себя подавить. Шестьдесят лет могли немцы властвовать в университете, двадцать пять лет чехи вели с ними упорную, мелочную борьбу за коллегиатуры, дома, школы, привилегии, искренне радовались каждому успеху – ныне же этому сразу настал конец. Чешская нация прозрела и должна была сразу получить все. *274.*

Л. Т. Для комедії – на афішу: «Віце-режисер».

15 серпня, четвер

На чому ж корениться тоді антисемітизм, яка причина цієї одвічної антипатії? Невже лише на тому, що Симові самим Ноєм заповідано було бути **паном**, а нащадкам Ханаана – **рабами**? «Богообраність» як ідея – **першопричина**, чи вже **наслідок** переслідувань, тобто самозахист?

У 8 ст. до н. е. Ізраїль впав, через двісті років фактично зникла Іудея. Євреї стали вигнанцями, ізгоями. Але в країнах, куди вони переселялись, ще панувало язичництво. Віра в єдиного бога не сприяла їх асиміляції. Як на мене, саме релігійний чинник розпалив ворожнечу між євреями і неєвреями. Ранні християни в Римі тлумачили євреїв як тих, що розіп'яли Христа. Євреї ж – замість заперечення цієї легенди, почали вбивати своїм вірним у голови, що так воно і було, і що Христос – не син Божий, позаяк мали свого бога Ягве, й інших богів не визнавали. Позбавлення Христа єврейського кореня – найголовніша вигадка християн (апостол Петро). Апостол Петро примирив катакомбних християн з Римом, – не вони стали його ворогами, а євреї, які мали на меті відродити на всій землі царство Давида.

Розсипані по державах і націях, євреї мусили шукати єдності в **спротиві**, обираючи найдохідніші способи виживання (лихварство – потім це стало привласненням банківської системи, – медицину, науку, мистецтво, філософію) і мали в цьому успіх. Євреї – робітники і євреї – селяни – невеличкий відсоток, позаяк ця робота «для рабів». Антисемітизм в російських та українських губерніях (антисемітизм **натовпу**) пов'язаний був передовсім з домінуванням євреїв у броварнях, винокурнях, трактирах. На Україні поляки зумисне забирали в українців церкви і передавали їх «жидам» для торгівлі горілкою – за гроші і в борг. Саме це призвело до різанини в часи Хмельниччини та Коліївщини.

Найстрашнішим для євреїв стали навіть не хрестові походи, де їх було нищено цілеспрямовано, а XII століття, з його жахітними легендами про ритуальне вживання крові християнських дітей. Потім настало XIV століття, коли євреїв почали масово звинувачувати в отруєнні криниць під час чуми. Після того був Лютер із своїми закликами очистити від євреїв Європу (чи такий уже новачок був у

цій справі Гітлер?). 1791 рік (Французька революція) урівняла в правах євреїв і неєвреїв. Єврейські гетто почали розмиватися – найдовше трималися дві політично антисемітські держави, Росія й Румунія… (румуни – крім євреїв, і проти циган!).

Марксом євреї пишаються, а між тим він, в сьогоднішньому розумінні – питомий антисеміт (1843, стаття, зокрема, «До єврейського питання») – визначає єврейство як «химерну націю гендлярів».

Ще далі пішли дарвіністи, доводячи, що семіти – найближча в расовому сенсі група – Гітлер спирався саме на німецьких «інтелектуалів» В. Марра й О. Глагау, які зібрали 225 тисяч підписів «патріотів» у листі до Бісмарка, вимагаючи від нього вигнання євреїв з Німеччини. Гітлерівський Голокост виник не на порожньому місці – у нього були вагомі попередники – від Мартіна Лютера до Маркса. В супряжі з цим завжди йшла царська Росія – від часів Катерини II («смуги осілості») і раніше – до підписання Радянським Союзом акту Ріббентропа – Молотова в додатку до якого гестапо й НКВД домовились «сприяти вирішенню єврейського питання», – окремий рядок про знищення євреїв і «психічно хворих»! Після війни Сталін однією рукою сприяв створенню Ізраїлю («це має бути антиамериканський аванпост СРСР, бо туди поїдуть **наші** євреї-комуністи»), а другою – планував завершити «недороблене» Гітлером…

Я вже писав про засилля євреїв в ЧК і в раднаркомах, Ленін і Сталін вважали їх потужною силою, тараном для імперського захоплення провінцій та інших держав. Після союзу з Гітлером в 1939 році настала повальна чистка – 70–80 % євреїв було вилучено з ЧК й з уряду і **розстріляно.**

* * *

Від Романа Черкашина з Харкова

Роман Черкашин про «Крушельницького»

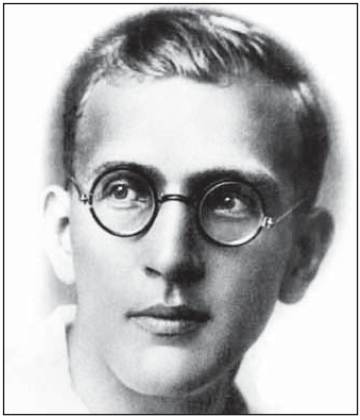

Дорогий Лесю Степановичу!

Щойно прочитав Вашу книгу «Мар'ян Крушельницький» і під свіжим враженням пишу цього листа до Вас. Книга чудова! Свій борг перед пам'яттю вчителя Ви сплатили чесно і талановито. Я і Юлія Гаврилівна Фоміна з великим хвилюванням прочитали монографію про людину, яку ми обоє так близько знали багато років. Живий образ митця постає з-під Вашого пера.

Ви написали чесну книгу. Правдиву і точну. Велику працю треба було докласти, щоб так написати. Без єлейності. Без зайвих подробиць, які тільки затемнювали б думку. Ви точно оцінюєте ретельно відібрані, документально підтверджувані факти і викладаєте спокійно й мужньо свою концепцію історії українського театру в тій її частині, яка зв'язана з творчою діяльністю Курбаса і Крушельницького. Свою концепцію Ви твердо й переконливо аргументуєте, навіть не відчуваючи потреби вступати в полеміку з «інакомислячими». Вам не потрібно ні нападати, ні захищатись. Бо Ваша концепція – правда.

Книга Ваша талановита не тільки тим, як вона написана, а й тим, що в ній знайшло яскраве, емоціональне, розумне відображення. Масштаб могутньої творчої праці Курбаса, продовженої так по-своєму талановито в нових історичних умовах Мар'яном Крушельницьким. Масштаб сміливої боротьби за утвердження в українському театрі нового історичного зміс-

ту в нових формах, овіяних животворним подихом радянської доби. Масштаб «театру Курбаса» і його органічного розвитку, його продовження, яким був насправді «театр Крушельницького». Ви показали не тільки надбання, а й утрати цих митців. Ви показали їх мужність.

Вам, останнім учням Крушельницького, справді пощастило. «Духовний результат» і глибокий смисл всього творчого життя, прожитого задовго до Вас вашим учителем, відкрився вам в обставинах, трагічних для самого Крушельницького, так ясно і так сильно! Сторінки Вашої книги пронизані високим духом людяності, добра, яке завжди несе в собі справжнє мистецтво. Звичайно, у Крушельницького були і свої слабості, не тільки мистецькі, а й людські. Свої слабості властиві кожній людині. Вони не повинні затьмарювати чистоти образу митця. Певен, що те «добро», яким пронизана книга, не тільки смисл творчого життя Вашого учителя. Це і Ваша внутрішня суть – людини і митця. Я радий, що, читаючи книгу, зміг ближче познайомитись з її автором. Ваша щира любов до учителя ніскільки не заважає історичній достовірності його портрету і достовірності тих обставин, подій, людей, які окреслені в книзі виразним і точним штрихом – широко, розмашисто, яскраво, саме так, як це і було в дійсності.

Читаючи книгу, подумалося: «Большое – видится на расстояньи». Нам, учасникам складної боротьби за новий український театр, яку очолили і повели спершу Курбас, а за ним Крушельницький, не так ясно було все видно зблизька. А вони обоє вміли дивитися вдалеч. У цьому була їх сила. У цьому ж і їх слабість, бо не раз бувало і за їх часів, як за часів О. Блока – «над нашим станом, как встарь, покрыта даль туманом...»

Читаючи «вместо вступления», я і впізнавав і не впізнавав Мар'яна Михайловича. І найбільше радів з того, що не впізнавав чогось у ньому. Щось було для мене новим і часом зовсім несподіваним.

***22** роки я зустрічався з Крушельницьким ледве не щодня. А в період з 1936 по 1948 роки майже вся режисерська праця Мар'яна Михайловича, від найперших роздумів про майбутню виставу до її випуску й подальшого сценічного буття, проходила буквально*

у мене на очах. Мар'ян Михайлович запропонував мені, – до того акторові, який залишився неприхованим прихильником Курбаса, – працювати у нього асистентом режисера у виставі «Глибока провінція». А в 1948 році – остання наша спільна постава «Макар Діброва». Між цими двома виставами – участь у підготовці й випуску вистав «Дай серцю волю...», «Гроза», «Богдан Хмельницький», «Євгенія Гранде», «Прості серця», «Фронт», «Місія містера Перкінса...», «Приїздіть у Дзвонкове», а також у незавершених – «Олекса Довбуш» і «Навала».

Мар'ян Михайлович вірно говорив, що до режисури він йшов через своє акторське мистецтво. Актор – майстер діалогу. Очевидно, «діалог» допомагав Крушельницькому і в формуванні режисерських задумів. Він майже нічого не записував на папері, хіба що максимально лаконічні основні формулювання – теми, ідеї, конфлікту, жанру п'єси, жанру і образу вистави. Ніколи не креслив на папері магістралей і мізансцен. Все – напам'ять і дуже точно, просторова пам'ять чудова. А до кожної репетиції, яка схожа була на вільну імпровізацію, насправді готувався дуже ретельно. Все істотне причіпливо обмірковувалося в наших «кабінетних» діалогах, часто у нього вдома. Крушельницькому потрібно було не писати, а «виговорювати» задумане, перевіряючи на слухачеві те, що потім перетворювалось на дію під час репетицій. Точно так же, як він вів з учнями свої педагогічні «діалоги», яскраво і захопливо розповідаючи про колишні вистави, розповідав він і мені під час наших «режисерських діалогів» своє бачення майбутньої сцени перед тим, як розпочинати «проби». Справді, я – «очевидець» режисури Крушельницького в багатьох програмних виставах. У Вашій книзі їм дається глибока оцінка.

Понад 10 останніх років життя Мар'яна Михайловича йшло далеко від мене. Зустрічалися зрідка і коротко. Чим далі, тим більше здавався мені Мар'ян Михайлович разюче не схожим з тим, з яким я знав його так близько в Харкові. Знервований до краю, неспокійний, глибоко невдоволений усім і внутрішньо колючий, майже неприступний... очевидно, йому надто боліло від усього, що оточувало його і що спостерігав він у тодішньому театральному житті на Україні. Мрія Крушельницького про

утворення нового українського театру в Києві була мені добре відома. Я розумів, як усе очевидніший крах його сподівань буквально труїв, нищив його творчу душу. Не знав я тільки, бо того й ніхто не знав, що й фізична недуга вже нищить його мозок. Так чи інакше, але зустрічатися з Мар'яном Михайловичем у Києві було все тяжче для мене. Він був зовсім «не той» Крушельницький, якого я знав, любив, яким щиро захоплювався і перед мистецьким талантом якого схилявся раніше.

З Вашої книги я дізнався, що і в останні трагічні роки свого життя Крушельницький був усе таки «той»! «Тим» – він відкривався своїм останнім учням, відкривався молоді. Це Ви дуже глибоко і хвилююче показали в книзі.

Чудово, тепло і живо написаний «Пролог», – дитинство, юність, перші роки в театрі.

«Действие первое». В ньому багато близько знайомого мені особисто. Вперше я побачив на сцені актора Крушельницького в 1926 році, коли став студентом акторського факультету Київського муздраміну ім. Лисенка. Враження від його тодішніх сценічних образів не бліднуть в моїй пам'яті й дотепер. А з осені 1928 року я вже й сам опинився на «березільській» сцені поряд з Крушельницьким. Уважно спостерігав на репетиціях, як народжуються нові персонажі Крушельницького. Здавалося, що ніяких «мук творчості» він не відає! Все те віртуозне, що він як актор робив на сцені, зростало на репетиціях, здавалося, так же природно і вільно, як виростають квіти і визрівають плоди. Крушельницький-актор мав тоді справді магічну владу над серцями глядачів у залі. «Ходили на Крушельницького» не тільки глядачі. Коли на сцені був Крушельницький, у залі глядачів і за кулісами сцени завжди можна було побачити когось із вільних від вистави акторів.

У Вашій книзі виразно показаний актор Крушельницький цього, мабуть, найщасливішого для нього творчого періоду, коли холодні вітри й жорстокі бурі тільки ззовні люто налітали на «Березіль». Малахій Стаканчик – у ньому вперше з такою глибиною виявилася вся сила трагікомедійного таланту Крушельницького. Після цього – декілька блискуче зіграних

комедійних і сатиричних ролей. Але нова сходинка підйому до трагедійності – Падур. Усе це вірно показано в книзі. Пригадую, як набагато пізніше, після війни, з приводу потреби «освіжити» репертуарну виставу «В степах України», в зв'язку з деякими авторськими додатками в тексті п'єси, Мар'ян Михайлович задумливо кинув фразу про одну з кращих своїх сатиричних ролей: «Грати подібні ролі мені вже не хочеться – не цікаво».

Маленьке зауваження про дрібну неточність у підписі під фото: «М. Крушельницкий и Н. Доценко в спектакле «Народный Малахий». Актрису Доценко, що грала санітарку Олю, всі в театрі називали Леся, а ім'я її, як і персонажа п'єси – Ольга. В «Березілі» було поширене наймення Лесь: Курбас, Сердюк, Дубовик (Леонтій); були й інші Лесі. Крушельницького називали любовно – Мар'янчик. «Мар'яном Михайловичем» він став пізніше, як мистецький керівник театру. Бучма до кінця своїх днів у театрі називався Бронеком. Бориса Балабана в «Березілі» всі називали «Петя», мабуть через його схожість з задерикуватим півником. Але чому в підписі під фото – Н. Доценко?

Виразно написано в книзі важливе «Действие второе», в якому поряд з акторським розкривається режисерський талант і громадська постать М. Крушельницького. Розкривається сильно і разом з тим без ювілейних прикрас. Бути «великим» – справді трудно! Вірно Ви оцінюєте режисуру Крушельницького, її міць і слабості.

Обмежусь побічними зауваженнями, які не торкаються суті.

Ви вірно зауважили: у творчій біографії Мар'яна Михайловича недослідженого ще дуже багато. Відновити його режисерські плани й розробки вистав, реставрувати самі вистави не так просто – режисер усе тримав у своїй пам'яті.

«Дай серцю волю...» – вистава, з якої «розпочався» по-справжньому Крушельницький-режисер. Дивно, як упевнено й швидко робив її Мар'ян Михайлович. Часу до початку фестивалю в Ленінграді було дуже мало; та й вистав не грали, але паралельно йшла переробка фестивальної вистави «Загибель ескадри»; репетиції обох вистав провадились двічі на день.

Основний задум вистави «Дай серцю волю...» виник у режисера одразу дуже чітко і міцно: ставити соціальну народну драму, центральним героєм якої є не основний за сюжетом персонаж Іван Непокритий, а антигероєм – багатій Микита Старостенко. Поскільки сюжетний трикутник «сердечного» конфлікту відійшов на другий план, створювались поряд з виразними соціальними розмежуваннями не менш виразно акцентовані «конфлікти характерів»: «світлий» характер – Івана, «темний» – Микити; «світлий» – Одарки і «темний» – Марусі. Широкий епічний план вистави досягався через акцентовану поетичність і позитивних, і негативних постатей, які з усією барвистістю своїх мальовничих характерів виростали з метафорично театралізованих народних обрядових пісень і звичаїв. Щоб реалізувати такий задум, п'єсу довелося помітно переробити: не тільки змінити композиційні акценти та зробити великі текстові купюри, а й дописати дещо, ввести дійові епізоди, яких зовсім немає у автора. Все робилося буквально «на ходу». Актор Андрій Макаренко приносив зроблені за замовленням режисури текстові імітації «під Кропивницького» – більшість із них згодом поступово відпала, а деякі «прижились» назавжди. Складні планіровки масових сцен з участю досить великої групи хористів поряд з акторами («хор» потім то зменшувався до мінімуму, то знову виростав) режисер одразу робив «без помарок», начисто. Тільки подекуди Мар'ян Михайлович звірявся з дуже лаконічно зафіксованими композиційними схемами, призначення яких зводилось до того, щоб кожна композиційна «точка» не порушувала «картинності» розміщених у просторі сцени груп. Роль Івана на всіх репетиціях вів дублер, той же А. Макаренко. Тільки на генеральній Мар'ян Михайлович вперше ввійшов уже в завершену, здавалося, виставу як актор в ролі Івана. І тільки тоді – сталося чудо! Все ожило. Все стало на свої місця. Вся глибина і мудрість режисерського задуму розкрилася на повну силу. Іван Непокритий став душею вистави, її центром, її ідейною силою.

А все-таки, при всьому довгому й переможному житті цієї історичної для театру вистави, Ваше зауваження спра-

ведливе: «Концепция спектакля «Дай сердцу волю...» была для Крушельницкого не до конца определенной...» Надто традиційним було оформлення, зроблене чудовим живописцем М. Г. Бурачеком. Довелося вже після Ленінграду знов працювати з молодим тоді В. Греченком. Та й він пізніше вносив зміни в уже «обігране» оформлення. Але головне – п'ята дія. Фінал вистави без п'ятої дії з'явився далеко не одразу – вперше тільки при поновленні вистави у прифронтовому Воронежі в травні 1943 року. Та й то не назавжди. Певності в такому сміливому фіналі у режисера не було. Знов поверталася сильно скорочена і ґрунтовно перероблена в порівнянні з п'єсою п'ята дія. Декілька разів по-різному переписувався і перероблявся сценічно сам фінал п'ятої дії. Мабуть, тільки по примірниках помрежа, якщо вони збереглися в архівах театру, можливо поновити точно весь цей доволі складний процес творчих шукань.

Усі шукання велись, проте, в одному напрямку: зміцнити ідейний і моральний примат образу Івана. Якось ще до війни Мар'ян Михайлович одержав гнівного листа від старого малоросійського актора, який колись грав Микиту. В листі він доводив, що висування на перший план ролі Івана протирічить авторському задуму і посилався на саму назву п'єси, яка говорить про Микиту, як головного героя. Мар'ян Михайлович зустрівся з автором листа і намагався його переконати в закономірності свого підходу по п'єси, нагадуючи, що сам Кропивницький грав у своїй п'єсі Івана. Все-таки остаточно «скоротити» Микиту у виставі після 3-ї дії, яка закінчувалася введеною у п'єсу режисером музикально-вокальною сценою весілля і підпалу, Крушельницький не наважувався. Довелося всупереч логіці сюжету націлювати в фіналі п'єси злодійську сокиру Микити не на Семена, його суперника в любовному трикутнику, а на ні в чому не винуватого Івана. В різних варіантах вистави Іван то вмирав на сцені, то залишався живий.

Вистава «Гроза» існувала за довгий час свого сценічного життя у шевченківців у трьох сценічних варіантах. «Непоследовательность воплощения замысла» режисера, відзначена Вами, виразно помітна в цих різних сценічних редакціях виста-

ви, незмінної в головному – в поглибленні й збагаченні образу Катерини. Театр хвалили за збереження 3-ї дії, відведеної лише Кабанисі й Дикому, але поновлюючи «Грозу», режисер все-таки відмовився від цієї сцени. Потім відмовились і від безсловесних приживалок. Мінялися деталі. Згодом Мар'ян Михайлович, мабуть, втратив цікавість до цієї п'єси, бо в 1947 році за відновлення вистави «Гроза» взявся Л. Дубовик, хоч до вистави, створеної Крушельницьким, він ніякого відношення не мав.

Ви пишете, не розшифровуючи, – «...режиссеру-постановщику не везде удалось добиться четкости исполнительских решений». Добивався в роботі з акторами «чіткості рішень» режисер Крушельницький загалом дуже успішно. Та й був він переконаний у тому, що режисерські рішення вистави в основі своїй не можуть залежати від більшої чи меншої талановитості акторів. Режисер ставить актора на сцені в такі ситуації, при яких обов'язково досягається образність. А все-таки бували й труднощі з акторами. Так було в «Грозі» з Кабанихою після того, як через чотири місяці по прем'єрі надовго «зникла» з театру Г. Бабіївна і довелося примиритися з неповноцінним виконанням ролі Кабанихи М. Д. Диковою. Не сказав би, що була її Кабаниха «просто сварливой и добродушной старухой» (ст. 131). Але образ робився режисером «не на неї». Марії Денисівні, в минулому популярній «героїні» в театрі Суходольського, взагалі трудно було освоїти стиль театру, який виріс із школи Курбаса. Кабанова у неї була занадто побутова і зовсім позбавлена тієї метафоричності, масштабності «другого плану», якою відзначалася гра Чистякової, Антоновича, Мар'яненка, Петрової, Хвилі. На цю роль перепробувано різних акторів, а це рідко траплялося у Крушельницького, який, як правило, призначав актора на роль, не помиляючись. Першим Бориса грав Сердюк. Не те! Грав після нього Радчук – зовсім не те; в трагічній сцені прощання Катерини з Борисом перед смертю в публіці несподівано зривався смішок. Образ Бориса й в інших виконавців не здобув чіткого рішення.

З яких джерел у Вас відомості про «Навалу»? Тут непорозуміння. «Навали» Крушельницький не ставив. На сцені театру

шевченківців вистави «Навала» не було. Була тільки підготовча робота – репетиції. В 1943 році в Фергані Мар'ян Михайлович доручив мені почати репетиції «Навали». Вся п'єса була розпланована і розроблена у вигородках у репетиційному фойє. Виходило цікаво – актори сильні: Федір – Антонович, старий Таланов – Мар'яненко, мати Федора – Гаккебуш, Аніска – Куманченко, Фаюнін – Крушельницький. Після радісної звістки про звільнення Харкова наприкінці серпня 1943 року ситуація в театрі різко змінилася. Негайно виїхала з Фергани досить велика група акторів на чолі з самим Крушельницьким до Москви, щоб затвердити й відрядити на фронт бригаду з виставою «Шельменко-денщик» у спеціально виготовленому «польовому» оформленні і концертною програмою. До речі, то була єдина фронтова бригада шевченківців. Крім неї були тільки концерти в прифронтовому Воронежі, де перебував весь склад театру, і концерти в тилових частинах та госпіталях. Крушельницький залишився в Харкові готувати повернення театру, а я як режисер поїхав далі з невеличкою фронтовою бригадою, на чолі з Л. Сердюком, у розташування армії Ватутіна, яка вела наступ на Київ. Ми повернулися до Харкова після звільнення Києва в листопаді 1943 року, а весь колектив – тільки у січні 1944. Дорога з Фергани тривала понад місяць у вагонах!

У Харкові довелося спішно відновлювати основний репертуар для відповідальних тримісячних гастролей у Києві. Мар'ян Михайлович і я, як режисер і його найближчий помічник, були повністю завантажені. Постало питання: що робити з «Навалою»? Мар'ян Михайлович прийняв тверде рішення до цієї п'єси не повертатись. На його думку, гострота її в нових умовах на Україні, що вже пережила «навалу» і нині переживає перемогу, втратила актуальність. Сцени з німцями можуть в очах глядачів, що бачили «живих німців», виглядати бутафорськими – «Офіцер»; поставив її Л. Дубовик. Надійшла нова п'єса і від Корнійчука – «Місія містера Перкінса...» А «Навала»...

«Рецензий на спектакль почти не сохранилось», – пишете Ви. Значить, хоч одна збереглась? Де? Яка? Можливо, грали актори лише окремі сцени з п'єси – наприклад, епізод з Аніскою

за участю П. Куманченко, Д. Антоновича, Н. Лихо (Демидівна). Проте в пам'яті учасників від репетицій «Навали» залишились яскраві творчі враження. Згадуючи їх, актори могли розповідати так, як розповідають про здійснену виставу – ось імовірне джерело непорозуміння. Так, наприклад, був певен В. М. Гаккебуш, що Любов Михайлівна Гаккебуш грала Таланову і що це була одна з кращих, улюблених нею її ролей.

Ви описуєте зі слів Мар'яна Михайловича цікаве рішення сцени іменин Фаюніна. Це – плід його ***пізнішої*** *творчої фантазії. Цей епізод, як і багато інших, на репетиціях залишався ще далеким від завершення. Очевидно, Мар'ян Михайлович, повернувшись значно пізніше, вже в Києві за 50-х років, до «Навали», знов захопився цим твором Л. Леонова, якого він знав особисто і драматургію якого цінував високо. Будуючи, як Ви пишете, на цій п'єсі свій режисерський курс аналізу драматичного твору з погляду дійовості, Мар'ян Михайлович мислено в своїй уяві з такою виразністю відтворював виставу, що задумане стало сприйматись як здійснене.*

Непорозуміння такого роду не поодиноке. Крушельницький ніколи не грав ролі Фелікса Гранде, хіба що під час репетицій, коли він справді міг грати – і грати блискуче – показуючи своє режисерське бачення ролі її виконавцеві і О. Мар'яненку. Хоч не грав він Гранде на сцені у виставі, але хотів би заграти і охоче заграв би, про що не раз говорив мені. Не грав папаші Гранде і Д. Антонович, призначений в другу чергу на цю роль. Данило Іванович навіть ображався, що його не вводять у виставу. Але Мар'яненко був недосяжний. А Іван Олександрович Мар'яненко, здається, так ні разу не заграв Нещасливцева в «Лісі», – грав цю роль Д. Антонович. Так що вірно було б на 134 сторінці поставити на місце «монументального Мар'яненка – Нещасливцева» не менш «монументального» в цій ролі Антоновича. Чому немає Перкінса в списку ролей Крушельницького на 218 стор., де фігурують не зіграні Гранде і Фаюнін? Хоч фото актора в ролі Перкінса вміщено. Неуважні редактори! В списку режисерських робіт вірно датована вистава «Макар Діброва» 1948 роком. А на стор. 178 харківська вистава датована 1955 (?!) роком.

Справа, проте, трохи складніша, ніж непорозуміння, породжені неуважністю. Ще при житті Мар'яна Михайловича йому іноді приписувалась режисура вистав «Тев'є молочник», «Генерал Ватутін». Про Л. Дубовика при цьому «забували». Сам Крушельницький часом схильний був «забути», що «Егора Буличова» в Харкові поставив Б. Норд. Звідки такий акторський егоїзм? Пояснюється він тим, що центральні ролі, зіграні Крушельницьким у цих виставах, своєю концепцією по суті вирішували всю виставу. Немаловажно й те, що актор Крушельницький завжди був максимально самостійний у створенні образу. Так було і при Курбасі. Так працював над своїми ролями і Бучма. Тоді як з талановитим Гірняком Курбас сам-на-сам працював годинами, а то й цілими ночами, до ранку над образом Мини Мазайла. Емоціонально Крушельницький-актор почував себе у виставах, які ставив не він, але де він грав центральну роль, точнісінько так само, як почував себе «перший актор» трупи театру, коли мистецтва режисури в нашому розумінні не було. Мабуть, тільки в «Народному Малахії» образ божевільного мрійника-поштаря однаково належав і режисерові і акторові.

*«Епілог» Вашої книги читається з таким же хвилюванням, як і «Пролог», і обидві «дії». Справді, Курбас і Крушельницький – **герої Вашого твору**! Театральні назви розділів цілком виправдані. Були вони «драматичними героями» тої живої театральної історії, яка творилася за їх участю і в дійсності.*

Додам іще дещо про Ліра. Виставу «Король Лір» мені довелось бачити тільки один раз на Декаді в Москві, коли спектакль, за Вашим свідченням, уже «постарів», а Крушельницький в ролі Ліра вже не підносився до колишніх висот. Чи не тому мені здалися Ваші коментарії до образу Ліра цікавішими, ніж те, що залишилось у моїй пам'яті від вистави? Образ Ліра, створений Крушельницьким, Ви ставите дуже високо, – як сміливо, новаторськи вирішений актором «з точки зору трагікомедії». А мені здалося, що в цій ролі актор не досягає справжніх висот трагедійності і що образ Ліра не має тої внутрішньої цілісності, тої дивовижної гармонії між коме-

дійним і трагедійним, якої вмів досягати Крушельницький на рідному творчому грунті театру «Березіль» і пізніше театру ім. Шевченка в Харкові. Лір повинен був би перевершити шекспірівською глибиною й силою трагедійності трагедійність Малахія, Падура, батрака-наймита Івана, сільського молочника Тев'є, вмираючого купця Буличова. Але ні, не перевершив! Малахій був сильний своєю чистотою, дитячою наївністю своєї божевільної мудрості «шукача» глибоко людяної правди, і був трагедійно нещасний тим, що шукав правду зовсім не там, де її можна було знайти. Падур з собачої будки Кунделя, володар якої так не любив горілчаного духу, був трагічно добрий до людей, хоч і люто «гавкав» на всіх і на все, спрямовуючи нещадну саркастичність своєї філософії передусім на самого себе. Іван Непокритий веселими жартами маскував незримі сльози обділеної долею людини, і коли непрохана сльоза все-таки блищала в його очах, плакали й глядачі. Сільський мудрець і домашній єврейський філософ Тев'є вів високу розмову з самим господом-богом, показуючи творцеві всього сущого, яке недосконале його творіння і як кумедно не схоже те, що є насправді, з тим, що повинно бути. Буличов знущався з власної, неминуче близької, смерті, бо люто зневажав і ненавидів той світ, вирватись з якого не зміг би, живучи. Всі вони – «філософи людського нещастя». І це дуже сильно виявлено Крушельницьким у трагікомедійному плані. Певен, що в українському театрі Крушельницький-актор підняв жанр трагікомедії на таку височінь, на яку в світовому кіно піднявся Чарлі Чаплін. Силою комічного Крушельницький не поступався Чапліну, а силою трагізму в своїх кращих ролях перевершував Чапліна.

Ну, а образ Ліра? На мене він справив враження надто помітно «вистроєного» актором. Лір теж «філософ нещастя», бо тільки втративши все і вже більше не потребуючи собі нічого, Лір піднявся душею вище тої словесної «гри в мудрість», якою колись дратувався і, одночасно, забавлявся король, слухаючи – і не чуючи свого Блазня. Але яка духовна суть самого Ліра? Мені здалося, що і комедійне, і трагедійне в образі Ліра-Крушельницького існують поряд, майстерно монтуються й

зіставляються між собою, але органічної єдності не утворюють. Подумалось, що в Києві, в театрі, де його погано розуміють, Мар'ян Михайлович глибоко переживав у собі таку душевну і творчу біду, яку подолати все був безсилий і фізично і психічно.

Я не знав тоді про той ясний світ у його душі, який зберігав він для зустрічей з вами, молодими його учнями, щоб передати вам «себя настоящего». З Вашої книги я дізнався про це.

Спасибі Вам, дорогий друже – дозвольте так звернутись до Вас в кінці мого, надто довгого, листа.

Цілую Вас.

Роман Черкашин.

Харків, 18 серпня 1974 р.

* * *

Дорогий Романе Олексієвичу!

Дуже розхвилювали Ви мене своїм прекрасним листом. Спасибі за гарні слова, а особливо – за ті зауваження, які я неодмінно використаю, якщо книжка виходитиме другим тиражем (якщо). З Доценко – то накладка чисто типографська. А от з «Навалою» – воно все саме так і було, як Ви пишете. Я писав зі слів самого Мар'яна Михайловича, а він часто заднім числом нафантазовував більше, ніж було в дійсності. А публікації в пресі були – так, дописи. Одне повідомлення про те, що театр готує, а друга інформація – про виступ акторів театру ім. Шевченка з «Навалою» перед бійцями (очевидно, Ви маєте рацію – йшлося про концерт з фрагментів, або газета переплутала – чого не траплялося у ті часи). Я сам почував тут певний пропуск, хотів зняти все цілком, але редакція наполягала, щоб період війни був висвітлений повніше; отже, я й залишив. Неодмінно виправлю.

Тепер, коли книжка вийшла, виразно бачу всі її неточності, недосказаності і т. ін. Дещо вийшло з причин чисто об'єктивних: знятий (у рукописі ще) виступ Мар'яненка та Ваш у жовтні 1933 року на зборах, коли знімали Курбаса, знято чималий шмат полеміки з Гнатом Юрою – але того вже не зміниш. Боюсь, що і в тако-

му вигляді декому вона прийдеться не до смаку – не хочеться, щоб у пресі навколо імені Курбаса й Крушельницького знову зчинилася колотнеча: час нині не для дискусій на цю тему. А проте, як це не дивно, у Москві сприйняли книжку добре, нічого «лівого» в ній не знайшли – видавництво вважає її за одну з кращих робіт у цій серії. От тільки біда, що її майже неможливо дістати. Була вона в Києві – і пишуть, що вже нема, їздив я на гастролі в декілька міст – там теж була і нема, а в Москві взагалі продавали її лише кілька день. Мізерно малий тираж – 10 000, самих тільки бібліотек вдесятеро більше.

Як Ви гадаєте, Романе Олексієвичу, чи не можна було б надрукувати десь там у харківських газетах щось на зразок рецензії на книжку? Воно б освіжило, може, пам'ять про Мар'яна Михайловича і, дивись, ще хтось заохотився б написати про нього, про Курбаса, про той театр, якого нема і який все одно ***Є****, тому що –* ***був.***

Трошки про своє життя-буття. Працюю в театрі імені Станіславського. Усе як належить – і лають (напр. «Театральная жизнь» № 12 – 19, і хвалять (напр. «Юность» № 7 – 1974): це тільки «последние известия». Зараз випускаю п'єсу молодого автора (дебютанта) А. Кутерницького – він ленінградець. Зветься «Ще не вечір». Потім берусь за С.-Щедріна «Тіні».

Не пориваю зв'язків з Центральним Дитячим театром. Вони цього року знову везуть до США мої «Казки Пушкіна» – буду правити. Гратимуть там 49 вистав, тому їдуть два склади акторів.

Вітання Вам та Юлії Гаврилівні від Неллі. Її книжка про Леся Курбаса (20 авт. аркушів) значно краща за мою про Крушельницького, лежить тут, готують її до друку. Але ще не скоро вийде – моя лежала 7 років, а ця лежить поки що 2. Темпи у нас могутні.

Наприкінці року на Україні в «Мистецтві» вийде наш спільний з Неллею переклад Гордона Крега «Про мистецтво театру» (її передмова, післямова Ваніної, мій коментар). Позавчора відіслав у Київ другу верстку, тепер вже недовго.

Новини ніби й усі.

Напишіть, як ся має театр імені Шевченка. Там весь час якісь кадрові зміни?

А якщо трапиться Вам нагода бути в Москві, неодмінно чекаємо на Вас у гості. (161-51-00 – домашній, 299-52-24 – у театрі).

Ще раз дякую Вам за такого гарного листа, за Вашу працю. За те, що Ви є такий, який Ви є. І саме такого ми всі Вас знаємо, любимо і поважаємо.

Щиро Ваш –

(Л. Танюк)

21. 08. 1974

P. S. Як себе почуває Валентина Миколаївна? Перекажіть їй від мене вітання, будь-ласка. Якщо десь тут натраплю на книжку, неодмінно їй пришлю. А якби Ви чи Юлія Гаврилівна ще й адресу Чистякової дали, я був би Вам дуже вдячний.

Л. Т.

* * *

Лист від Р. Скалій з Києва

Нелля, здравствуй!

Дела мои очень плохи — я думала, что меня оставят в покое, но я, оказывается, слишком «многого» хотела. Рецидив повторился, а у меня сейчас нет совсем сил ни сопротивляться, ни бороться, ни оправдываться. Я прекрасно понимаю, что «был бы человек, а дело найдется». Я не могу передать тебе мое состояние — слово «ужасное» тут не подходит. В одном убеждена твердо — у меня нет ни малейшего желания продолжать это бессмысленное оттягивание — думаю, что я недолго буду носить клеймо «несостоявшейся с...ы. Но живой думает о живом — мне необходимо куда-то уйти, уехать, отойти... Но куда?

Не сможешь ли ты поговорить с женой Дейча о том, о чем мы говорили с Лесем? Это та единственная соломинка, за которую я хватаюсь. Возможно, в этом есть спасение.

16. VIII — 74. *Рая (Скалій)*

Київ.

22 серпня 1974

Карамзін – про «Емілію Галотті»: *«Все показывает, что Автор наблюдал человечество не два дня, а наблюдал так, как немногие наблюдать удобны; что Натура дала ему живое чувство истины, которое и Автора и человека делает великим» («Моск. Журнал», 1791, ч. I, стр. 62 – 72).*

Його «наблюдение» – те, що я називаю «почуванням». У часи Шекспіра було багато людей більш ерудованих, ніж Шекспір, але залишився у віках саме цей Автор – бо, як ніхто здатний був **переживати** людське, тобто здатний був прожити свій час **на глибині.**

Уже для Лессінга театр – «доповнення до законів». Перепорядкування світу, зміна орієнтирів – ось що таке оте «живое чувство истины».

З книги Г. Фрідлендера «Лессинг» («Искусство», Л-д, Москва. – 1958, с. 19):

«Герои Вольтера весьма тонко анализируют свои чувства. Они не столько переживают свои страсти, сколько заботятся об их изящном выражении». «Вольтер – пишет Лессинг, – прекрасно понимает канцелярський язик любви, если можно так выразиться».

«Но что этот язык в сравнении с тем живым изображением самих малейших, самих неуловимых изворотов, которыми любовь вкрадывается в нашу душу, тех незаметных побед, которые она поддерживает, всех тех ухищрений, при помощи которых она побеждает другие страсти, пока не остается единственным властелином всех наших желаний и антипатий?»

Саме так подає пристрасть Шекспір.

...

Для мене у всіх цих мудруваннях найголовніше – ставка на інстинкт, а не лише на інтелект – на здогад. Про це добре у Мейерхольда: «У мистецтві важливіше здогадуватися, ніж знати».

Знати – це конкретика, а будь-яка конкретність – обмеження. Здогадуватися – означає вивільнити простір для фантазії, для творення.

Мистецтво і є отаке творення, а не відтворення, як **стверджував** вождь…

24 листопада

Вечір у Леоніда Генріховича. Почали з розмови про шахи, в яких він – дока, але не оминули потім того, що діється довкола мене в театрі.

Л. Г. не стримався і перейшов на письменників – там теж суціль Жарковські, Кузенкови та Веселовські – з тією лише різницею, що в потрібний момент вони, як хамелеони, змінюють колір.

Зорін поліз у записники й прочитав нам з Неллею рядки, датовані **кінцем 60-х**. Я ублагав його переписати цей текст – і вже його маю.

Ось він:

«Поиски истины, спор идей, определившине смертельно опасный, трагедийный удел титанов духа, превратились в так называемую идеологическую борьбу и стали для многих моих современников наиболее удобной и безбедной формой существования. Вот уже столько лет, продрав очи, приняв утренний душ и плотно позатракав, они усаживаются за свои письменные столы продолжать этот вечный бой. В заставленных книгами кабинетах, на

дачах, в санаторных домах борются эти достойные люди. Время рассчитано по минутам, наготове «паркеры» и машинки, всегда под рукой первоисточники с авторитетными цитатами – они помогают им бороться. Проходят годы, десятилетия, кто-то упрямо пишет книгу, кто-то лечит, кто-то возводит дом – они же борются, борются, борются. Веселые, выбритые, пухлощекие, они с удовольствием оглядываются на пройденный путь, кто бросит в них камень, кто скажет, что они плохо трудились? Это они уничтожали и уничтожили столько писателей, артистов, музыкантов, ученых, травили Вавилова и Сабинина, преждевременно загнали в могилу и Булгакова, и Платонова, Зощенко, Гроссмана, Пастернака. С благодушной улыбкой они поглаживают плечи и крупы раздавшихся жен, они хорошо, всласть поборолись. С утра в их домах трещат телефоны, нетерпеливые заказчики призывают не успокаиваться, не прятать перьев, бороться, бороться, бороться. И они борются, не уставая, не щадя ни времени, ни бумаги. И при такой беспредельной занятости они еще никогда не опаздывают к окошечкам касс – получить гонорар за свою героическую борьбу».

Краще не скажеш.

П'ятниця, 23 серпня

Померла Аліса Коонен

У вівторок померла Аліса Георгіїна Коонен. На 85 році життя, переживши Олександра Яковича, старшого за неї, більше як на три десятки років. Скільки б ще міг зробити такий чоловік, якби вони його не вбили!

Михайло Федорович Романов якось сказав мені, коли я про неї розпитував, що він мав намір повернути її «в новые либеральные времена» в театр, – але на нього, каже тоді так **цикнули!**

– Цикнули из ЦК? – запитав я.

– А откуда же еще?! – Они до сих пор не могут никому из погибших тогда простить, что память о них жива, и чести своей они этим Борщаговским, Демьянам Бедным и Керженцевым не отдали…

Влада й тут залишилася вірною собі. Надрукували некролог в «Сов. культуре», – такий собі. Але без фото Коонен.

Москва шушукалась – кажуть, хтось туди звернувся – з протестом – йому відповіли, що з портретом дають тільки некрологи за Народними СРСР, а вона ж – лише народна артистка Республіки… Як Таїров. Як Курбас…

Повиздихали б ви зі своїми «рознарядками»! Не стало світової ваги артистки, перед нею схилялися всі столиці світу – і тільки наша верховна шпана досі «цикає» на високу культуру!

Прощання з Алісою Георгіївною відбулось у ВТО на Горького, в Будинку Актора. Безконечна хода людей – здебільша це недостріляні рештки старої цивілізації, – ті, хто бачив її в молодості на сцені, хто чув її голос по радіо, хто не міг не прийти. Були мхатівці, був Царьов, Салант підвів мене до Вікландт (вона прийшла – хоч була своєрідною антагоністкою Коонен, соціальна радянська героїня – учениця й дружина Ваніна, якого першим призначили після Таїрова!). Бачив здалеку Завадського, прийшов Шостакович, Михайло Іванович Жаров і Раневська, її товариші по Камерному (пригадалось, як вона розповідала мені про «Патетичну сонату»!)… Була Кнебель, із старших акторів – Яніковський (Георгій Антонович), грав з нею, Торстенсен, Людмила Скопіна. Заплакані очі Сперантової, повністю зарьована Кіра Жаркова, Бурков з Шукшиним (Жора каже – прямо з якихось зйомок), студенти. На цвинтарі бачив Бабанову під вуаллю, запам'яталось, як буквально надривно ридав над розкопаною могилою Абалкін, якого я завжди вважав за твердокам'яного партійця; Віра Петрівна Марецька. Промов було не густо – дуже дратував якись, мабуть, райкомівець, який говорив про Коонен як про Комісара в шкірянці й червоній хусточці, а врізались у пам'ять

слова Иосифа Туманова, який теж свого часу керував «пушкінцями». Алісу Георгіївну ховали в могилу Таїрова, і Туманов сказав, що за якусь мить Аліса Георгіївна опиниться в обіймах людини, яка її боготворила й присвятила їй все своє життя…» – в цьому вже справді був ніби поклик з того, іншого світу, з вічності…

Люди згадували, як її пробували замурувати в театрі Пушкіна, як вона прокляла цей театр, дізнавшись, що на місці кабінету Таїрова зробили вбиральню, – як і про те, що перед кожною зміною керівництва у театрі з'являється привид джентльмена в чорному смокінгу. Розповідали й про привид Коонен, який з'явився вже сьогодні вночі проплив по сцені…

Сама лише Кіра Жаркова заперечувала легенду про прокляття – нікого Коонен не проклинала, – просто не приходила в чужий для неї театр, – тільки на похорони когось із старої таїровської гвардії.

Смерть Коонен – смерть доби Таїрова. Я й не знаю, кого можна з нею сьогодні порівняти.

Не бачив я на похоронах Павла Олександровича Маркова (Льоня Марков, до речі – був!). А він невдовзі надрукував некролог, присвячений пам'яті Коонен. Ось він:

Алиса Коонен

Каждый, видевший Алису Георгиевну Коонен на сцене или слышавший об ее искусстве и ее личных качествах, воспримет весть об ее уходе из жизни с глубокой печалью.

Алиса Коонен была крупной и неповторимой личностью, занявшей особое место в истории советского театра. Долгие годы – целые десятилетия – она была примером подражания для многих молодых актрис. Так завлекательны были ее мастерство движения, пластика и особая манера говорить, искусно используя все богатство своего глубокого грудного

голоса, несколько растягивая гласные... Но повторять Коонен было невозможно. Коонен с каждой новой ролью была новой, и ее подражательницы останавливались в бессилии перед каждый раз новым характером, который она обнаруживала. Никто – при всем признании исключительных данных Коонен – не мог предвидеть, куда и как развернется ее молодой и заразительный талант.

Она начала с ролей молодых девушек (даже девочек: она была первая, так и непревзойденная Митиль «Синей птицы»), в которых увлекала дразнящим и смелым изяществом и еще чем-то необъяснимым и неповторимым, что пронизывало эти роли в ее исполнении. Она убивала самое актерское понятие инженю; органичная и каждый раз узнаваемая, она выходила на сцену с ожиданием жизни в широко раскрытых глазах, с жаждой познания загадочного мира, с дерзкой готовностью сразиться с ним. Но эти роли сосредоточились вокруг главной победы Коонен в Художественном театре – Маши в «Живом трупе», сыгранной с неожиданной для молодой артистки толстовской красотой, строгостью и правдой.

Навсегда сохранив любовь к Станиславскому, Коонен покинула МХТ для новых исканий и после краткого пребывания в Свободном театре связала свою жизнь с А. Я. Таировым. И хотя она еще длительное время не расставалась совсем с амплуа инженю, она вносила в него все более и более тревожный, затаенный лиризм. В неудовлетворенной, торопящей жизнь инженю зрела трагическая героиня. Все более строгими, сосредоточен-

ными и страстными становились создаваемые ею сценические образы. Судьба женщины стала основной темой ее сценической жизни. Она заставала своих героинь в роковые моменты их судьбы, требовавшие напряжения всех сил. Коонен мыслила и чувствовала в больших масштабах. Глубоко пережитая личная судьба, ставившая ее героинь перед необходимостью решения целой жизни, была предметом художественного и философского обобщения. Бесстрашно заглядывала она в самые потаенные стороны женской души.

Так возникала цепь трагических ролей Коонен: Адриенна Лекуврер – одна из любимейших ее ролей, нежная беззащитность которой так ранила зрителей; Федра с ее мучительной всепожирающей страстью; героини пьес О'Нила, египетская царица Клеопатра или героиня романа Флобера Эмма Бовари.

Но больше всего сил она отдала Комиссару в «Оптимистической трагедии». Коонен работала самоотверженно, всю себя посвятила роли, которая потребовала отказа от многих привычных приемов. Но Коонен почувствовала в ней чистый пафос, неподдельный восторг революции.

В день своего 80-летия она появилась в Доме актера на своем вечере – актриса, не знающая возраста. В последний раз прозвучали монологи Шекспира, Расина, вновь возник образ Комиссара, и представитель морского флота бережно и почтительно сложил к ее ногам цветы. Она прощалась со зрителем, высоко подняв только что вышедшую книгу Таирова, как бы подтверждая верность своему постоянному спутнику в театре и жизни.

Казалось, что жизнь билась в ней с неуемной силой и что она так и не исчерпала себя.

Мы потеряли Алису Коонен – человека огромной культуры, внутренней силы, острого ума и необыкновенного обаяния – актрису мирового масштаба.

П. МАРКОВ.

1974
Saturday Reniew/World
August, 24

переклад з англ.

А. Д. Сахаров
«Світ через піввіку»

Світ через піввіку[28]

Могутнє й суперечливе почуття охоплює кожного, хто замислюється про майбутню картину світу через 50 років, – про ту будучину, в якій житимуть наші внуки й правнуки. У цьому емоційному передчутті – тривога й жах перед клубком небезпек і труднощів безмір складного майбуття людства, але заразом надія на силу розуму й людяності в серцях мільйонів людей, котра одна лише й здатна протистояти навалі хаосу. Тут є й захват і найгостріша зацікавленість, викликані різнобічним і нестримним науково-технічним прогресом сучасності.

Що визначає майбутнє?

За майже загальною думкою, з числа факторів, які визначать обличчя планети упродовж найближчих десятиріч, незаперечними й безумовними є: збільшення людності (на 2024 рік понад 7 млрд. людей на планеті); виснаження природних ресурсів – нафти, плодючості грунту, чистої води і т. ін.; серйозне порушення природної рівноваги й середовище проживання людини.

Ці три незаперечні фактори створюють гнітюче тло для будь-яких прогнозів. Але такий же незаперечний і вагомий ще один фактор – науково-технічний прогрес, який накопичував «розбіг» упродовж тисячоліть розвитку цивілізації і щойно тепер починає повністю виявляти свої блискучі можливості.

---

28 Текст Андрія Сахарова

Я глибоко однак переконаний, що величезні матеріальні перспективи, притаманні науково-технічному прогресові, попри всю їхню виняткову важливість і необхідність, не вирішують долі людства самі по собі. Науково-технічний прогрес не принесе щастя, якщо не доповнюватиметься надзвичайно глибокими змінами в соціальному, моральному й культурному житті людства. Внутрішнє духовне життя людей, внутрішні імпульси їхньої активності найважче прогнозувати, але саме від цього залежить в кінечному підсумку і загибель, і порятунок цивілізації.

Найголовніше невідоме в наших прогнозах – це можливість загибелі цивілізації і самого людства у вогні великої термоядерної війни. Доти, доки існують термоядерно-ракетна зброя і ворогуючі, сповнені навзаєм недовіри держави і групи держав, ця жахлива небезпека є найжорстокішою реальністю сучасності.

Але, уникнувши великої війни, людство все одно може загинути, виснаживши свої сили в «малих» війнах, у міжнаціональних і міждержавних конфліктах, від суперництва і відсутності згоди в економічній галузі, в охороні довкілля, регулюванні приросту населення, від політичного авантюризма.

Людству загрожує занепад особистої і державної моралі, який дає себе знати вже зараз у глибокому розпаді в багатьох країнах основних ідеалів права й законності, у споживацькому егоїзмі, у загальному зростанні кримінальних тенденцій, у націоналістичному й політичному тероризмі, який перетворився на міжнародне лихо, у руйнівному поширенні алкоголізму й наркоманії. У різних країнах причини цих явищ дещо різні. Проте мені здається, що найглибша, первісна причина лежить у внутрішній бездуховності, коли особиста мораль і відповідальність людини витісняються і пригнічуються абстрактним і нелюдським за своєю суттю, **відчуженим від особи авторитетом** (державним чи класовим, чи партійним, чи авторитетом вождя – все це не більше, ніж варіант однієї і тієї ж біди).

За сучасного стану світу, коли має місце величезний з тенденцією до зростання розрив в економічному розвитку різних країн, коли очевидним є поділ світу на протиборчі групи держав, – всі небезпеки, що загрожують людству, катастрофічно зростають.

Значна доля відповідальності за це лягає на соціалістичні країни. Я повинен тут про це сказати, бо на мене як на громадянина найвпливовішої із соціалістичних держав, теж лягає своя частина цієї відповідальності. Партійно-державна монополія у всіх галузях економічного, політичного, ідеологічного й культурного життя; невикорінний слід прихованих кривавих

злочинів недавнього минулого; перманентне нищення інакомислення; лицемірна, самохвальна, догматична і часто націоналістична ідеологія; закритість цих суспільств, які заважають незалежним контактам їх громадян з громадянами будь-яких інших країн; формування в них егоїстичного, аморального, самовдоволеного й лицемірного керівного бюрократичного класу – все це створює ситуацію не лише несприятливу для населення цих країн, але й небезпечну ля всього людства. Населення цих країн значною мірою уніфіковано в своїх прагненнях пропагандою й деякими безумовними успіхами, почасти розбещеною притаманними конформізму, але водночас воно страждає й роздратоване постійним відставанням від Заходу і реальних можливостей в матеріальному й соціальному прогресі. Бюрократичне керівництво за своєю природою не лише неефективне у вирішенні найсуттєвіших проблем прогресу, воно ще, крім того, завжди зосереджене на що миттєвих, вузькогрупових інтересах, на найближчому донесенні начальству. Таке керівництво погано здатне насправді дбати про інтереси майбутніх поколінь (наприклад, про охорону довкілля), а головним чином може лише говорити про це в парадних промовах.

Що протистоїть (чи може протистояти, мусить протистояти) руйнівним тенденціям сучасного життя? Я вважаю особливо важливим подолання розпаду світу на антагоністичні групи держав, процес зближення (конвергенції) соціалістичної і капіталістичної систем, який супроводжується демілітаризацією, зміцненням міжнародної довіри, захистом людських прав, закону і свободи, глибоким соціальним прогресом і демократизацією, зміцненням морального, духовного особистісного начала в людині.

Я гадаю, економічний лад, що виникне внаслідок цього процесу зближення, повинен стояти на економіці змішаного типу, яка має поєднувати в собі максимум гнучкості, свободи, соціальних досягнень і можливостей загальносвітового регулювання.

Дуже вагомою повинна бути роль міжнародних організацій – ООН, ЮНЕСКО та ін., в яких я хотів би бачити зачаток світового уряду, якому чужі будь-які цілі, крім загальнолюдських.

Але треба якнайшвидше здійснити суттєві проміжні, можливі уже сьогодні кроки. На мою думку, це має бути розширення діяльності з економічної і культурної допомоги країнам, що розвиваються, особливо допомоги у вирішенні продовольчих проблем і в створенні економічно активного, духовно здорового суспільства; це створення міжнародних консультативних органів, які стежитимуть за дотриманням прав людини в кожній країні і

за збереженням довкілля. І найпростіше, насущне – постійне припинення таких неприпустимих явищ, як будь-яка форма переслідування інакомислення, повсюдний допуск уже існуючих міжнародних організацій (Червоного Хреста, Всесвітньої організації охорони здоров'я, «Емністі інтернешнл» та ін.) туди, де можна угледіти порушення прав людини, в першу чергу в місця ув'язнення та психіатричні тюрми; демократичне вирішення проблеми свободи переміщення по планеті (еміграції, реемігграції, особистих поїздок).

Вирішення проблеми свободи зміни місцезнаходження по планеті особливо суттєве для подолання закритості соціалістичних країн, для створення атмосфери довіри, для зближення правових та економічних стандартів у різних країнах.

Не знаю, чи розуміють до кінця люди на Заході, що являє собою зараз декларована свобода туризму в соціалістичних країнах, – як багато в цьому показного, казенщини, найжорсткішої регламентації. Для небагатьох, що користуються довірою, такі поїздки найчастіше просто оплачена конформізмом приваблива можливість приодягнутись «по-західному», взагалі увійти в еліту. Я вже багато писав про проблеми відсутності свободи переміщення, але це той Карфаген, який має бути зруйновано.

Я ще раз хочу підкреслити, що боротьба за права людини – це і є сьогодні реальна боротьба за мир і майбутнє людства. Саме тому я вважаю, що основою діяльності всіх міжнародних організацій повинна стати Загальна Декларація прав людини, в тому числі основою діяльності Організації Об'єднаних Націй, яка 25 років тому її проголосила.

Гіпотези про технічний вигляд майбутнього

У другій частині статті я викладу деякі футурологічні гіпотези, в основному науково-технічного кшталту. Більшість з них в тій чи іншій формі вже оприлюднено, і я не виступаю тут ні як автор, ні як експерт. Моя мета інша – спробувати накреслити загальну картину технічних аспектів будучини. Природно, що ця картина – вельми гіпотетична й суб'єктивна, а часом й умовно-фантастична. Я не вважав себе при цьому надто зв'язаним датою 2024 року, тобто писав не про строки, а по ймовірні, як на мене, тенденції. Провісники недавнього минулого найчастіше завищують строки своїх прогнозів, але для сучасних футурологів не можна виключити й зворотної похибки.

Я передбачаю поступове (анітрохи не завершене на 2024 р.) виділення з перенаселеного, погано пристосованого для людського життя й збереження природи індустріального світу двох типів категорій. Назву їх умовно: «Територія для роботи» (ТР) і «Заповідна територія» (ЗТ). Велику за площею «Заповідну територію» призначено для підтримання природної рівноваги на Землі, для відпочинку людей й активного відновлення рівноваги безпосередньо в людині. На «Території для роботи» (меншій за площею і з набагато більшою середньою щільністю населення) люди перебувають більшу частину свого часу, тут провадиться інтенсивне сільське господарство, природу цілком перетворено для практичних потреб, тут зосереджено всю промисловість з гігантськими автоматичними і напівавтоматичними заводами, майже всі люди живуть у «суспільствах», у центральній частині яких багатоповерхові будинки-гори з штучним комфортом – штучний клімат, освітлення, автоматизовані кухні, голографічні стіни-пейзажі та ін. Однак більшу частину цих міст посідають околиці, що розбіглися на десятки кілометрів. Я малюю собі ці пригороди майбутнього за зразком найблагополучніших сьогодні країн – вони забудовані родинними будинками – котеджами з садками, городиками, клумбами, дитячими установами, спортплощадками, маленькими басейнами, з усіма закладами побуту й сучасним міським комфортом, з безшумним і зручним громадським транспортом, з чистим повітрям, з кустарним і художнім виробництвом, зі свобідним розмаєм культурного життя.

Попри доволі високу середню щільність населення, життя в ТР за умови розумного вирішення соціальних і міждержавних проблем може бути анітрохи не менш здоровим, природнім і щасливим, ніж життя людини з середнього класу в сучасних розвинених країнах, тобто набагато здоровішим, ніж це по кишені переважній більшості наших сучасників. Але людина майбутнього, сподіваюсь, матиме можливість частину свого часу, хоча й меншу, перебувати в ще «природніших» умовах ЗТ. Я гадаю, що в ТЗ люди так само живуть життям, яке має реальну суспільну мету, – вони не лише відпочивають, а й працюють, трудяться руками й головою, читають книжки, мислять. Вони живуть у палатках чи хатах, зведених ними як будови їхніх предків. Вони чують дзюркіт гірського потічку чи просто насолоджуються тишею, красою дикої природи, лісів, неба й хмар. Основна їхня турбота – допомогти збереженню довкілля й збереження самих себе.

Умовний математичний приклад

Площа ТР – 30 млн. кв. км, середня щільність населення – 300 чоловіка на 1 кв. км. Площа ЗТ – 80 млн. кв. км, середня щільність населення – 25 чол. на 1 кв. км. Загальне населення Землі – 11 млрд. чол., люди можуть біля 20 % свого часу проводити в ЗТ.

Природнім розширенням ТР стануть «літаючі міста» – штучні супутники Землі, що виконують важливі виробничі функції. На них зосереджено геліоенергетику, можливо, значну частину ядерних і термоядерних установок з променевим охолодженням енергетичних холодильників, що дасть можливість уникнути теплового перегріву Землі; це підприємства вакуумної металургії, парникового господарства і т. ін.; це космічні наукові лабораторії, проміжні станції для дальніх польотів. Як під ТР, так і під ЗТ – широкий розвиток підземних міст – для сну, розваг, для обслуговування підземного транспорту й видобування корисних копалин. Я передбачаю індустріалізацію, машинізацію та інтенсифікацію землеробства (особливо в ТР) не лише з найширшим використанням добрив класичного зразку, але й поступовим створенням штучного надпродуктивного грунту, з повсюдним максимальним зрошенням, у північних районах – найширше застосування й розвиток парникового господарства з використанням підсвітлювання, підігріву грунту, електрофорезу, – можливо, й інших фізичних засобів (методів) впливу. Звичайно, збережеться й навіть посилиться першорядна, вирішальна роль генетики й селекції. У такий спосіб «зелена революція» останніх десятиріч повинна продовжуватися й розвиватись. Виникнуть також нові форми землеробства – морське, бактеріальне, мікроводоростеве, грибне та ін. Поверхні океанів, Антарктиди і в подальшому можливо, Місяця і планет будуть поступово залучені в орбіту землеробства.

Зараз украй гострою проблемою в галузі харчування є білковий голод, від якого потерпають сотні мільйонів людей. Вирішити цю проблему за рахунок збільшення поголів'я тваринництва у перспективі неможливо, позаяк уже й зараз виробництво кормів забирає біля 50 % продукції землеробства. Більш за те, багато факторів, включно із необхідністю збереження довкілля, підштовхують людство на скорочення тваринництва.

Майже такі ж радикальні зміни мають відбутися в промисловості, енергетиці й побуті. Насамперед, завдання збереження життєвого середовища диктують повсюдний перехід на замкнутий по відходах цикл, з цілковитою відсутністю шкідливих і засмічуючи відходів. Гігантські технічні й еконо-

мічні проблеми, пов'язані з таким переходом, можна вирішити лише в глобальному (міжнародному) масштабі (так само як і проблеми перебудови сільського господарства, демографічні проблеми і т. п.).

Іншою ознакою промисловості, як і всього суспільства будучини, стане набагато ширше, ніж зараз, використання кібернетичної техніки.

Я гадаю, паралельний розвиток напівпровідникової, магнітної, електровакуумної, фотоелектронної, лазерної, кріотронної, газодинамічної та іншої кібернетичної техніки призведе до колосального збільшення її потенційної та економічно-технічної потуги.

В галузі промисловості можна передбачити більшу міру автоматизації та гнучкості, «переналаштування» виробництва – залежно від запиту й потреб суспільства в цілому. Ця здатність промисловості до переналаштування, до переобладнання матиме далекосяжні соціальні наслідки. В ідеалі можна сподіватись, зокрема, на подолання соціально шкідливих і згубних для збереження ресурсів і довкілля феноменів штучної стимуляції «суперзапиту», які зараз ми бачимо у розвинених країнах і частково пов'язані з консерватизмом масового виробництва.

У побутовій техніці все більшу ролю відіграватимуть найпростіші автомати.

Та особливу ролю буде грати прогрес у галузі зв'язку й інформаційної служби.

Одним з перших етапів цього прогресу я бачу створення єдиної усесвітньої телефонної і відеотелефонної системи зв'язку. У перспективі, можливо, пізніше, ніж за 50 років, я бачу створення всесвітньої інформаційної системи (ВІС), котра й уможливить кожному будь-якої хвилини доступ до змісту бажаної книги, будь-коли і де хочеш надрукованої, до будь-якої статті, до будь-якої довідки. ВІС повинна включати індивідуальні мініатюрні запитальні приймачі-передатчики, диспетчерські пункти, які скеровують потоки інформації, канали зв'язку, включно до тисяч штучних супутників зв'язку, кабельні та лазерні лінії. Навіть часткова реалізація ВІС глибоко вплине на життя кожної людини, на її довкілля, на її інтелектуальний і художній розвиток. На відміну від телевізора, який є головним джерелом інформації для багатьох наших сучасників, ВІС надаватиме кожному максимальну свободу у виборі інформації й вимагатиме індивідуальної активності.

Та справді історичною буде роль ВІС у тому, що остаточно зникнуть всі бар'єри обміну інформацією між країнами і людьми. Абсолютна доступність інформації, особливо поширена на твори мистецтва, несе в собі

небезпеку їх знецінення. Але я вірю, що ця суперечливість якось буде подолана. Мистецтво і його сприйняття завше настільки індивідуальні, що цінність особистого спілкування з мистецьким твором і артистом збережеться. Так само збереже своє значення книга, особисто бібліотека – саме тому, що вони несуть на собі печать особистого індивідуального вибору, і в силу їх краси й традиційності в кращому сенсі цього слова. Спілкування з мистецтвом і з книгою назавжди залишиться святом.

Про енергетику

Я переконаний, упродовж 50 років збережеться й навіть зросте значення енергетики, заснованої на спалюванні вугілля на гігантських електростанціях з повним поглинанням шкідливих відходів. Водночас, безсумнівно, величезного розвитку зазнає атомна енергетика й наприкінці цього періоду – енергетика термоядерна. Проблема «захоронення» відходів атомної енергетики – вже сьогодні суто економічна, і в перспективі це буде не складніше й не дорожче, ніж такий же необхідний видобуток одержання сірчаного газу й окисів азоту з пічних газів теплових електростанцій.

Про транспорт

В галузі родинно-індивідуального транспорту, який в основному використовуватиметься в ЗТ, на зміну автомобілеві, на мою думку, прийде акумуляторний візок на крокуючих «ногах», які не порушують рослинного покрову й не вимагають асфальтових доріг. Для основних вантажних і пасажирських перевезень – гелієві дирижаблі з атомним двигуном і, головним чином, швидкісні поїзди з атомними двигунами на естакадах і в тунелях. У ряді випадків, особливо у міському транспорті, матиме поширення завантаження й розвантаження на ходу з використанням спеціальних рухомих «проміжних» установок (рухомі тротуари, схожі на описані в романі Герберта Уелса «Коли сплячий прокинеться», розвантажувачі – вагони на паралельних коліях і т. п.).

Про науку, найновішу техніку, космічні дослідження

У наукових дослідженнях ще більшого, ніж тепер, значення, набуде теоретично обчислюване «моделювання» багатьох складних процесів. Використання обчислювальних машин з великим об'ємом пам'яті і швидкою

дією (машини паралельної дії, можливо, фотоелектронні або чисто оптичні, з логічним оперуванням інформаційними полями – картинками) допоможе вирішити багатозначні завдання, задачі з великим числом ступенів свободи, квантово-механічні й статистичні задачі багатьох тіл і т. п. Приклади подібних задач: прогноз погоди, магнітна газодинаміка Сонця, Сонячної корони та інших астрофізичних об'єктів, розрахунки органічних молекул, розрахунки елементарних біофізичних процесів, розрахунки властивостей твердих і рідких тіл, рідких кристалів, розрахунки властивостей елементарних часток, космологічні розрахунки, розрахунки «багатомірних» виробничих процесів, наприклад, в металургії та хімічній промисловості, складні економічні й соціологічні обрахунки і т. п. Хоч обчислювальне моделювання жодною мірою не може й не повинно замінити експеримент і спостереження, воно проте дає науці величезні додаткові можливості. Наприклад, це чудова можливість контролю правильності теоретичного обгрунтування того чи іншого явища.

Можливо, буде досягнуто успіху у синтезі речовин, що мають надпровідність при кімнатній температурі. Таке відкриття означало б революцію в електротехніці, і в багатьох інших галузях техніки, приміром, у транспорті (надпровідні рейки, на яких візок іде без тертя на магнітній «подушці»; звичайно, надпровідними можуть бути, навпаки, й лижі візка, а рейки магнітними).

Я гадаю, що досягнення фізики й хімії (можливо, з використанням математичного моделювання) дозволять не лише створити синтетичні матеріали, кращі за природні за своїми найсуттєвішими властивостями (тут перші кроки вже зроблено), але й відтворити штучно чимало унікальних властивостей цілих систем живої природи. Можна уявити собі, що в автоматах майбутнього вживатимуться економічні й легко керовані штучні «м'язи» з полімерів, які мають властивість скорочуватися, що будуть створені високочуттєві аналізатори органічних і неорганічних домішок у повітрі й воді, що працюють за принципом штучного «носа» і т. п. Я гадаю, що виникне виробництво штучних алмазів з графіту за допомогою спеціальних підземних ядерних вибухів. Алмази, як відомо, грають дуже важливу ролю в сучасній техніці, і здешевлене їх виробництво може активніше цьому сприяти.

Значно важливіше місце, ніж зараз, у науці майбутнього мають посісти космічні експерименти. Я передбачаю розширення спроб установлення зв'язку з інопланетними цивілізаціями. Це спроби прийняти від них сигна-

ли у всіх відомих різновидах випромінювання, а одночасно – проектування й створення власних випромінюючих установок. Це – пошуки в космосі інформаційних знарядь інопланетних цивілізацій. Інформація, одержана «з назовні», може революційно вплинути на всі аспекти людського життя – на науку, техніку, може бути корисною для обміну соціальним досвідом. Бездіяльність у цьому напрямку, попри відсутність будь-яких гарантій успіху в осяжному майбутті, була б нерозумною.

Я гадаю, могутні телескопи, встановлені в космічних наукових лабораторіях чи на Місяці, дадуть змогу побачити планети, що обертаються навколо найближчих зірок (альфа Центавра та інших). Атмосферні перешкоди роблять недоцільним збільшення дзеркал наземних телескопів зверх уже існуючих.

Очевидно, до кінця 50-річчя почнеться господарське освоєння поверхні Місяця, а також використання астероїдів. Здійснивши на поверхні астероїдів підриви спеціальних атомних зарядів, можливо, вдається керувати їхнім рухом, скеровуючи їх «найближче» до Землі.

Я виклав деякі свої думки про майбутнє науки й техніки. Але я майже цілком оминув те, що є безпосереднім серцем науки й часто виявляється найвагомішим за практичними наслідками, – найбільш абстрактні теоретичні дослідження, що їх породжують незнищення, цікавість, гнучкість і могутність людського розуму. У першій половині XX століття такими дослідженням стали створення спеціальної і загальної теорії відносності, створення квантової механіки, розкриття будови атома й атомного ядра. Відкриття такого масштабу завше були й будуть непередбачуваними. Єдине, на що я можу ризикнути, та й то з великими сумнівами, то це назвати кілька досить широких напрямів, у яких, на мою думку, можливі особливо ємні відкриття. Досліди в галузі теорії елементарних часток і в галузі космології можуть призвести не лише до значного конкретного прогресу в уже існуючих галузях досліджень, але й до формування цілком нових уявлень про структуру простору і часу. Великі несподіванки можуть принести дослідження в галузі фізіології та біології, в галузі регуляції життєвих функцій, у медицині, у соціальній кібернетиці, у загальній теорії самоорганізації. Кожне вагоме відкриття прямо чи опосередковано глибоко вплине на життя людства.

Неминучість прогресу

Я вважаю неминучим продовження й розвиток основних уже існуючих сьогодні тенденцій науково-технічного прогресу. Я не схильний вважати це трагічним за своїми наслідками, попри те що мені не чужі страхи тих мислителів, які дотримувалися протилежної думки.

Зростання населення, вичерпання природних ресурсів – все це такі фактори, які абсолютно унеможливлюють повернення людства до так званого «здорового» життя минулого (насправді дуже важкого, часто жорстокого й безрадісного) – навіть якби людство цього захотіло й змогло здійснити в умовах конкуренції і всіляких економічних і політичних труднощів. Різні боки науково-технічного прогресу – урбанізація, індустріалізація, машинізація й автоматизація, застосування добрив і отрутохімікатів, посилення культури й можливостей дозвілля, прогрес медицини, покращення харчування, зниження смертності й подовження життя – у найтісніший спосіб між собою зв'язані, і нема жодної змоги «відмінити» якісь напрямки прогресу, не руйнуючи всієї цивілізації в цілому. Лише загибель цивілізації у вогні всесвітньої термоядерної катастрофи, від голоду, епідемій, загальної руйнації – може відкинути прогрес назад, але треба бути божевільним, щоб хотіти такого кінця.

Зараз у світі негаразд у найпрямішому, найбрутальнішому сенсі слова, голод і передчасна смерть безпосередньо загрожують багатьом жителям планети. Тому зараз першочерговим завданням істинно людського прогресу є протистояти саме цим загрозам, і будь-який інший підхід був би не пробачним снобізмом. Попри все те я не схильний абсолютизувати сам лише техніко-матеріальний бік прогресу. Я переконаний, що «над завданням» людських інститутів, включаючи прогрес, є не лише оборонити всіх народжених людей від зайвих страждань і передчасної смерті, але й зберегти в людстві все людське – радість безпосередньої праці розумними руками й розумною головою, радість взаємодопомоги й доброго спілкування з людьми й природою, радість пізнання і мистецтва. Але я не вважаю нездоланим протиріччя між цими задачами. Вже зараз громадяни розвинутіших індустріальних країн мають більше можливостей для нормального здорового життя, аніж їхні сучасники у відсталіших та голодуючих країнах. І вже за всіх випадків прогрес, який рятує людей від голоду й хвороб, не може суперечити збереженню начала активного добра, яке є найлюдяніше в людині.

Я вірю, що людство знайде розумне вирішення складної задачі здійснення грандіозного, необхідного й неминучого прогресу зі збереженням людського в людині і природного в природі.

25. 08. 74

Л. Т. Про Фурцеву

Про Фурцеву

Її недопомога Вишневській та Ростроповичу (ховалась від них!) тепер зрозуміла. Вона сама в шоковому стані. Почалося з того, що торік її не обрали в депутати Верховної Ради. Далі – по відмову їй – суцільні «проблеми» – інакомислячі.

А потім – проблема з дачею. Світлана, дитя ажніяк не безсеребряниця, зажадала, крім державної, приватну. Фурцева закупила матеріали – за «льготными», а не державними цінами. «Прикупили» й паркет, призначений для Большого, теж – за на півціни, як списаний. Донос. Пельше витяг її на Комісію – «предлагаю положить партбилет». Вона здала дачу державі, їй повернули втрачені десятки тисяч, Фурцева поклала їх на сберкнижку Світлані – і втекла на південь, у відпустку.

Але з усього виходить, що своє вона вже відспівала. У 1960 році вона вже врізала собі вени, коли її вивели з ЦК чи з чогось там.

Авжеж, вона для них занадто ліберальна. Потрібен Держиморда, попереду – закручування гайок. Дача – лише привід. Іншим сходить з рук і не таке.

* * *

Від Р. Корогодського
20. VIII – 74.
Київ

Лист від Корогодського

Дорогий Лесю!

Мерзлікін підтвердив поголос про існування в світі якоїсь книги про Крушельницького. Він її (книгу) купив у Молдавії під час зйомок. У Києві книги ще немає.

За давнім стажем нашої, сподіваюсь, взаємної приязні тонко тобі натякаю на необхідність збереження деяких норм ретуалу, а саме:

Таким чином, чекаю книгу. Не затягуй, бо якщо факсиміле виявиться дотепним, то зразу ж настрочу позитивну рецензію до «Книжного обозрения». Колись був їхнім автором. Якщо факсиміле буде таким собі, відповідно, рецензія втратить деякі гучнібучні епітети.

Старий, книгу негайно на стіл!

* * *

Чекаю відповідь з приводу основного питання, на яке Тобі писав.

Привіт Неллі.

Ваш (Корогодський)

Л. Т. Добре. Але «ритуал» міг би писати не через «е» («ретуал»?) – чортів видатний кретин!!! От я йому всиплю!

26 серпня, понеділок

Ще раз – до єврейської проблеми. Версія «всі українці – антисеміти» – така ж провокативна, як «всі євреї – сіоністи», або «єврей – ворог України». Я читав доста такої писанини, розрахованої на примітивний розум.

У двадцятих, коли Україна почала ставати на ноги, сотні євреїв переїхали в Україну з Москви й Ленінграду і пішли в українську культуру – актори, режисери, письменники, люди науки. «Націоналісти» України радо прийняли їх – йшлося про спільність інтересів.

До чого я? Ми споконвіку мирно співіснували (читай того ж «Тев'є-молочника» Шолом-Алейхема!) – доти, доки не втручалась третя сила, яка намагалась використовувати євреїв **проти** України. Росія, Польща. За доби Хмельницького євреї воювали з поляками **проти** України, за часів Сталіна-Ягоди євреї воювали з більшовиками **проти** України. У мирному житті тертя між нашими націями не було, хоч як намагалися нас зіштовхнути лобами. Сьогоднішній єврей ображається на «жид» (з російської подачі!), але не хоче усвідомити, що мене не менше ображає слово «хахол» чи «малорос», яке він щодо українця уживає.

Справа не лише в історії і не в середньовічних забобонах. Справа знову в тому, хто кого хоче зробити рабом. А я хотів би бути господарем у власній хаті, – без жодних посередників. Єврей, німець, росіянин, прибалт, кримський татарин, який працює на Україну – мій товариш і брат. Якщо ж він хижак, визискувач, цинік, «избранный народ», для якого всі інші – «ге», він мій ворог. Не тому, що єврей, а тому, що подонок…

Для тих, котрі робили з Петлюри антисемітаб у наказі № 131 від 26 серпня 1919 року було:

«… Темні люде чорносотенці і червоносотенці (одна темна зграя), різні провокатори повилазили зі своїх закутків і розпочали ганебну роботу на нашому ґрунті. Вони завзято снують своє павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації й часом підбурюючи на це страшне діло й деякі несталі елементи нашого війська – всіх, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни».

У «шляхетній» білій гвардії таких наказів, попри криваві погроми, **не було.** Не було їх і в Червоній Армії, яка так само заплямувала себе антиєврейством (читай хоча б Бабеля!).

Але «антисеміти» чомусь ми, а не, скажімо, будьонівці. І не «чистопородні» денікінці (Одеса!).

Вівторок, 27 серпня

Симон Петлюра. Кабала. Хабад і Мойсей

І знову ж не все так просто, як я записав учора й раніше. Єврейська проблема – глибоко філософська, а не лише політична. Я не вивчав Каббалу, але пам'ятаю, що за Каббалою Бог створив світ шляхом вимовляння літер єврейської абетки. Отже, **матерії** ще не було, – абетка єврейства уже існувала (так доводить «Сефер Єцира», «Книга творіння», що її приписують Авраамові). І далі – каббала як «древо життя» – як схема всього живого – дуже цікаво: від моделі сонячної системи – до моделі життя, емблематика Таро. Це досі нерозв'язані вузли – але хтось же їх зав'язав? З якою метою?

І не лише з мудрістю (та й з мудрагельством) маємо тут справу. Каббала як таємне товариство, альбігойці, глибоко законспіровані уряди і владники, магія чисел як чинник окремішності… Чи не з руїн тієї прасвідомості постав Хабад, заснований це 1772 року (Шнеур Залман, 1745–1813)? Почався він із заклику до **єврейського землеробства**, а сьогодні це потужня всесвітня секта (Любавичський ребе – Шнеєрсон Менахем Мендель (1902 р., наш – з Миколаєва!) – дуже авторитетний у світі єврейський діяч і політик, живе у США), ідея якої нібито в служінні іудаїзму через Тору (яку вони одні тлумачать, як вони стверджують, вірно, – йдеться не про **приховану** її частину!), а насправді – в оволодінні світом через Тору (якби ж тільки через Тору! За численними громадами Хабаду стоять гроші європейських банків, наркобізнесу, валютних операцій, біржевих ігор). У Хабаді є новий-старий напрям – «Шліхут», міжнародне місіонерство, відрядження посланців Хабаду у дальні країни (фінансування – за гроші держбюджету США – отже, Америці це **вигідно**, місіонери діють і в їхньому напрямку…). Про істинну мету Хабаду інформації мало – просочується (з прихованої частини Тори) – готування світу до явлення єврейського Месії, який ураз має змінити весь порядок речей. Вірні бачать в цьому Месії Бога (навзамін Христа, який своєї місії не виконав).

Антисеміти переконують, що йдеться про Апокаліпсис і яву Антихриста…

А поки що, заколисані цим ще одним різновидом «марксизму-ленінізму» (єдиний порядок для всіх на світі, єдиний лад, єдина релігія, єдиний вождь!), діячі Хабаду дбають «о гроші», через які, власне, і сподіваються досягти мети.

Але Тора – пам'ятка культури тисячоліття – дає й цілком протилежний прогноз:

– І сказав Господь Мойсеєві: поспіши зійти, бо розбестився нарід твій, що його ти вивів із землі Єгипетської;

– Скоро вони відхилились від того шляху, що його я їм заповів; сотворили собі золотого тільця й поклонились йому;

– І сказав Господь Мойсеєві: «Я бачу народ цей, а ось він, народ – сповнений непокори й сваволі;

– Отже, залиш мене, і нехай спалахне гнів Мій на них, і знищу їх, і сотворю численний нарід від тебе;

– Але Мойсей почав благати Бога свого і сказав: «Не знищуй вогнем гніву твого народу свого, що його ти вивів із землі Єгипетської силою великою і рукою дужою»;

– І зійшов Мойсей з гори, і в руках його були дві скрижалі одкровень;

– Коли ж він наблизився до табора й побачив тельця й шалені танці, тоді сам спалахнув гнівом і жбурнув униз скрижалі, і розбив їх під горою;

– І взяв тельця, якого вони зробили, і спалив його у вогні на порох і розсипав по воді, і дав її пити синам Ізраїлю;

– І став Мойсей при таборовій брамі і сказав: «Хто за Господа – до мене!» І рушили до нього всі левити.

– І сказав він їм: «Так мовив Господь! Покладіть кожен свого меча на стегно своє, пройдіте табором від брами до брами й назад, і убивайте кожен брата свого, кожен товариша свого, кожен ближнього свого;

– І зробили вони, як Мойсей звелів, і загинуло того дня з народу його біля трьох тисяч;

– Бо сказав Мойсей: сьогодні присвятіть руки ваші Господові…

Це я переклав з «Ветхого Завета», або єврейською мовою – Тори, книга 2, «Исход», глава 32.

От воно й несумісне – з одного боку, ніби фетишизація Тори (Хабад), з іншого – все те ж поклоніння золотому тільцю…

«Советский рубль» символізує захоплення земної кулі (глобус) серпом і молотом, тобто «комунізмом».

Його антагоніст – американський долар – інша «програма» оволодіння усім. На звороті однодоларової купюри – суцільні масонські знаки: «всевидяче око» (його пропонували на світанку радянської влади і на радянських грошах!) і 13-ярусна масонська піраміда. І напис майже за Гітлером: «Novus ordo seclorum», «Новий порядок навіки». Там же й американський орел з написом: «E pluribus unum», – «З множини – одне». А над орлом – шестиконечна зірка.

Мойсей був жорстокий, як і його нарід. Загинуло біля трьох тисяч, – не за вину, а для остраху, бо ж і убивці їхні так само вклонялися золотому тільцю.

Кривава жертва – для остраху.

Здається, **не ті – порішили – не тих.**

P. S.

Перечитав – про долар; хочеться доповнити. Ці знаки – анітрохи не випадковість, на них екстремально наполіг творець долара Ротшільд, якому після багатьох комбінацій вдалося з групою залежних від нього банкірів **приватизувати** друкарський доларовий станок. Іншими словами, станок не належить Америці, він – власність міжнародної секти єврейських (переважно) банкірів. Через те на ньому й напис «Federal Reserve Note», тобто забезпечений він не державою США, а саме Федеральним резервом. У США його лише друкують… Ротшільд тоді заявив: «Дайте мені

право випускати й контролювати гроші країни, і мені буде байдуже, хто там видає закони…»

По суті, в США лише цього року відмінили заборону на ходіння золота.

Владники США були не в захваті від того, що доларовий станок – у приватних руках. Лінкольн необережно захотів це відмінити – одержав кулю. Тим же шляхом пішов президент Гарфілд – куля в спину. Джон Кеннеді видав Указ про повернення права випуску державної валюти скарбниці США – в червні 1963 року, і навіть встиг випустити 5-и і 10-доларові банкноти з написом «Боргове зобов'язання США». І вже в листопаді його застрелили.

Дуже допоміг Ротшільдові Рузвельт, який категорично заборонив ходіння золота в США – тобто єдиним засобом плати стали долари. Це був 1933 рік, і Ротшільд і його люди забезпечили Рузвельтові **чотири** строки правління.

А Бреттон-Вудська угода призначила долар світовою валютою – під золоте забезпечення. Сталін не випадково відмовився його підписати – й одержав «холодну війну».

Повстав проти цієї сваволі лише такий же свавільний де Голль. Він зажадав обміну зелених папірців на золото, яким вони забезпечені – і забрав у США понад тисячу тонн щирого золота, потім цим шляхом пішла і Німеччина. А вже у серпні 1971 року Ніксон всі ті обміни зламав, відмовившись від прив'язання долара до золота.

Стало можливим друкувати їх скільки хочеш – тим самим владна еліта, яка все це задумала, стала знаряддям могутнього тиску на всі західні держави.

Ідея і справді виявилась геніальною.

Я не стану зводити все до «всесвітньої єврейської змови». Ця операційна діяльність вийшла далеко за межі єврейських ініціатив – у ній задіяні й агенти східних шейхів, й індійські магараджі, і швейцарські «інтернаціоналісти», і нафтомагнати, і навіть мафія наркобізнесу. Через те піраміда не вічна – бо надто багато чинників, забагато складових,

безліч доцентрових і відцентрових сил. Нашим політикам варто все це вивчити, аби не послизнутися на апельсиновій шкарлупі і не грохнутись башкою об асфальт.

Оце вам і проблема золотого тельця, – казочка, розказана популярною мовою.

«Гроші – всьому голова!» – казав один персонаж класичної української п'єси.

Середа, 28 серпня

Вадим Перельмутер читав вірші. Він гарно мислить – хіба що бракує їм простоти… Я згадав йому спершу Мандельштама, потім Багрицького:

По рыбам, по звездам
Проносит шаланду;
Три грека в Одессу
Везут контрабанду.

На що Вадим зауважив: «Он был поэтом короткого дыхания, – и умер от астмы».

Знаю. Може, не «короткого», а легкого. Якби не помер, загинув би в таборах – через оте «легке дихання».

Але кому знадобилось арештовувати в 1937-му його дружину, Лідію Суок, створіння просто ангельське і чисте? Вона вийшла з ув'язнення лише через 20 років.

Ну як тут не лютувати? Розумію Мойсея, який просто дав наказ нищити брат брата! Але він принаймні мав на меті високу мету… Ось тільки лють земна йому очі вкрила.

Чи не така ж «висока мета» двигала нашими Мойсеями? Такими ж нерозбірливими? І з «люттю земною»?..

Четвер, 29 серпня

Учора з Вадимом я вжив термін «неполнота обособленности». Чи можна розглядати єврейство так само як «французство», «українство» чи російський «месіанізм», китаїзм чи американізм – окремо? Можна, але тоді й уявлення про це буде неповноцінне. З іншими народами

дється й діялося так само – від національного всепрощенства й толерантності – до національного фанатизму. Бо всі нації – з людей, а люди і є чинники саме таких, а не інших релігій, способів життя, історії. Ідеалісти рухають світову ідею, але гинуть першими – толерантним Ейнштейну, Сковороді, Ганді, Спінозі, великим митцям усіх релігій і кольору шкіри було найважче; героями вони ставали після смерті, як Христос – після розп'яття.

Отож виживали – в масі своїй – люди ближчі до світу хижаків, тупість робила їх витривалішими. Це головна проблема людства – одиниця і маса, індивідуальне начало – натовп. А якої уже він там нації – байдуже, всі натовпи однакові…

Смерть Сталіна і луцька школа № 3

В нас у школі в Луцьку директриса – дебела тумба, Александрова, з окупантів – чоловік був полковник – провела збори. З приводу смерті Сталіна. Чому я про цю кувалду згадав? А вона на тій хвилі плачу й відчаю – як же ми будемо без Сталіна? – виступила з промовою: «Надо поднимать людей против евреев! Это они убили Сталина! Его смерть – дело рук подлых убийц в белых халатах!»

Школа № 3 прийняла тоді на мітингу листа до Берії – «наказать свору кремлевских врачей, жертвой которых стал великий вождь Иосиф Виссарионович Сталин!» и «присвоить нашей школе имя товарища Сталина».

Як сьогодні пам'ятаю, відбулось це в порядку «единодушия» й «одностайности».

Після мітингу я застав у класі Фірку Шурмана, він забився межи парти й плакав:

– Так что, меня теперь убьют?

– Ни фига! Поживешь у нас, а если что – переправим в Теремно. Там у нас тетка Настя, все поймет.

Фіра подивився на мене своїми печальними очима:

– Не, вы бандеры, у вас сразу найдут. Я лучше повешусь. Жалко маму. Она так плакала, когда сказали, что умер Сталин. Как же мы теперь будем – без него? Это ж такое начнется!

– Уже началось…

Шурман не зразу вийшов тоді з штопору, але все зрештою владналось. І школі нашій не дали імені Сталіна. Й Александрову якось непомітно сплавили на пенсію (чи полковник вийшов у відставку, і вони кудись виїхали). Словом, все, як тепер кажуть, «устаканилось».

Та чи справді все? Ця невтамована жага крові, жага помсти – кому? За що? – живе в тілі натовпу. Хоч би який він був – російський, український, єврейський, грузинський. Розповідав же мені той таксист, що про розстріли в Тбілісі – у них були свої мітинги, де збирали підписи за те, щоб переназвали Грузинську ССР на Сталінську Совецьку Соціалістичну Республіку! Що там якась школа № 3 в Луцьку!

Сама по собі людина, звичайно ж, не вінець природи. Але в отарі, в загальному соціумі вона, щоб вижити, починає працювати ліктями. Не головою. Поступово голова стає бронебійною – гарт і тренаж роблять своє. Далі все повторюється – вибір між «панувати» і «бути рабом» вирішується на користь «панувати». Звідси – обожествлення «золотого тільця», спроба потрапити в рай на плечах іншого, фарисейство філософії…

Оскільки ж «кругом неправда і неволя», тривають і довго триватимуть національні змагання. Довженко дописує в щоденнику ризиковане: «Коли я прочитав, що німці вивезли до Німеччини п'ятдесят тисяч українських дівчат і жінок, я плакав. **Але я не знаю, чи плакав би я, прочитавши про вивіз взагалі жінок».** І це анітрохи не «своя сорочка ближча до тіла» – тут генетичний розрив національної нитки спадковості вестиме до ентропії, в нашому випадку – **до України без українців…**

От ми й знову повернулися з хмар на землю, від екстериторіальної філомудрії – до власних пенатів. У французів є Франція, у росіян – Росія (щоправда, трохи переінакшена «Радянським Союзом»), у поляків – Польща, у євреїв – Ізраїль; в українців – Україна. Власне, України ми ще (навіть у загальнолюдському варіанті!) не маємо, на

цій **території** панують інші енергії, пригнічуючи українство. Погром КТМ, арешти 1965-го і 1972 років, нищення культури й історії, нещадна експлуатація українських ресурсів, негативна подача українців на світовому рівні – **норма** давно оголошеної нам війни. Українському євреєві слід зробити вирішальний вибір, з ким він – з Льонею Плющем, Семеном Глузманом, Романом Корогодським, а тоді – зі Світличним, Чорноволом, Заливахою, Сверстюком, чи – з Лазарем Мойсеєвичем Кагановичем and K°… Вибір і вирішить їхню долю на Україні, бо діється ця велетенська вистава саме на Україні, а не десь у Брукліні чи Ізраїлі. І зовсім не випадково ідеологічні наші солов'ї все частіше співають про «смычку украинского буржуазного национализма с международным сионизмом». У нас це почалося давно, ще до Лесі Українки – спільні біди і спільна оборона честі й гідності. Шкода, сучасна московська інтелігенція не дуже читає Жаботинського. А вона б мала від того користь – безумовну.

Разом це називається – «За нашу і вашу свободу!»

«Мировой пожар раздуем!» Троцького, може, й захлинувся від того, що для «основ марксизму», тобто для більшовизму – він був пожежею єврейською, змовою «пресловутих» «сионистских мудрецов». За Сталіним, світом мали оволодіти не євреї, а більшовики.

Панславізм, панкитаїзм, панєврейство, панамериканізм, панмусульманство – приречені втратити приставку «пан», позаяк світове «єдиноначаліє» – взагалі річ немислима (Олександр Македонський, Тамерлан, Наполеон, Сталін, Гітлер, Мао – хіба не аргумент?). змагання націй і груп – вічне, але кожна нація повинна мати рівні початкові права, принаймні, панувати на власній території. Тоді всі легенди «про світову змову» так і залишаться легендами й мріями…

Отож все зводиться знову до «числа ОДИН», тобто до Людини – однієї, окремо взятої.

До горопашного Адама.

* * *

Л. Т. До Тита Геврик в Н.-Йорк: Москва, 29 серпня 1974 року

Листи: Т. Геврик

Довго їздив я по різних гастролях і нарешті маю невеличкий перепочинок. Ото й сів за листа.

Спасибі Вам, Тите, за Мандельштама й Булгакова. Ці видання розійшлися вмить, і без Вашої допомоги ми б їх не дістали.

Нарешті маю можливість подарувати Вам свого «Мар'яна Крушельницького». Щойно вийшов, але вже в Києві у продажу книжка нема. Березільці пишуть мені гарні відгуки. Преси (рецензій) на книжку ще не було. У видавництві в Москві на обговоренні її названо однією з кращих про український театр післяреволюційної доби. Тепер, коли книжка вийшла, я бачу в ній безліч недоліків, але їх уже не виправити. Хай вона буде така, як є – колись, може, напишу кращу.

А наприкінці року вийде той самий Гордон Крег («Про мистецтво театру»), що я Вам про нього писав. Та книжка буде вже українською мовою, бо виходить у Києві. Днями відіслали до Києва другу верстку: книжка обіцяє бути цікавою. Пришлю.

Десь на грудень запланований приїзд до США на гастролі Центрального Дитячого театру з моєю виставою «Казки Пушкіна». По яких містах вони гратимуть, я ще не знаю, але заплановано зіграти понад 40 вистав.

Незабаром випущу нову прем'єру – п'єсу молодого ленінградського автора Андрія Кутерницького, дебютанта – під назвою «Ще не вечір». Драма з сучасного життя, я ввів туди зонги на тексти Євгена Євтушенка (музика Вл. Махлянкіна). Працюю над п'єсою на матеріалі деяких міжнародних подій – Лісабон, Сантьяго, Афіни. А восени почну, очевидно, ставити сатиричну комедію Салтикова-Щедріна «Тіні» – у себе в театрі імені Станіславського.

У липні нам з Неллею повезло – ми вирвалися з асфальтової душної Москви у Карпати – на десять день. Там хоч і дощило весь час, але ми трошки відпочили: повітря, вранці вмивались із

струмка, ходили в гори. Поїхали у Косів, Ворохту, Яремче, на Яблунівський перевал – казкові місця. Це щось на зразок туристичного вояжу – знайомі письменники з Чернівців дістали кілька путівок для нас та наших дітей.

Оксану свою ми забрали з Києва від діда й баби, тепер вона буде тут з нами, піде до четвертого класу. Виросла вже досить велика дівчина. Любить звірів і мріє дресирувати левів і тигрів у цирку. Вдома я завів їй на балконі у великому вольєрі білку – поки що заміняє їй і лева і тигра. Тут у Баку (на Каспійському морі один тамтешній архітектор тримав у себе вдома величезного лева Кінга, і про того Кінга написали кілька книжок і зняли один-два фільми. А потім трапився нещасний випадок, і міліціонер застрелив його, не знаючи, що він ручний. Дітлахи дуже все те переживали, і тепер почали мріяти про те, щоб виховувати малих левенят у себе вдома.

Отож вітання від нашої Оксани трьом вашим хлопцям.

Як себе почуває Софійка?

То Гірняк, Ви пишете, надрукував соковиту статтю про «Березіль»? Чи не прислали б Ви її мені?

А я хочу послати йому «Крушельницького» – однак адреси Гірняка не маю. Написав до Ірини Стешенко, щоб дала мені адресу, але її нема в Києві – відпочиває у Львові.

Кінчаю, здоровимо вас. Пишіть.

Ваш Лесь Танюк

С. Білокінь

* * *

26 серпня 74.
Київ

Дорогий Леоніде Степановичу!

Вас. Вас. Яр(еменко) переказав мені Ваше прохання одержати кілька примірників своєї книжки, отже надсилаю Вам єдиний свій, котрий був останній у «Мистецтві» на Хрещатику. Сподіваюсь, що матиму назад коли не цей, то хоч ціліший із

зворушливим написом. А зворушити Вас могло б те, що я надсилаю Вам книжку, котру ще не прочитав, хоч збираюся написати на неї рецензію. Pardon!

21 день писав реферат про думи, де розмахнувся на 44 сторінки. Тема для мене цілком нова, і щоб видобути 162 посилання на старі й рідкісні речі, – треба було посидіти всерйоз. Таким чином, я з задоволенням прочитав початок; що ж до мого батька, то він не відірвався до кінця й дуже хвалив.

До змішування жанрів, на відміну від В. В., мені байдужісінько. Образ виходить яскравий і щирий, а що Ви для цього застосували, може не інтересувати.

Можете привітати мене з дочкою, котру звуть Ольга, бо народини й іменини в неї збігатимуться. Хоч знати, чи розважний був той її крок, – дай-то, Боже!

Але батько – вже зміг.

За останній час написав монографічну замітку про Леся Лозовського й невеличку принагідну про Довженка. Готую огляд архіву Вадима Модзалевськоо, але справа йде мляво, бо забагато розглядалося по тих окремих штуках, які там є. листи Гребінки, Гоголя, вірш Пастернака, всілякі цікаві нотатки, – все це перевіряю чи опубліковано, а так минає час. Натягав чимало цікавого. Зараз ударився в першу половину XIX ст. Маю автобіографічного листа засновника першого театру в Києві Шмієвського й справу про його заснування, афіші спектаклів з Волині 1834 року тощо. Є справи про заснування в Києві малювальної школи Наполеона Буальського 1850 р., друкарня Гаммершмідта, справа про Григорія Білоконя, котрого зловили без документів у Львові року 1842, листування Широцького з Модзалевським, де є чудесний матеріал про старовинний портрет і т. д.

Я питав колись Неллю, що можна друкувати в її інститутських збірниках, але вона затято мовчить. Привітайте її, будь ласка, від мене.

Вітаю Вас!

Ваш СБ.

* * *

Лист від Гордона з Душанбе

Л. С. Танюку – Гордон Я. И. из Душанбе, 25, ул. Кирова 18, кв. 8

Душанбе, 29/VIII 1974.

Милый Лесь Степанович!

Простите великодушно, что навязал Вам свою пьесу «Люди нашего круга». Хотелось бы знать Ваше мнение о ней, советы. Стоит ли куда-нибудь толкнуться за пределы республики? В Таджикистане у меня шли на русском языке «Человек из провинции», «Трансвааль в огне» (пьеса была написана совместно с Ф. Ташмухамедовым, главрежем русского театра в Душанбе), «Шкатулка с двойным дном». В настоящее время Ленинабадский русский театр принял к постановке мою пьесу «После прихода каравана». Премьера должна состояться в ноябре – к 50-летию республики. Здесь юбилейный год, поэтому подавать «Люди нашего круга» сюда бессмысленно. «После прихода каравана» – драма, где одно из главных действующих лиц Матвей Борисов, прообразом которого является Борис Лапин, один из двух соавторов, о которых я написал книжку «Открыватели нехоженых троп». Есть ли она у Вас? Могу прислать.

Сердечный привет В/супруге. Насколько я знаю, она – специалист по театру. Быть может, ей будет небезинтересно прочесть «Люди нашего круга». Меня интересует мнение и добрые пожелания Вас обоих.

Просмотрели ли Вы мой опус «Гейне в России»? Вышли уже две весьма положительные рецензии на нее: одна в республике, а другая в московской газете «Нойес Лебен».

Всего лучшего.

Бандероль с пьесой отправил Вам сегодня.

Ваш

Гордон

П'ятниця, 30 серпня

Пам'ять як міст у майбутнє

Що ж тоді таке ця Людина, яку я іменую «Число ОДИН»? Себто абстракт «Я», першопричина всього (чи наслідок?). Є дві концепції реальності, взаємопротилежні: а) реальність – об'єктивна, тобто людина є «володар» зовнішніх обставин; б) реальність – суб'єктивна, і людина – єдине джерело реальності, тобто зовнішніх обставин. Я плаваю десь посередині цієї річки, повен сум'яття. Ейнштейн колись кинув: «Найнезрозуміліше в світі те, що він зрозумілий». Мені б його ясність розуму, якщо це не звичайний трюїзм.

Прощай, мій **сорок дев'ятий** щоденниче (щоденнику?) – Бог дасть, плавно перетечу в п'ятдесятий, після чого, може, завершу свій літопис. Який нікому не потрібен, крім мене, але й мені не дає змоги пізнати самого себе, дійти суті сокровенного. За іншого втілення я б, може, став якимсь кардиналом Рішельє чи Мазепою, а може й просто весело кукурікав би галльським півнем на якомусь французькому тину… А може, подався б у мандрівні філістери і згинув би десь, як Народний Малахій, на Соловках?.. Хто зна, що про нас подумають, коли нас колись **відкопають** – археологи третього, скажімо, тисячоліття… Шкода, почитають мої рукописи, розбредуться світом і людьми окремі думки й сумніви, – не кажучи вже про вистави, не розраховані на вічність (хоч «Казки Пушкіна» ідуть багато років і не згасають).

Оксані – 10, отож якихось півстоліття нам з Неллею гарантовано (пам'ять), а далі? А далі, за Гамлетом, забуття і тиша? Мовчання – сиріч ніщо?

Але так не буває. У Курбаса про це чітко – «Навіть в калюжі воно до нас повернеться…», на сяйво відкритих раніше істин ми будемо «сліпо й навпомацки» йти (ми, майбутні…) Шкода тільки, що – «сліпо й навпомацки».

За Фроммом, записи – форма відчуження. Записуючи, я ніби складаю в скриню набуте, в скриню для інших – а отже й не намагаюсь утримати записане в голові. Через те,

за тим же Фроммом, люди, схильні до постійних записів, втрачають здатність до запам'ятовування.

Якби ж то! Специфіка моєї пам'яті цілком протилежна, написане **вкарбовується** не лише в щоденник, а й у мозок, якому далеко до перенасичення. Бо записи мої для мене – ще один вимір життя, мого життя – навіть з усіма тими зайвинами, абстракціями й «ніби випадковим», на що я так чи інакше зрефлексував. І ту «ніби випадкову» мить я тримаю в якомусь загальнику мозку – «и веревочка в дороге пригодится»…

Отож ти собі, Фромме, як хочеш, а я записуватиму далі, хоч і не сподіваюсь на повернення потойбічних боргів…

Спогад – оживлення буття, ті, кого з нами вже нема, через залишений ними спадок спілкуються з нами – звісно, якщо ми того варті. Дадамян давав мені старе видання Арістотеля – «Про пам'ять і спогади», якщо не помиляюсь, там ішлося про те, пам'яттю володіє все живе – і люди, і звірі. Але спогад притаманний лише людям, звірі не мислять образами – лише люди, як істоти мислячі, здатні упорядковувати «картини світу» через пригадування певних образів. Згоден, людство дичавіє і тяжіє до одноклітинства, – і здатність пам'ятати й згадувати помалу-малу втрачається, але триває й протилежний процес, суто елітарний, і феномен пам'яті посідає в ньому домінантну роль. Безпам'ятна нація потиху вимирає, переходячи в стан як не амебний, то тваринний. Нас в Україні живить пам'ять культури, пам'ять роду – це вселяє надію… А що пам'ять – скарбниця ідей, ми, українці знаємо добре. Позаяк більше й живемо у минулому, ніж у майбутті. Тут і відповідь на те, хто ким керує; людина – обставинами, чи обставини – людиною?

На це «колективне підсвідоме» я й сподіваюсь – не менше, ніж Панас Заливаха. Ми, за Юнгом, дуже узалежнені від досвіду минулих поколінь, який утворив уже сукупність архетипів, які і є власне рушіями нашого життя. Йдеться не лише про старожитні казки й українські міти;

мітом стає і Мордовія із Заливахою і Чорноволом, наш спротив сталінізму і навіть наша щоденність, буденна й ніби непомітна. Вичленувати з неї те, що є її суть, портретом, відбитком – і є метою моїх щоденників. Але вичленити це не через інформаційну абстракцію, а саме крізь **мою призму** сприйняття, через моє тлумачення, через мою творчість і режисуру…

Бо щоденник не є об'єктивним, це таки моя **творчість** (формування життя) і **режисура** (постановка тієї театральної літургії, де «totus mundus agit histrionem», і де всесвіт є театр, а ми в ньому – дійові люде).

* * *

А. Криму з Саратова
14. 08. 74.

Здравствуй, Толя!

Вчера поговорили о пьесе в Обкоме КПСС, и вот сегодня имею полную картину для ответа тебе.

На зрительском просмотре спектакля была Цензор Облита, которая должна была дать свое «добро» на выпуск пьесы. До этого у нее имелись сомнения по образам Бобровникова, Максимова, Захарова, девушек, самой ситуации – архива и т. д. Но я в телефонном разговоре упросил ее не делать «окончательного» вывода по пьесе, а посмотреть спектакль. После спектакля она пришла к выводу, что и пьеса и спектакль не отражают истины и представляют Советских людей в искаженном, выдуманном, мелком мирке дрязг и завистей… Об этом Облит и дал записку в Обком партии и отказал в цензурном номере. Вчера мы договорились о том, что работа над пьесой будет продолжена, и после отпуска Аронова в Обкоме будет встреча с твоим участием.

Лев Михайлович сегодня заканчивает Сочи. Завтра-послезавтра должен быть в Москве. И я просил его позвонить мне. Думаю, что до 20-го августа мы с ним обговорим эту ситуацию и дадим тебе весть о наших планах.

Было бы неплохо, Толя, если бы ты привез для обкома отзывы Розова и Пименова. Они, естественно, помогли бы вести разговор в более широком плане. Товарищи настроены доброжелательно, но требуют от нас позиций четких и точных, обобщений совершенных.

Вот, пожалуй, для начала и все. Сообщи, где будешь, откуда и как тебя достать, когда понадобишься... Ориентировочно, между 20-30 августа.

Крепко жму руку.

С уважением В. ....

Репліка з 1990 р.
Олександр Володін:

«Гена Шпаликов – поэт шестидесятых годов. Короткая жизнь его целиком уместилась в том времени, которое с войны еще дышало тяжело, но уже сулило неисчислимые радости жизни. Он писал так, как будто заранее думал о нас, чтобы мы вспоминали об этих временах наивных надежд, когда они станут прошлым. В жизни он успел быть только молодым. Его любили. Его любили все.

Я встретил его однажды в коридоре киностудии, когда он работал над своим последним сценарием. Вид его ошеломил меня. В течение двух-трех лет он постарел непонятно, страшно, он кричал, кричал! – Не хочу быть рабом! Не могу, не могу быть рабом!

Он спивался и вскоре повесился.

Как зависит дар художника от того, на какой максимум счастья он способен. У Шпаликова этот максимум счастья был высок поразительно. Соответственно так же глубока и пропасть возможного отчаяния». [«Экран и сцена», № 35, 30 августа].

* * * * * * * * * *

Листи Ів. Світличного до Л. Світличної 26.05.74 р.

Дорога Льоль!

Як бачиш, нікому мені дарувати присланих Тобою троянд, бузків і «Згадок про Київ»1, тому віддаровую їх Тобі ж — трохи зараз, а інші при нагоді потім. Звичайно, годилося би і хотілося б рівномірніше розподіляти їх між моїми любасками, але такої можливості я зараз не маю: якщо вже я не міг переслати окремого вітання Твоїй та моїй мамам, то Галинка С. хай вибачить, це зовсім не неуважність, в серці моєму вона завжди, пам'ятав її і в її день, зичив усього найкращого, сподіваюся, їй гикалося, сподіваюся, Ти представляла гідно й мої інтереси, але більше тимчасом не можу.

Твої листи цього місяця належать до найкращих, які Ти мені писала. В дитячу психологію Ти вмієш входити дуже добре, і якби була можливість контактувати з Яриком систематичніше, я певен, ви були б великими друзями. Лист про Ярика Ти написала картинно, дякую Тобі сто тисяч разів і бажаю цей Твій прихований епістолярно-художній талант випробувати й на інших темах. Бо про київські новини Ти не пишеш там майже ніколи. Мо, спробуєш?

Ти — молодець, ця я говорив завжди, а зараз після цього слова Ти можеш поставити скільки завгодно знаків оклику, і скільки не поставиш, їх не буде забагато.

Поїздка до п. Зіни була для мене, певна річ, несподівана (якби й інші поїздки були такими несподіваними, вони були б принаймні реальнішими), але тим приємніша. Я давно думав про таку можливість, але гадав, що скоріше п. Зіна до Тебе приїде, вона все збиралася, та так чомусь і не зібралася. Але хто до кого — це не так важливо. Важливо, що Ви бачилися і, сподіваюся, подружилися. Ти вже, мабуть, знаєш, що у п. Зіни з Дзвінкою так само не відбудеться мандрівка, як і в Галинки з Миросиком3. Найреальніше, мабуть, що всі Ви мандруватимете разом, як осінні журавлі — може, воно так навіть і зручніше та веселіше.

Львівські Твої враження, які Ти описуєш у листі, для мене цінні й цікаві, бо звідти я отримую дуже небагато. Правда, свого хрещеника я трохи уявляю, бо кума Оленка — дай їй Боже здоров'ячка — вислала мені знімку його й себе, і я його трохи уявив собі, дещо раніше з цього жанру висилала й п. Зіна, але живого враження ніщо замінити не може — отже, я Тобі дякую ще й ще раз.

Дякую також і за фото Ярика, Світи та Іри, але таке фото у мене вже є — тож зайвий примірник я Тобі при нагоді колись поверну. Натомість обіцяне фото самого Ярика чекаю з нетерпінням. Нові фото Галинки з Миросем (рідкозубим!) я вже також бачив, але ще раніше я бачив їхні кращі, кольорові знімки — по-моєму, дуже вдалі — і Миросика уявляю непогано. Може, колись Ти зможеш надіслати мені й знімки Віруні, Богданки, Оксанки та інших симпатичних для мене людей?

Для Ярика я пересилаю новий віршик:

ЛІСОВИЙ ТАРАРАМ

Хитромудрий Лис
У зелений ліс
Коротеньку телеграму
До Дрозда приніс.
Написав на листку
Новину таку:
«Вистежив у лісі Півня,
Роблю засідку».
Дрозд усівся на сук,
Стук та стук, стук та стук –
І пішов луною в лісі
Дружний гук-перегук.
Дрозд передає
Точно все, як є,
А приймають всі, як хочуть.
Кожному – своє.
Перший Кіт прийняв,
Тарарам підняв:
– Н'яв-н'яв-н'яв! У лісі миша! –
Закричав, – Н'яв-н'яв!
Рекс проснувся: – Гав-гав!
Гав-гав-гав! – заплигав. –
Не ловіте гав! Гав-гав! –
Не вгавав. – Гав-гав!
А Корова йому:
– Му-у! – замукала. – Му-у!
Травка? Свіжа? Добра їжа!
Передати? Кому?
А коза: – Ме-ке-ке!
Що таке? Що таке?
Сіно? Де? А яке?
Не гірке? Ме-ке-ке!
Кінь ірже: – Іго-го!
Що? Вівса? Що? Мого?
Що? Смачного? Що? Нового?
Свіжоскошеного?

Як почула Коня
Нестелепа Свиня:
– Хрю-хрю! Жолуді? Хрю-хрю! –
Верещить навмання.
Сполошився Грак
Та як кракне: – Крак!
Це ж подумати – черв'як!
Де черв'як? Де черв'як?
Хрущ гуде на лугу,
Як літак: – Гу-гу-гу!
Де ви бачили, – питає. –
Мед? Пергу? Гу-гу!
Заєць чує Хруща,
Заєць плиг із куща.
– Морква! – крикнув із просоння,
Морква! – запищав.
Півень сів на суку
Та й: – Ку-ку-ріку!
А я Лиса не боюся,
Я – в чагарнику.
Лис почув той спів
І якраз поспів:
Півень пісню не закінчив –
Лис його і з'їв.
Ой же й хитрий Лис!
Йде – трубою хвіст,
Щоби Півня обдурити,
Сполошив весь ліс.
Шум і гам-тарарам
Від його телеграм
Цілий день лунав луною
Тут і там, тут і там.

Вірш, як бачиш, довгуватий, але я його робив таким свідомо, бо все будував не на сюжеті, а на звуконаслідуванні тваринної й пташиної мови і, читаючи, на цьому треба робити наголос.

До речі, чи Ярикові хтось читає? Хто? І як? І як він це сприймає? Йому вони, мабуть, не дуже... Йому б про машинки, про техніку... Доведеться спробувати й це.

Віршів Бжехви я дома не перекладав, підкреслення в книжці — то помітки, що я хотів перекладати (пригадую, про стоногу, про сома-математика), їх слід пересилати в першу чергу. Я тільки отримую їх дуже не скоро. Але все-таки отримую. Та мені спішити й нікуди, з часом перекладу.

Ти все питаєш, чи я отримав бандероль. Але я вже Тобі двічі про це писав і не розумію, чому до Тебе мої слова не дійшли: не тільки отримав, а вже й давно все з'їв. Дякую, звичайно.

<...> Далі 13 рядків тексту густо замазані – викреслені цензурою

Дякую за конвалії, прислані в листі! Інакшими я їх зараз, звичайно, не бачу.

Рецензії на фільм «Вбивця відомий» я ще не читав, але сподіваюся прочитати: «Вісті» сюди надходять, просто ще, очевидно, не прийшли.

Проте, може бути всяко, і якщо Ти надішлеш вирізку — це не завадить, навіть навпаки.

Думаю тільки, що роль жінки в цьому випадку Ти надто перебільшуєш. Вже такого шанувальника прекрасної статі, як Твій слуга покірний, і знайти, мабуть, важко, але я не думаю, щоб тут усе зводилося до жінки, хоча й цей момент свою роль зіграв. Жінки, як казав И.В., в нашому суспільстві (чи навіть у сільському господарстві) — велика сила, але зараз, в часи високої механізації, цієї великої сили не варт переоцінювати. Та й не французи ж ми, щоб повторювати за ними: шерше ля фам. Жінка жінкою, але в долі людини грають роль і інші чинники — і в даному випадку вони дорівнювали жіночим.

А лист від М. Білецького я все-таки отримав. Із запізненням — це зрозуміло, бо там — висока наука, навіть схеми, перевіряти не просто. Подякуй йому за труд і увагу, хоч мені можна було б конспектувати й не так детально (але за детальність — спасибі). Найбільше в тій статті, як я її пригадую, цікавить такий момент. Я роблю зараз спробу класифікувати українські дієслова за семантичним принципом. Скажімо, дієслів за значенням «відокремлювати(ся)» я відібрав уже кількасот. Так само багато слів підходить під рубрики «покращувати(ся) — погіршувати(ся)», «збільшувати(ся) — зменшувати(ся)» тощо. Я розробляю схему, за якою вже тепер абсолютну більшість дієслів можна помістити в певні рубрики за їхнім значенням. Треба тільки, щоб ця схема була логічно стрункою і охоплювала якомога більше дієслів (не знаю, чи можна охопити всі — це було б ідеально). Так от, у статті Мельчука-Жолковського в подібному стилі тлумачаться слова за значенням «дуже». Цей момент мене в статті й цікавить найбільше — в тому числі й приклади. Решта — не обов'язково, хоч і цікаво. Шкода, що я не пояснив цього раніше і змусив Михайла так потрудитися. Подякуй йому ще й ще раз: при його теперішній родинній і службо-

вій ситуації це не так просто. Мені, може, навіть і простіше, ніж йому.

Дякую за «Обратный словарь», за книгу Левого — вони б мені, звичайно, й тут знадобилися, обидві я виписував, але жодної не отримав. Проте загалом я вже маю досить літератури, працювати завжди є над чим, без роботи не буваю, а це вже добре. Я, правда, знаходив роботу і в київських умовах: це для мене всюди й завжди не проблема; міняються тільки тематика й жанри.

Дякую — кому там? — також за «Идеи и методы эстетического воспитания». Цікаво б знати зміст цього видання. Але зі всіх виданих на цю тему книг мене найбільше заінтригувала «Семиотика и искусствометрия» — її, мабуть, дістати неможливо ні за які гроші. А поезії Війона в перекладах Первомайського я маю. От ніяк не дістану, хоч виписував уже кілька разів, «Співанки-хроніки», видані «Науковою думкою». Чи вони справді такі дефіціти, чи то така робота «Книги — поштою»?

З нетерпінням чекаю Лукашевих перекладів.

Я Тобі вже, здається, писав, що від дядька Лева я отримав білінг-вальне видання французької поезії, але... в руки мені його не дали, книжку поклали на склад, до моїх речей: літературу дозволено отримувати тільки з книгарень, тільки післяплатою, а не від індивідуальних адресатів. Це треба мати на увазі. А дядькові Левові — сто тисяч спасибі!

Ти питаєш іще про погоду, але ця тема — не дуже цікава. Погода тут — як примхлива жінка. На початку травня було тепло, як звичайно буває гарної весни в Києві. А в середині травня випав сніг. Зараз дощ ллє, як з відра. Тільки й того, що я від погоди залежу мало: вона — сама по собі, а я — сам по собі. То й писати про неї неохота. Але зате охота читати про київську погоду.

Ну, бувай, дорогенька, здорова і щаслива. Вітай усіх, хто біля Тебе.

Цілую. Твій І.

* * * * * * * * * *

09.06.74 р.

Дорогенька моя старенька!

Минулого листа до Тебе я писав у дифірамбічному стилі, а зараз, коли я отримав звістку про Твій вояж до Мордовії, мені для дифірамбів вже й слів бракує, я тільки німо вигукую захоплені знаки оклику... Нічого не скажеш!..

Одразу ж після Твого листа я отримав також листа й від Надійки. В її враженнях домінує почуття незручності: «Приїхала обкидана про-пасницею, змучена, з'їдена клопотами. Але обов'язкова і пунктуальна, як Льоля. Мені — відгодованій і виспаній — було соромно за свою пику перед змученою тьотею Льолею». І вона всіляко застерігає мене, щоб я не припускав повторення цієї «спокусливої помилки». Але, звичайно, рада і вдячна. Іще б!

Дякую також за вітання від дядька Лева — мені це завжди приємно і цінно. Шкода тільки, що Ти, судячи з усього, не бачилася з Лесем і Нелею2. Я розумію, що часу в Тебе було менше ніж мало. Але якщо, крім браку часу, причиною було ще й те, що Ти, може, якоюсь мірою перейнялася настроями п. Орисі, то це зовсім даремне. В скрутний для мене час вони виявили себе якнайкраще, Ти це мусиш знати. Я їх так відчував, що коли компонувалися «Музи і грації», їхній образ (вірніше — їхні образи) постійно були переді мною, і, власне, ті музи присвячувалися їм — тільки що текст посвяти не зберігся. Зараз я про них не чую нічого, але якби Ти переказала їм моє ставлення до них, я був би Тобі вельми вдячний.

Останнім часом я мав досить вільного часу і намагався використати його не без користі для себе. Багато працював над словником, багато читав, сочинив дещо й для Ярика. От, наприклад:

ЯК ГУСАК ГОВОРИВ «ТАК-ТАК-ТАК»

Галас, гамір, гармидер, крик...
Що б ви думали? То Індик
Напустився на Гусака:
«Я тут, — каже, — лишив черв'яка.
Ти не бачив його?». І Гусак
Відповів йому: «Так-так-так».
«Кажеш, так? — здивувався Індик, —
А куди ж він, по-твоєму, зник?
Може, ти його з'їв?». А Гусак
І на те йому: «Так-так-так».
Розлютився ще дужче Індик
Та на Гуся, та в лайку, та в крик:
«Гей, ви, кури, індики, качки!
От злодюга, сякий-такий!
Обкрадає нас!». А Гусак
Знов своє: «Так-так-так, так-так-так».
«Чули? Чули? Він сам признавсь!».
Тут такий тарарам піднявсь!
Нарікання, докори, лють...
Всі ґелґочуть та крильми б'ють,
Насідають на Гусака:
«Ах ти, бестія ти така!
Це вже надто, галди-галди!
Куд-куди це годиться, куди?!
Ниций злодій, а ходить так,
Ніби Сокіл, а не Гусак.
Він глузує із нас з усіх.
Це не жарти вам! Це не сміх!
Це зухвальство і глум!». А Гусак
Знай своє: «Так-так-так, так-так-так».
«Що?! Так-так?!». Ох, за мову таку
І дісталося Гусаку —
Від Індика, від Селезня, Півня...

Полетіло стовпом пух і пір'я.
Всі довбуть і скубуть. А Гусак
Репетує своє: «Так-так-так!».
«Ах, ти так?! Ах, ти так?! Це — наруга!
Пропадай же, клятущий злодюга!».

Тут би Гусеві і каюк.
Та якраз нагодився Крук.
«Кра-кра-кра! Та чи ви дур-рні? —
Закракракав він до пташні. —
Чи не знаєте, що Гусак
Завжди гелгає «так-так-так»?
Він не вміє казати «ні».
Ну й невігласи! Ну й дурні!».

Ой, скандал серед білого дня!
Присоромилася пташня.
Пошуміли: галди-галди —
І тихцем-тихцем хто куди.
Заводій-бешкетун Індик
Від ганьби тії перший зник.
А за ним всі Півні й Качки
Поховалися в тінь, у кутки.
І лише Гусак — ну й дивак! —
Ходить гоголем: «Так-так-так».

Як бачиш, замість перекладів вдався до власного компонування. Не маю тільки читацьких відгуків і тому не знаю, що добре, а що ні. Правда, мені про попередні деякі писала Надійка; в останньому листі вона схвально відгукнулася про «Ведмежу хворобу», але каже, що то про них і для них, а от як це сприймає Ярик чи його ровесники, я не знаю: дитячу психологію на відстані врахувати важко.

Задумав я і вже витанцьовується невеличкий цикл про те, як ловити звірів — думаю, я його поступово реалізую. Але й перекладати — особливо Бжехву — ще буду.

А цього листа я пишу Тобі з лікарні — я тут з 3-го червня. Нового нічого з моїм здоров'ям немає, а поклали мене з приводу ненормального тиску. Тиск сам по собі ще не загрозливий, — найвищий був 170 — але погано те, що він несталий, надто стрибає, перепади бувають від 120 до 170; практично це виявляється в тому, що болить голова, і я тоді не можу працювати. За цей тиждень, що я в лікарні, тиск уже збили до 135-140 і він уже сталіше тримається на одному рівні, а це головне. Крім того, тут, у лікарні, я маю дієту, якої за інших умов з моїм всетравним шлунком я напевне не мав би, а так щодня ласую улюблені молочні страви. Коротше кажучи, слова «лікарня» Ти не лякайся; я тут почуваюся десь так, як і в лікарні на Севастопольській, а Ти, мабуть, пам'ятаєш, що мені там було зовсім непогано. І оточення тут приємне — як казав Тичина, все знайомі, все свої, котрі, до речі, Тебе всіляко вітають і зичать всього найкращого, а якщо Ти одразу ж напишеш мамі оптимістично-бадьорого листа, то Тим самим Ти зробиш ще одне добре діло, а проти правди не прогрішишся ні на грам.

Останній тиждень у мене був суцільним святом: я отримав листи від усіх, хто мене не забуває і пише більш-менш регулярно, — від Михасі, від Галинки, від Світи і від куми Олени. І всі листи — з приємними для мене новинами. Галинка описала мені свій травневий вояж, а я читав і згадував, як ми таким приємним товариством, під орудою все того ж невтомного, енциклопедичного Григорія Никоновича вояжували... десять років тому. Боже мій! Уявляєш? Уже минуло цілих десять років! І пожив уже немало, а свідомість не звикла оперувати власними десятиліттями. І тут буває часто: говорю з молодими як з ровесниками, а вони ні-ні та виявляють пошану... до мого віку. Я, здається, Тобі розповідав, як на етапі сюди мене, неголеного, сивобородого, мої випадкові супутники, не жартуючи, а тільки щоб виявити уважність, називали... дідусем. А що? Наші ж ровесники мають онуків...

Як завжди, цікаві новини повідомляє Михася. Жаль мені тільки, що Ейдельмана я таки не можу прочитати. Мені про нього вже писав і дядько Лев, і М. Білецький, і ще хтось, усі

радять прочитати, але це тут — на грані фантастики. Шкода, що попередній лист Михасі не дійшов до адресата: згадка про нього в теперішньому листі свідчить, що він був би для мене особливо цікавим. А книжку Ліхтенштейна я вже замовив.

Світа мені пише філософсько-ліричні листи — їм і ціни немає. Як шкода, що я так мало спілкувався з нею, коли мав таку можливість. Або вона тоді приховувала свої таланти. А ще шкода, що вона не пробувала (якщо не пробувала) писати вірші. Судячи з того, як вона їх тонко розуміє, у неї й своє могло виходити неабияк.

Подякуй їй за Мандельштама, я його тут читаю не сам. Я його досі не знав майже зовсім, і вже заради тільки пізнання (я ж таки літератор) мені цікаво читати. Досі я мав тільки ранні його речі, деякі цікаві й поетичні, і я тепер читаю з думкою: а який він буде далі? Розумієш, на що я провокую нашу Світоньку?

Провокую, бо й вона мене спровокувала: її слова про те, як протяги епохи гудуть у її вухах, а вона зачаровано дивиться на світ: «а що ж далі?» — крутяться в моїй голові як заспів до якоїсь поезії (як сказав би Є. Сазонов), і якщо воно викрутиться в щось закінчене, то ці слова будуть і епіграфом...

Світа мене частує Мандельштамом, а я, щоб не бути в боргу, почастую її іншою поезією, як на мій погляд, також вельми вартісною (щоб не займати багато місця, пишу суцільно, але слова, що починають рядки, пишу з великих літер):

ГОНЧАРНЫЙ КРУГ

Куда торопитесь? Куда спешите, пальцы, В восторге смяв Бесчувственную глину? Какую форму Руки увидали, Касаясь ватерлинии надежды? Дошел ли стон галерника Далекий В молчанье вписан Долгими веками? А может быть, Молитва подступила, Глаза сомкнув, Что зло устами видеть? Дыханье рук Штормит Набегом страсти, Где чистота, Где жар прони-кновенья — Гончарный

круг В объятьях белой глины Вершит свое извечное движенье. На белой глине Красные разводы, Хромые линии — то стертых пальцев сок. Приходит Иордан К тоскующему морю, Грохочет седина На выпуклости гор, И страшен лик травы, Позеленевшей с горя. Гортанный мир лесов — Гончар испил до дна. Раскосые дожди Впадают в сердце, Где пальмы смуглые, Как памятник воде, В наскальных росписях, — Звенящий пепел детства, — Пятнистый сон, Олений бег. На белой глине Красные разводы, Хромые линии — то стертых пальцев сок. И смех оливковый, И чувство крутизны, Со лба спадают Яростные ветры, И ходят грозы — Обжига раскаты, И продолжение метели — Одуванчик В разгаре лета Облетает землю, И видят птицы, Женщины, И дети, Как прорастает Невозделанное слово. Гончарный круг — Кружение печали, Где бродит Мекка, С Гангом не встречаясь, Полны соборы муками органа, И трубным гласом В обжиге густеют. Никто, как Бог (Не поминайте всуе). Никто, как Бог (Без суеты творящий), Никто, как Бог Придал вращенье кругу. Из белой грусти Сотворил он землю И переполнил Собственной судьбой. Гончарный круг!.. Гончарный круг!..

Переписуючи вірш, великих літер (де цього не вимагає правопис) писати не треба і рядки треба розташовувати трохи «драбинкою»: довгі рядки видаються праворуч і ліворуч, а короткі, особливо окремі слова, пишуться по центру. Крім того, рефрен, за задумом автора, береться двічі в рамку, а втретє, коли вже виробився поетичний стереотип, наводиться сама рамка, без рефрену: хоч це здається річчю суто формальною і я загалом таких речей не сприймаю, в даному випадку вона мені здається художньо виправданою.

Як вам подобається така поезія? На мій погляд, це — справжнє. А як її сприймає дядько Лев? Щось він мені досі про це нічого не писав.

Вислала мені Світа й рецензію І.М. Я від коментарів тим часом утримуюся, але вона скоментувала так: «От як треба поводитися, коли хочеш бути з жінкою». Ти їй, будь ласка, поясни популярно, що ще невідомо, хто з жінкою, а хто без, бо ці самі «з» і «без» визначає зовсім не географія. Хоча вона це й сама, гадаю, розуміє не гірше нас із Тобою.

А що й Ти писала, чи не краще б мені мати за дружину М., то я особисто тут від коментарів утримуюся, але кажуть, що в кращих домах Філадельфії за це б'ють морду... Звичайно, сказано грубо, але я Тебе, дорогенька, захищати не буду.

Порадувала мене й кума Олена гарними коломийками — особливо високохудожньою мені видалася коломийка про «тоту сторононьку». Подякуй їй і за конверт та повідомлення про вручення: такі я тут отримав вперше.

Моя поштова тема була б зовсім вичерпаною, якби я отримав ще хоч один лист із дому. Я розумію, що мамі — за домашніми клопотами — не до листів, та це коли вона й від мене їх не має; до того ж і Ти про них недавно писала, а все-таки хочеться щось мати й від мами. Надійка он пише, що й від Ярика вже має... може ж, і я колись матиму.

Отримав від Тебе ще два вірші Десанки. Але перекладати, поки не маю словника, боюся. З польської можна й без словника, а з сербської страшнувато.

Зате я нещодавно придбав двотомовий чесько-російський словник — досить пристойний, з граматикою. Якби мати якісь поезії, звичайно, гарні, приміром Голана або Галаса, можна було б спробувати, але я не знаю, що в них добре, і не можу замовляти конкретніше. Може, якщо Маестро матиме час, щось мені вибере? М.Білецькому подякуй за увагу — ще й ще раз. Книги Мельчука й Падучевої, які він радить, я вже замовив — тільки замовлення, як правило, викону-

ють не швидко, то я ще їх і не отримав. Взагалі все, що видає «Наука», дістати неважко. Не знаю тільки, чому трапилася затримка з книгами, замовленими в київській «Академкнизі». Мав, скажімо, замовлення на «Типы словесных знаков» Уфімцевої, «Вероятностные обоснования в компаративистике» Серебренникова, «Основы речевой деятельности» тощо, інші (правда, з інших міст) їх уже отримали, а я досі ні. Як матимеш час, зайди, будь ласка, й дізнайся чому. Можливо, тому що в мене була не точно така адреса? (був п/я, а зараз учр. ВС) — якщо писати по-старому, пошта може викидати коники. Чи не можна тому на моїх замовленнях адресу уточнити? Але може бути, що в Києві ці книги просто пізніше отримали. В такому разі, якщо названих книг ще не висилали, краще було б зробити так: Ти б купила їх у Києві і віддала, скажімо, Вересі, а я б їх тут мав без поштової мороки. Але це тільки якщо ще не вислали. Так само варт зробити з книгою «Проблемы картографирования в языкознании и этнографии» (Л., 1974). А книги «Добрыня Никитич и Алеша Попович» я не замовляв, але мати її варт, сюди виписувати я не буду — отже, також придбай Ти. Згадав ще одну: із замовлених я не отримав «Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков» — також із київської книгарні. З'ясуй також чому, і зроби, як і з іншими.

До «Наукової думки» у мене такі прохання. Прошу обов'язково придбати:

— А.Ю.Кримський. Бібліогр. покажчик (1889-1971), К., 1972.

— В.В.Панашенко. Палеографія укр. скоропису другої пол. XVII ст. К., 1974.

Обидві книжки тут мені не потрібні, але дома (де б не був дім) будуть необхідні.

Фейербаха треба буде передплатити (звідси передплачувати дуже складно), але трохи пізніше, не зараз (я потім поясню чому) — думаю, що це не дефіцит і можна буде оформити передплату коли завгодно.

Тепер щодо платівок. Потрібні платівки сучасної української естрадної музики, в тому числі й естрадні тлумачення народних пісень — тут тільки й крутять, що «Червону руту». Завдання це, мабуть, не для Тебе, бо не думаю, щоб Ти в цьому дуже орієнтувалася, а от кого можна попросити, не знаю. Може, хай цим заопікується п. Зіна? Там це простіше. Надійка також прагне платівок; вона не може придбати навіть канцтоварів, які я тут маю, скільки хочу. Може, Ти дізнаєшся, яка крамниця висилає їх післяплатою і замовиш їй папір, ручку тощо? У нас усе це продається просто в нашій крамниці і, як пояснив прокурор, на гроші поза лімітом харчовим.

У нас тут погода дуже нестала: то дощі, то холод, то вітер, а гарна погода буває дуже рідко. Сьогодні, коли я пишу цього листа, надворі тепло і сонячно, і я кілька годин засмагав, але кількість таких днів я можу порахувати й на своїх пальцях. Справжнього тепла ще, власне, не було, і тішить мене тільки те, що й Надійка пише те саме, та й ви там не дуже розкошуєте (я знаю про це і з листів, і з радіо).

Ну, що ж — тим часом бувай здорова і щаслива. Вітай маму, всіх рідних, близьких. І пиши про них — що конкретніше й індивідуальніше, то краще.

Цілую. *Твій І.*

Гена Шпаліков повісився на власному шарфі. Переказують – останній вірш був – з правкою – Віктору Некрасову. («Чего ты снишься каждый день?»)

А без тебя повалит снег.
А мне все Киев будет сниться...
Ты приходи, хотя б во сне,
Через границы, «заграницы».

Репліки з вересня:

Сьогодні, як каже Оксана Яківна, ми «у глибокому російському тилу» разом з нею штудіювали «питання мовної культури» (№ 3 – 1969 р.). Серія дуже корисна (наклад мізерний – 4000).

Білодідову передмову ми пропустили – кулик на місці соколинім не буде птичим господином; ні живого слова!... Але вони для проформи змушені ним відкривати книжечку. Пристойну.

* * *

Коли – «мешканці», коли – «жителі», «України» чи «Укра́їни», «українці» чи «укра́їнці», коли «Батьківщина», коли – «ба́тьківщина».

У статті Русанівського – цікаво, чому є спільні елементи звучання у назвах річок – Дунай, Дністер, Дніпро, Дон, Донець? Елемент «дн» не випадковий – в осетинській мові, яка є гілкою іранських мов, «дон» означає «вода», «річка». Хоч Дніпро в першоваріанті – Бористен.

А Данаос? Танас – Дон?

У Шевченка «Дніпр широкий», а «Дніпро» – суто український витвір, за аналогією – Петро, Дмитро...

* * *

Чому Відень – Вена?

Вена прийшла в Росію з італійської через французьку – Vienne. В українську мову – з чеської через Польшу – Vieden.

Лейпціг (Leipzig) – Lipsk (польськ.), Lipsko – чеською.

* * *

Венгрия – Угорщина.

Самоназва – мадяри – magyar. Це звучало як моґор, причому «м» було носове, через це слов'яни запозичили – Oger. У польській збереглося – wieger, венгр. Є й досі таке в українській мові.»

Ой, венгерко, венгерко, венгерко,
Позич мені люстерко, люстерко…

А в Україні ще з Київської Русі, без Московії, Oger – були – оґри, уґри.

* * *

Чому – «довгий як руський місяць?»

Русь не прийняла Григоріанського календаря, її місяць через те кінчався на 10 днів пізніше, ніж український.

Але він і починався на десять днів пізніше – отож «довгим» не був.

* * *

У Рильського в перекладі: «Мідного вершника» Нева – щоразу «річка», а не «ріка». Аналогія: «книжка» – книга і т. ін.

* * *

Чому Володимирська гірка? Всі інші в Києві **гори** – Батиєва, Старокиївська, гора Щекавиця, Лиса Гора.. Розміром вони менші за Володимирську. Тоді чому вона **гірка**?

* * *

Про березень – березіль: М. Пилинський (с. 12):

«Передачі «Слово про слова» знайомлять нас не тільки з мовними, а й історичними, літературними, загальнокультурними фактами або подіями. Саме через це вони і є цікавими та приступними для широкого кола слухачів. Проте, слухаючи ці передачі, іноді хочеться дещо додати, про щось більше почути, хоч і розумієш обмежений час і можливості журналу. Справді, хіба, навівши слово «березіль», яке поряд із формою «березень» «вживається в діалектах і літературній мові», не слід було б обов'язкового згадати харківський театр «Березіль», діяльність якого під керівництвом талановитого Леся Курбаса становила окрему епоху в історії українського театру?»

* * *

Та найцікавішою стала для мене публікація Віктора Коптілова «Затерті слова» і «сататі ієрогліфи».

Опускаю вступну частину і сторінки, де він ущент розносить «майстерність» перекладача Б. Гур'єва, який видав у «Дніпрі» свій

переклад «Далекого друга» В. Лідіна. Автор непоганий, але в «дослівному» перекладі Б. Гур'єва перетворився на халтурника.

А далі – про нашого з Неллею Леся Герасимчука. Коли Неллі друкувала свої зауваги на його переклад «Альбатроса» Бодлера в «Дніпрі», – скоротили, але дали. А тут – продовження теми від такого майстра перекладу як В. Коптілов.

Отже, для архіву:

«Затерті слова» і «сататі ієрогліфи»

Недобре, коли перекладач іде лінією найменшого опору, ніби наперед вирішивши, що рівня оригіналу йому все одно не судилося досягти.

Але погано й коли перекладач вважає текст першотвору лише сировиною, лише вихідним матеріалом для власних вправ. Тоді у найліпшому випадку в нього виходить не переклад, а переспів. Коли ж неуважність до першотвору поєднується з прагненням до мовного експериментування, тоді постають псевдопереклади: окремими своїми рисами нагадуючи оригінал, вони в той же час нещадно перекручують його.

До таких псевдоперекладів належать твори у віршах і прозі Леся Герасимчука, опубліковані останнім часом на сторінках кількох журналів. Сторіччя з дня смерті Шарля Бодлера журнал «Дніпро» відзначив друкуванням кількох його творів у перекладах Л. Герасимчука. Серед них — славнозвісний «Альбатрос» — шістнадцять рядків трагічних роздумів про поета і дійсність. Уже з перших слів поезії видно, що перекладач не стільки знайомить читача з іншомовним оригіналом, скільки з власним суб'єктивним сприйняттям цього оригіналу:

Почасом (?) розважаючись, наловлять моряки
Стрімких і гордих моря *бистрих* птиць —
Що *мчать* за кораблем віддалеки —
Та на спардеці кинуть ниць (?)

Не будемо «чіплятися» до чудернацького *почасом* і до того, що можна *впасти ниць*, але не *кинути ниць*: кидають *долу* чи *додолу*. Все це більше нагадує перекладацький метод Б. Гур'єва, ніж зда-

ється на перший погляд. В обох випадках сучасна українська літературна мова лишається осторонь мови перекладів: кожен «збагачує» її на свій розсуд. Зараз нас цікавить інше. Звідки взяв перекладач, що альбатроси — *стрімкі* та *бистрі*, що вони *мчать*? Адже цього нема ні в Бодлера, який характеризує їх зовсім по іншому (vaste «величезний», іпсіоіепіт «лінивий, безтурботний»), ні в реальній дійсності (Велика Радянська Енциклопедія визначає альбатросів як птахів, що невтомно ширяють над морем). Як виникла ця суперечність між Герасимчуком і Бодлером? Річ у тім, що французький поет писав саме про альбатросів, а його український перекладач — про «птиць» взагалі, наділяючи їх випадковими рисами, які не мають нічого спільного з образами оригіналу.

У другій строфі перекладач ніби приєднується до юрби матросів, які знущаються з величних і безпорадних птахів:

Які ж *непомічні* блакиті королі,
Розкинуть *безпорадні* крила,
Неначе весла — й птахи *навісні*
Гребуть крильми по палубі щосили.

Епітет навісні руйнує всю картину: його грубість гостро суперечить тонам співчуття до нещасних птахів (яких перекладач чомусь іменує «птахами»), властивих першотворові. В інших місцях строфи Л. Герасимчук ставить два синонімічні епітети (*непомічні* та *безпорадні*) на місці конкретних прикметників, які дають чітке уявлення про зображуване: maladroit «незграбний» і honteux «сором'язливий, несміливий».

Приблизність, нечіткість змісту цілком відповідає розхитаності форми: замість багатої, глибокої рими planches – blanches у перекладі маємо не тільки не риму, а навіть не асонанс: «королі» — «навісні».

На такому ж рівні перекладено й останні дві строфи поезії. Збіднення лексики в перекладі доходить до того, що Л. Герасимчук тричі вживає слово *блакить* («*блакиті* королі», «тобі відібрано *блакить*» і «владар *блакиті*»), повторює цілі словосполучення («гребуть крильми» — «гребе крильми»), докорінно змінюючи авторську манеру висловлення. Зрозуміло, що від Ш. Бодлера в такому пере-

кладі не залишається майже нічого. Читач дістає лише загальне уявлення про тему та ідею твору. Сто років тому такі переклади мали б певну вартість уже через те, що вони дають якусь, хай неповну, інформацію про зміст іншомовного твору. Але в наш час цього замало.

А може, Бодлер — такий поет, якого інакше й не перекладеш? На щастя, можна знайти чітку відповідь на це питання. Вона міститься в перекладах Миколи Зерова, який інтерпретував великого французького поета так:

Пролий отруту нам, в ній радість нам світає.
Наш мозок спалено, жадоба серце рве —
Пірнуть в бездонний глиб (пекельних мук чи раю?)
У глиб незнаного, щоб віднайти нове.

Цей чотиривірш із поезії «Смерть — давній капітан» дає прекрасне уявлення про поетику Бодлера, про чіткість його рядків, сповнених контрастними образами, про вагомість його слова.

З другого боку, коли ми звернемося до інших перекладів Леся Герасимчука, то побачимо, що Бодлер, на жаль, — не виняток, що й інших авторів, часом дуже далеких від Бодлера і в географічному, і в історичному, і в естетичному відношеннях, він перекладає так само. Ось оповідання Рея Бредбері — сучасного американського фантаста, надруковане в січневому номері журналу «Вітчизна» (1958 р.). Бредбері — майстер винятково прозорої та ясної мови, далекої від словникових вишуканостей, проте з високоорганізованим синтаксисом, зі своїм ритмічним плином оповіді. Бредбері не прагне вразити читача несподіваними знахідками на полі лінгвістичної археології: він пише для людей, які замислюються над змістом сказаного. Саме таким постає Бредбері перед українським читачем у прекрасному перекладі «Марсіанських хронік», виконаному кілька років тому Олександром Терехом. А в перекладі Леся Герасимчука ми замислюємося над формою вже першого рядка твору, власне кажучи, над його заголовком.

«Під час погідної години». Так назвав перекладач оповідання Рея Бредбері. Зосередити аж дві мовні нісенітниці у чотирьох словах — їй-право, на це таки треба неабиякого вміння. «Під час...

години», «*погідна година*». Нормальною мовою це має означати «Погожого дня» чи «Одного погожого дня», чи «Якось погожого дня». Скаржилися ми, скаржилися на збіднення мови в перекладах і нарешті дочекалися такого її збагачення, що доводиться ці переклади знов перекладати українською мовою!

От, скажімо, питання про кличну форму. Колись її з метою «спрощення» мови часом зовсім викреслювали з перекладів. А тепер Л. Герасимчук дарує кличну форму навіть тим іменникам, які її за природою своєю ніколи не мали і мати не можуть. І тоді жіноче англійське ім'я Еліс звучить в устах героя Бредбері не стільки по-українськи, скільки по- грузинському: «Елісо».

Або ж проблема лексики в перекладі. Раніше намагалися все спростити, завдяки чому складні філософські роздуми наближалися своїм звучанням до мови безсмертної баби Палажки. Тепер не те. Нині навіть найелементарніші речі висловлюються з глибокодумною вишуканістю. От, скажімо, є звичайне собі, нічим особливим не примітне українське слово *невірогідний*. То хіба ж його можна брати в переклад? Адже в сусідній польській мові є слово niemiarodajny. Так чому ж не утворити такий собі гібрид польсько-український — слово *невіродайний* та й не освіжити мови перекладу?

А взяти такі українські слова, як *пересвідчитися, переконатися, упевнитися, перевірити* і т. п., загальновживані й усім відомі. Чому б не замінити їх польським словом *справдити*? Або ж таке нав'язле всім у зубах слово, як *раптом*, чи *зненацька*. І воно в перекладі ні до чого, коли можна виписати із словника Грінченка діалектизм *гнеть*.

Нехай шановний читач не думає, ніби все це — недоречні жарти. Хай краще розгорне січневий номер «Вітчизни» і прочитає чорним по білому: «На піску пляжу незнайомець взявся рисувати *невіродайні* створіння», «Відтак огледівся і *справдив*, чи він один», «...коли гнеть зауважив попереду чоловіка». Та хіба тільки це! Читач стріне тут і музик, «що грали на арфи і ліри». Архаїчне керування іменником, властиве колись дієслову «грати» (*на сопілку грає*), перенесено тут у сучасність. Уявляєте такий рядок із газетного повідомлення: «Святослав Ріхтер чудово грав на *рояль*»? А така фраза, як «митець *підніс очі*». Чиї очі? Кому підніс? У тексті йдеться, проте, не про операцію в інституті ім. Філатова, а лише про те, що герой *звів очі*.

Наприкінці оповідання дружина героя запитує свого чоловіка: «— Щось, мо, на *прохідці цікаве* бачив?» Можливо, «-ці—ці » потрібні перекладачеві для створення художнього ефекту, проте *прохідка* дивно нагадує лексикон судейського Націєвського — кандидата в зяті безсмертного Мартина Борулі. «Освіченість» не дозволяла йому вживати звичайні слова, і він замість «прогулянка» говорив «проходка».

Але вінцем лінгвістичних витівок цього перекладу є така цікава фраза: «Літні борчаки розпукали сататими ієрогліфами». Не «укмітивши», як каже Л. Герасимчук, тут певного змісту, можемо засвідчити, що перекладачеві вдалося значною мірою зашифрувати своїми «сататими ієрогліфами» суть прекрасного оповідання Бредбері. Американський фантаст у такій інтерпретації стає недорікуватим диваком із нестримним, патологічним потягом до словесних викрутасів.

Щоб не було ніяких непорозумінь, скажемо відверто: слів, заборонених до вживання в художній літературі, нема. В історичних романах цілком виправдане використання архаїзмів, такі твори, як «Тіні забутих предків», не можна уявити без діалектизмів і т. п. Дещо з Герасимчукових полонізмів, мабуть, було б доречне в оповіданні про західноукраїнське село. А така фраза, як «мандоліна, тьма тисяч разів посліджена пальцямизвичних до неї рук», могла б служити непоганою мовною характеристикою спорохнявілого діда-пуриста, який давно не чув живої мови. Проте все добре на своєму місці. Адже основна заповідь культури мови — це відповідність форми вислову його змістові. Коли форма допомагає змістові, яка б вона несподівана не була, — це добре. Коли форма заважає змістові, затьмарює його, — це погано.

Затьмарення змісту формою — основна вада перекладів Л. Герасимчука. Величний трагізм Бодлерових роздумів і прозора ясність міркувань Бредбері — все вкривається в його перекладах повзкими ліанами надуманого експериментування зі словом. Шкода, що Л. Герасимчук обрав для себе цей шлях, бо він — людина не безнадійна для мистецтва перекладу. Це видно з деяких його перекладів поезій Карла Сендберга, надрукованих«Вітчизною» у лютому 1968 року. Такі твори, як «Трава», «Дитя показує» чи «Переміна», вільні від мовного штукарства, добре відтворюють і зміст, і поетику

Сендбергових віршів. Проте і з цим автором Л. Герасимчукові щастить не завжди.

Сендберг — поет витончений, попри зовнішню простоту його образів. Цю його витонченість добре показує О. Савич, аналізуючи переклад «Мли» Сендберга російським перекладачем І. Кашкіним. Уся поезія складається з шести рядків:

Туман подкрадывается
на бархатных лапках.
Он долго сидит,
глядя упорно
на гавань и город.
А потом подымается.

«Совершенно справедливо писал об этой миниатюре Овадий Савич: «Туман не сравнивается впрямую» с кошкой. Но можно ли не догадаться об этом по долгому сидению, по упорному взгляду (не ясно ли, что эти глаза глядят не мигая)? В каждой строке два причудливо расставленных ударения. Стихи разбиты на строки как раз в местах, соответствующих голосовой паузе. Этих коротких строк всего шесть, но в них передана и медлительность, и вкрадчивость, и недоброжелательность. А слова простые, обыкновенные, «будничные». Тем не менее они и музыка создают образ. А ведь это и есть — поэзия».

Звернувшись до перекладу Л. Герасимчука, пересвідчуємося, що він не вловив образу, прихованого за рядками тексту:

Мла йде
м'яко й нечутно.
Вона *дивиться* сидьма (?),
понад порт і місто
навпочіпки, мовчки,
а відтак іде далі.

Приблизні словосполучення (дивиться сидьма, дивиться навпочіпки), нечіткість ритму розмивають образ оригіналу, додаючи до його імли ще й імлистого способу висловлювання перекладача. Тут дається взнаки той самий волюнтаристський підхід перекладача до свого завдання, який ми спостерігали в перекладі з Бодлера.

* * *

Де коріння серйозних перекладацьких помилок, які виявляються в частині опублікованих останнім часом перекладів? Дещо з помилок можна віднести на рахунок недостатньої вправності перекладачів. Але більшість перекладацьких поразок викликано неправильною стратегією і тактикою, якої вони дотримуються, неправильними уявленнями про літературну мову та шляхи її розвитку.

Як свідчить розгляд сучасної перекладацької практики, автори перекладів тяжіють до двох протилежних мовних ідеалів. Один із них закорінено в глибокій повазі до праці наших попередників — великих майстрів української літературної мови. Наша література, глибоко демократична у переважній більшості її виявів, не прагнула до хизування словом, до штучної ускладненості форми. Гармонія між формою і змістом, властива творам кращих українських письменників у минулому і в наші дні, визначає суть перекладав М. Рильського і М. Бажана, М. Зерова і Г. Кочура, М. Лукаша і Є. Дроб'язка, І. Стешенко і Л. Первомайського, Бориса Тена і О. Кундзича та багатьох інших сучасних перекладачів.

Другий мовний ідеал виходить із того, що наша мова щодня змінюється, збагачується, отже, мовні настанови класиків української літератури не повинні нас стримувати. Вживав чи не вживав яке-небудь слово Шевченко чи Коцюбинський, Панас Мирний чи Леся Українка, — це для нас уже, мовляв, не має значення (йдеться, звісно, не про слова, які означають нові політичні чи наукові поняття, а про звичайнісінькі загальновживані, побутові слова). Кожен із нас на свій розсуд може змінювати, перекроювати мову, обминаючи одні слова й запроваджуючи інші. З такої позиції веде два шляхи, залежно від смаків та уподобань перекладача.

Один шлях — відкидання уроків класиків в ім'я нестримного архаїзаторства, розцяцьковування текстів недоречними говірковими словами, оздоблення перекладу всілякими стильовими надмірностями, які так само пасують до змісту твору, як античний фронтон до сільського клубу. Ілюстрація цього напряму — переклади Леся Герасимчука.

Другий шлях — також відкидання досвіду попередників, але вже в ім'я безпардонного «осучаснення» мови суржиковим шумовинням, затирання відстояного віками сенсу слів неточним їх уживанням, зведенням багатющого лексикону української літературної мови до меж основного словникового фонду людожерки Еллочки. Цей напрямок можуть ілюструвати переклади Бориса Гур'єва.

Чим же можна зарадити такому становищу? Насамперед потрібні ґрунтовні об'єктивні дослідження слововживання кращих українських письменників, словники мови письменників XIX і XX ст. Величезне значення для піднесення мовної культури мало б видання тезауруса української мови — словника, який зафіксував би всі слова, що їх використовували українські письменники минулого й сучасні автори.

Тим часом доводиться виступати з критичними репліками на адресу тих, хто розхитує культуру мови, хто вважає, що літературна мова, зокрема мова художнього перекладу, — бездоглядна територія, «нічия земля», придатна для вирощування на ній затертих слів і «сататих ієрогліфів».

Л. Т.: Гостро. Гостро і безжально. А саму книжечку я неодмінно передам пані Орисі Стешенко. Сумно, але він був її вихованцем і протеже.

30 серпня

Мудрагелі вчать, що кожне явище має зворотній бік. Але ж і у зворотнього боку є зворотній бік? Отож усе повертається «на круги своя» – до рівноваги?

Чи кожен такий «зворотній бік» неповторно виінакшує справу (явище) до невпізнаності – й осягнення сенсу є завжди плутанина у лабіринті?

Додаток

КОМІТЕТ ПО ПРЕСІ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР
Видавництво «Мистецтво»
Київ, вул. Свердлова, 19.
Телефони — Б 9-45-71, Б 9-45-91

№ 288 30 січня 1973 р.

Шановні Неллі Миколаївно і Лесю Степановичу!

Від 25 липня 1972 року редакція естетики, театру і кіно видавництва «Мистецтво» надіслала Вам листа і редвисновок із запропонованого Вами видання книги Е Г. Крега «Про мистецтво театру». Відповіді на цей лист і зауваження ми не одержали.

Оскільки це видання включено до плану редпідготовки, надсилаємо Вам рукопис для необхідного доопрацювання. Доопрацьований рукопис має бути повернутий до видавництва не пізніше, як через місяць.

Просимо цей термін не порушувати.

З повагою
Зав. редакцією С. Пільчевська

Шановна Світлано Миколаївно!

Одержали Вашого листа від 30 січня 1973 року, рукопис книжки та копію редвисновку.

Відповідаючи на наші листи, П. Перепелиця ще 27.07.72 писав, що «редакція вважає за доцільне виплатити Вам 60% гонорару за вступну статтю та коментарі».

Одразу ж після одержання належної частки гонорару надішлемо Вам виправлений рукопис; редвисновок ми ретельно вивчили і вважаємо зауваження редакції слушними.

Єдине зауваження, з яким не хочеться погоджуватись — це думка В. Кудіна про можливість скорочення окремих розділів книги Крега. Від будь-якого скорочення мистецька вартість видання може зменшитись.

І ще одне: В. С. Гончар запропонував на певному етапі наших розмов дещо **збільшити** об'єм вступної статті; у редвис-

новку В. Кордуна йдеться про **скорочення** її до одного друкованого арк. За час підготовки книги до друку з'явились деякі нові матеріали щодо біографії Крега, – їх теж добре було б використати у статті.

Крім того, хочеться, Світлано Миколаївно, порадитись і про оформлення книжки – малюнки Крега, фото та ін.

З повагою – /Н. Корнієнко
/Л. Танюк/

5.02.1973

КОМІТЕТ ПО ПРЕСІ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР
Видавництво «Мистецтво»
Київ, вул. Свердлова, 19.
Телефони – Б 9-45-71, Б 9-45-91

№ 781 16 березня 1973 р.

Шановні Неллі Миколаївно і Лесю Степановичу!

Цим листом інформуємо Вас про те, що Вам виписано 60% гонорару за вступну статтю і коментарі. Свого часу Вам було вже сплачено відповідно 60% за переклад книги Е. Г. Крега «Про мистецтво театру».

Просимо негайно вислати доопрацьований примірник рукопису, над ким уже розпочав роботу редактор.

Будь ласка, напишіть у Вашому листі до редакції про обов'язковість колонтитула у майбутній книзі, про перебіг праці над рукописом і спілкування з Вами /маємо на увазі питання домовленості про виправлення і редагування/, чи редактор погоджуватиме це з Вами поштою, чи можливо на якомусь етапі роботи Ви зможете приїхати до Києва. Було б дуже добре мати в редакції оригінал. Особливу потребу в цьому має технічна редакція.

Ще раз просимо не баритися з надсиланням рукопису.

P. S. Чи нема у Вас портрета Г. Крега?

З повагою

Зав. редакцією /С. Пільчевська/

Світлано Миколаївно!

22 березня 1973 року

Вітаємо Вас!

Листа від 16 березня одержали. Кінчаємо роботу над рукописом. Принагідно передаємо: а) доопрацьований примірник вступної статті, б) відредагований переклад, в) виправлений і трохи скорочений коментар. Вступна стаття – на піваркуша більша за домовлений розмір. Якщо треба, краще скоротити що-небудь у коментарі (наприклад, КЕНТАВР, ФАРТІНГ, «ВІН БАЧИТЬ, ЩО Є ГРУПА ЛЮДЕЙ, ЯКІ ЗАПЕРЕЧУЮТЬ ЦІ ПИШНІ ДЕКОРАЦІЇ», «І ОТ ПРИЙШЛИ СЮДИ ДВІ ЖІНКИ ПОМИЛУВАТИСЯ З НЕЇ», ЛЕВІАФАН, ГОНКУР, ДЮМА, АРТЕМ, ЛЕОНІДОВ, КАЧАЛОВ, ВИШНЕВСЬКИЙ, ЛУЖСЬКИЙ, БАЛІЄВ, АДАШЕВ, ХИМЕРА, ГІДРА, ЮПІТЕР)

Чи потрібні колонтитули – вирішуйте самі. Воно ніби з колонтитулами академічніше, але з ними дійсно чимало клопоту. До того ж це збільшує розмір. В оригіналі колонтитули є, у двох попередніх виданнях теж є, очевидно, так повелося; хоч я сумніваюсь, чи були вони у першовиданні книжки. Краще було б давати.

Треба неодмінно дати іменний покажчик: для роботи над книжкою ця річ просто необхідна, а місця покажчик багато не забере.

З оригіналом справа така: він є в Бібліотеці Іноземної Літератури. Видавництво могло б виписати примірник по МБА. Ми ж можемо його взяти через БСЭ лише на 10 днів (порядок такий, що потім його треба показати, здати на день – і можна знову брати на 10 днів; отже, везти на довший час до Києва не можна). Отже, треба буде спланувати, коли оригінал буде найбільше потрібен, і тоді ми його замовимо, - якщо Вам не вдасться виписати книжку через Міжбібліотечний абонемент. А може, видання є й у Києві?

Видання добре було б мати ще й тому, що там непогані малюнки й фото самого Крега. До речі, ескізи Крега є й у старому російському виданні Лачинова, хоч вони й кволі за технікою виконання. Чи можна було б їх перемалювати, а не перефотографовувати?

Портрет Крега шукатимемо. Перегляньте книжку Н.Н. Чушкіна «Качалов-Гамлет», там є портрет Крега 1911 року і – головне – чимало Крегових гравюр на теми «Гамлета». Є портрет Крега у книзі С. Бирман «Судьбой дарованные встречи» (після стор. 64). Цей же портрет надруковано у книзі Н.Н. Сибирякова «Станиславский и зарубежный театр», М. «Искусство», 1967. Є портрет дуже старого Крега у виданні Бабле «Едвард Гордон Крег» (у нас вдома).

Взагалі ж про оформлення книжки (макет) хочеться поговорити окремо. Нам би слід було б зв'язатися з художником. Чи не дасте нам його координати?

Поки що давайте домовлятися про все заочно, але я гадаю, що рано чи пізно один з нас приїде до Києва: на пізнішому періоді роботи над рукописом. Напишіть, коли приблизно це було б краще за все зробити.

На стор. 2 РЕДВИСНОВКУ В. Кордун пише про необхідність точної дати праці над «Гамлетом». Зараз це уточнено. Фейлетон Дорошевича знято. Стисліше викладено про роботу Крега у МХТ і т. д. Щодо Отто Брама та «Лессінг-театру»: у статті все точно, невірно в «Театральній енциклопедії». Перевірено це по кількох зарубіжних енциклопедіях, а також за виданням Бабле та Маротті. Знято згадку про Б. Кроче.

Не зроблено: «наблизити» постать Крега до українського театру (хоч деякі зв'язки й прокреслено), бо тієї близості нема. Нема й оцінки Крега в українській критиці.

Не наголошено у статті й про оцінку Крега за кордоном та про тамтешній рівень крегознавства: це значно збільшило б розмір статті. Загалом же монографії Бабле та Маротті – життєписи, які досить добросовісно переказують Крегову біографію і не вдаються до детального наукового аналізу його творчості.

Дещо відредагували ми й мову самого перекладу.

У коментарі – скорочено статтю Блейка (хоч вона й дуже важлива для розуміння Крега), внесено правки відповідно до п. 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 зауважень В. Кордуна.

Ось, здається, і все по суті нашої спільної справи.

Бажаємо Вам успіху і чекаємо подальших дій.

Ваші -

Н. Корнієнко
Л. Танюк

КОМІТЕТ ПО ПРЕСІ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР
Видавництво “Мистецтво”
Київ, вул. Свердлова, 19.
Телефони – Б 9-45-71, Б 9-45-91

№ 1066 13 квітня 1973 р.

Шановні Неллі Миколаївно і Леоніде Степановичу!

Сповіщаємо Вам, що питання про вихід книги Гордона Крега залежить тепер від рішення відповідних органів, які розглядають це питання у світлі вступу Радянського Союзу до Женевської конвенції.

Про дальшу долю рукопису повідомимо Вам негайно, як тільки матимемо відповідне рішення.

Роботу, що полягає у доборі ілюстрацій і портрета, продовжуйте, щоб потім не було затримки із художнім замовленням.

З повагою
ЗАВ. РЕДАКЦІЄЮ ТЕАТРУ
І КІНО /С. Пільчевська/

Копія

Шановна Світлано Миколаївно!

У Вашому листі від 16 березня ц. р. було сказано, що нам виписано 60% гонорару за вступну статтю і коментарі. Досі ми цих грошей не одержали.

Просимо надіслати їх негайно – незалежно від строку виходу /чи невиходу/ книжки, як це належить за угодою.

У противному разі змушені будемо звернутися до Управління Захисту авторських прав.

З пошаною – /Н. Корнієнко/
/ Л. Танюк/

P. S. Про подальші плани щодо випуску /чи невипуску/ книжки просимо нас повідомити.

29 травня 1973

Без дати:

Корисно читати фізиків

Гуманітарієві корисно читати фізиків – про всі ці їхні транзактивності, кванти і напівміфічні торсійні поля.

Напівміфічні, як багато що у фізиці – але космічної правди в цьому не менше, ніж у міфах.

Отже: торсійні поля між собою притягуються і відштовхуються – залежно від знаку. – правого чи лівого, плюс чи мінус.

Але цими знаками – плюс чи мінус – позначене все на світі, в тому числі й наші помисли, а не лише вчинки. Десь у всесвіті накопичуються океани цих «плюсів» і «мінусів», між ними плавають ефірні згустки наших (і не наших!) дій і помислів. Подібне притягає подібне. Подібні однорідні «плюси» чи «мінуси», зіштовхнувшись з такими згустками, або вливаються в них, або різко від них відштовхуються й мчать у нове невідоме і можуть знову зіштовхнутися з нами, але вже заряджені більшою енергією (закон резонансу). Чому ж ми тоді дивуємось тому, що життя відплачує нам лихом – за лихе, і добром – за добро? Чи не в цьому, скажімо так, впливовість ревної молитви? Чи не в цьому найчастіше причина нашої поразки після знетямлення, після втрати втрати віри?

Відразу – «але»: однакові заряди нібито відштовхуються, а «мінус» притягає «плюс» – і навпаки. Проте я відношу це до нез'ясованих категорій – в моральному аспекті не завжди зрозуміло, що є «плюс», а що – «мінус». Убивство – «мінус»? А убивство вбивці?

Про існування в людському спілкуванні «торсійних полів» знала ще, мабуть, ексцентрична мюнхенська Емма Андієвська, творячи свого недитячого «Джалапіту», який понадумував у повітрі цілі хмарки, і варто було в якомусь скверику в них потрапити – і ви могли вже прочитати ці думки. З цієї ж серії – Джалапіті було варто лише «подумати у воду» – і, відкрутивши по той бік океану у кухні кран, ви могли одержати цю його «телеграму»...

Жарти жартами, але ніщо справді нікуди не зникає, навіть найпотаємніші нашу думки, не кажучи вже про оформлене у думку, у слово, у чин. Десь воно незалежно від нас висне – на гілках дерев, на клаптиках хмар, на космічних орбітах, ними заряджається під землею вода, вугілля, нафта, метали, щоб потім повернути все це сторицею людям.

Людству

Наші помисли і вчинки не є матерія. Вони – енергія. Як не є матерією присяга чи молитва; вони – енергія, дія, вплив. Людська істота попри весь свій розум – наполовину з води і на сімдесят відсотків – з містики, тобто вірить у те, чого не можна помацати руками. Через що не можна й замацати...

* * *

У мене вже десь було – про Чижевського, від якого радянський істеблішмент залишив одну тільки «люстру», та й то лише тому, що нею можна торгувати.... Чижевському радянська влада заплатила 16-ма роками тюрем і таборів. За що? За формулою «Щоб не був такий розумний».

А він не по послухав приписів Шарикових і Швондерів. І мав відвагу сказати про єдність усього живого на Землі з Космосом – в тому числі й з Космосом Добра і зла. І коли цього Зла стає безмір – Землю починають судомити потопи, виверження вулканів, епідемії, революції й війни. Не лише людська психіка, а й найважливіші процеси на Землі узалежнені від ритмів сонячної діяльності – максимальна напруга цих ритмів і диктує Землі ці екстреми.

Космізм Чижевського чужий марксизмові, і єретика надовго заховали за грати. Добре, що не спалили, як попередників – не хотіли героїзувати, бо спалені на багаттях чи розіп'яті на хрестах стають міфами і перемагають у вічності. Аксіоматичним є протилежне – марксизм, як і все подібне, є лише частинка (незначна!) неосяжної природи і не може претендувати на ціле. Марксизм і все похідне від нього – поступово втрачають свої чіткі колись обриси; марксизм розмиється і зникне, бо від ньо-

го нема вже ні теоретичної, ні практичної користі. Власне, не зникне – бо, як я вже записав вище, ніщо нікуди не зникає, – посяде належне йому місце в картотеці людства, матиме свою скляну вітрину в музеї історії. Надто далеко пішли марксисти від Маркса, – цей, як на мене, великий мислитель, а точніше – політекономіст і соціолог – і в жахливому сні не міг передбачити всього того, що накоїли з його «вченням» у Росії, якої він так не любив. І було за що.

Олександр Чижевский – наш, мій сучасник, старший од мого батька на п'ять років, помер уже в наші шістдесяті (1964); – я міг би його ще побачити увіч, як того ж Чорновола чи Стуса, Крушельницького, Завадського, Марецьку, Андрія Дмитровича Сахарова, Віку Некрасова. Сьогодні він видається мені титаном – на кшталт Леонардо да Вінчі, Ейнштейна, Вернадського... Записав би і його у видатні українці, але він поляк, хоч і володів українською. Ну та всі вони – наші. Навіть, як той казав, – Льонька з Вінниці чи Омелько Попіл.

Наші, позаяк – Космос!

З блокнота:

Кадрового військового маршала (з 1935 р.) Олександра Єгорова, людину бездоганної поведінки, не було за що розстрілювати. Жодної зачіпки. Але, як відомо, для істинних більшовиків нема нічого неможливого.

Отож на сцену виходить «чесний служака» Жуков, який вважав Єгорова конкурентом (Жуков – маршал лише з 1943 р.) 1937-го року передбачливий Жуков шле наркомові оборони Ворошилову **донос** на Єгорова:

«У 1917 році в листопаді місяці на з'їзді 1-ої армії, де я був делегатом, я чув виступ підполковника, тоді правого есера Єгорова О.І., який у своєму виступі назвав товариша Леніна авантюристом, посланцем німців!».

Мети було досягнуто. Єгорова розстріляли.

ПОКАЖЧИК

А

Абалкін Микола (1906-1986) критик — 575

Абдулджемілєв Мустафа (1943 р.н.) активіст руху кримських татар, **дисидент** — 73-76

Абдулов Осип (1900-1953) актор — 325

Абдурахман Молла, комбат, активіст руху кримських татар, **дисидент** — 51

Абнавер, чекіст-розстрільник — 401

Аваліані Ной (1922-2010) балетмейстер — 69

Авербах Леопольд (1903-1939) генсек РАППа, **репресований, покінчив життя самогубством у тюрмі** — 370

Аверінцев Сергій (1937-2004), філософ, академік — 113

Агранов Яків ***(Янкель Соренсон)*** (1893-1938) комісар держбезпеки, **розстріляний** — 396

Адлер Макс (1873-1937) філософ — 147

Адорно Теодор (1903-1969) філософ, соціолог — 290

Айвз Чарлз (1874-1954) композитор — 460-467

Акулов Іван (1888-1939) керівник української профспілки, генпрокурор СРСР, **розстріляний** — 237

Алданов ***(Ландау)*** **Марк** (1886-1957) письменник, емігрував 1919 р. — 345

Алексеєв Михайло (1896-1981) літературознавець, академік, дядько Л. Танюка — 14-20

Алексін Анатолій (1924 р.н.) письменник, емігрував — 127

Альберт[1], чекіст — 406

Анакреон (бл. 570-487 до н.е.) поет — 17

Анастасьєв Аркадій (1914-1980) театрознавець — 195

Андієвська Емма[2] (1931 р.н.)

---

[1] Делегований Спілкою Молоді до лав студентів Кубанського університету; потім стає керівником кримінальної банди.

[2] Народилася в сім'ї відомого вченого-хіміка в Донецьку. Отримала виховання в зросійщеній сім'ї, та коли родина переїхала до Києва, починає розмірковувати про принижений стан української культури, вивчає українську мову. Після трагічної загибелі батька (видатного вченого було вбито «своїми», щоб його знаннями не скористались окупанти) сім'я Андієвських 1943 року емігрує до Західної Європи. Закінчила університет у Німеччині, займалася журналістикою, живописом, поезією й прозою. Е Андієвська є топ-художником Німеччини,

поетеса, художник — 638

Андронік (1870-1919) єпископ, **заживо заритий чекістами у землю** в Пермі — 393

Андропов Юрій (1914-1984) політик — 443

Андрусевич (?-1922) **розстріляний** у Проскурові — 388

Анисько Володимир (1937-1999) актор — 500, 502

Анікст Михайло (1938 р.н.) художник — 168, 255-260

Ансимов Георгій (1922 р.н.) режисер оперети — 164, 165

Антіох (175-163 до н. е.) цар Сирії — 539

Антоненко-Давидович *(Давидов)* (літературні псевдоніми ***Богдан Вірний*** і ***Б. Антонович***) **Борис**[3]

(1899-1984) письменник, **репресований** — 427

Антонич Ігор-Богдан (1909-1937) поет — 301

Антонів Олена (1937-1986) лікар, **дисидентка**, дружина В. Чорновола, **загинула** — 189, 610, 617, 620

Антонов Микола (?-1934) молодий партієць, студент, **роз-**

автор романів і поетичних збірок. Громадянка США, живе в Мюнхені, почувається справжньою українкою. Найвідоміша поетеса української діаспори.

3 Антоненко-Давидович одночасно є псевдонімом і прізвищем його прадідів — реєстрових козаків Антоненків. Вчився на історико-філологічному факультеті Київського університету, але через матеріальні нестатки та безперервну зміну влад офіційно він так і не здобув вищої освіти, і йому довелося опановувати науку самотужки «в бібліотеках та з великої книги життя». На початку 20-х років очолював Охтирську наросвіту й одночасно був в загоні ЧОНу проти Махна та інших повстанських ватаг. 1921 р. виходить з КП(б)У і вступає до УКП. В 1923 р виходить з УКП і зосереджується на літературній діяльності. Був редактором журналу «Глобус», друкує на його сторінках твори О. Влизька, Ю. Яновського, М. Вороного. Власні твори друкує з 1923 року. У 1934 р. після вбивства Кірова у Сталіна з'явився привід розправитись з «ідейно ущербними». Заарештований у 1935 р. у Казахстані і відправлений до Києва. На допитах тримався мужньо. Його відома відповідь слідчому: «Я не знаю, які у Вас є засоби впливу на в'язнів під слідством. Та навіть коли б, припустимо, якимись невідомими способами вам пощастило зламати мене і я виказав би Вам на себе й на інших оцю фантасмагорію, і коли б ви не тільки дарували мені моє «мерзенне», як ви кажете, життя, а навіть випустили на волю, то я повісився б на першому ж сучку. Тому що таким людям як я, можна жити з переламаним хребтом, але з переламаним моральним хребтом я жити не зміг би. На це ви зважте». Антоненка-Давидовича було засуджено до страти, потім вирок замінено на 10 років концтаборів. Він пройшов всі кола ГУЛАГу, а після того був відправлений на довічне заслання до Красноярського краю.

У 1957 році повернувся до Києва і до літературного процесу. Вирушає у мандри Україною. Письменника знову починають звинувачувати у неблагонадійності. До самої смерті його цькували та замовчували. Він жив на мізерну пенсію. В цей час в багатьох країнах його твори видавалися і широко відзначалися ювілеї письменника. Шістдесятники вважають його своїм наставником.

стріляний у «справі Кірова» — 237

Антонова Наталія (1934 р.н.) актриса — 284

Антонович-Будько Данило (1889-1975) актор школи Л. Курбаса — 564, 566

Антуан Андре (1858-1943) театральний діяч — 334

Аполлінер Гійом (1880-1918) поет — 326, 334

Апухтін Олексій (1840-1893) поет — 331

Арагон Луї (1887-1982) поет — 127, 411

Арбузов Олексій (1908-1986) драматург — 426

Арістотель (384-322 р. до н.е.) давньогрецький філософ — 256, 606

Арлазоров Михайло (1920-1980) письменник — 109-111

Армстронг Луї (1901-1971) джазмен — 123-126

Аронов Лев (?-2006) режисер — 607

Арсенич Микола (1910-1947) діяч українського руху, **підірвався гранатою** — 309

Арцибашев Михайло (1878-1927) письменник — 347

Асанова Зампіра (1941-2014) правозахисниця, активістка руху кримських татар, **репресована** — 51, 93, 96

Асмолов, чекіст-садист з Києва — 401

Атарбеков Георгій (1892-1925) чекіст-садист, **загинув** у підлаштованій «друзями» авіакатастрофі — 349, 377, 385, 386, 398

Атлантов Володимир (1939 р.н.) співак (тенор) — 164

Ахмедов Джафар, пенсіонер з Чирчика, активіст руху за права кримських татар — 51

Б

Бабаєвський Семен (1909-2000) письменник — 127

Бабанова Марія (1900-1983) актриса — 200, 575

Бабель *(Бобель)* Ісаак (1894-1940) письменник, **розстріляний** — 41, 592

Бабіївна Ганна (1897-1979) актриса театру Курбаса, дружина Я. Бортника, **репресована** — 309, 312, 564

Бабле Дені (1930-1992) історик театру — 636

Багрицький *(Дзюбін)* Едуард (1895-1934) поет — 596

Бадзьо Юрій (1936 р. н.) літературознавець (КТМ) **дисидент, репресований** — 185, 189, 295, 450

Баєва (1902-1919) школярка, **розстріляна** в ЧК — 397

Бажан Микола (1904-1983) поет, академік, член ВАПЛІТЕ — 631

Байджієв Мар (1935 р.н.) драматург — 101, 108

Байрон Джордж Георг (1788-1824) поет, **загинув** — 127, 455

Балабан Борис (1906-1959) актор, режисер театру Л. Курбаса — 312, 561

Балей Вірко (1938 р.н.) композитор, диригент — 449, 456-478

Балк, лейтенант, голова Германської комісії військовополонених — 366

Балтрушайтіс Юргіс (1873-1944) поет — 70

Бальзак Оноре де (1799-1850) письменник — 501, 502

Бальфур Артур (1848-1930) політик, дипломат — 392, 393

Баранов Микола, прокурор Одеського окружного суду, **розстріляний**[4] — 397

Баранцевич Казимир (1851-1927) письменник — 70

Барбюс Анрі (1873-1935) письменник — 127, 340

Бардо Бріджіт (1934 р.н.) актриса — 149

Барон Фаня (1887-1921) анархістка, **розстріляна** — 408

Барток Бела Віктор Янош (1881-1945) композитор — 470

Бах Йоганн Себастіан (1685-1750) композитор — 23

Бахман Клаус-Хеннінг, музикознавець — 464

Бахтін Михайло (1895-1975) літературознавець, **репресований** — 113, 170

Бачуліс, чекіст-садист, комендант концтабору в Холмогорах — 399

Башмачніков, поет, **репресований** — 200

Безгін Ігор (1936-2014) театральний діяч (КТМ), академік — 71

Безклубенко Сергій (1932 р.н.) завідуючий відділом ЦК КПУ, згодом — міністр культури України — 30

Белінський Віссаріон (1811-1848) літературний критик, публіцист — 354

Бенвеніст Еміль (1902-1976) лінгвіст — 190

Бенуа Олександр (1870-1960) художник — 208

Бенцаль Микола (1891-1938) актор, режисер — 253, 307

Беолько Анджело (1502-1542) драматург — 170

Бер Міхаель (1800-1833) драматург — 264, 267

Берг Альбан (1885-1935) композитор — 476

[4] Розстріляний «помилково» — замість офіцера з таким же прізвищем.

Бердяєв Микола (1874-1948) філософ — 41, 449

Березовський Максим (1745-1777) композитор, диригент — 475

Беренштейн Йосип (1937 р.н.) **дисидент, репресований** — 440

Берія Лаврентій (1899-1953) політик, **розстріляний** — 7, 41, 49, 122, 130, 139, 200, 244, 373, 410

Берліоз Гектор (1803-1869) композитор — 501

Берне Людвіг (1786-1837) критик — 265, 271

Бєдний Дем'ян *(Придворов Юхим)* (1883-1945) байкар — 574

Бєлов Іван (1893-1938) командувач Ленінградського військового округу, **розстріляний** — 237

Бжехва *(Лесман)* **Ян** (1898-1966) поет — 180, 299, 611, 616

Биков Леонід (1928-1979) кіноактор, **загинув** — 254

Бикова Рима (1926-2008) актриса — 135, 236, 284, 330, 552

Бігун Йосиф (1932 р.н.) **дисидент, репресований** — 440

Біконсфілд *(Бенджамін Дізрваелі)* (1804-1881) політик, прем'єр міністр Англії — 535

Білодід Іван (1906-1981) мовознавець, академік, ортодокс — 180, 623

Білокінь Сергій (1948 р.н.) мистецтвознавець, джерелознавець (КТМ), доктор історичних наук — 101, 102, 148, 317, 602, 603

Білоус, харків'янин, **розстріляний** під п'яну руку чекістом Саєнком — 398

Бірман Серафима (1890-1976) актриса — 636

Бісмарк Отто фон (1815-1898) політик, перший канцлер Німецької імперії — 556

Бішоф Йоганна, матір В. Блавацького — 308

Блавацький *(Трач)* **Володимир** (1900-1953) актор, режисер — 307-314

Блажков Ігор (1936 р.н.) диригент — 460, 462, 465, 476

Блантер Матвій (1903-1990) композитор — 426

Блейк Вільям (1757-1827) поет, художник, містик — 636

Блок Олександр (1880-1921) поет — 65, 558

Блуд (?-1018) воєвода, боярин Ярополка Святославовича — 150

Блюмкін Яків (1898-1929) есер, один з керівників ГПУ ВЧК, **розстріляний** — 192

Бо Цзюй-І (772-846) поет — 116
Бобошко Юрій (1925-1988) театрознавець — 479
Бобровський Йоганнес (1917-1965) поет — 21-26
Бовуар Симона де (1908-1986) письменниця — 293
Бодлер Шарль (1821-1867) поет — 107, 179, 180, 185, 187, 294, 295, 454, 625-629
Бойчук Михайло (1882-1937) художник, **розстріляний** — 101
Бокий Гліб (1879-1937) чекіст, **розстріляний** — 361
Бокхоріс (бл. 698-718 до н. е) староєгипетський фараон — 540
Болбочан Петро (1883-1919) полковник армії УНР, **розстріляний**[5] — 8
Бомарше П'єр Огюстен Арон де (1732-1799) драматург — 324
Боннер Єлена (1923-2011) правозахисниця, дружина А. Сахарова, **репресована** — 424
Борисов Михайло (1881-1934) охоронець Кірова, **загинув по дорозі на допит** — 237
Борисов Олег *(Альберт)* (1929-1994) актор — 44
Борисов Юрій (?-1941) чоловік Ізидори Косач, **репресований, загинув у таборі** — 507
Борін *(Шварцман)* **Борис** (1899-1965) режисер — 307
Боровський Давид (1926-2004) художник театру — 107, 147, 190, 193
Борсеітов Абляміт, учитель, активіст руху кримських татар, **дисидент** — 51, 75
Бортнянський Дмитро (1751-1825) композитор, диригент — 475
Борщагівський Олександр (1913-2006) письменник — 574
Ботвинник Михайло (1911-1995) чемпіон світу з шахів — 425
Боткін Сергій (1832-1889) лікар-терапевт — 63, 72
Ботмер *(Петерсон, Тютчева)* **Елеонора** (1800-1838) дочка К. Ботмера, дружина Ф. Тютчева — 264, 269
Ботмер Карл фон (1770-1845) граф — 264
Бочкарьов Василь (1942 р.н.) актор — 247, 503
Бош *(Майш)* **Євгенія** (1879-1925) більшовичка, психічно хвора, **покінчила життя самогубством** — 142, 398
Бояджієв Григорій (1909-1974) театрознавець — 127, 128, 168-173, 233, 234

[5] Жодного переходу на бік Денікіна, як дезорієнтує Троцький у своїй прокламації на ст. 8, Болбочан не зробив (Л.Т.)

Брайчевський Михайло (1924-2001) історик, археолог, **дисидент** — 183
Брак Жорж (1882-1963) художник — 459
Брам Отто (1856-1912) режисер — 636
Брандо Марлон (1924-2004) актор — 127
Брандт Віллі *(Герберт Ернст Карл Фрам)* (1913-1992) канцлер ФРН — 143, 146
Брауде *(Булич)* **Віра** (1891-1961) чекістка, садистка, нащадок Чаадаєва і Бутлерова — 141
Браун Микола (1900-1975) поет — 64
Браун Норман (1913-2002) філософ «контркультури» — 289
Бредбері Рей (1920-2012) письменник — 627-629
Бредіт (?-1918) з Олександрії, **розстріляний** чекістами як заручник — 354
Брежнєв Леонід (1906-1982) — 15, 27-31, 37, 144-146, 150, 162, 163, 280, 442
Бретон Анрі (1896-1966) письменник — 411
Брехт Бертольт (1898-1956) драматург — 112, 114, 117, 319, 332
Брехт Джордж (1926-2008) композитор, художник-мініміаліст — 470
Бриж Теодозія (1929-1999) скульптор — 107
Брилинска Ярина, донька Брилинських — 510
Брилинська Надія (1941 р.н.) вчителька — 508-510
Брилинський Юрій (1942 р.н.) актор — 510
Бріттен Бенджамін (1913-1976) композитор — 163
Броуді Джеймс (1941-2010) композитор — 472
Брохович Залман, равин, хасид — 530
Бруст Альфред (1891-1934) письменник — 25
Брюсов Валерій (1873-1924) поет — 17
Бубеннов Микола (1909-1983) письменник — 127
Будіщев Олексій (1864-1916) письменник — 70
Будьонний Семен (1883-1973) маршал — 237
Буковський Володимир (1942 р.н.) **дисидент** — 83, 280
Букстехуде Дітріх (1637-1707) органіст — 23
Булгаков Михайло (1891-1940) письменник — 14, 240, 574, 601
Бунін Іван (1870-1953) письменник, лауреат Нобелівської премії — 41
Бурачек Микола (1871-1942) художник театру — 563

Бурков Георгій (1933-1990) актор — 247, 327, 498, 500, 503, 552, 575

Буромська-Морозова Євгенія, мистецтвознавець, зав. літчастиною Театру Завадського дружина М. Морозова — 173

Бурцев Володимир (1862-1942) публіцист, **репресований** — 351

Бухарін Микола (1888-1938) політичний діяч, **розстріляний** — 207, 219, 221, 357, 363, 396

Бучма Амвросій (1891-1957) актор школи Л. Курбаса — 251, 561, 567

Буяльський Наполеон, художник, гравер — 603

В

Вавілов Микола (1887-1943) академік, генетик, **репресований,** рік в камері смертників, **помер у тюремній лікарні** — 109, 574

Вайс Ернст (1882-1940) австрійський письменник, **покінчив життя самогубством** — 271

Вальдхайм Курт (1918-2007) політик, Генсек ООН — 424

Вальзер Мартин (1927 р.н.) письменник — 288

Вампілов Олександр (1937-1972) драматург, **дисидент, загинув** — 127, 147, 316

Ванін *(Іванов)* Василій (1898-1951) актор, режисер — 575

Варлей Наталя (1947 р.н.) актриса — 247

Варпаховська *(Зіскіна)* Іда (1911-1999) актриса, дружина Л. Варпаховського, **репресована,** похована в Канаді — 196-218

Варпаховський Леонід (1908-1976) режисер, **репресований** — 147, 174, 191-218

Варшер Тетяна[6] (1880-1960) античниця, археолог — 404

Васильєв Сергій (1911-1975) поет — 322

Василько князь Теребовльський (1066-1124) — 150

Василько *(Миляєв)* Василь (1893-1972) актор, режисер театру Л. Курбаса — 177, 223, 240-242, 302, 307

Васнецов Віктор (1848-1926) художник — 128, 209

Ватутін Микола (1901-1944) військовий діяч, генерал — 565, 567

Вахнянський Мойсей, режисер, **репресований** — 215

[6] Автор книги «Виденное и пережитое в советской России» (Берлін, 1923)

Вахтангов Євгеній (1883-1922) режисер — 324

Веберн Антон (1883-1945) композитор — 460, 461

Вега Лопе де (1562-1635) драматург — 170-172

Вегенер Леонід (1908-1991) художник, **репресований** — 210, 211, 213

Ведель Артемій (1764-1808) композитор — 475

Великанова Ольга, асистент режисера в театрі ім. Станіславського, сьогодні — його директор — 328

Великанова Тетяна (1932-2002) адвокат, **дисидент, репресована** — 424

Вергеліс Арон (1918-1999) письменник — 426

Верлен Поль (1844-1896) поет — 451

Вермулен Ернст, музикознавець — 473

Вернадський Володимир (1863-1945) філософ, академік, універсал науки — 14, 109, 113, 640

Вернейль Луї (1893-1952) драматург — 211

Веселовська Ніна (1932 р.н.) актриса — 153, 225, 226, 573

Виводцев Карл (?-1919) комерсант, «помилково» **розстріляний** в Одесі[7] — 397

Виводцев Олександр, офіцер, «помилково» уникнув розстрілу — 397

Винницький Михайло ***(Мойсей) (Мішка Япончик)*** (1891-1919) легендарний одеський нальотчик, **застрелений** чекістами — 406

Винниченко Володимир (1880-1951) письменник, драматург, політик — 507

Висоцький Володимир (1938-1980) бард, актор, **дисидент, загинув** — 151, 430, 507

Вишинський Андрій (1883-1954) юрист, меншовик, згодом — затятий сталінець — 195, 198, 199, 237

Вишневська Галина (1926-2012) співачка, позбавлена громадянства — 163, 449, 590

Вишневський Всеволод (1900-1951) драматург — 195

Вишня Остап ***(Павло Губенко)*** (1889-1956) письменник, **репресований** — 178

Вишняк Марк (1883-1976) юрист, діяч культури — 386

Війон Франсуа (1431 — після 1463) поет — 116, 127, 613

[7] «В порядке красного террора в ответ на белый террор».

Вікландт Ольга (1911-1995) актриса — 575

Вінграновський Микола (1936-2004) поет, кінорежисер — 223, 458

Вірта Микола (1906-1976) письменник — 483

Віторган Еммануїл (1939 р.н.) актор — 236, 284

Вітт фон Дерінг (1800-1863) журналіст — 263

Вознесенський Андрій (1933-2010) поет — 181, 296, 321, 322

Войтинський Володимир (1885-1960) режисер, економіст — 376, 405

Волкови ***(4 особи)*** **розстріляні** 1918 року «у відповідь на вбивство М. Урицького» — 348

Волконський Андрій (1933 р.н.) композитор, клавесиніст, керівник ансамблю «Мадригал», емігрував — 38

Володарський В. ***(Мойсей Гольдштейн)*** (1891-1918) бундовець, потім більшовик, **застрелений** — 364

Володін ***(Лівшиц)*** **Олександр** (1919-2001) письменник — 543, 608

Волошин ***(Кирієнко-Волошин)*** **Максиміліан** (1877-1932) поет — 241, 390, 391

Волощуки ***(брати)*** (?-1922) **розстріляні** в Проскурові як заручники — 388

Вольський ***(Зейтель)*** **Артур** (1924-2002) діяч театру, поет, потім — один з лідерів Народного Фронту Білорусі — 134

Вольтер Франсуа Марі Аруе (1694-1778) письменник, філософ — 116, 572

Вольф Гергард (1928 р.н.) письменник — 14, 21-26

Воробйов Борис (1882-1965) науковець — 109

Воробйов Микола (1941 р.н.) поет — 67

Воровський Вацлав (1871-1923) партійний діяч, **убитий** — 336, 356

Вороний Микола (1871-1938) поет, **розстріляний** — 150, 308

Ворошилов Климент (1881-1969) сталінський маршал — 122, 237

Врангель Петро (1878-1928) політичний діяч, барон — 141, 337, 379

Вуль Леонід (1899-1938) садист-слідчий, **розстріляний** — 398

Г

Гагарін Юрій (1934-1968) перший космонавт, **загинув** — 111

Гайделоф Генріх Карл Фрідріх (1774-1848) видавець — 269

Гайне Генріх (1797-1856) поет — 116, 334, 455, 501, 604

Гайнеман Рудольф (1902-1975) музикознавець — 462

Гакаєв, начальник гірничого управління, чекіст-садист — 205, 206

Гаккебуш Любов (1888-1947) актриса театру Л. Курбаса — 565

Галансков Юрій (1939-1972) поет, **репресований, помер у таборі** після операції — 83

Галас Франтішек (1903-1949) поет — 620

Галич (*Гінзбург*) **Олександр** (1918-1977) поет, актор, режисер — 130, 261, 449

Гамбетта Леон Мішель (1838-1882) політик — 535

Гамсахурдіа Звіад (1939-1993) політик, **дисидент**, президент Грузії, **загинув** — 129-131

Ганглез, брати, студенти, **розстріляні** 1918 року в Петрограді за особистим наказом Леніна — 361

Ганді Махатма (1869-1948) філософ, політик, борець за незалежність Індії, **вбитий** внаслідок змови — 598

Гароді Роже де (1913-2012) письменник — 147

Гарфілд Джеймс (1831-1881) 20-й президент США, **застрелений** — 596

Гауптман Герхардт (1862-1916) драматург — 119, 120

Гаццелоні Северіно (1919-1992) флейтист — 462

Гебус-Баранецька Стефанія (1905-1985) художниця — 180

Геврик Софія, мистецтвознавець, дружина Т. Геврика — 602

Геврик Тит (1936 р.н.) мистецтвознавець — 240, 601, 602

Гедройц Єжі (1906-2000) публіцист, політик — 449

Геллер Михайло (1922-1997) історик, **дисидент, репресований** — 443

Геляс Ярослав (1916-1992) актор, режисер школи М. Крушельницького — 252

Гельдерлін Фрідріх (1770-1843) поет — 25

Гельмер Герман (1849-1919) архітектор — 204

Гельцер Катерина (1876-1962) балерина — 204

Геник-Березовська Зіна (1928-1995) літературознавець, **дисидентка** — 190, 453, 454

Геракліт (бл. 520-бл. 460 до н.е.) давньогрецький філософ — 411

Герасимчук ***(Насушкін)*** **Олександр** (1944 р.н.) перекладач — 625-632

Гербет Софія (?-1945) концертмейстер, **репресована, повісилась** у таборі — 212

Гердер Йоганн Готфрід (1744-1803) поет, критик, філософ — 17

Герлінг-Грудзинський Густав (1919-2000) письменник — 443

Герцен Олександр (1812-1870) письменник, філософ — 353, 422

Гершуні Борис (1870-1954) адвокат, емігрант — 344

Гессен Йосиф (1865-1943) історик, правник, публіцист — 392

Гете Йоганн-Вольфганг (1749-1832) — 21-23, 127, 181

Гикало Микола (1847-1938) партійний діяч, **розстріляний** — 89

Гінзбург Євгенія (1904-1977) письменниця, **репресована** — 209

Гінзбург Олександр (1936-2002) журналіст, правозахисник — 83

Гірняк Йосип (1895-1989) актор школи Л. Курбаса, **репресований**, помер у США — 567, 602

Гірса Вацлав (1875-1954) лікар, політик — 392. 393

Гітлер ***(Шікльгрубер)*** **Адольф** (1889-1945) **покінчив життя самогубством** — 139, 142, 236, 444, 445, 556, 595, 600

Глагау Отто (1834-1892) письменник, антисеміт — 556

Глузман Семен (1946 р.н.) психіатр, правозахисник, **репресований** — 600

Глухий Володимир (1938-1988) актор — 107

Гоголь Микола (1809-1852) письменник — 65, 371, 474, 603

Годзяцький Віталій (1936 р.н.) композитор — 457-459, 474

Годунов Борис (1551-1605) цар — 18, 260

Годьдін Р., московський чекіст — 397

Голан Володимир (1905-1980) поет — 620

Голіцин Микола (1836-1893) — історик — 539

Гольдоні Карло (1707-1793) драматург — 195, 198

Гомер (між XII і VII ст. до н.е.) поет — 127

Гомулка Владислав (1905-1982) політик, **репресований** — 459

Гонгора Луіс де (1561-1627) поет — 25

Гончар Віктор (1923-1999) редактор — 633

Гончар Олесь (1918-1995) письменник — 127

Гончарик Василь (1941 р.н.) мистецтвознавець — 176

Гончаров Іван (1812-1891) письменник — 283

Горбаневська Наталія (1936-2013) поет, перекладач, **дисидент, репресована** — 476

Горбачов Борис (1892-1937) комкор, **розстріляний** — 117

Горбачов Михайло (1931 р.н.) останній президент СРСР — 443

Горбунова-Алексеєва Наталія (1898-1998) художник театру і кіно, тітка Л. Танюка — 107, 108

Гордєєв Семен (*Гольдфайн Самуїл*) (1902-1990) письменник — 427, 428

Гордійчук Микола (1919-1995) музикознавець — 475

Гордон Яків (1913-1998) письменник, **репресований** — 604

Горська Алла (1929-1970) художниця (КТМ), **дисидентка, вбита** за загадкових обставин — 6, 71, 113

Горький Максим (*Пєшков Олексій*) (1868-1936) письменник — 42, 163, 251, 287, 315, 316, 337, 340, 449, 479, 480, 500, 503, 547, 574

Готьє Теофіль (1811-1872) поет — 501

Грабовський Леонід (1935 р.н.) композитор — 457-462, 469-474, 477

Граф Оскар Марія (1894-1967) письменник — 115

Гребенникова Віра[8] (*Дора*) в Одесі кат-садистка — 399, 400

Гребенщиков Юрій (1937-1988) актор — 68, 135, 151-153, 192-195, 225, 226, 236, 282, 283, 330, 551

Гребінка Євген (1812-1848) письменник — 603

Греченко Василь (1906-1967) художник театру — 563

Грибоєдов Олександр (1795-1829) драматург, **розтерзаний** фанатичним натовпом у перській амбасаді — 218, 257, 259

Григоренко Андрій (1945 р.н.) студент, син П. Григоренка, правозахисник, емігрував до США — 51, 92

---

[8] Можливо, це Дора Явлинська (Євлинська) (1900 р.н.), кокаїністка. Не виключено, що вона і Ремовер одна особа.

Григоренко Петро (1907-1987) генерал-майор, **дисидент, репресований**, помер у Нью-Йорку — 49-63, 72-99

Григор'єв Аполлон (1822-1964) письменник — 259, 260

Григор'єв, **застрелений** чекісткою Ремовер в Одесі разом з 12-річним сином — 402

Гридасова Олександра (1915-1982) начальниця Маглага, дружина Нікішова — 210, 211

Гризлов Олександр, баритон, в минулому — бандит «Часики», **репресований** — 213

Гриневська Ізабелла (1864-1942) письменниця, актриса, **загинула** під час блокади Ленінграду — 70

Грипич Володимир (1923-2005) режисер — 307

Грицун (?-1922) **розстріляний** чекістами в Проскурові — 388

Грінченко Борис (1863-1910) письменник, автор словника — 628

Громико Андрій (1909-1989) міністр — 441

Громова (*Самойлова*) Конкордія (1876-1981) чекістка, садистка — 141, 142, 404

Гронський (*Федулов*) Іван (1894-1985) літературознавець, редактор газети «Известия», **репресований** — 122

Гроссман Василь (1905-1964) письменник**, репресований** — 574

Грушевська Катерина (1900-1943) дочка М. Грушевського, **репресована** — 507

Грушевський Григорій (1865-1922) письменник, двоюрідний брат Мих. Грушевського — 507

Грушевський Марко (1865-1938) етнограф, церковний діяч, **розстріляний** — 507

Грушевський Михайло (1866-1934) політик, історик, **репресований** — 430

Грушевський Олександр (1877-1943) літературознавець, історик, брат Мих. Грушевського, **розстріляний** — 507

Грушевський Сергій (1892-1937) професор історії, син Г. Грушевського, **розстріляний** — 507

Губа Володимир (1938 р.н.) композитор — 458, 459, 474, 475

Губіц Фрідріх-Вільгельм (1786-1870) письменник, видавець — 265

Гувер Джон Едгар (1895-1972) директор ФБР — 338

Гудерман Гейнц Вільгельм (1888-1945)

генерал-полковник Вермахту — 94

Гунтрам (*Гонтрам*) (525-598) король Бургундії — 541

Гур'єв Борис (1929-1991) письменник — 624, 625, 632

Гурвіц Едуард (1948 р.н.) політик — 44

Гурко, білоруський поміщик — 536-538

Гус Іван (*Ян*) (1371-1415) проповідник, мислитель, чеський національний герой, **спалений на вогнищі** — 545-547, 554

Гусіг, чекіст, кокаїніст і дегенерат — 401

Гюго Віктор (1802-1885) поет — 501

Д

Д'Екштайн Фердинанд (1790-1861) барон, публіцист — 279

Давид IV Будівничий (1073-1125) цар Грузії — 131,

Давид Ігоревич (1059-1112) князь Волинський — 150

Давидов Юрій (1929-2007) філософ — 290

Дадамян Геннадій (1938 р.н.) соціолог, доктор наук — 606

Далі Сальвадор (1904-1989) художник — 411

Даль Володимир (1801-1872) письменник — 38

Данте Алігієрі (1265-1321) поет — 116, 117, 127

Дейч Олександр (1893-1972) літературознавець, театрознавець, перекладач, письменник — 334

Делакруа Ежен (1798-1863) художник — 501

Делоне Вадим Вадим (1947-1983) поет, **дисидент, репресований** — 132-135

Дельвіг Антон (1798-1831) поет — 17, 353

Демич Олександр (1901-1977) актор, **репресований** — 211, 212

Демічев Петро (1918-2010) політик, міністр культури СРСР — 164

Демутьє Шарль-Альбер (1760-1801) поет — 17

Денікін Антон (1872-1947) військовий діяч — 9-11, 337

Дерен Андре (1880-1954) художник — 459

Державін Гавриїл (1743-1816) сенатор, поет — 512-540

Джемілєв Кадир Тарпі (1916-1943) військовий, **загинув** — 62

Джемілєв Решат (1931-2002) інженер, правозахисник, **репресований** — 51, 76, 77

Дживелегов Олексій (1875-1952) історик театру — 173

Джонсон, негр, кат-чекіст з Москви — 399

Джумагельдієв Тіркіш (1938 р.н.) драматург — 101

Дзержинський Фелікс (1877-1926) більшовик, засновник і керівник ВЧК — 121, 245, 350, 351, 358, 407

Дзюба Іван (1931 р.н.) літературознавець (КТМ), академік, **дисидент, репресований** — 44, 130, 131, 165-167, 620

Дибенко Павло (1889-1938) політик, військовий діяч, **розстріляний** — 362

Дикова Марія (1879-1974) актриса, сестра О. Дикого — 564

Димитров Георгій (1882-1949) діяч комуністичного руху — 253

Диховичний Іван (1947-2009) актор — 426

Дідушок Василь (1889-1937) журналіст, український діяч, **розстріляний** — 310

Діодор (30 до н. е. — 20 н. е.) історик — 539

Дмитерко Любомир (1911-1985) письменник — 127

Добровольський Віктор (1906-1984) актор — 249, 253

Доброшинський (?-1922) **розстріляний** в Проскурові — 388

Довбищенко Галина (1938-1999) театрознавець — 176

Довбуш Олекса (1700-1745) ватажок опришків — 559

Довженко Олександр (1894-1956) режисер, письменник — 105, 317, 458, 599, 603

Долгов Костянтин (1931 р.н.) директор видавництва «Искусство» — 497

Доленга-Ходаковський Зоріан (1784-1825) археолог, етнограф — 179, 184

Домбровський Юрій (1909-1978) письменник, **репресований** — 200, 201

Донелайтіс Крістійонас (1713-1780) поет, пастор — 22, 23

Донцов Дмитро (1883-1973) публіцист, ідеолог українського націоналізму — 14

Дорн Михайло (1926 р.н.) адміністратор — 235, 320, 500, 503

Дорошевич Влас (1865-1922) журналіст — 636

Достоєвський Федір (1821-1881) письменник, **репресований** — 37, 65, 136, 534, 535, 539

Доценко Ольга (*Леся*) (1903-1993) актриса школи Л. Курбаса, **репресована** — 561

Доценко Ростислав (1931-2012) письменник, **дисидент** (КТМ), **репресований** — 504
Драйзер Теодор (1871-1945) письменник — 127
Драч Іван (1936 р.н.) поет (КТМ) — 140, 223, 332
Дроб'язко Євген (1898-1980) перекладач — 631
Дубовий Іван (1896-1938) командарм, **розстріляний** — 117
Дубовик Леонтій (*Лесь*) (1902-1952) режисер школи Л. Курбаса — 561, 564-567
Дудаєв Султан (?-1920) інгуш, **загинув** — 89.
Дуров Лев (1931 р.н.) актор, режисер — 234
Дурян (*Кристостурян*) **Людвиг** (1933-2010) поет — 138
Дутка Іван (1899-1940) актор, співак (баритон) — 307
Ду-Фу (712-770) поет — 116
Духонін Микола (1876-1917) генерал-лейтенант, **розстріляний** — 361, 402
Дюрер Альбрехт (1471-1528) художник — 148, 265
Дюрренматт Фрідріх (1921-1990) швейцарський письменник — 232
Дягілев Сергій (1872-1929) театральний діяч — 209

Е

Еврипід (бл. 480-406 до н.е.) драматург — 116
Ейдельман Натан (1930-1989) письменник, історик — 614
Ейдук Олександр[9] (1886-1938) капітан колегії ВЧК, садист, **розстріляний** — 405
Ейзенштейн Сергій (1898-1948) режисер — 174, 192
Ейнштейн Альберт (1879-1955) фізик, лауреат Нобелівської премії — 111, 425, 598, 605, 640
Ейтінгтон (*Котов*) **Наум** (1899-1981) генерал-майор НКВД, ініціатор закордонних убивств — 12
Екзюпері (*Сент-Екзюпері*) **Антуан де** (1900-1944) письменник, льотчик, **загинув** — 478

[9] Надрукував у Тифлісі у збірці «Усмішка ЧК» вірш «Квіти ЧК»:

На вашем столике бутоны полевые
Ласкают нежным запахом издалека.
Но я люблю совсем иные
Пунцовые цветы ЧК

Когда влюбленные сердца стучатся в блузы
И страстно хочется распять их на кресте
Нет большей радости, нет лучших музык
Как хруст ломаемых и жизней и костей.

Вот отчего, когда томятся Ваши взоры
И начинает страсть в груди вскипать
Черкнуть мне хочется на вашем приговоре
Одно бестрепетное: «К стенке!
Расстрелять!».

Еліава Тамара (1933 р.н.) художник театру — 284

Еліот Томас Стернз (1888-1965) письменик — 100, 267

Емерсон Ральф (1803-1882) поет, есеїст — 260

Енгельс Фрідріх (1820-1895) — 63, 75, 86, 123, 219, 501

Енценсбергер Ганс Магнус (1929 р.н.) поет, лівий політик — 288

Еразм Роттердамський (1467-1536) гуманіст — 542

Ере Т., актор у табірному театрі, співак (бас), **репресований** — 211, 213

Ерріо Едуар (1872-1957) політичний діяч прем'єр-міністр Франції, письменник — 388

Ефрос Анатолій (1925-1987) режисер — 226, 233, 235, 479

Є

Євтушенко Євгеній (1933 р.н.) поет — 68, 107, 132, 151-162, 192, 195, 281, 601

Єжов Микола (1895-1940) чекіст, нарком, **розстріляний** — 200, 373, 427, 428

Єлінек Ганс (1901-1969) композитор — 470

Єрмак Тимофійович (1532-1585) отаман донських козаків, конкістадор, **загинув** — 130, 131

Єрьомін Михайло (1914-2000) літературознавець — 14-20

Єсенін Сергій (1895-1925) поет, за офіційною версією, **покінчив життя самогубством** — 326

Єсенін-Вольпін Олександр (1924 р.н.) математик, **дисидент, репресований** — 38

Єсипова Анна (1851-1914) піаністка — 70

Єфремов Олег (1927-2000) актор, режисер — 118

Ж

Жаботинський Володимир (*Вольф*) (1880-1940) лідер сіонізму, політик, письменник — 600

Жаркова Кіра (1925 р.н.) актриса — 575

Жарковський Михайло (1919-2007) актор, театральний діяч — 108, 153, 154, 498, 500, 503, 573

Жаров Михайло (1900-1981) актор — 575

Живлюк Юрій (1936 р.н.) громадський діяч, доктор наук — 133

Житникова Тетяна (1937 р.н.) педагог, **дисидент**, дружина Л. Плюща — 422

Жід Андре (1869-1951) письменник — 221

Жіроду Жан (1882-1944) драматург — 111

Жолковський Олександр (1937 р.н.) лінгвіст, структураліст, літературознавець — 620

Жорес Жан (1859-1914) політичний діяч — 394

Жуков Георгій (1896-1974) сталінський маршал — 244, 245

Жуковський Аркадій (1922-2014) літературознавець, почесний голова НТШ у Європі — 127

Жур Петро (1914-2002) критик — 65, 66

З

Заброда Оксана (1906-1977) режисер — 72

Завадський Юрій (1894-1977) режисер — 168-174, 195, 324, 325, 640

Загаров (*Фессінг*) Олександр (1877-1941) актор, режисер — 307, 308

Загоруйко Володимир (1932 р.н.) режисер — 70

Загорцев Володимир (1944 р.н.) композитор — 457, 458, 474, 475

Загребельний Павло (1924-2009) письменник — 127, 173, 175

Зайцев Борис (1881-1972) письменник — 41

Заковський (*Штубіс*) Леонід (*Генріх*) (1894-1938) чекіст, **розстріляний** — 219, 408

Закс Неллі (1891-1970) поетеса, лауреат Нобелівської премії — 25

Заливаха Опанас (1925-2007) художник (КТМ), **дисидент, репресований** — 6, 113, 600, 606, 607

Запорожець Іван[10] (1885-1937) чекіст, один з учасників убивства Кірова — 238

Звездов Василь (1902-1934) студент Ленінградського індустріального інституту, **розстріляний** у справі убивства Кірова — 237

Землячка (*Роза Залкінд*) (1876-1947) більшовичка, садистка — 139-142, 379

Зеров Микола (1890-1937) поет, перекладач, **розстріляний** — 127, 148

[10] За «кіровську справу» був засуджений на 3 роки ув'язнення, але покарання не відбував, працюючи керівником на Дальбуді (Л.Т.)

Зинов'єв (*Радомисльський*) Григорій (1883-1936) більшовик, **розстріляний** — 351, 372, 404

Зісельс Йосиф (1946 р.н.) громадський діяч, **дисидент, репресований** — 44

Злочевер Ельза, скрипалька, **репресована** — 213

Змойро Едуард (1925-1984) художник театру — 69

Зонов Аркадій (1875-1922) режисер — 70

Зорін Леонід (1924 р.н.) письменник — 426, 573

Зощенко Михайло (1894-1958) письменник — 41, 574

Зубков Юрій (1914-1982) критик — 127, 235, 320, 479

Зубов Валеріан (1771-1804) граф, державний діяч — 535, 537, 538

Зуншайн Захар (1951 р.н.) **дисидент, репресований** — 440

Й

Йосипенко Микола (1912-1983) театрознавець — 240, 241, 479

І

Ібрагімов Мірза (1911-1993) письменник — 127

Іван IV Грозний (1530-1584) московський цар — 244, 526

Іванець Іван (1893-1946) художник, фотограф, **розстріляний** — 310

Іваницька Анастасія (1905-1984) тітка Л. Танюка — 598

Іванов Всеволод (1892-1963) письменник — 326

Іванов Вячеслав (1929 р.н.) семіотик, перекладач, син Вс. Іванова — 512, 547-550

Іванова Галина (1928-2008) актриса — 498, 499

Ігор (?-945) **князь Київський** — 183

Ізмайлович Олександра (1881-1941) есерка, **розстріляна** разом з М. Спиридоновою під Орлом (в Катині) — 374

Іловайський Дмитро (1832-1920) історик — 539

Іммерман Карл Лебрехт (1796-1840) письменник, театральний діяч — 266-268

Іоселіані Отар (1934 р.н.) режисер — 253

К

Каганович Лазар (1893-1991) партійний діяч — 600

Казимир III Великий (1310-1370) король Польщі — 525

Казимир Адам (1734-1823) король Польщі — 525

Кайзерберг Гейлер фон (1445-1510) богослов — 543

Калинець Ігор (1939 р.н.) поет, **репресований** — 504

Калинченко (насправді *Калениченко*) **Калістрат** (?-1937) чекістське псевдо грузина Саджая, **розстріляний** — 396

Калинчук Микола (1901-1937) письменник, **розстріляний** — 309

Калик Михайло (1927 р.н.) кінорежисер, **дисидент, репресований**, емігрував 1971 р. — 38, 449

Калінін Михайло (1875-1946) більшовик — 122, 351

Калло Жак (1592-1535) художник — 169

Камаровський Олексій (1820-1895) граф — 356

Каменев Лев (1883-1936) партійний діяч, **розстріляний** — 11, 121, 219, 350, 351, 363, 365, 368

Каменний (*Штейнер*) (1901-1966) агент ЧК — 408

Кампе Юліус Йоханн Вільгельм (1792-1867) видавець — 266, 267

Камю Альбер (1913-1960) письменник — 120

Каннегісер Леонід[11] (1896-

[11] Про нього у мене в щоденнику недостовірно, абияк — є змога виправити цю похибку. Насправді вчинок 22-річного поета (найближчий друг Сергія Єсеніна, лідер групи Михайла Кузміна — Рюрика Івнєва) мав інший окрас. Голова Петроградської ЧК Мойсей Урицький, клишоногий карлик і садист («маленький визгливый уродец на коротеньких кривых ножках» — пише про нього Роман Гуль), уславився особливою жорстокістю і санкціонував сотні (тисячі?) розстрілів. За його підписом розстріляли й Каннегіссерового товариша — офіцера Володимира Перельцвейга — атентат ніби й став помстою за смерть друга. Марк Алданов, який добре його знав, вважав: «Леонид Каннегиссер застрелил Моисея Урицкого, чтобы, как заявил он сразу же после ареста, искупить вину своей нации за содеянное евреями-большевиками: **«Я еврей. Я убил вампира-еврея, каплю за каплей пившего кровь русского народа. Я стремился показать русскому народу, что для нас Урицкий не еврей. Он — отщепенец. Я убил его в надежде восстановить доброе имя русских евреев».**

І все одно, як на мене, це навряд чи був лише емотивний атентат. Хоч би тому, що ввечері того ж дня у Москві пролунали постріли в Леніна — змова, за якою, як тепер відомо, стояли не есери з міфічною Фанні Каплан, а — Яків Свердлов, який вважав вождя надто м'якотілим

1918) виконавець атентату на М.Урицького, **розстріляний** — 345

Каплан Фанні (*Ройдман Фейга*) (1887-1922) учасниця революційного руху, **страчена** — 345, 346

Капланян-Єнгібарян Рачія (1923-1988) режисер — 194

Карабіневич Опанас (1892-1941) актор, режисер — 196

Карабіц Іван (1945-2002) композитор — 475

Карамзін Микола (1766-1826) письменник, історик — 14, 304, 572

Карахан Лев (1889-1937) більшовик, **розстріляний** — 351

Карбулинський Іларій (1880-1961) письменник, **репресований** — 314

Карім (*Карімов*) **Мустай** (1915-2005) поет, драматург — 101, 108

Карл XIV Юхан (1763-1844) маршал Франції — 131

Карлейль Томас (1795-1881) філософ, публіцист, історик — 260

Карпенко Олексій (1902-1961) скульптор, художник театру в Магаданському таборі, **репресований** — 211

Касьяненко Григорій (1891-1937) авіаконструктор, **розстріляний** — 430

Касьяненко Євген (1889-1937) письменник, **розстріляний** — 430

Катаєв Валентин (1897-1986) письменник — 195, 198

Катерина II (1729-1796) імператриця — 529, 556

Каутський Карл (1854-1938) теоретик соціал-демократії — 341, 359, 396, 410

Кафка Франц (1883-1924) письменник — 425

Качалов (*Шверубович*) **Василь** (1875-1948) актор — 636

Качанюк Михайло (1889-1937) письменник, критик, **розстріляний** — 309

Кашкін Іван (1899-1963) перекладач — 630

для здійснення суворих більшовицьких планів і хотів посісти його місце.

А далі тягнеться нитка до «змови послів» і до Савінкова — Каннегіссер знався з його людьми. Найбільша таємниця історії — що поєднує ці два різні стратегічні плани? І чи з однієї бочки наливали? Тоді з якої саме? Або — казус історії — йдеться про фатальний збіг обставин?

Мені психологічно цікаво, що Каннегіссер перед убивством довго розмовляв з Урицьким по телефону й чогось від нього домагався. І, не дочекавшись жаданої відповіді, сів на велосипед, приїхав на площу до Зимового Палацу й у вестибюлі Народного Комісаріату закордонних справ двома пострілами в обличчя застрелив Мойсея Урицького.

Квін Лев (1922-1996) письменник — 101

Квітка Климентій (1880-1953) етнограф, чоловік Лесі Українки, **репресований** — 507

Квітка-Основ'яненко Григорій (1778-1843) письменник — 332

Кедров Боніфатій (1903-1985) хімік, історик науки, академік — 141

Кедров Ігор (1908-1940) чекіст-садист, **розстріляний** — 141

Кедров Михайло (1878-1941) чекіст-маньяк, **розстріляний** — 141, 355, 375, 376, 400, 401, 410

Кейдж Джон (1912-1992) композитор — 470

Кемп Вільям (1560-1603) актор — 47, 48

Кен Одетта (1888-?) французька письменниця, одна з коханок Г. Уелса, комуністка, **репресована** — 400

Кеннеді Джон Фіцджеральд (1917-1963) 35-й президент США, **вбитий** — 163, 596

Керженцев (*Лебедев Платон*) (1881-1940) театрознавець, **репресований** — 574

Керзон Джордж Натаніел (1859-1925) політик — 267, 345, 394

Кестлер Артур (1905-1983) письменник — 221

Киреєв Григорій (1890-1938) флагман флоту 2-го рангу, **розстріляний** — 237

Кириченко Олена (1937-2004) художниця (КТМ) — 71

Кириченко Світлана (1935 р.н.) правозахисниця (КТМ), дружина Ю. Бадзя, **репресована** — 185, 295, 450, 617-620

Кисельов Йосип (1905-1980) критик, письменник — 194, 249-253

Кисунько Василь (1940-2010) мистецтвознавець — 497

Ківі Алексіс (1834-1872) письменник — 25

Ківімякі В., співак у табірному театрі, **репресований** — 213, 214

Кід Орі (1886-1973) тромбоніст, керівник новоорлеанського джазу — 126

Кіпніс Григорій (1923-1995) письменник — 44

Кіров (*Костриков*) **Сергій** (1886-1934) більшовик, **застрелений** — 219, 236, 237

Кічура Мелетій (1881-1939) адвокат, **розстріляний** — 430

Клемансо Жорж (1841-1929) прем'єр-міністр Франції — 407

Клеменс (?-1922) підліток, **розстріляний** в Проскурові — 388

Климов, слідчий ЧК у Катеринодарі, главар шайки бандитів — 406

Клинков А.С., «комісар», перед тим купець і бандит — 395

Клопшток Фрідріх Готліб (1724-1803) поет — 25

Клочковський, чекіст, австрійський штабс-капітан, садист — 398

Клюні Петер (1094-1156) абат, письменник — 542

Кнебель Марія (1898-1985) режисер — 324, 325, 575

Кнорре Федір (1903-1987) письменник, актор, режисер — 200

Кобилянська Ольга (1863-1942) письменниця — 307

Ковалевський Павло (1823-1907) письменник — 353

Ковальов (*Ковалевич*) **Казимир**, анархіст-робітник — 350

Ковальов Сергій (1930 р.н.) **дисидент, репресований** — 424

Козачковський Даміан (1896-1967) актор школи Л. Курбаса — 308

Козьміна Г., співачка в Маглагу, **репресована** — 213

Кокошкін Федір (1871-1918) міністр, кадет, **розстріляний** — 361

Коломієць Олекса (1919-1994) драматург — 72, 125, 127

Колчак Олександр (1874-1920) військовий діяч, вчений, **розстріляний** — 337

Кольцов (*Розенштраух Георгій*) **Юрій** (1909-1970) актор, **репресований** — 204, 205, 211, 215

Комісарова Марія (1900-1994) поетеса, дружина М. Брауна — 65

Кон Фелікс (1864-1941) етнограф, революціонер, **репресований** — 369

Конраді Моріс (1896-1931) офіцер, вчинив атентат на Воровського в Лозанні 1923 року — 336, 356

Коонен Аліса (1889-1974) актриса, дружина О. Таїрова — 574-578

Копелев Лев (1912-1997) письменник, правозахисник, емігрував — 14, 21, 26, 120, 181, 182, 451, 613, 614, 617, 620

Коптілов Віктор (1930-2009) перекладач — 624-632

Корде Шарлотта (1768-1793) дворянка, вбила Марата, **страчена** якобінцями — 351

Кордун Віктор (1946-2005) поет — 634, 636

Коренев Володимир (1940 р.н.) актор — 147

Коренева Ірина (1966 р.н.) актриса, дочка В. Коренева — 502

Коржавін (*Мандель*) Наум (1925 р.н.) поет, емігрував — 38

Корицький (?-1922) **розстріляний** в Проскурові — 388

Корнієнко Георгій (1926-2006) дипломат — 99, 100

Корнієнко Килина (1892-1969) дружина Марка Корнієнка — 150

Корнієнко Неллі (1939 р.н.) мистецтвознавець (КТМ), академік, правозахисник — 64, 70, 89, 90, 119, 135, 136, 148-150, 155, 165, 235, 236, 260, 316, 317, 320, 334, 431, 342, 410, 411, 438, 479, 480, 498, 502-504, 510, 570, 573, 578, 603, 633-637

Корнійчук Олександр (1905-1972) драматург — 127, 252, 428, 565

Корнілов Володимир (1928-2002) письменник — 156

Корогодський Роман (1933-2005) критик (КТМ) — 254, 255, 300, 591, 600

Короленко Володимир (1853-1921) письменник — 336

Корольова-Костеріна Ірма, дочка М. Костеріна — 53, 61, 79

Коротич Віталій (1936 р. н.) поет (КТМ) — 66

Косарев[12], член ревізійної комісії ЧК, **розстріляний** — 406

Косач-Борисова Ізидора (1888-1980) діяч культури, сестра Л. Українки, **репресована** — 504-507

Косач-Кривинюк Ольга (1877-1945) письменниця, сестра Л. Українки — 503

Косіор Станіслав (1889-1939) партійний діяч, **покінчив життя самогубством** у Лук'янівській в'язниці — 428

Коссак Василь (1886-1932) режисер, актор, співак (тенор) — 308

Костава Мераб (1939-1989) поет, музикант, **дисидент, репресований, загинув в автокатастрофі** — 128-133

Костенко Ліна (1939 р. н.) поетеса — 66, 136, 223, 300, 458

Костерін Василь, брат О. Костеріна, **репресований** — 61

Костерін Михайло (1893-1937) випускник Інституту Червоної Професури, брат О. Костеріна, **розстріляний** — 60

Костерін Олексій (1896-1968) письменник, **репресований** — 48-99

---

[12] Вкрав два вагони замороженої дичини

Костеріна Віра Іванівна, дружина О. Костеріна — 49-55, 75, 79, 80, 96

Костеріна Віра, дочка В. Костеріна — 61

Костеріна Єлена, начальник карантинної інспекці СРСР, виключена з КПСС і звільнена з роботи, дочка О. Костеріна — 49, 61, 75, 79

Костеріна Ніна (1921-1941) дочка О. Костеріна, **загинула** під час ленінградської блокади, залишивши унікальний блокадний щоденник — 61, 92, 96

Костюк Юрій (1910-1995) театрознавець — 72

Котовський Григорій (1881-1925) комдив, **вбитий** — 406

Котолинов Іван (1905-1934) студент Ленінградського індустріального інституту, **розстріляний** у «кіровській справі» — 237

Котта Йоганн-Фридріх (1764-1832) видавець — 264, 265, 269

Коцюбинська Михайлина (1931-2011) літературознавець —178, 179, 187-190, 454, 617

Коцюбинська Наталя (1896-1937) мистецтвознавець, **розстріляна** — 507

Коцюбинський Михайло (1864-1913) письменник — 507, 631

Коцюбинський Юрій[13] (1896-

[13] Одна з найзагадковіших і найдраматичніших доль. Син Михайла Коцюбинського, пішов фактично проти України, проти культури. Суровцева вважала його людиною талановитою від уродження, але з комплексом неповноцінності. Уже 18-річним юнаком він вступає в більшовики. Далі війна, він прапорщик, як Микола Куліш, ув'язнений XVI — отже, герой XVI — і в 1917 р. він комендант червоногвардійців у Петрограді. Зразу ж його направляють на Україну, і Ленін призначає його командувачем військових сил республіки. 1922-й рік XVI — Австрія, повпред СРСР, потім XVI — Варшава, теж дипломат. З 1933 року очолює український Держплан, підтримує розвінчання Скрипника, плямує посмертно Хвильового, але це його не рятує. Після вбивства Кірова й на початку планового погрому української верхівки XVI — вивели з ЦК й з уряду. 1935 року XVI — арештований у Москві. Везуть до Києва, де його допитує особисто Мехліс, «трійка» визнає його «троцькістом» XVI — висилка нібито на 5 років. Через рік XVI — пересуд і 5 років концентраку. Але далі його почали готувати на «матеріал» для широкої «змови». Коли змову підготували, і він під катуваннями все підписав XVI — і участь у вбивстві Кірова, і підготовку замаху на Сталіна, суд (Військова Колегія Верховного суду СРСР, Ульріх) присуджує йому смертну кару XVI — 8 березня 1937 року XVI — того ж дня розстріляли. Дорого заплатив Юрій Михайлович Коцюбинський за свої ілюзії.
Між тим «вели» його давно, XVI — Надія Віталіївна розповідала, що її вербували стежити за ним і доносити ще з 1927 р. (на нього, на Михайла Левицького і на Володимира Ауссема (1882-1936). Старий Ауссем застрелився, сина й дружину розстріляли 1937 року.

1937) головнокомандуючий військами УНР, **розстріляний** — 507

Кочубей Віктор (1768-1834) дипломат, державний діяч — 536, 537

Кочур Григорій (1908-1994) перекладач, **репресований** — 65, 127, 631

Кошелев Олександр (1806-1883) публіцист, славянофіл — 353

Крайниченко Володимир (1925-1964) режисер, **загинув** — 253

Крайський Бруно (1911-1990) канцлер Австрії — 147

Крапива (*Атрахович*) Кіндрат (1896-1991) драматург — 101, 108

Красін Леонід (1870-1926) політик — 351

Краснов Петро (1869-1947) козачий генерал, **страчений** — 367

Крег Гордон (1872-1966) художник, режисер — 201, 334, 601, 633-637

Крестинський Микола (1883-1938) більшовик, **розстріляний** — 351

Крженек Ернст (1900-1991) композитор — 470

Кривинюк Михайло (1871-1944) філолог, **репресований, загинув** — 507

Кривицька Леся (1899-1983) актриса — 307

Криленко Микола (1885-1938) нарком юстиції СРСР, **розстріляний** — 360, 363

Крилов Іван (1769-1844) байкар — 259

Крим Анатолій (1946 р.н.) прозаїк, драматург — 318, 319, 326-334, 479, 607

Кримський Агатангел (1871-1942) письменник, академік, сходознавець, **репресований** — 621

Криницька Лідія (1898-1996) актриса школи Л. Курбаса — 312

Кропивницький Марко (1840-1910) актор, режисер, драматург — 252, 428

Кроче Бенедетто (1866-1952) філософ — 636

Крупська Надія (1869-1939) громадський діяч, дружина В. Леніна — 504-506

Крушельницький Антін (1878-1937) письменник, **розстріляний** — 308

Крушельницький Мар'ян (1897-1963) актор і режисер школи Л. Курбаса — 64, 65, 223, 242, 249, 307-309, 312, 330, 332,

479, 480, 497, 508, 511, 534, 557-571, 591, 601, 602, 640

Крюба Еміль (1935 р.н.) літературознавець, професор Сорбони — 127

Крюденер Амалія фон (1808-1888) баронеса, відома красуня — 269

Ксенакіс Яніс (1922-2001) композитор, архітектор — 470

Кудін Вячеслав (1925 р.н.) науковець — 633

Кудінов Михайло (1922-1994) перекладач — 127

Кузенков Володимир (1940 р.н.) режисер — 118, 500, 503, 552, 573

Кузмін (1875-1936) поет — 208

Кузякіна Наталя (1928-1994) критик — 260

Куйбишев Валеріан (1888-1935) партійний діяч, **вбитий** — 237

Куліш Микола (1892-1937) драматург, **розстріляний** — 71, 72, 136, 177, 250, 251, 260, 287, 308, 312, 313, 332, 426-428, 459

Кулявков Крум (1893-1955) драматург — 253

Кульчинський (?-1922) **розстріляний** в Проскурові як заручник — 388

Куманченко Поліна (1910-1992) актриса школи Л. Курбаса — 565, 566

Кун (*Коган*) Бела (1886-1939) більшовик, садист, **розстріляний** — 140, 379

Кундзич Олексій (1904-1964) перекладач — 631

Кунінг Вілем де (1904-1997) художник — 460

Купрін Олександр (1870-1938) письменник — 70, 162, 163

Купферберг Тулі (1923-2010) поет, актор — 288

Курбас Лесь (*Олександр-Зенон*) (1887-1937) режисер, **розстріляний** — 14, 72, 113, 119, 136, 177, 218, 222, 223, 249, 260, 286-289, 307, 308, 312, 426-428, 430, 459, 479, 557, 558, 561, 564, 567-570, 605, 624

Курочкин Василій (1831-1876) поет, журналіст — 351

Курц Юджин, мічіганський органіст — 463

Кусевицький Сергій (1874-1951) диригент — 464

Кускова (*Прокопович*) Єлена (1869-1958) політик — 400, 404

Кутерницький Андрій (1948 р.н.) письменник — 68, 95, 107, 108, 135, 147, 149, 191, 194, 225, 235, 236, 281-285, 315, 316, 502, 570

Кучерівська Ольга (1941 р.н.) актриса школи М. Крушельницького — 307

Кюхельбекер Вільгельм (1797-1846) письменник, **репресований** — 17, 258

Л

Лабінський Микола (1936 р.н.) театрознавець — 176, 222, 260

Ладірдо Петро, диригент, **репресований, загинув у таборі** — 211, 213, 217

Лактіонов Олександр (1910-1972) художник — 36

Лакшин Володимир (1933-1993) критик — 190

Ланг Франциск (1654-1725) режисер — 174

Лапін Борис (1905-1941) поет, **загинув** під Києвом — 604

Ларіна (*Бухаріна*) Анна (1914-1996) дружина М. Бухаріна, **репресована —** 207

Ласкер-Шюлер Ельза (1869-1945) поетеса — 25

Ласкін Борис (1914-1983) письменник — 425

Лассаль Фердинанд (1825-1864) філософ, юрист, політик — 272

Лаціс Мартин[14] (1888-1938) один з керівників ВЧК, **розстріляний** — 349, 351, 356, 359-361, 366-369, 372, 394, 395, 402, 404

Лачинов Володимир (1865-1929) критик, актор, перекладач — 635

Ле (*Мойся*) Іван (1895-1978) письменник — 427, 428

Ле Корбюзьє Шарль Едуар (1887-1965) архітектор — 13

Левада (*Косяк*) Олександр (1909-1998) драматург — 72

Левандовський М.К. (1890-1938) командарм 2-го рангу, **розстріляний** — 237

Левицький Борис (1915-1984) політик, журналіст — 449

Левін Володимир (1897-1934) студент, **розстріляний** у «кіровській справі» — 237

Леві-Строс Клод (1908-2009) етнограф — 468

Левітіна (*Софієва*) Софія (1891-1957) драматург — 427, 428

Легар Франц (1870-1948) композитор — 309

Ленін (*Ульянов*) Володимир (1870-1924) — 11, 73-75, 81, 93-

[14] Щоб виправдати масові розстріли посиланням на традиційну криміналістику, Лаціс малював графіки залежності терору від місяців року і погоди, регулярно демонструючи їх у Педагогічному Музеї в Києві.

97, 101, 120, 139-142, 162, 163, 192, 193, 219, 343, 345, 348, 351, 358, 362, 364, 368, 393, 405-409, 430, 556

Леонард Вольфганг (1921-2014) письменник — 147

Леонардо да Вінчі (1452-1519) — 214

Леонов Леонід (1898-1994) письменник — 566

Лермонтов Михайло (1814-1841) поет, **вбитий на дуелі** — 195, 198

Лесінг Готхольд Ефраїм (1729-1781) драматург — 256, 257, 572

Летний Осип[15], голова Царицинської адміністрації — 406

Лещенко Лев (1942 р.н.) співак — 225

Липинський Вячеслав (1882-1931) політик, громадський діяч — 428-430

Лисенко Микола (1842-1912) композитор — 460, 478, 560

Лисенко Трохим (1898-1976) агроном, псевдоакадемік — 109

Лисяк Олег (1912-1998) письменник, критик (США) — 310-314

Лихо Ніна, актриса школи Л. Курбаса — 566

Лідін (*Гомберг*) Володимир (1894-1979) письменник — 625

Лінда М.Я., ленінградський адвокат — 423

Лінднер Фрідріх-Людвиг (1772-1845) публіцист — 269

Лінкольн Авраам (1809-1865) 16-й президент США, **застрелений** — 596

Ліознова Тетяна (1924-2011) режисер — 426

Лісняк Юрій (1929-1995) перекладач — 117

Ліст Ференц (1811-1886) композитор — 501

Лобачевський Микола (1792-1856) математик — 20

Логвин Григорій (1910-2001) мистецтвознавець, архітектор (КТМ) — 190, 617

Лозовський Лесь (1901-1922) художник, **вбитий** — 317, 603

Локкарт Роберт Гамільтон Брюс (1887-1970) дипломат, таємний агент — 354, 374, 407

Ломбард, військовий священик — 345

Ломизов Володимир (1950 р.н.) актор — 236, 284

Лопатинська Філумена (*Филимона*) (*Кравчуківна*) (1873-1940) актриса, співачка (сопрано), дружина Лева Лопатинского, матір Фауста Лопатинського — 307

---

15 Потім — керівник банди, яка здійснила численні вбивства і грабунки

Лотман Юрій (1922-1993) літературознавець, семіотик — 113, 119, 130, 195, 255-261

Лоуелл Роберт (1917-1977) поет — 296

Лохвицька Мірра (1869-1905) поетеса — 306, 307

Луї-Філіпп (1773-1850) король Франції — 277

Лукаш Микола (1919-1988) перекладач — 14, 127, 136, 185, 299, 451, 631

Луначарський Анатолій (1875-1933) критик, драматург, партійний діяч — 209, 242, 351, 360, 362, 363

Лунгін Семен (1920-1996) драматург — 99

Лунц Даниїл (1912-1977) психіатр, садист на кшталт Менгеле — 132

Лур'є А.П. соціаліст, **розстріляний** — 381

Луцик Михайло (1921 р.н.) історик, поет, **репресований** — 117

Луцький Остап (1883-1941) поет, громадський діяч, батько Юрія Луцького, **репресований, загинув** — 314

Любарський Кронид (1934-1996) **дисидент, репресований, загинув** — 342, 343

Любимов Олексій (1879-1919) секретар Плеханова, **розстріляний** — 381

Любимов Юрій (1917-2014) режисер — 161, 193, 226, 231, 232, 235, 426, 479

Любомирський Станіслав (1707-1793) польський магнат, князь, воєвода брацлавський та київський — 532

Любченко Панас (1897-1937) боротьбіст, згодом секретар ЦК КПУ, **покінчив життя самогубством** — 428

Лютер Мартин (1483-1546) богослов — 279, 503, 543, 555, 556

Лютославський Вітольд (1913-1994) композитор, диригент — 473

Лятошинський Борис (1895-1968) композитор — 458-461, 466, 469

Ляховецький (?-1922) **розстріляний** в Проскурові як заручник — 388

М

Мага (*Маггo*) Петро[16] (1879-1941) капітан держбезпеки, кат — 401

[16] Розстріляв, за документами, 11 000 людей. Спився і помер від цирозу печінки (Л.Т.)

Магомед (571-632) засновник мусульманської релігії — 541

Мазепа Іван (1644-1709) гетьман України — 131, 430, 605

Мазуренко Галина (1901-2000) поетеса — 411

Мазурок Юрій (1931-2006) співак (баритон) — 164

Макаль Пятрусь (1932-1996) поет, театральний діяч — 134

Макаренко Андрій (1896-1968) актор, письменник, **репресований** — 562

Македонський Олександр (356-323 до н.е.) — 600

Макіавеллі Ніколо (1469-1527) письменник, політик — 263

Маклюен Маршалл (1911-1980) філософ, соціолог — 288, 290

Максимов (*Самсонов*) **Володимир** *(Лев)* (1932-1995) письменник — 38, 449

Максимович Десанка (1898-1993) письменниця — 179, 180, 295, 454, 620

Маламбутов (?-1921) кримський татарин (зеленоармієць), **розстріляний** — 381, 382

Малишев Юлій (1924-2006) музикознавець — 477

Малишко Андрій (1912-1970) поет — 455

Малкіна-Дейч Євгенія (1919-2014) літературознавець — 127, 319, 334, 342, 351, 427, 436, 479, 480, 503, 548

Мальський, громадянин Олександрії, **розстріляний** — 354

Мамардашвілі Мераб (1930-1990) філософ — 113

Мандельштам Осип (1891-1938) поет, **репресований, загинув у таборі** — 41, 65, 100, 108, 200, 240, 287, 425, 507, 601, 618

Мандельштам Сергій (1896-1934) архітектор, **розстріляний** у кіровській справі — 237

Маневі (*Манаві*) **аль Маулід** (821р н.е.) письменник — 541, 553

Манн Томас (1875-1955) письменник — 467

Мануїльський Дмитро (1883-1959) партійний діяч — 369

Мао Цзе-дун (1893-1976) — 7, 142, 220, 600

Мар'яненко (*Петлішенко*) **Іван** (1878-1962) актор театру Л. Курбаса — 249, 252, 511, 564, 566, 569

Маргеріт Віктор (1866-1942) письменник — 339

Маргуліес Мануїл (1868-1939) політик, юрист, публіцист — 361, 393, 406

Маргуліс Володимир, історик — 393, 406

Марецька Віра (1906-1978) актриса — 325, 328, 575

Марков Леонід (1927-1991) актор — 575

Марков Павло (1897-1980) театрознавець — 576-578

Маркс Карл (1818-1883) — 63, 75, 86, 219, 291, 328, 408, 501, 556, 640

Маркузе Герберт (1898-1979) соціолог, ідеолог антитоталітаризму — 130, 288, 291

Маротті Феруччо, професор Римського університету, мистецтвознавець — 636

Марр Вільгельм (1819-1904) публіцист, анархіст, антисеміт — 556

Мартинов Муаррем Джелалоглу, поет, активіст кримськотатарського руху — 51, 72-74

Мартов Л. ***(Юлій Цедербаум)*** (1873-1923) політик, **розстріляний** — 360, 410

Марчук Іван (1936 р.н.) художник — 240, 508

Маршак Самуїл (1887-1964) поет — 25

Масман Ганс-Фердинанд[17] (1797-1874) викладач гімнастики — 275

Махлянкін Владлен (1933-2002) композитор — 109, 152, 224-226, 246, 261, 550-553, 601

Махно (***Міхненко***) **Нестор** (1888-1934) політичний діяч, анархіст — 384

Маяковський Володимир (1893-1930) поет, **покінчив життя самогубством** — 221

Мдівані Георгій (1905-1981) драматург — 129

Медведь Филипп (1889-1937) чекіст, причетний до «кіровської справи», **розстріляний** — 238

Мейєрхольд Всеволод (1874-1940) режисер, **розстріляний** — 174, 191, 194-197, 204, 208, 215, 573

Меллер Вадим (1884-1962) театральний художник — 312

Мельгунов Сергій (1879-1956) історик — 336-341, 343-351, 354-410, 449

Мельник Олекса (1887-1935) науковець, біолог, **розстріляний** — 310

Мельчук Ігор (***Ісус***) (1932 р.н.) лінгвіст (Канада) — 620

Менглет Майя (1935 р.н.) актриса, дочка Г. Менглета — 135

Менжинський Вячеслав (1874-1934) партійний діяч, «интеллигентный палач» — 121

Мерзлікін Микола (1936-2006) режисер — 254, 591

---

[17] Медієвіст, теолог, тевтономан, мішень для дотепів Гайне (Л.Т.)

Меркадер (*Лопес*) Рамон (1914-1978) агент ГПУ-НКВД, убивця Л. Троцького — 11

Местр Жозеф Марі де (1753-1821) публіцист, політик — 19

Метерлінк Моріс (1862-1949) драматург — 324

Мешкіс Броніслав (1928-1985) режисер — 72

Мешко Оксана (1905-1991) громадська діячка, **дисидентка, репресована** — 136, 165-167, 431, 623

Микитенко Григорій (?-1938) брат письменника, **розстріляний** — 427

Микитенко Зінаїда (1899-1973) учителька, дружина І. Микитенка — 427

Микитенко Іван (1897-1937) драматург, **репресований, покінчив життя самогубством** — 250, 426-428, 430

Микола I (1796-1855) імператор — 20

Мирний (*Рудченко*) Панас (1849-1920) письменник — 253, 631

Митницький Едуард (1931 р.н.) режисер школи М. Крушельницького — 68-70

Михайлов, комендант Київської Губ ЧК — 400

Мікоян Анастас (1895-1978) політик— 122

Мілашкіна Тамара (1934 р.н.) співачка — 164

Міліковська Ада (1908-1938) перша дружина Л. Варпаховського, **розстріляна** — 197, 199

Мілютенко Дмитро (1899-1966) актор школи Л. Курбаса — 312

Мінаєв Дмитрій (1835-1889) поет — 351

Мірабо Оноре Габріель Рікеті де (1749-1791) діяч Французької революції — 409, 410

Мірус Борис (1928 р.н.) актор, **репресований** — 310

Міхалков Сергій (1913-2009) поет — 426

Міхновський Микола (1873-1924) політик-самостійник, **покінчив життя самогубством** — 428, 429

Міцкевич Адам (1798-1855) поет — 25

Міщевська Галина (1935 р.н.) музредактор «Юності» — 225

Мкртчян Левон (1933-2001) письменник — 126, 127, 138

Мовчан Павло (1939 р.н.) поет — 65, 66, 503

Могилевський Соломон (?-1925) **загинув** — 386

Модзалевський Вадим (1882-1930) історик, архівіст — 603

Мокрієва Галина (1936-1968) донька письменника, музикознавець, **покінчила життя самогубством** — 459, 461, 476

Молотов (*Скрябін*) Вячеслав (1890-1986) політик, партійний діяч — 41, 121, 122, 236, 556

Мольєр *(Жан Батист Поклен)* (1622-1673) актор, драматург — 204, 226-235, 246-248, 327, 330

Мольнар Ференц (1878-1952) драматург — 309

Мономах Володимир (1053-1125) Великий князь Київський — 526

Монтан Ів *(Іво Ліві)* (1921-1991) актор, шансоньє — 425

Моравіа Альберто (1907-1990) письменник — 459, 461, 476

Моргунов Жорж, в'язень — 200

Мордвинов Микола (1901-1966) актор — 325

Моріц Юнна (1937 р.н.) поетеса — 194

Мороз Валентин *(старший)* (1936 р.н.) історик, **дисидент, репресований** — 108, 115, 131, 136, 280, 500

Морозов Михайло (1897-1952) театрознавець, перекладач — 173

Морозов Петро (1854-1920) історик літератури, театрознавець — 194

Моцарт Вольфганг Амадей (1719-1787) композитор — 23, 204, 260

Музафаров Рефік (1928-2011) професор, доктор філологічних наук, активіст кримськотатарського руху — 51, 77, 78

Музіль Роберт (1880-1942) письменник — 293

Муравйов Михайло (1796-1866) граф, «вішатель» — 352-354

Муравйов Михайло (1880-1918) більшовицький політичний авантюрист — 361, 393

Муратов Олександр (1936 р.н.) режисер — 44

Мусоргський Модест (1839-1881) композитор — 210

Мусрепов Габіт (1902-1985) письменник — 195, 198

Мясніков Микола (1900-1934) керівник Ленради, **розстріляний** у «кіровській справі» — 237

Мясніков Олександр (1886-1925) партійний діяч, **загинув в авіакатастрофі** — 386

Н

Набоков Володимир (1899-1977) письменник — 43

Назарчук Микола (1906-1942) актор, **загинув** — 312

Найдек Леонтій (1907-1992) з 1972 по 1976 — голова парткомісії ЦК КПУ — 31

Нальський, оперетковий актор, **репресований** — 205

Нансен Фритьоф (1861-1930) полярник, громадський діяч — 338, 339, 387

Наполеон I Бонапарт (1769-1821) імператор Франції — 131, 150, 151, 244, 600

Нарбут Георгій (1886-1920) графік — 101, 148, 317

Народицький Абрам (1906-2002) режисер — 254

Некрасов Віктор (1911-1987) письменник, позбавлений громадянства — 12-14, 27-44, 68, 99, 103-106, 112-115, 130, 138, 144-146, 151, 261, 321-324, 449, 481-497

Некрасов Микола (1821-1877) поет — 351-354

Немирович-Данченко Володимир (1858-1943) режисер, театральний діяч — 325

Нестеренко Євген (1938 р.н.) співак (бас) — 164

Нестеренко, чекістка, схиблена на сексуальному ґрунті — 402

Нечуй-Левицький Іван (1838-1918) письменник — 478

Николаєв Леонід (1904-1941) убивця Кірова, **страчений** — 237

Нікішов Іван (1894-1948) комісар держбезпеки I рангу — 210, 211, 217

Нікіщіхіна Єлизавета (1941-1997) актриса — 147, 552

Ніксон Річард (1913-1994) 37-й президент США — 280, 343, 596

Нікулін Валентин (1932-2005) актор — 195, 319, 225, 226

Нілостонський К., дослідник червоного терору — 365, 369, 401

Новиков Лев (1931-2993) лінгвіст — 190

Новогрудський Конак, диригент — 212, 213

Новодворська Валерія (1950-2014) політик, публіцист, **дисидетка, репресована** — 322, 323

Новоселицька Ніна (1926-2014) театрознавець — 44

Новосильцев Микола (1761-1836) державний діяч, таємний радник Олександра 1-го — 535

Норд Бенедикт 1901-1965) режисер — 567

Ноткін Нота (*Нота Шкловер*) (?-1804) підприємець, купець, громадський діяч — 531, 537

О

О'Ніл *(О'Нейл)* **Юджін Гладстон** (1888-1953) драматург — 578

Оборін Лев (1907-1974) піаніст — 197

Овідій Публій (43 до н.е. — 18 н.е.) поет — 116

Овчаренко, **замордований** в Харкові чекістом Саєнком — 398

Озеров (*Гольдберг*) **Лев** (1914-1996) поет — 191

Ойстрах Давид (1908-1974) скрипаль — 425

Оксман Юліан (1895-1970) літературознавець, **репресований** — 62

Олександр I (1777-1825) імператор Росії — 538

Олександр II (1818-1881) російський імператор — 354

Оленева Наталія (1942 р.н.) актриса — 503

Олівер Джо «Кінг» (1885-1938) корнетист, один з засновників новоорлеанського джазу — 126

Онклі Роулінс (1910-2004) музикознавець у Мічигані — 472

Орвелл Джордж (1903-1950) письменник, **репресований** — 41

Орджонікідзе Серго (*Григорій*) (1886-1937) політичний діяч, **покінчив життя самогубством** — 237, 386

Орлов Наум (1924-2003) режисер — 72

Османов Ренат, правозахисник, активіст руху кримських татар — 51

Осокін А.В., дослідник червоного терору в Криму — 381

Осокін Михайло (1903-1995) композитор — 68, 69

Островська (*«Надежда»*) (1881-1937) чекістка з психічним розладом, **розстріляна** у Сандармосі — 141, 404

Островський Олександр (1823-1886) драматург — 46, 187, 260

Охлопков Микола (1900-1967) режисер — 252

Ошаєв Халід (1897-1977) письменник, активіст руху кримських татар — 88-93

П

Пабст Павло (1854-1897) піаніст, композитор, педагог — 212

Павленко (*Танюк*) Галина (1930-2009) вчителька, сестра Л. Танюка, **репресована** — 320

Павленко Алек (1960 р.н.) син Г. Павленко — 321

Павленко Віта (1967 р.н.) дочка Г. Павленко — 321

Павленко Олег (1933-1989) голова колгоспу на Чернігівщині — 321

Павленко Сергій (1955 р.н.) історик, журналіст, племінник Л. Танюка — 320, 321

Павликевич Євген, член похідної групи УПА, закатований у Бухенвальді — 309

Павликевич Ірина (1922-1945) членкиня похідної групи УПА, **загинула** — 309

Павликевич Сидір (1925-1945) член похідної групи УПА, **загинув** — 309

Павлинчук Валерій (1937-1968) фізик, **дисидент, репресований** — 83

Павлишин Стефанія (1930 р.н.) музикознавець — 460

Павло І-й (1754-1801) імператор Росії, **вбитий** під час заколоту — 535, 538

Паганіні Ніколо (1782-1840) скрипаль, композитор

Падучева Єлена (1935 р.н.) лінгвіст, семантик — 620

Панашенко Віра (1936 р.н.) історик, палеограф — 621

Паньков, чекіст, матрос, провокатор — 407

Параджанов Сергій (*Параджанян Саркіс*) (1924-1990) режисер, **репресований** — 44, 132

Пассмор Джон (1914-2004) філософ — 288

Пастернак Борис (1890-1960) поет, лауреат Нобелівської премії — 25, 62, 82, 574, 603

Пацера Віталій (1936 р.н.) композитор (Харків) — 459

Пачовська Марія (*псевдо — Оксана*) (1925-1952) **застрелена** в бою з НКВД — 309

Пашкевич Олександр (1908-1945) діяч українського руху, **репресований, загинув у таборі** — 309

Пашкова Галина (1916-2002) актриса — 319

Пашуканіс Вікентій (1879-1920) видавеч («Мусагет») — 302

Пендерецький Кшиштоф (1933 р.н.) композитор — 471

Первомайський Леонід (*Гуревич Ілля*) (1908-1973) письменник — 479, 480, 603, 631

Перельмутер Вадим (1943 р.н.) поет, літературознавець, **дисидент** — 479, 596

Перепелиця Петро (1917-2005) театрознавець — 127, 633

Перетц Абрам (1770-1833) банкір — 537

Петерс Яків (1886-1938) більшовик, чекіст, **розстріляний** — 346, 359, 361, 378, 385, 407

Петлюра Симон (1879-1926) політичний діяч УНР, **застрелений** агентом ГПУ С. Шварцбардом — 8-11, 383, 430, 507, 592

Петро I (1672-1725) цар — 244

Петрова (*Крушельницька*) **Євгенія** (1902-1989) актриса школи Л. Курбаса — 564

Петровський Григорій (1878-1958) більшовик — 94, 348, 364

Петровський Леонід (1933 р.н.) історик, **дисидент,** внук Гр. Петровського, **репресований** — 51, 94-97, 99

Петровський Петро (1899-1941) державний діяч, син Г. Петровського, **страчений** — 94

Пилинський Микола (1932-1997) мовознавець — 624

Пилипенко Наталя (1898-1973) актриса театру Л. Курбаса (США) — 312

Писарев Сергій (1902-1979) історик, правозахисник, **репресований** — 51, 74, 75, 93

Підмогильний Валер'ян (1901-1937) письменник, **розстріляний** — 459

Підоплічко Григорій (1927-1973) поет, **політв'язень, репресований,** син академіка — 117

Пікассо Пабло (1881-1973) художник — 459

Пільчевська Світлана, редактор — 633-637

Піменов Володимир (1905-1995) літературознавець — 608

Піскунов Юліан, комісар ЧК, хабарник, **розстріляний** — 348

Пластиніна-Кедрова (*Ревекка Майзель*) (1886-1946) чекістка з психічним відхиленням — 141, 400, 401

Платонов (*Климентов*) **Андрій** (1899-1951) письменник — 574

Платтен Август фон (1796-1835) поет — 267

Плеве Вячеслав фон (1846-1904) шеф жандармерії, **вбитий** — 344

Плеханов Георгій (1856-1918) філософ-марксист — 369

Плющ Леонід (1939 р.н.) математик, **дисидент, репресований** — 422, 424, 443, 600

Плятт Ростислав (1908-1989) актор — 325, 326

Погодін Михайло (1800-1875) історик, журналіст, славянофіл — 353

Погружальський Віктор (1925 р.н.) палій бібліотеки — 131

Покаржевський Борис, театральний діяч — 498, 500

Полей, французький санскритолог — 271

Полєвой (*Кампов*) Борис (1908-1981) письменник — 253

Полторацький (*Озеров*) Олекса (1905-1977) письменник — 103-106

Полунін Аркадій (1893-1933) ротмістр, учасник замаху на Воровського — 356

Полякова В., співачка (меццо-сопрано) в табірному театрі, **репресована** — 213

Полянський Дмитро (1917-2001) партійний діяч — 426

Попадюк Зорян (1953 р.н.) політв'язень, **репресований** — 343

Попелюшко Єжі (1947-1984) священик, **замордований** польською таємною поліцією — 441

Поплавська Р.Р., розстріляна чекістами — 407

Попов, комендант бюро Особливого відділу ЧК в Москві — 401

Порецька Єлизавета (1898-1978) філолог, дружина У. Рейсса — 443

Постишев Павло (1887-1939) диктатор України, **розстріляний** — 428

Потоцький Северин (1762-1829) граф, сенатор, дійсний таємний радник — 535

Прокоф'єв Сергій (1891-1953) композитор — 70, 475

Пронін Борис (1875-1946) актор, режисер, агент ЧК — 208

Путін Володимир (1952 р.н.) президент Росії — 444

Пушкін Олександр (1799-1837) поет, **вбитий на дуелі** — 14-20, 41, 68, 82, 170, 191, 256, 257, 259, 260, 327, 332, 333, 570, 576, 601, 605,

Пшеничний, **замордований** у Харкові чекістом Саєнком — 398

П'ятаков Георгій (*Юрій*) (1890-1937) політичний діяч, **розстріляний** — 220, 221

Р

Равенських Борис (1914-1980) режисер — 175, 224

Радек (*Собельсон*) Карл (1885-1939) партійний діяч, **розстріляний** — 219-221, 363

Радиш Мирослав (1910-1956) художник театру (Нью-Йорк) — 313

Радко-Дмитрієв[18] (1859-1918) військовий діяч, **розстріляний** — 348

Радунський (?-1922) **розстріляний** в Проскурові як заручник — 388

Радчук Федір (1899-1986) актор школи Л. Курбаса — 564

Раневська (*Фельдман*) Фаїна (1896-1984) актриса — 575

Раскольников Федір (1892-1939) політик, **загинув** — 28

Рачада (*Зайцев*) Іван (1909-1993) драматург — 72

Рачук Микола (1941 р.н.) поет — 64-67

Ревуцький Левко (1889-1977) композитор — 461, 469

Рейган Ненсі (1921 р.н.) актриса, дружина Р. Рейгана — 447

Рейган Рональд (1911-2004) 40-й президент США — 441, 446-448

Рейснер Лариса (1895-1926) революціонерка, **померла від тифу** — 375, 399

Рембо Артур Артюр (1854-1891) поет — 326

Рембрандт (1606-1669) художник — 169, 459

Ремовер[19], чекістка, закінчила життя у божевільні — 141, 402

Ренуар Огюст (1841-1919) художник — 214

Рерберг Федір (1868-1928) генерал-майор — 369

Реріх Микола (1874-1947) філософ, художник — 179

Рецептер Володимир (1935 р.н.) актор — 44

Рибаков Борис (1908-2001) історик, археолог, академік — 183

Рибчинський Юрій (1945р.н.) поет — 319

Рижкова (*Нестерова*) Генріетта *(Рита)* (1934 р.н.) актриса — 247, 552

Риков Олексій (1881-1938) партійний діяч, **розстріляний** — 11, 219

[18] Болгарський посол, став російським генералом; поїхав лікуватися до Кисловодська, де його й схопили чекісти Атарбекова, який особисто зарубав генарала шашкою.

[19] Зі спогадів: «Следователь киевского ЧК, душевнобольная половая психопатка».

Рилеєв Кіндрат (1795-1826) поет, декабрист, **страчений** — 78

Рильський Максим (1895-1964) поет, академік — 65, 147, 459, 624, 631

Ритьков Микола (1913-1971) актор, **репресований**; в 1965 році залишився на Заході — 205

Ріббентроп Іоахим фон (1893-1946) нацист, **страчений** — 556

Рільке Райнер Марія (1875-1926) поет — 23, 470

Ріхтер Святослав (1915-1997) піаніст — 628

Рішельє Арман-Жан дю Плессі (1585-1642) політичний діяч, кардинал — 605

Роговін Олександр (1921-2005) актор — 284

Родіон (1843-1918) архієпископ (Харків) **оскальпований і закатований** — 392

Родіонова Анна (1945 р.н.) драматург — 101

Розенберг Стівен (1940 р.н.) хірург — 447, 448

Розов Віктор (1913-2004) драматург — 426, 608

Розумовська Юлія, балетмейстер, дружина В. Василька — 176, 177, 222, 240

Роллан Ромен (1866-1944) письменник — 340

Романов Борис (1942 р.н.) актор — 118, 225, 247, 498, 552

Романов Михайло (1896-1963) актор — 249, 574

Ронделі Леван (1910-1985) критик — 226-236

Росляков Михайло, **розстріляний** чекістами — 348

Росляков Олександр, **розстріляний** чекістами — 348

Росляков Павло, **розстріляний** чекістами — 348

Рослякова Євдокія, **розстріляна** чекістами — 348

Рослякова Наталія, **розстріляна** чекістами — 348

Россіхіна Ольга, редактор видавництва «Мистецтво» — 241, 242

Ростропович Мстислав (1927-2007) віолончеліст, диригент, правозахисник — 163, 164, 449, 468, 590

Ротшільди — міжнародна династія підприємців і фінансистів — 595

Рощин (*Гібельман*) Михайло (1933-2010) драматург — 101, 328, 426

Рубінштейн Артур (1887-1982) піаніст — 70

Рубцов Борис, історик, письменник — 545

Рубчак Іван (1874-1952) актор, режисер — 307
Рубчакова Катерина (1881-1919) актриса — 307
Рузвельт Франклін Делано (1882-1945) — 32-й президент США (відбув 4 терміни) — 596
Рузський Микола[20] (1864-1918) генерал, закатований і **розстріляний** — 348, 398
Румянцев Володимир (1902-1934) секретар райкому, **розстріляний** у «кіровській справі» — 237
Русанівський Віталій (1931-2007) філолог — 623
Руссо Жан-Жак (1712-1778) філософ — 18
Рутковський Юрій (1891-1970) режисер — 195, 198
Рушева Надія (1952-1969) графік — 508
Рязанов Ельдар (1927 р.н.) кінорежисер — 404, 510

С

Сабінін Дмитро (1889-1951) фізіолог, ботанік, **репресований, покінчив життя самогубством** — 574
Савич Овадій (1896-1967) перекладач — 630
Савінков Борис (1879-1926) есер, політичний діяч, **покінчив життя самогубством** на Лубянці — 366, 384
Савченко (*Картамишева*) Лідія (1936-2011) актриса — 498, 500, 551, 552
Саган (*Куаре*) Франсуаза (1935-2004) письменниця — 293
Садовський (*Тобілевич*) Микола (1856-1933) актор, режисер — 428, 507
Саєнко Степан (1886-1973) харківський чекіст — 369, 398, 399
Сазонов Євгеній (1879-1910) есер, вчинив атентат на Плеве, **страчений** — 344
Салазар Антоніу ді Олівейра (1889-1968) диктатор Португалії — 441
Салант Микола (1915-1992) актор — 575
Салтиков-Щедрін Михайло (1826-1889) письменник — 242, 570, 601
Сальєрі Антоніо (1750-1825) композитор — 260
Самойлова ***(див. Землячка-Залкінд)*** чекістка — 404
Самсонов Тимофій (1888-1955) начальник секретного відділу ВЧК — 121

[20] Навесні генерал-адьютант Рузський виїхав на лікування до Кисловодська, де його схопили чекісти Атарбекова, який особисто закатував Рузського

Сандлер Леонід (1937 р.н.) музикознавець, телевізійник — 164

Санов *(Смульсон)* Лазар (1913-1987) критик-погромник — 37, 481-497

Сапунов Микола (1880-1912) художник — 208

Саровський Серафим (*Мошнін Прохор*) (1759-1833) ієромонах, православний святий — 41

Сартр Жан-Поль (1905-1980) письменник — 111, 194, 261

Сатановський Леонід (1932 р.н.) актор — 228, 247, 329

Сахаров Андрій (1921-1989) фізик, академік, правозахисник, лауреат Нобелівської премії, **репресований** — 42, 113, 120, 133, 280, 424, 579-590, 640

Саченко Михайло (1951-2006) поет, кінорежисер — 100, 101, 108

Сварник Іван (1921-1988) письменник — 134

Сведенборг Еммануїл (1688-1772) теософ, містик — 278, 279

Свердлов Яків[21] (1885-1919) більшовик, терорист — 192, 345, 363, 633, 634, 637

Сверстюк Євген (1928 р.н.) критик (КТМ), **дисидент, репресований** — 44, 136, 600

Світлична Леоніда (*Льоля*) (1924-2003) (КТМ) — 177-199, 291-301, 450-456, 609-622

Світлична Надія (1939-2006) правозахисниця, член УГГ, (КТМ) **репресована** — 177, 183, 190, 293, 296-299, 450, 614, 622

Світличний Іван (1928-1992) літературний критик (КТМ), **дисидент, репресований** — 107, 136, 177-190, 291-301, 450-456, 600, 609-622

Святополк Окаянний (981-1019) князь Турівський — 150

Северянін (*Лотарев*) Ігор (1887-1941) поет — 158, 301-307

Севрук Галина (1929 р. н.) художник (КТМ) — 182, 292, 298, 609, 617

Семедляєв Велі (*Віктор*) вчитель, активіст руху кримських татар — 51

Семенко Ірина (1921-1987) літературознавець, дочка М. Семенка — 100

Семенко Михайль (1892-1937) поет, **розстріляний** — 100

Семенов (?-1918) прапорщик, **розстріляний** чекістами — 347

[21] Опоненти називали його «чорним дияволом більшовиків» — за колір шкірянки, з якою він не розлучався; потім вона стала формою чекіста.

Семикіна Людмила (1924 р.н.) художниця-шістдесятниця та майстриня українських народних строїв (КТМ) — 296

Сендберг Карл (1878-1967) поет — 629, 630

Сенека Луцій Анней (4 до н. е. — 65 н. е.) — 539

Сеннікова Раїса (1922-2009) театрознавець — 249

Сен-П'єр Шарль (1658-1753) філософ, аббат — 18

Сергієнко Олесь (1932 р.н.) **дисидент** (КТМ) **репресований** — 165-167, 432-436

Сердюк Лесь ***(старший)*** (1900-1988) актор школи Л. Курбаса — 249, 253, 561, 564, 565

Серебренніков Борис (1915-1989) лінгвіст — 621

Сибіряков Микита, театрознавець — 636

Сидоров Олексій (1891-1978) мистецтвознавець, член-кореспондент АН СРСР — 317

Силантьєв Юрій (1919-1983) диригент — 456

Сильвестров Валентин (1937 р.н.) композитор — 457-468, 476, 477

Симоненко Василь (1935-1963) поет, **дисидент** (КТМ) — 66

Синявський Андрій (*Абрам Терц*) (1925-1997) письменник, **дисидент, репресований** — 38

Синьйоре (*Камінкер*) **Симона** (1921-1985) актриса — 425

Сікорський Ігор (1889-1972) авіаконструктор — 43

Скалій Раїса (1938 р.н.) театрознавець — 260, 571

Скачков Ігор (1920 р.н.) чиновник при шістьох міністрах культури РСФСР — 316

Скворцов (?-1923) ревізор ЧК, **покінчив життя самогубством** — 408

Склянський Ефраїм (1892-1925) заступник Троцького, **вбитий** за наказом Сталіна — 379

Скобло, професор, медик, **репресований** — 205

Сковорода Григорій (1722-1794) філософ, поет — 131, 475, 598

Скопіна Людмила (1903-1992) актриса — 575

Скорик Мирослав (1938 р.н.) композитор — 254

Скоропадський Павло (1873-1945) гетьман України — 9

Скрипник Микола (1872-1933) нарком освіти, **покінчив життя самогубством** — 12, 242, 430

Скуратівський Вадим (1941 р.н.) літературознавець — 44

Смєхов Веніамін (1940 р.н.) актор — 44

Смирнов Борис (1908-1982) актор — 192

Смирнова Лідія (1939 р.н.) критик, поетеса — 236, 246-248, 281, 284

Смирнов-Костерін Олексій (1951 р.н.) правозахисник, внук О. Костеріна, **репресований** — 49, 75, 79

Смоктуновський (*Смоктунович*) Іннокентій (1925-1994) актор — 111

Смуул Юхан (1922-1971) драматург — 328

Снєгирьов Гелій (*Євген*) (1927-1978) письменник, кінорежисер, **репресований, загинув** — 27-31, 107, 115, 147

Собко Вадим (1912-1981) драматург — 72

Соколов Володимир (1928-1997) поет — 156-162

Соколов Георгій (1904-1934) слухач Військово-морської академії, **розстріляний** у «кіровській справі» — 237

Сокольников (*Бриліант*) Григорій (1888-1939) більшовик, **репресований, загинув** в тюрмі — 121, 220

Солженіцин Єрмолай (1970 р.н.) син О. Солженіцина і Наталії Світлової — 122

Солженіцин Ігнат (1972 р.н.) син О. Солженіцина, тепер піаніст, диригент — 122

Солженіцин Олександр (1918-2008) письменник, лауреат Нобелівської премії, **репресований** — 28, 38, 42, 82, 111, 112, 122, 139, 142, 151, 443, 449

Солженіцин Степан (1973 р.н.) син О. Солженіцина і Наталії Світлової — 119

Солженіцин-Тюрін Дмитро (1962-1994) син О. Солженіцина — 122

Соловей Елеонора (1944 р.н.) літературознавець — 174-176, 478

Соловйов Володимир Миколайович (1887-1941) режисер — 154-160, 208

Соловйов Володимир Сергійович (1853-1900) філософ — 65

Солодар Цезар (1909-1992) письменник — 426

Соложенкіна Світлана (1940 р.н.) поетеса — 479

Сорокін Іван[22] (1884-1918) главком, **розстріляний** — 348, 349

Сорокін Пітірім (1889-1968) соціолог, США — 336

Сосицький Лев (1889-1934) директор автозаводу, **розстріляний** у «кіровській справі» — 237

Соссюр Фердинанд де (1857-1913) славіст — 189

Сосюра Володимир (1897-1965) поет — 430

Софронов Анатолій (1911-1990) драматург — 127

Сперанський Михайло (1772-1839) граф, державний діяч, прихильник реформ — 537

Сперантова Валентина (1904-1978) актриса — 575

Спиридонова Марія (1884-1941) політик, есерка, **розстріляна** — 192

Спіноза Бенедикт (*Барух*) (1632-1677) філософ — 598

Ставцева Світлана (1940 р.н.) театральний художник — 246

Стадник Йосип (1876-1954) актор, режисер, театральний діяч, **репресований** — 307, 308

Сталін (*Джугашвілі*) **Йосиф** (1878-1953) — 7, 11, 28, 41, 62, 84, 88, 91, 94, 130, 139, 142, 194, 210, 211, 217, 219, 220, 236-238, 244, 262, 287, 345, 355, 373, 386, 388, 459, 569, 573-577, 444, 445, 459, 491, 556, 592, 596-600

Станіславський (*Алексєєв*) **Костянтин** (1863-1938) актор, режисер, реформатор театру — 100, 192, 206, 218, 226-228, 248, 261, 281, 325-328, 552, 569, 577, 608, 636

Станішевський Юрій (1936-2009) театрознавець — 479

Станкович Євген (1942 р.н.) композитор — 475, 476

Старицький Михайло (1840-1904) князь, письменник — 507

Стасова Єлена (1873-1966) більшовичка, ортодокс — 141, 142, 404

Сташинський Богдан[23]

[22] Його бунт, проти більшовиків, після придушення якого він був розстріляний, радянська історіографія тлумачила фальшиво, по-сталінськи. Сьогодні вже опубліковані матеріали, які малюють справжній портрет цієї непересічної людин

[23] Навчався у Львівському педінституті. Сім'я Богдана, зокрема три його сестри активно підтримували оунівське підпілля. Ймовірно він погодився на співпрацю з КДБ, аби врятувати родину від заслання до Сибіру. Через сестру проникає до місцевого підпілля ОУН і повідомляє про це КДБ. Зраду було розкрито — це призвело до розриву з сім'єю. З часом Сташинського під прізвищем Йозеф Леман засилають

(1931 р.н.) агент НКВД, убивця С. Бандери — 12

до Східної Німеччини, де він вдосконалював німецьку. У жовтні 1957 р. використовуючи спеціальний пістолет з синильною кислотою він вбиває діяча ОУН Льва Ребета. Наступним завданням було вбивство С. Бандери, який легально мешкав тоді в Мюнхені. У жовтні 1959 р. убиває Бандеру в під'їзді власного будинку, вистреливши йому в обличчя отрутою.

Як винагороду він просив дозволу одружитися з його німецькою коханкою Інге Поль. Сташинському це було дозволено з умовою переїзду з дружиною до СРСР.

Після переїзду до Москви Сташинський розповів жінці про співпрацю з КДБ, що виявилося для неї шоком і вона рішуче відмовилася співпрацювати з органами. Коли Інге завагітніла — КДБ поставило умову зробити аборт, на що вона рішуче відмовилася і почала разом з чоловіком розробляти плани втечі на Захід.

У січні 1961 р. Інге Поль повернулася до батьків, де у неї народився хлопчик Петро. Сташинському КДБ заборонило відвідувати жінку і він залишався у Москві, коли несподівано у серпні дитина померла. На його прохання КДБ дозволило йому з'їздити на похорони сина. Саме тут перед самими похоронами разом з дружиною він втік до Західного Берліну і здався місцевій поліції. У поліції і пізніше американським розвідникам він зізнався у вбивстві Ребета та Бандери.

Після перевірки американцями Сташинського віддали під суд за вбивство і засудили до 8 років тюрми. Вже після 4 років ув'язнення завдяки співпраці з американськими спецслужбами його звільнили. За офіційними даними він переїхав на до Південної Африки, хоча ця версія викликає сумніви у багатьох. Подальша доля Сташинського та його дружини невідома.

Стеклов Юрій (1873-1941) більшовик, **репресований, помер у тюрмі** — 351

Стельмах Михайло (1912-1983) письменник — 71, 167

Стельмах Омелян (1898-1937) військовик, **розстріляний** — 117

Стефаник Василь (1871-1936) письменник — 414

Стешенко Ірина (*Орися*) (1898-1987) актриса театру Л. Курбаса, перекладач, онука М. Старицького — 308, 503, 504, 602, 614, 631, 632

Стешенко Ярослав (1904-1939) бібліограф, брат І. Стешенко, **розстріляний** — 317

Стравінський Ігор (1882-1971) композитор — 43, 460, 462, 470

Ступка Богдан (1941-2012) актор — 254

Струва Мелор[24] (1928 р.н.) журналіст, ортодокс — 12-14

Стус Василь (1938-1985) поет, **дисидент (КТМ), репресований, вбитий** у таборі — 113, 136, 640

Стус Дмитро (1966 р.н.) літературознавець, син В. Стуса — 190, 298, 456

Суварин Борис (1895-1984) історик, політик — 443

[24] Мэлор — «**М**аркс, **Э**нгельс, **Л**енин, **О**ктябрьская **Р**еволюция» (Л.Т.)

Суворов Олександр (1804-1882) князь, політичний діяч, онук генералісімуса О. Суворова — 354

Судоплатов Павло (1907-1996) чекіст, генерал-лейтенант, професійний убивця, **репресований** — 12

Сулержицький Леопольд (1872-1916) режисер, художник, літератор, театральний діяч — 328

Суок Лідія (1895-1969) дружина Е. Багрицького, **репресована** — 597

Суровцова Надія (1896-1985) громадська діячка, **репресована** — 148

Суслов Михайло (1902-1982) політичний діяч — 129

Сухово-Кобилін Олександр (1817-1903) драматург — 259

Суходольський Володимир (1889-1962) драматург, критик — 251

Суходольський Олексій (1863-19356) актор, режисер, антрепренер — 564

Сушкевич Борис (1887-1948) режисер — 120

Т

Тагор Рабіндранат (1861-1941) письменник, лауреат Нобелівської премії — 112

Таїров (*Корнбліт*) Олександр (1885-1950) режисер — 70, 313, 200, 574-578

Талаат-паша Мехмед[25] (1874-1921) візир Турції, лідер младотурків, **вбитий** — 409

Тамерлан (*Тимур*) (1336-1405) — 600

Танюк (*Кенігсфест-Алексеєва*) Наталія (1900-1969) вчителька, мати Л. Танюка — 149, 150

Танюк Оксана (1964 р.н.) театрознавець — 64, 136, 150, 320, 321, 334, 342, 437-439, 479, 498, 499, 502-504, 510, 602, 605

Тарабухін, чекіст, кримінальний злочинець — 407

Тарасова Дуся, актриса, виконавиця частушок у театрі Маглагу, **репресована** — 211

Тарнопольський Юрій (1936 р.н.) хімік, **дисидент, репресований** — 440

Тацит Корнелій (55-120) історик — 539

---

25 Вбитий як один з організаторів геноциду вірменів Согомоном Тейлеряном.

Ташмухамедов Фелікс (1926 р.н.) режисер — 604

Твердохлєбов Андрій (1940-2011) фізик, правозахисник, **репресований** — 424

Тейлерян Сагамон (1896-1960) національний герой Вірменії, виконавець атентату на Талаат-пашу — 409

Тен Борис (*Микола Хомичевський*) (1897-1983) перекладач, **репресований** — 631

Терех Олександр (1928-2013) перекладач — 627

Терлецький Сидір (1892-1953) актор — 307

Тернюк Петро (1908-1982) театрознавець — 249

Тичина Павло (1891-1967) поет, академік — 65, 66, 470

Ткаченко Семен (1901-1968) директор театрального інституту — 331

Тобілевич(*Карпенко-Карий*) **Іван** (1845-1907) драматург — 309

Толмазов Андрій (1899-1934) заступник директора заводу, **розстріляний** у «кіровській справі» — 237

Толстой Лев (1828-1910) письменник — 82, 340

Толстой Олексій (1882-1945) письменник — 42

Тоом Леон (1921-1969) перекладач, **покінчив життя самогубством** — 194

Торстенсен Володимир (1911-2000) актор — 575

Трач Іван, суддя, батько В. Блавацького — 308

Треньов Костянтин (1876-1945) драматург — 127

Тритемій Йоганн (1462-1516) історик, містику, богослов — 542

Троцький (*Бронштейн*) **Лев** (1879-1940) політик, **вбитий** — 7-12, 120, 142, 220, 343, 351, 358-360, 371, 375, 409, 507, 600

Трояк Микола (1921 р.н.) заступник голови КГБ України з 1967 по 1977 рр. — 27

Туманов (*Туманішвілі*) **Георгій** (1880-1917) князь, помічник військового міністра, **вбитий** — 361

Туманов (*Туманішвілі*) **Йосиф** (1909-1981) режисер — 576

Тур Грегор фон (540-584) автор «Хроніки», написаної бл. 565 року — 541

Турецький Бертрам (1933 р.н.) контрабасист — 463

Тухачевський Михайло (1893-1937) маршал, **розстріляний** — 206, 237, 244

Тухватуллін Хамід (1903-1991) співак (баритон), **репресований** — 210

Тютчев Федір (1803-1873) поет, дипломат — 264, 268, 269, 302, 354

Тютюнник Юрій (1891-1930) генерал-хорунжий армії УНР, **розстріляний** — 382, 383

У

Уеллс Герберт (1866-1946) письменник — 586

Ужвій Наталя (1898-1986) актриса школи Л. Курбаса — 240, 241, 249, 252, 479

УкраїнкаЛеся(*Косач-Квітка Лариса*) (1871-1913) поетеса — 428, 503-507, 511, 600, 631

Уланова Есма, лікар, активістка руху кримських татар — 51

Уншліхт Йосиф (1879-1938) політик, один з творців ГУЛАГу, **розстріляний** — 118, 121, 408

Урицький Мойсей (1873-1918) більшовик, чекіст, **застрелений** — 345-348, 359, 361, 363

Утевська Паола (1911-2001) письменниця — 37, 44, 490-497

Ухарова Тетяна (1946 р.н.) актриса, дружина Г. Буркова — 552

Ф

Фавр Володимир (1874-1920) санітарний лікар Харкова, **рзстріляний** — 369

Фадеєв Олександр (1901-1956) письменник, **покінчив життя самогубством** — 42

Фальківський (*Скрипаль-Міщенко*) **Олесь** (1891-1934) письменник, **розстріляний** — 185

Фарнгаген фон Ензе Карл-Август (1785-1858) дипломат, письменник, приятель Г. Гайне — 263-265, 270-273

Федін Костянтин (1892-1977) письменник — 127

Федір Іоанович (1557-1598) цар — 224

Федько Зінаїда (1903-1950) медик, дружина розстріляного І. Федька, **репресована** — 117

Федько Іван (1897-1939) командарм, **розстріляний** — 117

Фейєрбах Людвиг (1804-1872) філософ — 621

Фелліні Федеріко (1920-1993) режисер — 48

Фельдман Мортон (1926-1987) композитор — 470

Ферсман Олександр (1883-1945) геохімік, академік — 109, 111

Філатов Володимир (1875-1956) офтальмолог, академік — 628

Філіпп Петі (1949 р.н.) французький канатоходець — 508

Філозов Альберт (1937 р.н.) актор — 552

Фінберг Леонід (1948 р.н.) соціолог культури, видавець — 44

Фінкель Леонід (1936 р.н.) письменник — 431, 479, 503

Фіолетов Іван (1884-1918) один з 26 бакинських комісарів, **розстріляний** — 89

Фішер Ернст Отто (1899-1972) політик — 147

Флобер Гюстав (1821-1880) письменник — 578

Флоренський Павло (1882-1937) релігійний філософ, **розстріляний** — 113

Фолкнер Вільям (1897-1962) письменник — 229

Фоміна Юлія (1907-1997) актриса школи Л.Курбаса, дружина Р. Черкашина — 557, 570, 571,

Фофанов Костянтин (1862-1911) поет — 306

Франк Анна (1929-1945) дівчина, в'язень Аушвіца, автор відомого щоденника, **загинула** — 61

Франко Зеновія (1925-1991) літературознавець — 166

Франко Іван (1856-1916) поет — 175, 251, 253, 428, 507

Франко Петро (1890-1941) педагог, економіст, літературознавець, син І. Франка, **розстріляний** — 507

Франс Анатоль (1844-1924) письменник — 338, 340

Фрейд (*Фройд*) Зігмунд (1856-1939) психіатр — 289, 291

Фрідлендер Георгій (1915-1995) літературознавець, академік — 572

Фрідріх Великий (1712-1786) король на прізвисько Старий Фріц — 275

Фріче Володимир (1870-1929) літературознавець, академік — 128

Фромм Еріх (1900-1980) філософ — 291, 605, 606

Фрунзе Михайло (1885-1925) політичний діяч, **вбитий** — 119, 140

Фурцева Катерина (1910-1974) міністр культури СРСР, **покінчила життя самогубством** — 449, 590

Фурцева Світлана (1942-2005) донька К. Фурцевої, фахівець з масових комунікацій — 590

Х

Хаджи-Ільяс, голова ревтрибуналу в Баку, **розстріляний** чекістами за організацію банди — 406

Хаїт Матвій (1871-1939) революціонер, троцькіст, **розстріляний** — 197

Хамбл Кейт (1927-1995) диригент — 463

Хандке Петер (1942 р.н.) письменник, лівий політик — 288

Ханик Лев (1902-1934) інструктор райкому партії, **розстріляний** у «кіровській справі» — 237

Хвалинський Олександр (?-1922) студент університету, **розстріляний** — 374

Хвиля (*Брессем*) Олександр (1905-1976) актор школи Л. Курбаса — 564

Хвиля (*Олінтер*) Андрій (1898-1937) партійний діяч, ортодокс, **розстріляний** — 428, 430

Хвильовий (*Фітільов*) Микола (1893-1933) письменник, **покінчив життя самогубством** — 12, 14, 221, 427, 430

Хейфец Леонід (1934 р.н.) режисер — 120

Хікмет Назим (1902-1963) письменник, **репресований** — 159

Хілі Денніс Вінстон (1917 р.н.) барон, лейборист, міністр — 443

Хмельницький Богдан-Зиновій (1595-1657) гетьман України — 131, 575, 592

Ходорович Тетяна (1921 р.н.) лінгвіст, правозахисник, 1977 р. емігрувала до Франції — 423, 424

Христос — 553, 555, 593, 598

Хромой Яків, селянин, **розстріляний** — 397

Хрущов Микита (1894-1971) політичний діяч — 12, 15, 39, 41, 90, 129, 244, 245, 262

Хуппертс Пауль (1919-1999) диригент — 465

Хухашвілі Георгій (*Гігла*) (1925 р.н.) драматург — 101

Хухель Петер (1903-1981) поет — 25

Ц

Царьов Михайло (1903-1987) актор — 120, 192, 194, 575

Цветаєва Марина (1892-1941) поетеса, **покінчила життя самогубством** — 41, 42, 65

Ціммерман Фрідріх Готліб, критик — 266, 267

Ціолковський Костянтин (1857-1935) науковець — 109-111

Ч

Чаадаєв Петро (1794-1856) філософ, **репресований** — 6, 136, 137

Чайковський Микола (1850-1926) революціонер, помер в Лондоні — 356

Чайковський Петро (1840-1890) композитор — 194

Чалий Богдан (1924-2008) письменник — 107, 455

Чаплін Чарлз Спенсер (1889-1977) актор, режисер — 568

Чеботаревська Тамара (1921-1976) театральний критик — 319, 320

Череватенко Леонід (1938-2014) поет, мистецтвознавець (КТМ) — 67

Чередник-Дубова Ніна (1901-1972) дружина розстріляного Дубового, **репресована** — 117

Черкашин Роман (1906-1993) актор і режисер школи Л. Курбаса, педагог — 557-571

Черненко Костянтин (1911-1985) політик — 442

Чернець Карл, член ЦК Соціалістичної партії Австрії — 143

Чернишев Захар (1722-1784) граф, перший губернатор Могилевський і Полоцький — 518, 520, 527

Чернишевський Микола (1828-1889) письменник — 351, 369

Чернін Отокар (1872-1932) граф, дипломат — 351

Чернявський Володимир (1930 р.н.) письменник, 1971 р. емігрував, живе у ФРН — 425

Черняхівська-Ганжа Вероніка (1900-1938) перекладач, поет, донька Черняхівського Ол., **розстріляна** — 317

Черторизький (*Чарторийський*) Адам Єжи (1770-1861) князь — 535-537

Честертон Гілберт Кіт (1874-1936) письменник — 184

Чехов Антон (1860-1904) письменник — 118, 119, 205, 256, 316

Чижевський Дмитро (1894-1977) філософ, енциклопедист, славіст — 14

Чижевський Олександр (1897-1964) геліобіолог, **репресований** — 639, 640

Чирсков Борис (1904-1966) драматург — 483
Чистякова Валентина (1900-1984) актриса, дружина Леся Курбаса — 259, 253, 312, 511, 564, 571
Чичерін Георгій (1872-1936) дипломат, нарком, музикознавець — 397
Чкалов Валерій (1904-1938) льотчик, **загинув** — 196, 198
Чорний Лев (*Турчанінов Павло*) (1878-1921) анархіст, **розстріляний** — 408
Чорновіл Вячеслав (1937-1999) політик (КТМ), **дисидент, репресований, підступно вбитий** — 39, 71, 113, 131, 341-343, 600, 607, 640
Чосер Джефрі (1340-1400) поет — 18
Чубай Гриць (1949-1982) поет, **репресований** — 238, 239
Чуйков (?-1922) **розстріляний** в Проскурові як заручник — 388
Чуковський (*Корнейчуков*) **Корній** (1882-1969) письменник — 159, 352, 353
Чушкін Микола (1906-1977) історик театру — 636

Ш

Шагал Марк (1887-1985) художник — 43, 425
Шакуров Сергій (1942 р.н.) актор — 503, 552
Шалаєви (5 осіб) **розстріляні** чекістами — 348
Шаламов Варлам (1907-1982) письменник, **репресований** — 202, 443
Шаляпін Федір (1873-1938) співак (бас) — 217
Шамота Микола (1916-1984) літературознавець, академік — 95, 300
Шамрай Агапій (1896-1952) літературознавець — 189
Шапіро Дмитрій, **дисидент, репресований** — 440
Шаранський Анатолій (*Натан*) (1948 р.н.) **дисидент, репресований** — 440
Шатров (*Маршак*) **Михайло** (1932-2010) драматург — 192, 219, 426
Шатський Микола (1899-1934) інженер, **розстріляний** у «справі Кірова» — 237
Шафаревич Ігор (1923 р.н.) математик, **дисидент** — 194
Шахт Клава, перша радянська парашутистка, **репресована** — 204

Шацька Ніна (1940 р.н.) актриса Театру на Таганці, вдова Л. Філатова — 231

Шварцбард Самуїл[26] (1886-1938) агент ГПУ, убивця С. Петлюри — 11

Шевальє Мішель (1806-1879) політик — 271

Шевельов (*Шерех*) Юрій (1908-2002) лінгвіст, літературознавець — 313

Шевченко Тарас (1814-1861) — 70, 139, 147, 252, 286, 301, 437, 568-570, 623, 631

Шейнін Лев (1906-1967) юрист, письменник, чекістський слідчий — 237

Шекера (*Шикеро*) Анатолій (1935-2000) балетмейстер (КТМ) — 254

Шекспір Вільям (1564-1616) — 18, 45-48, 116, 118, 127, 150, 170, 172, 255, 261, 378, 443, 572, 578

Шелест Петро (1908-1996) генсек ЦК КПУ — 12, 254

Шеллінг Фридріх Вільгельм (1775-1854) філософ — 260

Шенберг Арнольд (1874-1951) композитор — 460-462

Шенк Едуард фон (1788-1841) поет, драматург — 264, 267-269

Шеньє Анрі (1762-1794) поет, **страчений** якобінцями — 200

Шерман Ісаак, художник, **репресований, помер у Магадані** — 210

Шидловський (?-1922) **розстріляний** в Проскурові як заручник — 388

Шимановський Кароль (1882-1937) композитор — 458

Шингарьов Андрій (1869-1918) політик, **розстріляний** — 361

Широцький Кость (1886-1919) мистецтвознавець — 603

Шифман Борис (1931-2013) літератор, товариш В. Некрасова, помер в Ізраїлі — 44

Шіллер Фрідріх (1759-1805) поет, драматург — 147

Шкодін Михайло (?-1996) театральний діяч — 108, 155, 500

Школьник Аркадій (1916-1986) журналіст, драматург, **репресований** — 205, 206

Шлемкевич Микола (1894-1966) філософ, публіцист — 436

Шмельов Іван (1873-1950) письменник — 41, 142, 379

Шнеєрсон Менахем-Мендель (1902-1994) сьомий і останній Любавицький ребе — 593

---

26 Детальніше про нього див. том XIX, ст. 674-676 і том XXIII, ст. 289-298.

Шнеур Залман бар-Барух (1745-1813) каббаліст, засновник руху Хабад — 593

Шнітке Альфред (1934-1998) композитор — 456

Шолом-Алейхем[27] ***(Рабінович Соломон)*** (1859-1916) письменник — 533, 592

Шопен Фредерік (1810-1849) композитор — 206, 303

Шостакович Дмитро (1906-1975) композитор — 152, 192, 469, 575

Шоу Бернард (1856-1950) драматург — 175

Шпаліков Геннадій (1937-1974) поет, кіносценарист, **покінчив життя самогубством** — 608, 622

Штейн Олександр (1906-1993) драматург — 251

Штейнберг Ісаак Нахман (1888-1957) перший комісар юстиції, філософ, талмудист — 358, 360

Штейнфельд Є.А., філолог (Естонія) — 184

Штокгаузен Карл Гайнц (1928-2007) композитор, диригент — 470

Штуккеншмідт Ганс Гайнц (1901-1988) музикознавець — 470

Шукшин Василь (1929-1974) письменник, актор, кінорежисер — 327, 575

Шумський (*Шомін*) Юрій (1887-1954) актор — 249

Шурман Порфирій, однокласник Л. Танюка — 598

Шухаєв Василь (1887-1973) художник, **репресований** — 208-213

Шухаєва (*Гвоздева*) Віра, художник, лінгвістка, дружина В. Шухаєва, **репресована** — 208, 209, 213, 215

Щ

Щастний Олексій (1881-1918) капітан, **розстріляний** за наказом Троцького[28] — 362, 410

Ю

Юнг Карл Густав (1875-1961) психіатр — 606

Юра Гнат (1888-1966) актор і режисер — 249-251, 569

Юрчакова Ганна (1879-1965) актриса — 307

[27] У перекладі — «Мир вам! (Л.Т.)

[28] Врятував від німців російський флот (Л.Т.)

Юскин Ігнатій (1898-1934) слухач Промакадемії, **розстріляний** у «кіровській справі» — 237

Я

Ягода Генріх (1891-1938) чекіст, **розстріляний** — 238, 245, 428, 592

Якименко Олександр (1921-2004) голова Верховного суду України — 165-167

Якір Йона (1896-1937) командарм, **розстріляний** — 84, 207

Якір Петро (1923-1982) історик, **дисидент, репресований** — 54, 84, 95

Якір-Бєлая Ізабелла (1900-1986) сестра Йони Якіра, **репресована** — 207

Якобсон Анатолій (1935-1978) історик, літературознавець, **дисидент, покінчив життя самогубством** — 51, 63

Якобсон Роман (1896-1982) лінгвіст (США) — 468

Яковлев Олександр (1877-1938) художник — 208

Яковлев Тит, актор, ліричний тенор з Большого театру, **репресований** — 213

Яніковський Георгій (1899-?) актор, похований у Харкові — 575

Янушкевич Михайло (1946 р.н.) актор — 284

Яременко Василь (1931 р.н.) літературознавець (КТМ), **дисидент** — 602

Ярополк Святославович (956-978) Великий князь Київський — 150

Ярослав Мудрий (980-1054) Великий князь Київський — 251

Ясинський Ієронім (1850-1931) письменник — 70

Ячмінський Володимир (1936 р.н.) актор — 252

Зміст

1974

(травень–серпень)

Травень

Троцький та Україна (7), Турист с тросточкой (12), М.П. Алексеев (15), Й. Боровський (21), Лист від Г. Снєгірьова до Л. Брежнєва (27), У кривому дзеркалі (31), В. Некрасов «Кому это нужно?» (38), Вірші про театр. В. Рецептер (45), «Памяти А. Костерина» (49), Лист від Миколи Рачка (64), Лист до Ед. Митницького (68), Репліка з Одеси (71), Продовження «Памяти А. Костерина» (72), Приїхав В. Некрасов (99), Лист від М. Саченка (Благовещенськ) (100), Лист від С. Білоконя з Києва (101), Про В. Нерасова (103), Листівка від Наталі Горбунової (107), Ціолковський? (108), Солженіцин і репресії (112), Мої переклади з Б. Брехта (114), Навколо Гауптмана (119), Ленін і НЕП насправді (120), Луї Армстронг (123), Левон Мкртчян (127), Мераб і Звіад (128), Лист від І. Сварника (Львів) (134), Вадим Делоне (135), Свобода, Чаадаєв та ін. (136), Соціал-демократи Європи (138), Товариш Землячка, землячки і садизм (140), Лист В. Некрасова до Л. Брежнєва (144), Надія Суровцева (148), Георгій Нарбут (148), Лист від Андрія Кутерницького (149), Микола Вороний. Мама (150), Заборона на зонги Євтушенко (151), «Поэт и его герой». Стаття (156), Ленін у Купріна та Горького (162), Проводи Растроповича (163), Заява І. Дзюби про О. Сергієнка (О. Мешко) (165), Ю. Завадський

про Бояджиева (168), З Леоніда Варпаховського (174), Лист від Елі Соловей (174), Листівка від Юлії Розумовської (176), Копії двох листів Івана Світличного (177)

Червень

Мейєрхольд і Варпаховський (191), Сартр і фантом Сталіна (194), Спогади Іди Самійлівни (196), Листівка від Юлії Розумовської (222), Равенських – 60 (224), Лист від Владлена Махлянкіна (224), Ронделі і єрунделі про «бідного Мольєра» (226), Сталін і Кіров (236), Гриць Чубай «Вертеп» (238), Лист від Тита Геврика з США (240), Помер Георгій Жуков (244), Рецензія на «Пурсо» (246), Мій відгук на И. Кисельова (249), Лист від Романа Корогодського (254), Рецензія Юрія Лотмана на Анкіста (255), Галич – в еміграцію (261), Переклад з Гейне для Первомайського (262), «Слово о карьере» Лідії Смирнової (281), Копії двох листів Ів. Світличного (291)

Липень

Игорь Сіверянин (301), Володимир Блавацький – Микола Куліш (307), «До списку репресованих…» (309), Лист від Андрія Кутерницького (315), Сергій Білокінь. Владлен Махлянкін (317), В. Некрасов «Стідно как-то» (321), В. Новодворская (322), Юрій Завадський (324), Анатолій Крим. «Карнавал» (326), Неллі Корнієнко (341), Ми в Карпатах (342), «Червоний терор» (343), В. Некрасов – поет (351), Г. Мазуренко (411), Про Л. Плюща (422), Галич (425), Іван Микитенко (427), Липинський. Міхновський (428), Лист від Леоніда Фінкеля (431), Лист Оксани Мешко до Михайла Стельмаха (432), Листівка від Є. Дейч (436), Ив Монтан (439), Хвороба Рейгена (446), Копія листа від Івана Світличного (450)

Серпень

Вірко Балей про українську музику (465), Мій лист до Е. Соловей (478), Л. Санов про Некрасова (481), П. Утєвська про Некрасова (490), Від Г. Іванової з Мінська (498), Бальзак (501), Мої листи з Горького (502), Лист Із. Косач до Н. Крупської (505), Нищення українського релікту (506), Лист від Івана Марчука (508), Надія Брилинська про «Крушельницького» (508), «Записки Державіна». Антисемітизм (512), Фрагменти з моїх конспектів: П'єса. Ян Гус. Інше (544), З В'ячеслава Іванова (547), Роман Черкашин про «Крушельницького» (557), Померла Аліса Коонен (574), А. Д. Сахаров «Світ через піввіку» (579), Про Фурцеву (590), Лист від Корогодського (591), Симон Петлюра. Кабала, Хабад і Мойсей (593), Смерть Сталіна і луцька школа № 3 (598), Листи: Т. Геврик (601), С. Білокінь (602), Лист від Гордона з Душанбе (604), Пам'ять як міст у майбутнє (605), Репліка А. Володіна (608), Два листи від Івана Світличного (609), Додаток (633)

Покажчик *(641)*

Літературно-художнє видання

ТАНЮК Лесь Степанович

ТВОРИ

ЩОДЕННИКИ
без купюр

В 60-и томах

XXXV том

1974 р. (травень-серпень)

Відповідальний редактор	*Л. Фурта*
Редакційна група	*В. Скачко*
	Т. Сінькова
Комп'ютерна верстка	*Л. Фурти*
Дизайн обкладинки	*П. Фурти*

Підписано до друку 25.12.2014. Формат 84х108/32. Папір офсетний.
Гарнітура TextBook. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 36,86. Обл.-вид. арк. 38,1.
Наклад 500 прим. Замовлення №14-22

Тел./факс.: (044) 501 24 59, 502 21 43
E-mail: info @alterpress.com.ua
www. alterpress.com.ua

«Альтерпрес», вул. В. Житомирська, 28, Київ, 01034
Свідоцтво про реєстрацію ДК №177 від 15.09.2000 р.

Надруковано в ТОВ «Альтерпрес», вул. Шамрило, 23, Київ, 04112